

**URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI
VE AYANİS VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Oğuz ARAS

**Doktora Tezi
Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
2022
Her Hakkı Saklıdır**

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

Oğuz ARAS

URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI VE AYANIS
VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI VE AYANİS VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ " adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

07.07.2022

Uğuz ARAS

Aslı Islak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI danışmanlığında, Oğuz ARAS tarafından hazırlanan bu çalışma 04/07/2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mahmut Bilge BAŞTÜRK

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	VIII
PLANLAR DİZİNİ	XII
TABLolar DİZİNİ	XIII
ÖN SÖZ.....	XIV
GİRİŞ	1
I. AMAÇ.....	1
II. KAPSAM	2
III. YÖNTEM.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU COĞRAFYASININ MADEN POTANSİYELİ VE URARTU UYGARLIĞININ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI

1.1. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASININ MADEN POTANSİYELİ.....	5
1.2. URARTU UYGARLIĞININ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI	7

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU DÖNEMİNDE TUNÇ VE TUNÇ İŞLEME TEKNOLOJİSİ

2.1. BAŞLANGICINDAN URARTU DÖNEMİ SONUNA KADAR ANADOLU'NUN DOĞUSUNDA TUNÇ VE BAKIR ALAŞIMLARININ KULLANIMI.....	13
2.1.1. Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar	13
2.1.2. Urartu Döneminde Tunç ve Bakır Alaşımlarının Kullanımı	21
2.1.2.1. Urartu Döneminde Tunç ve Bakır Alaşımlarının Kullanımı	26
2.2. TUNÇ ESER ÜRETİM VE BEZEME TEKNİKLERİ	31
2.2.1. Tunç Eser Üretim Teknikleri.....	31
2.2.2. Tunç Eser Bezeme Teknikleri	36

U' U' CÜ BÖLÜ

URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI

3.1. KURULUŞ DÖNEMİ TUNÇ SANATI (MÖ 850-780).....	39
3.1.1. Sarduri Oğlu İşpuini Dönemi Tunç Sanatı	40
3.1.2. İşpuini ve Minua Ortak Krallık Dönemi (820-810) Tunç Eser Sanatı	53
3.1.3. İşpuini oğlu Minua Dönemi Tunç Eser Sanatı	55
3.2. GELİŞME DÖNEMİ TUNÇ SANATI (MÖ 780-685).....	65
3.2.1 Minua Oğlu Argiştı Dönemi Tunç Eser Sanatı	65
3.2.2. Argiştı oğlu Sarduri Dönemi Tunç Eser Sanatı.....	80
3.2.3. Sarduri oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı.....	94
3.2.4. Rusa Oğlu Argiştı Dönemi Tunç Eser Sanatı.....	97
3.3. YÜKSELİŞ ve SON DÖNEM TUNÇ ESER SANATI (MÖ 685-600)	99
3.3.1. Argiştı Oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı.....	101
3.3.2. Erimena oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı	105
3.4. PİKTOGRAMLAR.....	108

DÖRDÜ' CÜ BÖLÜ

AYANİS KALESİ/KENTİ VE TUNÇ ESERLERİN ELE GEÇTİĞİ

MEKANLARIN ÖZELLİKLERİ

4.1. TAPINAK KOMPLEKSİ.....	114
4.1.1. Tapınak Avlusu	116
4.1.2. Tapınak Depo Odaları	120
4.1.3. Çekirdek Tapınak/Cella.....	123
4.1.4. Kuzey Odalar.....	126
4.1.5. Podyumlu Salon	126
4.2. SUR DUVARLARI VE ANITSAL KAPI.....	132
4.3. PAYELİ SALON.....	136
4.4. EVSEL MEKANLAR.....	137
4.5. BATI DEPO ODALARI.....	141
4.6. DIŞKENT.....	142
4.6.1. Pınarbaşı	143
4.6.2. Güneytepe.....	143

BEŞİNCİ BÖLÜ

AYANİS KALESİ'NDEN ELE GEÇEN TUNÇ ESERLER

5.1. KALKANLAR.....	145
5.1.2. Ayanis Kalkanları.....	149
5.2. MİĞFERLER.....	159
5.2.1. Ayanis Miğferleri	165
5.3. SADAKLAR	170
5.3.1. Ayanis Sadakları	175
5.4. KEMERLER	179
5.4.1. Ayanis Kemerleri	181
5.5. KAPLAR.....	184
5.5.1. Kaseler.....	185
5.5.2. Testiler.....	188
5.5.3. Kazanlar	189
5.5.4. Kandiller.....	195
5.5.5. Ayanis Kapları.....	196
5.6. LEVHALAR.....	200
5.6.1. Ayanis Levhaları	202
5.7. ÇİVİLER.....	205
5.7.1. Ayanis Çivileri	208
5.8. OK UÇLARI.....	210
5.8.1. Ayanis Ok Uçları.....	213
5.9. FİBULALAR	217
5.9.1. Ayanis Fibulaları	218
5.10. U' İK ESERLER VE TANIMSIZ BEZEMELİ PARÇALARI	220
5.10.1. Ünük Eserler.....	220
5.10.2. Tanımsız Bezemeli Parçalar	226

ALTINCI BÖLÜ

ANALİZ SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

6.1. URARTU TUNÇ ESERLERİ ÜZERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ANALİZ ÇALIŞMALARI.....	233
--	------------

6.2. AYANİS TUNÇ ESER ANALİZ ÇALIŞMALARI	235
6.2.1. Ayanis Eserlerinin Kimyasal Analiz Sonuçları.....	238
6.2.2. Ayanis Eserlerinin Kurşun İzotop Sonuçları.....	250
 DEĞERLENDİRME	257
SONUÇ	266
KAYNAKÇA	277
KATALOG	311
ÖZGEÇMİŞ.....	370

ÖZET

DOKTORA TEZİ

URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI VE AYANİS VERİLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Oğuz ARAS

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

2022, 375 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU

Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

Doç. Dr. Mahmut Bilge BAŞTU' K

Uygarlık tarihinde sosyoekonomik ve sosyokültürel yapının devletlerin/krallıkların sanatını doğrudan etkilediği görülmektedir. İnançlarını, zaferlerini, günlük yaşantılarını, korkularını ve hayal dünyalarını tunç eserler üzerine yansıtan Urartu Krallığı'nın tunç eser sanatını, Urartu Krallığı'nın kültürel ve sosyal yapısının bizlere yansıması olarak değerlendirebiliriz. Urartu kültürüne atfedilen tunç eserler üzerine işlenen motif ve figüratif bezemelerin bir kısmı ait olduğu dönemin olağan sanat özelliklerini yansıtırken, bir kısmı da dönemin çağdaş uygarlıkların sanatından etkilenecek bağımsız ve yerel üslup özellikleri taşımaktadır. Bu bağlamda birçok geometrik ve bitkisel motif Urartu sanatı boyunca tutarlı olarak varlığını/devamlılığını sürdürmüştür. Gerek motif ve figüratif bezemelerde gerekse üçboyutlu eserlerde karşımıza çıkan farklılıkların/değişimlerin, usta farklılıklarından çağdaş uygarlıklarla olan kültürel etkileşimlere değin geniş bir sebep sonuç ilişki ağı vardır.

Bunların yanı sıra Urartu Kalelerinden/Kentlerinden ele geçen tunç eserin tek bir krala ait olmadığı, Karmir Blur, Ayanis ve Toprakkale kazılarında olduğu gibi farklı zamanlardaki nesnelerin aynı alanda tutulduğu ve aynı kaleden farklı krallara ait olduğu tespit edilen eserler ortaya çıkarılmıştır. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkartılan ve savunma silahlarından (*Kalkan, Miğfer, Kemer*), saldırı silahlarına (*kama, kılıç, oktanlık ve ok ucu*); mimari süsleme elemanlarından (*Rozet ve Bezemeli çivi*), taşınabilir objelere (*Mobilya aksamı, takı ve kap*) değin geniş bir yelpazede karşımıza çıkan tunç eserler, kültürel mirasımızın en önemli eserleri arasında yerini almıştır. Bu çalışma kapsamında Urartu tunç eser sanatının genel özellikleri çerçevesinde Ayanis Kalesi/Kenti'den ele geçen bir grup tunç eserlerin değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Ayanis, Tunç, Sanat, Bezeme.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE ART OF BRONZE WORKS IN THE URARTIAN PERIOD AND AN
EVALUATION OF THE DATA FROM AYANIS****Advisor: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****2022, 375 pages****Jüri: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU****Assoc. Prof. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR****Assoc. Prof. Dr. Mahmut Bilge BAŞTU' K**

It is seen that the socioeconomic and sociocultural structures have directly affected the art of states/kingdoms throughout the history of civilizations. We can evaluate the art of bronze working as a reflection of the cultural and social structure of the Kingdom of Urartu, which manifested their beliefs, victories, daily lives, fears, and imaginations in bronze works. While some of the motifs and figurative ornamentations on the bronze works attributed to the Urartian culture reflect the common art characteristics of the period they belong to, some of them have been influenced by the art of contemporary civilizations of the period and have independent and local style features. In this context, many geometric and floral motifs have continued their existence/continuity throughout Urartian art. The differences/alterations we encounter in motif and figurative ornaments and three-dimensional works have an extensive cause-effect relationship network from master differences to cultural interactions with contemporary civilizations. In addition to these, it has been found that the bronze artifacts obtained from the Urartian Castles/Cities do not belong to a single king, and objects from varying times were kept in the same area as exposed in the excavations of Karmir Blur, Ayanis, and Toprakkale and they belonged to different kings from the same castle. Bronze artifacts, which we encounter in a diverse range from architectural decoration elements (Rosettes and Ornamented wedges) to portable objects (furniture parts, jewelry, and pots), from defensive weapons (Shields, Helmets, Belts) to offensive weapons (daggers, swords, quivers, and arrowheads), have taken their place among the most significant works of our cultural heritage. Within the scope of this study, a group of bronze objects recovered from Ayanis Fortress/City will be evaluated in light of the general characteristics of Urartian bronze art.

Keywords: Urartu, Ayanis, Bronze, Art, Ornament.

KISALTMALAR DİZİNİ

AJA	: American Journal of Archaeology
Bkz.	: Bakınız
cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Çiz.	: Çizim
Dn.	: Dipnot
Env.	: Envanter
Fig.	: Figür
IstMitt	: Istanbuler Mitteilungen
JdI	: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	: Journal of Hellenic Studies
Kat.	: Katalog
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
Lev.	: Levha
m	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
No.	: Numara
Plt.	: Plate
Res.	: Resim
s.	: Sayfa
Şek.	: Şekil
vd.	: ve devamı

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1.1.1. İşpuini Dönemi Tanrı Betimleri. a) Seidl 1980, Fig.12; Merhav 1991, Fig. 27. b) Seidl 1980, Fig.1; Tanebe 1982, Fig.11.....	42
Şekil 3.1.1.2. İşpuini Yazıtlı Aks Kapakları. a) Merhav 1991, Fig. 65; Rehm 1997, Fig.394 b) Seidl 1980, Fig.1; Tanebe 1982, Fig.11. c) Belli 1992, Fig.3.....	44
Şekil 3.1.1.3. İşpuini Yazıtlı Dekoratif Diskler. a) Seidl 1980, Fig.16; Merhav 1991, Fig.28. b) Seidl 1980, Fig.12; Merhav 1991, Fig.27.....	45
Şekil 3.1.1.4. İşpuini Yazıtlı At Göğüslükleri. a) Seidl 1995, Fig.63 b) Belli 1983, Fig.3. c) Merhav 1991, Fig.64. d) Seidl 1995, Fig.65.....	46
Şekil 3.1.1.5. İşpuini Yazıtlı Omuz Diskleri. a) Özgen 1984, Fig.39; Kellner 1987, Fig.15. b) Belli 1983, Fig.1; Merhav 1991, Fig.13.	48
Şekil 3.1.1.7. İşpuini Yazıtlı Alınlıklar. a) Özgen 1984, Fig.12. b) Özgen 1984, Fig.13. c) Seidl 2004, Lev. 28a.	50
Şekil 3.1.1.8. İşpuini Yazıtlı Miğferler. a) Berghe-Mayer 1982, Fig. 17. b) Rehm 1997, Fig.385.....	51
Şekil 3.1.1.9. İşpuini Yazıtlı Kulak Koruyucular. a) Belli 1983, Fig.5 b) Belli 1983, Fig.6. c) Belli 1992, Fig.1.....	52
Şekil 3.1.1.10. İşpuini Yazıtlı Sadak. Belli 1991, Fig.2.	53
Şekil 3.1.3.1. Minua Yazıtlı At Alınlığı. Merhav 1991, Fig.39.....	57
Şekil 3.1.3.2. Minua Yazıtlı Gemler. a) Piotrovsky 1955, Fig.34. b) Belli 1983, Fig.3. c) Merhav 1991, Fig.31.....	58
Şekil 3.1.3.3. Minua Yazıtlı At Gözü Koruyucuları. a) Özgen 1984, Fig.22. b) Merhav 1991, Fig.37. c) Seidl 2004, Fig.80.....	59
Şekil 3.1.3.4. Minua Yazıtlı Aks Kapakları. a) Tanabe 1982, Fig. 14. b) Seidl 1980, Fig. 7. c) Seidl 2004, Fig.60.	60
Şekil 3.1.3.5. Minua Yazıtlı At Göğüslükleri. a) Belli 1983, Fig.1 b) Zahlhass 1995, Fig.26.....	61
Şekil 3.1.3.6. Minua Yazıtlı Kayış Diski. Belli 1977, Fig.2.....	62
Şekil 3.1.3.7. Minua Yazıtlı Bilek Koruyucular. a) Piotrovsky 1955, Fig.33. b) Seidl 2004, Fig.44.....	62

Şekil 3.2.1.1. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı At Gözü Koruyucuları. a) Seidl 2004, Fig.81. b) Seidl 2004, Fig.82.....	67
Şekil 3.2.1.2. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı At Boyunlukları. a) Belli 1983, Fig.2. b) Belli 1983, Fig.3.....	68
Şekil 3.2.1.3. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Kayış Diskleri. a) Seidl 2004, Fig.38. b) Belli 1977, Fig.3.....	68
Şekil 3.2.1.4. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Bilek Koruyucu. Belli 1977, Fig.7.....	69
Şekil 3.2.1.5. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Miğferler. a) Seidl 2004, Lev.7.....	70
Şekil 3.2.1.6. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Miğfer. Piotrovky 1952, Fig.50; Azarpay 1968, Fig.10.....	71
Şekil 3.2.1.7. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Kalkan. Piotrovky 1952, Fig.51. Seidl 2004, Fig.51.....	75
Şekil 3.2.1.8. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Umbolar. Urartu The Kingdom of Van 2018, 134.....	77
Şekil 3.2.1.9. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Kemer. Urartu The Kingdom of Van 2018, 135.....	78
Şekil 3.2.1.11. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Plaka. Kellner 1974, 50 Taf.3; Özgen 1983, Fig.4.....	80
Şekil 3.2.2.1. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Miğfer. Seidl 2004, 69, fig.30; Urartu The Kingdom of Van 2018, 149.....	82
Şekil 3.2.2.2. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Miğfer. Belli 2018.....	83
Şekil 3.2.2.3. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Kalkan. Piotrovsky 1955, Fig.18; Azarpay 1968, Fig. 18-20.....	85
Şekil 3.2.2.4. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Umbolar. Piotrovsky 1952, Fig.34.	86
Şekil 3.2.2.5. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Sadaklar. a) Piotrovsky 1949, Urartu The Kingdom of Van 2018, 151 b) Santrot 1996, 132 c) Wartke 1993, Fig.24.....	87
Şekil 3.2.2.6. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Bilek Koruyucu. Merhav 1991, 122 Fig.7...89	
Şekil 3.2.2.7. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı At Gözü Koruyucu. Belli 1977, 192, Fig.6.....	89
Şekil 3.2.2.8. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Çanlar. a) Piotrovsky 1956, 82. b) Kellner 1987, Fig.24; Merhav 1991, Fig.60.....	91

Şekil 3.2.2.9. Arğışti oğlu Sarduri Yazıtlı Aks Kapağı. Taşyürek 1975 Fig. 32d.	92
Şekil 3.2.2.10. Arğışti oğlu Sarduri Yazıtlı Aks Çivisi. Belli ve Kavaklı 1981, Fig. 2.	93
Şekil 3.2.2.11. Arğışti oğlu Sarduri Yazıtlı Kazan Eklentisi. Azarpay 1968, Fig.9.	94
Şekil 3.2.3.1. Sarduri oğlu Rusa Yazıtlı Kemerler. a) Belli 1997, 89. b) Belli ve Kellner 1986, 320, Fig.1	95
Şekil 3.2.3.2. Sarduri oğlu Rusa Yazıtlı Kalkan. Piotrovsky 1970, Lev.38.	96
Şekil 3.2.4.1. Rusa oğlu Arğışti Yazıtlı Kalkanlar. a) Ayanis Kazı Arşivi b) Belli 1995, 296, fig.13	98
Şekil 3.2.4.2. Rusa oğlu Arğışti Yazıtlı Miğfer. Ayanis Kazı Arşivi.	99
Şekil 3.3.1.1. Arğışti oğlu Rusa Yazıtlı Kase ve Kapı Halkası. a) Piotrovsky 1951, 112 fig.8 b) Piotrovsky 1948, 53.	103
Şekil 3.3.1.2. Arğışti oğlu Rusa Yazıtlı Sadak ve Şamdan. a) Barnet 1972, 170 fig.7. b) Lehmann-Haupt 1907, 93, fig.63.....	104
Şekil 3.3.2.1. Erimena oğlu Rusa Yazıtlı Kalkanlar. a) Barnet 1950, Fig.3. b) Wartke 1990, Fig.4. c) Seidl 2004, Lev.13. d) Erzen 1962, Fig.13.	106
Şekil 3.4.1. Piktogramlar	109
Şekil 4.1.1. Ayanis Kalesi/Kenti'nde Ortaya Çıkarılan Yapılar. Ayanis Kazı Arşivi..	114
Şekil 5.1. Ayanis Kalesi/Kenti'nde Ortaya Çıkarılan ve Çalışmaya Dahil Edilen Eserlerin Formlarına Göre Dağıl Grafiği.	145
Şekil 6.2.1.1. Kurşun İzotop Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri.	247
Şekil 6.2.1.2. ICP-MS (A) Ve Pxr (B) ile Elde Edilen Çeşitli Tiplerde Cu ve Sn İçeriğini Gösteren İkili Grafiklerin Karşılaştırılması. 3B Dağılım Grafiği, Sn'ye Karşı As'a Karşı Pb İçeriğini (C) Gösterir.	248
Şekil 6.2.1.3. Bakır (A) ve Kalay (B) İçin Yüzey ve Yığın Analizi Arasındaki Nispi Fark.....	249
Şekil 6.2.2.1. Kurşun İzotop Analizi İçin Hazırlanan Örnekler.....	255
Şekil 6.2.2.2. Mevcut Çalışmadan Model Yaşı T(Ma) (Aras) ve Batmaz vd. 2019. Albarède vd. 2012'den Alınan Yöntemlere Dayalı Olarak Hesaplanan Model Yaşı.....	256
Şekil 6.2.2.3. Doğu Anadolu çevresindeki komşu bölgelerden ölçülen bakır ve kurşun cevherleri (Killick vd. 2020'den alınan veriler) ve Ayanis'ten	

arkeolojik tunçları (Batmaz vd. 2019) ile karşılaştırıldığında 207Pb/206Pb zerinden 208Pb/206Pb ve 206Pb/204Pb kurşun izotop oranları.....	256
Şekil 7.1. Yazıtlı Bezemeler zerine İşlenen Bezeme Öğeleri	258
Şekil 7.2. Yazıtlı Bezemeler zerine İşlenen Aslan ve Boğa Figürleri.....	260

PLANLAR DİZİNİ

Plan 4.1.1. Tapınak Kompleksi İçerisinde Yer Alan Yapı Grupları	115
Plan 6.2.1.1. ICP-MS, SEM-EDX ve P-XRF Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri.	247
Plan 6.2.2.2. Kurşun İzotop Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri	254

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 6.2.1.1. ICP-MS, SEM-EDX ve P-XRF Analizi Yapılan Örneklerin Envanter ve Örnek Numaraları	243
Tablo 6.2.1.2. ICP-MS Analiz Sonuçları	244
Tablo 6.2.1.3. p-XRF ve SEM-EDX Analiz Sonuçlarının Karşılaştırılması.....	246
Tablo 6.2.2.1. Kurşun İzotop Analizi İçin Seçilen Örneklerin Form, Kazı, Envanter Bilgisi, Buluntu Konumu ve Dönemleri.....	253

ÖN SÖZ

* Bu tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: **SDK-2020-85442**

* This work was supported by Research Fund of the Ataturk University. Project Number: **SDK-2020-85442**

MÖ 9. yüzyılda Van Gölü Havzası merkezli kurulan Urartu krallığının yayılım göstererek var olduğu yaklaşık iki yüz elli yıllık sürecin ardından geride bıraktığı eserler bugünlerde biz araştırmacıların çalışmalarının ana malzeme grubunu oluşturmuştur. Bu eser grupları içerisinde de büyük bir dilimi şüphesiz tezime de konu olan tunç eserler oluşturmaktadır.

Urartu krallığı her ne kadar Doğu Anadolu'ya yazıya ilk getiren krallık unvanına sahip olsa da kullandıkları yazı belirli çerçevelerde sınırlı kalmış olup sosyal yaşamlarını ve dini imgelerini çoğunlukla tunç eserler üzerine işleyerek aktarma yoluna gitmişlerdir. Özellikle tanrılara adak olarak sunulan bu tunç eserlerin bir kısmının üzerinde eserleri kesin olarak tarihlendirebilmemizi sağlayan yazıtlar da bulunmaktadır. Bezemeli ve yazıtlı eserler krallık dönemlerinin sanat anlayışı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bu sebeple çalışmamızda yazıtlı ve bezemeli eserlerden yola çıkılarak Urartu tunç eser sanatındaki dönemsel özellikler ve farklılıklar aktarılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda zengin eser grubu ve mimari yapılarıyla Urartu arkeolojisinde büyük bir pay sahibi olan Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan tunç eserlerde bu çalışmada değerlendirmeye alınmıştır. Uzun bir süreçte yoğun çalışmalarla ortaya konulan bu tezin tek başına yapılmış olması mümkün değildir elbette ki bu sürecime katkıda bulunan birçok insan bulunmaktadır. Onlara da bu yazı vesile ile şükranlarımı iletmek boynumun borcudur.

2011 yılından bugüne ekip üyesi olarak görev almaktan onur duyduğum Ayanis Kalesi/Kenti kazılarının ilk kazı başkanı merhum Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU'na bizlere ve Ayanis kazılarına vermiş olduğu emeklerden ötürü her zaman minnet borçlu olacağımı belirtmem gerekir.

Lisans hayatımın henüz ikinci dersinde '*sen! dersten sonra yanıma uğra*' diyen ve o günden bu yana hayatımın her aşamasında varlığıyla bana güç veren ve vermeye devam

edeceğine gönülden inandığım değerli hocam Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI'ya teşekkür ederim.

Eğitim sürecimde her an desteklerini hissettiğim, fikir ve yorumlarıyla bana yol gösteren sayın hocalarım Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU ve Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM'e teşekkür ederim.

Arkeolojik kazı nedir, nasıl yapılır, nelere dikkat edilir? gibi birçok sorunun cevabına ulaşmama vesile olan Başur Höyük başta olmak üzere Ilısu Baraj kazılarını koordine eden Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR ve ekibine teşekkür ederim.

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında birlikte çalışma fırsatı bulduğum, yorumlarını ve arkeolojik sohbetlerini dinlemekten büyük keyif aldığım Doç. Dr. Mahmut Bilge BAŞTÜRK'e teşekkür ederim.

Lisan, Yüksek Lisans ve Doktora süresince bilgi ve birikimlerinden faydalandığım ve tezime jüri üyesi olarak katkı sunan Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU'ya teşekkür ederim.

Tezimde kullandığım analiz çalışmalarında destek sağlayan ve sonuçları yorumlayan Doç. Dr. Mahmut AYDIN, Dr. Joseph Lehner ve Doç. Dr. Uftade MUSKARA'ya teşekkür ederim.

Tez malzememi çalışmak için kolaylık sağlayan ve her zaman desteğini hissettiğim, bana ve Ayanis ekip üyelerine bir abi gibi yaklaşım sağlayan Van İl Kültür ve Turizm Müdürü Erol USLU'ya teşekkür ederim. Aynı zamanda müze depo çalışmalarımızda bize kolaylık sağlayan ve destek veren Van Müze Müdürü Fatih ARAP'a, müze uzmanı Orhan ÇETİN ve Tahir KAHRAMAN'a ve müze çalışmalarında bana destek olan sevgili Hazal OCAK'a teşekkür ederim.

Tezimi büyük titizlikle baştan sona okuyan ve düzenlemelerini yapan Dr. Abdulsabur ŞİĞVA'ya, kaynakça düzenlemelerinde yardımlarını esirgemeyen İlhan Özgür, Umut İPEK ve Fatmanur ARAS'a teşekkür ederim.

Arkeoloji eğitim sürecimde her zaman desteklerini gördüğüm Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden kıymetli hocalarıma ve dostluklarını her zaman hissettiğim Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü hocalarına teşekkür ederim.

Akademik disiplini/tebriyeyi öğrendiğim ve kendilerini örnek aldığım Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ ve Prof. Dr. Mitat DURMUŞ'a teşekkür ederim.

Ayanis okulunda yetişen, kazılara emek veren Ayanis'i Ayanis yapan çok değerli hocalarıma, arkadaşlarıma ve birlikte çalışmaktan keyif aldığım Ayanis kazı ekibinden Mehmet Ali ÖZDEMİR, Buket AKDOĞAN, Vedat SEZER, Hazal OCAK, Muhammet AKDOĞAN, İlhan ÖZGÜR, Umut İPEK, Muhammed Buğrahan HURŞİT, Baturay YAĞCI, Aslıhan KESKİN, Yunus EMRE CODUR, Mesut MUTLU ve Deniz KARABULUT'a sonsuz teşekkürler. Ayrıca ekibimizin listesinde yer almayan kazımızın gizli kahramanı Müge IŞIKLI'ya da teşekkür ederim.

Her zaman yanımda olan, bize kol kanat geren kıymetli annelerime-babalarım ve aileme teşekkürlerimi sunarım. Hayattaki en değerli varlıklarım olan sevgili eşim Ayşegül AKIN ARAS ve Mercan ARAS'a bu süreçte gösterdikleri sabır için teşekkür ederim. Ayrıca kazılarda büyütmek zorunda kaldığımız ve yeteri kadar vakit ayıramadığımız kızım Mercan'dan ve yeri geldiğinde kendi işlerini aksatarak her türlü sorumluluğunu üstüne alan ve benim yükümü hafifleten eşim Ayşegül'den bu zorlu süreci onlara da yansıttığım için özür dilerim. İyi ki varlar...

Erzurum – 2022

Oğuz ARAS

GİRİŞ

I. AMAÇ

Yakın Doğunun en büyük madenci topluluğunu oluşturan Urartu Krallığı ardında çok sayıda eşsiz tunç eser bırakmıştır. Bu eserler içerisinde; kalkanlar, miğferler, sadaklar, kemerler, kazanlar, takılar özel bir yere sahiptir. Urartu sanatında karşımıza çıkan bu eserleri tipolojik olarak çok net biçimde ayırmamız mümkün olmadığından, eserlerin tipolojisinden yola çıkarak bir dönemsel ayrıma gitmek yanlış olacaktır. Bu sebeple eserlerin detaylarına inerek eserler üzerinde yer alan figüratif bezemelerin tekniğine ve bu bezemelerdeki stil değişimlerine bakmak durumundayız. Özellikle tanrılara adak olarak sunulan bu eserlerin birçoğunda kabartma ve kazıma tekniğinde işlenmiş figüratif bezemeler yer almaktadır. Ayrıca yine bu eserlerde tarihlendirmemizi sağlayan yazıtlar da bulunmaktadır. Yazıtlar ve bezemelerdeki üslupları karşılaştırdığımızda, bazı kralların döneminde bezeme üsluplarının farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılaşmanın nedenleri ve etkilerini oluşturan etmenler nelerdi, bu stil değişimleri; belirli bir düzen çerçevesinde mi ilerlemektedir, bir gelişim mi göstermektedir, bir yozlaşmanın mı sonucudur, komşu krallıklar ile etkileşimin sonucu mudur, yoksa tuncu işleyen ustaların arasında oluşan nesil kopukluğu mudur? Bu sorulara yanıt arayabilmek adına Urartu Krallığı'na ait ve yazıtlar ve arkeolojik kazılar ile tarihlendirilmesi kesin olan eserlerin değerlendirmeye alınması amaçlanmaktadır.

Bilim dünyasında arkeolojiye olan yaklaşımının değişmesi sonucunda ortaya çıkan arkeometri çalışmaları, tartışma yaratan birçok soruna ışık tutmuş ve ışık tutmaya devam etmektedir. Bu tartışmaların biri de Urartu Krallığı'nda önemli bir yer teşkil eden tunç eserlerin nerede üretildiğidir. Krallığının merkezi bir atölyesi mi vardı, yoksa kentler etrafına konumlanan küçük yerel atölyelerde mi üretim yapılmaktaydı? Ne yazık ki, eldeki veriler ile bu sorunun yanıtını verememekteyiz. Gerek Anadolu topraklarında gerekse sınırlarımızın ötesinde, Urartu kalelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda az sayıda atölye izlerine rastlanmıştır. Ancak, bu sorunun yanıtı için Ayanis Kalesi kazıları bizlere yol gösterici olabilir. 25-30 yıl boyunca kullanıldığı düşünülen Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen tunç eserlerin yaklaşık %90'lık bölümünün tek bir yöneticinin himayesi altında üretildiği düşünülmektedir. Ayanis Kalesi'nden ele geçen

tunç eserlerin detaylı analiz verileri bizlere bu eserlerin merkezi bir atölyede mi, yoksa yerel küçük atölyelerde mi üretildiğine dair önemli veriler sunacaktır. Merkezi bir atölyede üretilen ve kalelere dağılan eserlerin döküm/işleme tekniklerinin, alaşım oranlarının ve kaynaklarla olan bağlantılarının büyük oranda uyuşması gerekmektedir. Elde edilecek analiz verilerinde bu uyuşma sağlınırsa eserlerin merkezi bir atölyede üretildiğini söylemek mümkün olacaktır. Benzer mantıkla analiz verilerindeki tutarsızlıklar ve büyük sapmalar eserlerin merkezi bir atölyede değil de daha küçük ve farklı atölyelerde üretildiğini ortaya koyacaktır. Dolayısıyla geniş bir tunç eser repertuvarına sahip olan Ayanis Kalesi/Kenti bu sorun için kilit rol oynamaktadır. Yukarıda bahsi geçen bu sorulara, Ayanis tunç eserleri üzerinde gerçekleştirilen analiz çalışmalarıyla cevap aranması amaçlanmaktadır.

II. KAPSAM

Urartu dönemine tarihlendirilen tunç eserlerin büyük bir kısmı yasadışı kazılarla ele geçmiş ve dünya müzelerine yayılmıştır. Yaklaşık olarak 19. yy'da başlayan bu kültürel yağma, günümüzde de devam etmekte ve ne yazık ki arkeolojik kazılardan ele geçen tunç eserlerin oranı, yasadışı yollarla elde edilen eserin yanında oldukça düşüktür. Müzeler ve koleksiyonerler tarafından muhafaza edilen bu eserler çeşitli makale ve kitaplara konu olmuştur ki yayımlanan bu eserlerin bir kısmının da Urartu kültürüne ait olduğu kesin değildir. Dolayısıyla böyle bir ortamda, çeşitli bilim insanları tarafından yayımlanan tüm tunç eserleri değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Urartu tunç eser sanatının sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için dönemin yazıtlar sayesinde kesin olarak bilinen tunç eserler çalışmaya dâhil edilmiştir.

Tezimizin ana malzemesini oluşturan Ayanis Kalesi/Kenti zengin bir tunç envanterine sahip olmakla birlikte, ele geçen eserlerin büyük bir kısmı mevcudiyetini koruyamamış ve parçalar halinde ele geçmiştir. Bu eserlerden bir kısmı tanımlanabilecek halde olmasına karşın, aynı işleve sahip eserlerin bütün olarak ele geçen örnekleri bulunduğundan bu etütlük eserler sadece analiz çalışmaları için kullanılmıştır. Envanterlik niteliğe sahip Ayanis eserleri arasında 'Kalkanlar, Miğferler, Sadaklar, Kemerler, Kaplar, Levhalar, Çiviler, Ok Uçları, Fibulalar, Çeşitli Ünük Eserler ve Bezemeli Parçalar' çalışmaya dâhil edilmiştir.

III. YÖNTEM

“Urartu Tunç Eser Sanatı ve Ayanis Verilerinin Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışmada, Urartu krallarının ismini taşıyan tunç eserler ve Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ele geçen tunç eserler stilistik ve tipolojik olarak değerlendirmeye alınmıştır. Ayanis Kalesi/Kenti’nden ele geçen tunç eserlere ise çeşitli analizler uygulanarak eserlerin kimyasal özellikleri ve eser üretiminde kullanılan hammaddelerin olası kaynakları öğrenilmiştir.

Çalışmaya literatür taraması yapılarak başlanılmış olup tunç sanatının özelliklerini anlayabilmek adına, yazıtlı tunç eserler krallık dönemlerine göre sınıflandırılmıştır. Bu ayrımla birlikte, Urartu Devleti’nin önemli siyasi süreçleri göz önünde bulundurularak yazılı eserler ‘Kuruluş’, ‘Gelişme’ ve ‘Yükseliş ve Son’ olarak isimlendirilen dönem başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Ayanis Kalesi/Kenti’nden ele geçen tunç eserlerin bir kısmı Ayanis Kazı Evi Depo odasında muhafaza edilmekteyken diğer kısmı ise Van Müzesi’nde bulunmaktadır. Ayanis veri tabanından elde edilen liste doğrultusunda Van Müzesi ve Kazı Evi Deposunda bulunan eserlerin fotoğraflanmasıyla çalışmaya başlanmıştır. Bu çalışmayla eş zamanlı olarak analiz uygulanacak eserler belirlenmiş ve hangi eserin ne tür analize uygun olduğu saptanmıştır. Ayanis Kalesi’nden ele geçen tunç eserlerin büyük bir kısmı Arğişti oğlu Rusa dönemine ait olduğundan, bu eserler tipolojik olarak sınıflandırılmıştır. Arğişti oğlu Rusa döneminin bezeme özelliklerini yansıtmayan eserler ise yazıtlı tunç eserler yardımıyla yorumlanmıştır. Bununla birlikte farklı kodlarla kaydedilen ancak aynı kontekstten gelen benzer eserler birleştirilerek çalışmaya dâhil edilmiştir.

Analiz çalışmaları için p-XRF, ICP-MS, SEM-EDX ve TIMS olmak üzere dört farklı yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemler arasında p-XRF analizlerinde esere hiçbir zarar vermediğinden, bu yöntem özellikle envanter niteliğinde ve örnek alınamayacak eserler üzerinde uygulanmıştır. Ancak en basit tanımıyla, eseri yüzeysel olarak ölçebilen bu cihazların doğruluk oranlarının saptanabilmesi ve bir referans oluşturması için hata payı sıfıra yakın ICP-MS yöntemi uygulanan etütlük eserlerin bir kısmına da p-XRF yöntemi uygulanmıştır. Bununla birlikte eserlerde üçlü doğrulama yöntemini sağlamak amacıyla seçilen bazı eserlere, p-XRF ve ICP-MS analizinin yanı sıra EDX ölçümleri de yapılmıştır. Bu üçlü analiz yöntemi sayesinde bahsi geçen analizlerden herhangi biri tek

bir esere yapıldığında, diğer analiz oranları hakkında kabaca bilgi sahibi olunabilecektir. P-XRF analiz yönteminden sağlıklı sonuç alınabilmesi için eserler üzerindeki korozyon tabakasının temizlenmiş olması gerekmektedir ancak bu çoğu zaman mümkün olmadığından etütlük eserlerde eserin bir kısmı mekanik temizlikten geçtikten sonra, temiz alandan ve korozyonlu alandan ölçümler alınmış ve çıkan değerler karşılaştırılmıştır. ICP-MS, SEM-EDX ve TIMS analizinde eserden parça alınması gerektiğinden bu analizler için büyük bir kısmı etütlük nitelikteki eserlerden seçilmiştir. ICP-MS analizi için ortalama 3x3 cm boyutlarında alınan örnekler mekanik temizlikten geçtikten sonra, elmas uçlu dişçi motoruyla toz haline getirilmiş ve analize gönderilmiştir. Eserlerin üretildiği olası hammadde kaynaklarının tespiti için ise kurşun izotop (TIMS) analizleri yaptırılmış ve bu analiz için yaklaşık 4x4 cm'lik örnekler temizlenerek ODTÜ Radyojenik İzotop Laboratuvarı'na gönderilmiştir. Bu analiz sonuçları SPSS programı yardımıyla cluster (küme) analizi yapılarak, eserlerin analitik gruplandırılmaları yapılmıştır. Ayrıca, korelasyon analizi ile P-XRF, ICP-MS ve EDS analizleri ile belirlenecek olan eserlerin elementel kompozisyonlarından hangi elementlerin orijinal olduğu hangi elementlerin kontaminasyon olduğu belirlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU COĞRAFYASININ MADEN POTANSİYELİ VE URARTU UYGARLIĞININ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI

1.1. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASININ MADEN POTANSİYELİ

Erken Demir Çağında, Doğu Anadolu bölgesinde varlık gösteren aşiret/beyliklerden doğma Urartu Krallığı'nın temelleri ilk olarak Van Gölü Havzası'nın merkezi oluşturduğu bir alanda atılmıştır. Doğu Anadolu'nun dağlık kısmında şekillenen bu krallığın etrafı, yükseklikleri 3000 m'ye ulaşan dağ sıraları ve 2000 m'yi aşan yüksek düzlüklerle çevrelenmiştir.¹ Halihazır yayınlarda "Doğu Anadolu Yaylası" ya da "Yüksek Ülke"² terimleri ile anılmasında da sahip olduğu bu coğrafi koşulların etkisi büyüktür. Tüm bu zorlu topografyaya ek olarak bir de iklim koşullarının oldukça elverişsiz olması hâli eklenince, bu bölgenin tanımlanmasında dağlık, çetin ve zorlu coğrafya söylemleri her zaman için öne çıkmıştır. Bu coğrafi kaderi bölgede varlık gösteren hemen her kültür yaşamış olsa da bunlar için de Urartu ayrıcalıklıdır. Bu dönemde nispeten coğrafi olumsuzlukların aşıldığı ya da aşılması için gerekli adımların hızla atıldığı görülür. Kuşkusuz ki bu durum krallığın coğrafyaya köklü değişimleri getirmesinde de etkili olmuştur.

İnsanın doğası gereği hep olumsuzluklardan bahsedilir kaldı ki bunlarda dezavantaj gibi görülse de belki de korunaklı alanlar olarak insanı çeken etmenlerdir. Tüm bunların ardında bir de bölgenin sahip olduğu zenginlikler vardır ki bence bu bölgede yaşamı mümkün kılabilen de bu artılarıdır. Bölgedeki yer altı ve yer üstü kaynaklarının varlığı da bu coğrafyanın potansiyelidir. Bu potansiyel sayesinde dönemsel kırılmalar yaşanmış ve gelişkin toplumların ortaya çıkışı tetiklenmiştir. Bu bağlamda kuşkusuz ki en önemli araçlardan biri de madendir. Bölge sahip olduğu maden çeşitliliği ve rezervi ile Anadolu'nun önemli merkezi konumları arasında yer almıştır. Sadece Urartu için değil, prehistorik tüm toplumlar için de önemli bir hammadde olan bu materyal ile birçok alanda ön plana çıkmıştır. Özellikle Demir Çağı'nda, çağa adını veren bu materyal ile birlikte

¹ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, 244, 435.

² Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No. 15, İstanbul 1953, 4.

insanın çevreye uyumlanma süreci tamamlanmıştır denilebilir. Bu anlamda bakıldığında Doğu Anadolu'nun yeraltı kaynakları açısından Urartululara yeterli potansiyeli sunmuş gibi görünür.

Doğu Anadolu'da, Alt ve Orta Mesozoik Dönem'de çeşitli dağ oluşumlarına sahne olmuştur ancak bu bölgedeki en önemli hareketler Alp kıvrımlarının oluşumu sırasında, Üst Kretase-Eosen'de gerçekleşir. Üst Kretase-Eosen dönemde tabakalar kuvvetle kıvrılmışlar, kıvrılamayan sert kütleler kırılarak birçok sahanın (Van-Hakkâri Dağları, Munzur Dağları) şekillenmesini sağlamıştır.³ Hatta bu oluşumlar Kıbrıs, Anadolu ve İran'dan Umman'a dek yayılmıştır. Geniş alanlara yayılan bu havalandırma kuşakları tipiktir (Ermenistan/Bolnissi, Kıbrıs, Ergani Maden, Samail ofyolit kompleksi). Görüldüğü üzere bölgenin sahip olduğu bu potansiyel, Alp Dağları'nın oluşumu ve bu oluşum sırasında meydana gelen depremler ve volkanik hareketlerle biçimlenen maden yataklarına bağlıdır.⁴ Yani aslına bakıldığında yüksek rakımlı dağlarla çevrili olması dezavantajı gibi gözükse de bölgenin mineral açısından zengin olmasını sağlamıştır.

Bu noktada MTA'nın verilerine göz atıldığında Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneli için zengin bakır-kurşun, çinko, gümüş ve demir yataklarına sahip olduğu gözlenir. Bunun yanı sıra zengin olmamakla beraber altın, krom ve feldsfat yatakları da mevcuttur.⁵ Özellikle Elâzığ ve Malatya zengin bakır, demir, gümüş, kurşun rezervleri; Erzincan ve Gümüşhane gümüş ve altın yatakları ile dikkati çeker.⁶ Bu durumda göz önünde tutulduğunda görülür ki Urartu'nun Doğu Anadolu'daki sınırları içerisinde yararlanabileceği maden kaynakları oldukça fazladır ve olasılıkla o dönem için yoğun kullanım görmüştür. Krallığın merkezini oluşturan noktada, tuncun elde edilebilmesi için en gerekli alaşım bakırdır. Doğu Anadolu'daki bakır rezervlerine bakıldığında kaynakların krallığın yayılım gösterdiği alanlardan biri olan kuzeyde yoğunlaştığı

³ Erinç, 9-10.

⁴ Thomas Stöllner, "Tunç Çağı'nda Hammadde Olarak Kullanılan Minarellere Genel Bir Bakış", Ünsal Yalçın, Cemal Puluk, Rainer Slotta (Eds.), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (453-476), Ege Yayınları, İstanbul 2006, 455-456.

⁵ Takeo Bamba, "Ophiolite and Related Copper Deposits of the Ergani Mining District, Southeastern Turkey", *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Dergisi*, 86(3), 1976, 36-39; MTA Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri No: 168, Ankara 1977, 28-30, 43-66, 106-156, 168-169, 216-237; Joseph W. Lehner, Kutlu Aslıhan Yener, "Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia", Benjamin W. Roberts, Christopher P. Thornton (Eds.), *Archaeometallurgy in Global Perspective, Methods and Syntheses*, (529-557), Springer, New York 2014, 532, 538.

⁶ MTA Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri No: 168, Ankara 1977, 43-66, 106-156, 168-169, 216-237.

görüldür. Kuzeyde Erzincan, Erzurum (Narman, Oltu, Pasinler, Şenkaya), Kars (Kağızman), Ardahan; kuzeybatı ve batıda Bingöl, Elâzığ, Malatya, güneyde de Bitlis, Ergani ve Siirt bakır rezervlerinin olduğu görüldür.⁷

Sadece Doğu Anadolu'daki bu potansiyel göz önünde bulundurulmamalıdır aslında, Urartu Krallığının yayılım gösterdiği coğrafyalarda da bilhassa Kafkaslar'da maden açısından potansiyelin yüksek olduğu söylenebilir. Yapılan analizlerde göstermiştir ki jeolojik açıdan farklı oluşumlarıyla tanımlanan Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya polimetallik⁸ maden yatakları kullanılmıştır. Söz konusu bu yatakların, arsen ve antimuan içeren bakır cevherleri çok fazla kullanım görmüştür.⁹ Ermenistan'da çok fazla bakır yatakları tespit edilmiştir hatta bazı yatakların günümüzde hâlâ kullanım gördüğü bilinir.¹⁰ Kuzey Ermenistan'da yer alan kaynaklar Alaverdi-Kirovokan yatakları (Alaverdi, Shamlug, Akhtala, vb.); Güney Ermenistan'da yer alan kaynaklar Zangezur yatakları (Kafan, Kadzharan, vb.)'dır.¹¹ Tunç üretiminde ana alaşım olarak kullanılan arsenik cevheri de Metsdzor, Solvartin, Darıdağ yataklarında yer alır ve bu cevherin de MÖ 4. binyılın ortalarından itibaren çıkarıldığı bilinir.¹²

1.2. URARTU UYGARLIĞININ SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI

Urartular ya da onların deyimi ile *Bianililer*, Dağlık Doğu Anadolu yaylasına karanlık çağın ardından ilk kez siyasi birlikteliği getiren yegâne oluşumdur ki bu zorlu coğrafya için öncesinde olmadığı gibi belki de sonrasında da böylesine güçlü bir

⁷ Şeref Kuş, Alaaddin Çukur, “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”, *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1988, 29-39; Ergun Kaptan, Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular”, *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Dergisi*, 111, 1990, 175-179; Çağrı Murat Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2009, 21-22.

⁸ Polimetallik maden yatağı, birden fazla cevher minerali içeren yataklara verilen addır. Bkz. Adnan İnan, “Sovyetler Birliğinin Polimetallik Maden Yatakları ve Bu Yatakların Bazı Özellikleri”, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 6(1), 1982, 70.

⁹ MÖ 2. binyıl itibarı ile bu kaynakların yoğun olarak kullanıldığı bilinir. Ünsal Yalçın, “Anfänge der Metallverwendung in Anatolien”, Ünsal Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal I. Der Abschnitt Beiheft 13*, (17-30), Bochum 2000, 17-30; Stöllner, 457.

¹⁰ Chacatur Meliksetyan, Ernst Pernicka, “Geochemical Characterisation of Armenian Early Bronze Age Metal Artefacts and Their Relation to Copper Ores”, Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Montzenbacher, Ernst Pernicka (Eds.), *Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.*, Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom. 1.-3. Juni 2006, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, (41-58), Habelt Verlag, Bonn 2010, 41.

¹¹ Julius Rubinstein, Lev Barsky, *Non-Ferrous Metal Ores, Deposits, Minerals and Plants*, CRC Press, London 2002, 89.

¹² Rubinstein-Barsky, 89.

oluşumun izlerine bir daha rastlanmamıştır. Sadece bu yüzden bile krallığın bu coğrafya için büyük bir önem arz ettiği söylenebilir.

Kuşkusuz bu krallığın oluşum sürecinde bazı dinamiklerin olduğu göz ardı edilmemelidir. Zaten bölgenin arkeolojik geçmişine bakıldığında da krallığın ön tarihinden bildiğimiz Erken Demir Çağı halk topluluklarının bu süreçte etkin bir rol oynadığı net bir şekilde görülecektir. Adlarını Assur Krallığına ait yazılı kaynaklardan bildiğimiz bu halk toplulukları, Uruadri ve Nairi aşiretlerinden başkası değildir. Krallığın kuruluş sürecinin mimari olan bu beylikler, MÖ 13-9. yüzyılın kısa bir özeti gibidir.

Ezeli rakipleri Assur'un yıllıklarında özellikle kuzeye doğru gerçekleştirilen seferlerin odağında bu aşiretlerin yer aldığı görülür. Assur kralı I. Salmanasar'ın MÖ 1274 yılına tarihlenen yıllığında ilk kez adına rastlanılan *Uruadri* ülkesinin ardından MÖ 1244 yılında da Assur kralı I. Tukulti Ninurta *Nairi* ülkesi ibaresi ile karşımıza çıkar. Bahsi geçen bu aşiret/beyliklerin lokalizasyonları hâlâ tartışmalı olsa da genel kanı şu yöndedir: Uruadri, Van Gölü çevresini tanımlayan coğrafi bir terim iken Nairi, Diyarbakır'ın kuzeyini işaret eden bir bölgenin adıdır.¹³ Toroslar'ın sınır oluşturduğu bir bölgede, bu aşiretlerin varlıklarını uzun yıllar devam ettirdikleri görülmektedir. Daha sonraki süreçte de Assur yıllıklarında adlarına rastlamış olmamız bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak şu da belirtilmelidir bu dönemle ilgili bilgilerimiz, Akdeniz'in doğusunda yer alan tüm yapılanmaları büyük boyutta etkileyen karanlık çağın girdabında yok olmuş gibidir. Yakındoğu'yu da yakından ilgilendiren bu süreçte, Assur'un yazılı belgelerinin de suskunlaştığı söylenebilir.¹⁴

Jeopolitik konumu itibari ile dikkatleri üzerine çeken bu coğrafya, Assur'un hedefi haline gelen bu aşiretlere, seferlerin gerçekleştirildiği de yine Assur yazılı kaynaklarından bilinir. Ancak *Yukarı Deniz*¹⁵ olarak tanımlanan bu coğrafyanın üzerinde kurulmak istenilen hâkimiyet çabalarının sonuç vermediği de belirtilmelidir. Hatta öyle ki bu durum bir noktada Uruadri ve Nairi aşiretlerinin birleşmesi için tetikleyici de olmuştur

¹³ A. Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1972; A. Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1997, 17, 18, 20, 21.

¹⁴ Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge, London, New York 2014, 382-400; Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu yaklaşık MÖ 3000-300, Cilt II*, (Çev.: Dilek Şendil, 5. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, 3-4; Erkan Konyar, *Urartu: Aşiretten Devlete*, Homer Kitabevi, İstanbul 2022, 9.

¹⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

denilebilir. Bu halk toplulukları, dönemin önemli gücü olan Assur’a karşı örgütlenerek tek bir merkez altında toplanmıştır.¹⁶ Bu dönemi yani MÖ 1274’ten MÖ 858’e kadar olan süreci, “Urartu’nun kuruluş aşaması” ya da “Urartu’nun arkaik çağı” olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.¹⁷

Bu organize hareketin sonucunda kurulan Urartu, daha öncede belirtildiği üzere bu coğrafyanın o zamana kadar gördüğü ilk merkezi oluşumdur. Bu devlet örgütlenmesinin varlığına dair ilk bilgiler, III. Salmanasar’ın Van bölgesine yaptığı seferleri anlatan betimlemelerden ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. MÖ 858 yılına ait anallara göre krallığın bilinen ilk kralı “Urartulu Arame”dir ve kenti Arzaşkun’dur.¹⁸ Bu süreçteki bilgilerimizin de oldukça sınırlı olduğu ve hâlâ daha kendine ait yazılı belgeleri bulunmayan bu örgütlenmenin başında yer alan bu ismin kral sıfatı ile belirtilmediği de vurgulanmalıdır. Bu ismin ardından kral sıfatı ile anılan ilk isim ise Lutupri oğlu Sarduri’dur. Krallığın başkenti Tuşpa’nın eteklerine inşa ettirilen en eski kralî yapının duvarlarına ismini yazdıran bu kralın süreci Urartu için yeni bir dönemin başlangıcı gibidir. Her ne kadar Sardurburç yazıtı, Assur çivi yazısı ile yazılmış olsa da Urartu’nun ilk yazılı belgesi olması sebebi ile büyük bir öneme sahiptir.¹⁹ Bu süreçten sonrası için Assur ve Urartu yazılı kaynakları birlikte değerlendirilerek daha net bilgiler ortaya konulabilmektedir.

Bu süreçte başkent, Arzaşkun’dan Tuşpa’ya yani Van Gölü’nün doğusuna taşınır ve krallık buradan yönetilmeye başlanır.²⁰ Doğu Anadolu topraklarında atılan bu adımlar zaman içerisinde geniş sınırlara dek yayılacak ve yayıldığı coğrafyalarda -ki kuzeydoğuda Sevan Gölü (Gökçe Göl) ve güneyde Urmiye Gölüne kadar ulaşan kısımda- uzun yıllar varlıklarını devam ettireceklerdir.

Lutipri oğlu Sarduri’den sonra tahta geçen oğlu İşpuini, kısa bir süre krallığı tek başına yönetir ve bu süreçte (MÖ 830-820) başkent civarında güvenliği sağlamak adına

¹⁶ Kuruluş aşamaları ile daha detaylı bilgi için bakınız. Paul Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1985, 48-50; Kemalettin Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Eds.), *Urartu Doğu’da Değişim*, (1-35), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, 1-35.

¹⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 3.

¹⁸ Russel, Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources 171-201; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 33.

¹⁹ Tarhan, 81; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 37.

²⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 25, 40.

Zivistankale, Aşağı Anzaf ve Patnos kalelerini yaptırır. Tek başına yürüttüğü krallık sürecinin ardından krallıkta bir ilk yaşanır ve İşpuini, oğlu Minua ile birlikte krallığı ortak olarak yönetmeye başlar. Aslında bu beraberlik başarılı bir sürece zemin hazırlamış gibi görünmektedir. Bu süreçte Urartuların artık kendi dillerinde yazı yazabilecek duruma geldikleri²¹ ve dinî temeller üzerine oturtulan bir devlet anlayışını benimsedikleri açıkça gözlenir. Bunun en büyük habercisi kuşkusuz Meher Kapı yazıtıdır. Urartuların bir din altında toplandıklarını gösteren bu yazıtla birlikte halkların krala bağlılıkları artırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Zimzim Dağı eteklerine açılan kapı şeklindeki nişe yazılan bu uzun tanrı listesi, Urartu dinî ile ilgili bilgilerimizin de temelini oluşturmuştur.²² Tahtı tamamen oğlu Minua'ya bırakan İşpuini'nin ardından seferler başlamış ve inşaa faaliyetleri de hız kazanmıştır. Şüphesiz bu durumda din işlerinin tamamlanmış ve bu konuda refahın sağlanmış olmasının da etkisi büyüktür. Urmiye Gölüne kadar ulaşan bu seferlerde Kuzeybatı İran topraklarının krallık topraklarına katılması amaçlanmıştır.²³ Bu seferlerin yanı sıra kral; Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aznavurtepe kalelerini inşa ettirmiş ve bölgede birçok baraj, sulama kanalı ve yol yapım faaliyetinde bulunmuştur. Böylelikle devletin kuruluş evresi de tamamlanmıştır.

Bu sürecin arkasını gelişim evresi takip etmiştir; Minua'dan sonra Urartu tahtına oğlu Argışti (MÖ 785/780-756) geçmiştir. Babasının kuzeye gerçekleştirdiği başarısız seferlere son vermek isteyen Minua oğlu Argışti'nin kuzey seferlerine ağırlık verdiği görülür. Sevan Gölüne kadar ilerlediği bu seferlerde Arin-Berd ve Armavir kentlerini kurar.²⁴ Bu seferler ile birlikte görülen o ki krallık batıda Fırat, kuzeyde Ermenistan ve Gürcistan, doğuda Hazar Denizi kıyılarına kadar yayılarak kuzey ve batıdaki en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Belki de bu süreçte bizleri en çok ilgilendirilen bu alanlarda kurduğu hakimiyet sonucunda elde ettiği kaynaklardır. Önemli maden yataklarının yer aldığı kuzey bölgelerinin ele geçirilmiş olması bu açıdan oldukça önemlidir.

Bu başarılı süreç ne yazık ki iyiden iyiye kendini hissettiren Atlı Kavimler sorunu ile birlikte bulanıklaşır, krallık içerisinde sıkıntılı süreçlerin yaşanmaya başladığı görülür.

²¹ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 210

²² Salvini, *The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı*, 205-210

²³ Bu süreçte Van Gölü Havzasının doğu, kuzey ve kuzeybatısına seferler düzenlemiştir. Öyle ki Urmiye Gölü civarına kadar ilerlenerek, Hasanlu yerleşmesi de ele geçirmiştir. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 31-32; Salvini, 2009: 581-599.

²⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 70-71, 117.

Taht değişikliği ve Arğişti oğlu Sarduri'nin tahta geçmesi de bu süreçte pek etkili olmaz. Her ne kadar kuzeyden gelen ayaklanmalar bastırılmaya çalışılsa da bu süreçte Assur tarafından yediği bozgunlar krallığın gücünü zayıflatır.²⁵ Ardından gelen süreçte Sarduri oğlu Rusa'nın tahta geçmesi de krallığı kurtaramamış gibi gözükür. Atlı Kavimler sorununun ciddi boyutlara ulaşması ve yaptığı her hamlenin olumsuz sonuçlanması ile birlikte Assur tarafından yenilgiye uğratılması Urartu tarihini derinden etkiler.²⁶ Hatta bu vahim olay Korsabad kabartmasında açıkça betimlenir.²⁷ Bahsi geçen bu ağır yenilgilerin ardından Sarduri oğlu Rusa devri kapanmış yerine oğlu Arğişti geçmiştir. Rusa oğlu Arğişti, MÖ 707 yılında göçebe kavimler ile mücadele etmiş ancak sonu babası gibi olmuştur. Kimmerler, Urartu coğrafyasından geçerek Anadolu'nun içlerine, batıya doğru yönelmiştir. Rusa oğlu Arğişti'nin bu dönemde Van Gölü'nün kuzeybatısında, Erzincan'da Altıntepe yerleşimini inşa ettirdiği bilinir.²⁸

Rusa oğlu Arğişti ile son bulan gelişim evresinin ardından tahta Arğişti oğlu Rusa geçer ve bu evre Urartu Krallığının yükseliş evresi olarak nitelendirilir. Onun bu dönemi daha çok inşa ettirdiği gösterişli kentlerinden takip edilir. En önemlisi de bu kentlerde yer alan inşa yazıtları ile bildiklerimize yenileri eklenir. İdari, ekonomik ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği reformlarda köklü değişikliklerin kapısını aralamıştır. Yayılmacı bir politika sergilemekten ziyade sahip olduklarını koruma yoluna gittiği düşünülebilir ki özellikle dönemin önemli tehditleri Kimmer ve İskitlere karşı ılımlı politikalar sergilemesi ve tedbiri elden bırakmayarak Atlı Kavimler'in geçiş güzergahları üzerine kentler inşa ederek korumaya çalışması da bu durumun kanıtı niteliğindedir.

İnşa ettirdiği görkemli kentlere tekrar dönmemiz gerekirse bu kentlerin bize bu dönemi açıkça anlattığı görülür aslında. Çeşitli yollarla gerçekleştirdiği nüfus aktarımları ile farklı kültürlerden gelen unsurların kentler içerisinde bir bütün oluşturarak sunulması da krallık coğrafyasında muhteşem manzaralar oluşturmuştur. Kral Rusa, saltanatı

²⁵ Işıklı, 1998: 116; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 40

²⁶ II. Sargon'un ordularının Urartu topraklarına gerçekleştirdiği seferlerde kutsal kent Musaşir'i ele geçirmiş olması oldukça vahim bir olaydır. Ateşe verilen Musaşir'in hüznü ile birlikte Sarduri oğlu Rusa'nın ölümü de bu acı olayların başında yerini alır. Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, 36.

²⁷ Paul Emile Botta, Eugene Flandin, *Monument de Ninive (Band 2): Architecture et Sculpture*, Imprimerie Nationale, Paris 1849.

²⁸ Tahsin Özgüç, *Altıntepe I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1966; Mehmet Karaosmanoğlu, Halim Korucu, Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", Hasan Kasapoğlu, Mehmet Ali Yılmaz (Eds.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı*, (77-96), Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2014, 77-96.

içerisinde beş büyük kale inşa ettirmiştir. Yukarı Aras Havzası ve Kuzeybatı İran tarafında inşa ettirdiği iki kent dışında diğerleri başkente oldukça yakın yerlere konumlandırılmıştır. Bu kentlerde karşımıza çıkan her bir kültürel unsorda gösterir ki Argişti oğlu Rusa dönemi, Urartu'nun birçok alanda farklılaşmalar yaşadığı bir dönemdir. Şüphesiz bunların başında kil tablet kullanımı gelir; bu durum bürokraside yeni bir yazışma şeklinin ortaya çıktığını gösteren güzel bir örnektir. Ek olarak bullaların ele geçmiş olması da vergilendirme sistemine dair dikkat çekici detayları ortaya koyar. Aslında tüm bunlar Argişti oğlu Rusa'nın başarısında önemli bir rol oynamış gibidir.²⁹ Bu sıra dışı kralın iktidarının ardından sonra krallığın gücünü oldukça kaybettiği gözlenir. Yükselişin ardından gelen bu çöküş süreci, yeterli arkeolojik ve filolojik verinin elimizde olmaması sebebi ile de ne yazık ki tam bilinmemektedir. Tek bildiğimiz Argişti oğlu Rusa'nın son kurduğu kent Ayanis'in aslında krallığın da son kalesi olduğudur. Bundan sonraki süreçte, krallığın herhangi bir kent ya da kale kurduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

Argişti oğlu Rusa'dan sonra kral ünvanıyla adı geçen Erimeña oğlu Rusa'nın Toprakkale'de çok sayıda adak adadığı bilinmektedir. Ancak Erimeña oğlu Rusa'nın babası Erimeña'ya dair herhangi bir kral ünvanı kullanılmaması Erimeña oğlu Rusa'nın tahtı zorla ele geçirdiği belki de bir Urartu prensi olduğu sorularını akıllara getirmiştir.³⁰ Erimeña oğlu Rusa'dan sonraki süreçte Rusa oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Sarduri gibi isimler geçse de bu kişilerin krali ünvanları ve olası prenslikleri tartışmalıdır.³¹ Güçlü Argişti oğlu Rusa'nın saltanatının sona ermesi ile beraber Urartu'nun da sonu çağdaşı Assur gibi olmuştur. Urartu ve Assur engelini ortadan kalkması ile beraber Medler'in, Anadolu'nun içlerindeki ilerleyişi de hız kazanmış gibi görünmektedir.

²⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 45.

³⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 46-47.

³¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 47.

İKİNCİ BÖLÜ

URARTU DÖNEMİNDE TUNÇ VE TUNÇ İŞLEME TEKNOLOJİSİ

2.1. BAŞLANGICINDAN URARTU DÖNEMİ SONUNA KADAR ANADOLU'NUN DOĞUSUNDA TUNÇ VE BAKIR ALAŞIMLARININ KULLANIMI

Yaşamın başlamasıyla birlikte doğa ile mücadele içine giren insan, zorlu yaşamını kolaylaştırabilmek için doğanın nimetlerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Taş ve kemik aletler ile başlayan teknoloji serüveni, bin yıllar sonra kullanılmaya başlayan madenlerle zirveye ulaşmıştır. Neolitik Dönemde insanoğlunun madenle masumane olarak başlayan ilişkisi, Tunç Çağla birlikte bir kırılma noktası oluşturacak ve seri üretilen silahlar ile kanlı ve ağır savaşların yolu açılacaktır. Doğu Anadolu dağlık yaylasına ilk siyasi otoriteyi getiren ve gerçekleştirdiği reformlar ile uzun yıllar bu topraklarda söz sahibi olan Urartu Krallığı'nın diğer alanlarda olduğu gibi madencilik faaliyetlerinde de oldukça başarılı olmuştur. Bu başarının arkasında, devletin hüküm sürdüğü toprakların hammadde bakımından zengin oluşu ve Urartu Devleti'ne kadar olan tarihsel süreçte bu toprakları yurt edinen toplulukların tuncu ustaca işlemesi ve gelecek nesillere aktarması yatmaktadır. Bu bağlamda tunç ve bakır alaşımları kronolojik olarak kullanılmaya başlandığı süreçten Urartu Dönemi'ne kadar ve Urartu Dönemi'nde ki süreç ayrı başlıklar altında ele anılmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar

Doğu Anadolu Bölgesi olarak adlandırılan coğrafi sınırlarda, Neolitik Dönemin izleri sınırlı sayıda arkeolojik verilerden elde edilmektedir. Doğu Anadolu'nun dağlık kesiminin Neolitik süreci henüz aydınlatılmayı bekleyen bir sorunken³², Elâzığ-Malatya bölgesinde yer alan Tepecik ve Cafer Höyük'te ele geçen az sayıda arkeolojik bulgular, Doğu Anadolu Bölgesinin Neolitik süreci hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.³³ Tepecik ve Cafer Höyüklerinde ele geçen Neolitik Dönem bulguları, Doğu Anadolu'nun

³² Sagona, *Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 41.

³³ Harmankaya, Tanındı, Özbaşaran, *TAY-Paleolitik-Neolitik*, 1997; Işıklı, *Erzurum'un İlk Madencileri*, 100; Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, 39.

ovalık kesiminde yaşanan Neolitik sürecin, Güney Doğu Anadolu'nun Neolitik süreciyle paralel bir gelişim gösterdiğini ortaya koymuştur³⁴. Doğu Anadolu Bölgesinde bakır ve bakır alaşımlı eserlerin yoğun olarak Kalkolitik Dönemle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Ancak Doğu Anadolu topraklarını 'bereketli hilal' bölgesinden ayıran Toros Dağları'nın güney kısmında ortaya çıkarılan yerleşimlerdeki Neolitik Döneme tarihlendirilen bakır işlemeciliğine dair veriler ve bakır alaşımlı eserler, Doğu Anadolu'da ki bakır ve bakır alaşımlı eserlerin gelişim sürecini göstermesi açısından önemlidir.

Neolitik Dönem toplumları doğada ham halde buldukları nabit bakırın şekillendirmeye uygun olduğunu keşfetmiş ve bakırı soğuk halde döverek biçimlendirmeye başlamıştır. Bu tekniğin ilk izleri Anadolu'da Hallan Çemi yerleşimin Akeramik Neolitik Dönem (MÖ 9500-8700) tabakalarında görmektedir.³⁵ Hallan Çemi'de malahit³⁶ bakır ele geçerken, Çayönü ve Aşıklı Höyük buluntuları, bu yerleşimlerde nabit bakırın toplanıp işlendiğini göstermiştir.³⁷ Çayönü Tepesi³⁸'nin Neolitik Dönem tabakalarında (8200-8000) açığa çıkarılan 100'ü aşkın boncuk, bız parçaları, ufak kürecikler, iğneler ve aletler malahit ve dövülmüş bakırdan elde edilmiştir.³⁹ Bu şekilde doğada toplanan nabit bakırın dövülerek şekil verilmesine bir süre daha devam edilmiştir. İlerleyen dönemlerde bakırın kırılğan özelliğinin işlevsel olmadığı anlaşılmış ve bakır ısıtarak dövmeye başlamıştır. Bakırın bu yöntemle dövülmesiyle daha rahat biçimlenebildiği anlaşılmış⁴⁰ ve levhalar haline getirilen bu bakırlardan kıvrılarak boncuk, incelterek balık iğnesi ve küçük aletler üretmişlerdir.⁴¹ Bahsi geçen bu eserler yaklaşık olarak MÖ 8200-7500 yıllarına tarihlendirilmiş olup eserlerin üretiminde kullanılan bakırın, Çayönü Tepesi'ne oldukça yakın bir konumda yer alan Ergani bakır madeni yatağından getirildiği belirtilmiştir.⁴² Çayönü yerleşiminden ele geçen malahit ve

³⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, 39.

³⁵ Çatal, *Antik Anadolu Madenciliği*, 28.

³⁶ Kartalkanat, *Anadolu'da Madenciliğin Tarihçesi ile İlgili Yeni Bir Yaş Bulgusu, 2500 Yıllık Cevher Teknesi*, 91.

³⁷ Yalçın, *Anadolu Madenciliği*, *Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 17-18

³⁸ Çambel, Braidwood, *Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları*, 12; *Çayönü Tepesi Maden Buluntuları İle İlgili Sorunlar*, 186.

³⁹ Özdoğan, *Çayönü*, 8; Çatal, *Antik Anadolu Madenciliği*, 22.

⁴⁰ Kartalkanat, 91; Yalçın, *Anadolu Madenciliği*, *Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 18-19

⁴¹ Yalçın, *Anadolu Madenciliği*, *Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 17-19

⁴² Yakar, *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, 51; Kunç, Gül, *Ergani Doğal Bakır Analizleri*, 85; Çambel-Braidwood-Özdoğan-Schirmer 1987, 39 vd. Yalçın, *Anadolu Madenciliği*, *Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 75

bakır örnekleri üzerinde görülen bezeme öğeleri, Çayönü insanının metalürjik faaliyetlerde kat ettiği mesafeyi gözler önüne sermektedir.⁴³ Metalürjik faaliyetlerin ilk adımlarının atıldığı Neolitik Dönem’de neolitik toplum mensupları henüz bakırın işlevselliğini tam anlamıyla keşfedememiş ve bakırla taşa yaklaşımları benzer olmuştur. Dolayısıyla bakırın ergitilmesi daha sonraki dönemlere sarkmıştır.⁴⁴ Yine aynı dönem içerisinde Anadolu’nun doğusunda Sumaki Höyük’te malahit parçaları, malahitten yapılmış boncuk parçaları ile bakır levha ve bakırdan yapılmış boncuk parçası ele geçmiştir.⁴⁵ Benzer şekilde Salat Cami Yanı höyüğün Neolitik Dönem tabakasında birkaç parça bakır cevheri ve işlenmiş malahit parçaları⁴⁶ ve Nevali Çori’de bir adet bakır boncuk ele geçmiştir.

Her ne kadar Neolitik Dönem kültürlerinde bakırın işlenmesine dair kanıtlar ortaya konsada Anadolu kültür tarihinde ilk kent kültürlerinin çıkmaya başladığı dönem olarak bilinen Kalkolitik Dönem’de bakırın kullanım alanının çeşitlendiğine ve yaygınlaştığına şahit oluyoruz. Bu çeşitliliğin en belirgin kanıtlarından biri madenin günlük hayatta kullanılmaya başlanmış olmasıdır.

Kalkolitik Dönem’e adını veren bakırın bu dönemde kaynaklardan toplandıktan sonra cevherden özünün çıkarıldığı tespit edilmiştir.⁴⁷ Bu dönemde madenciler yataklardan topladıkları malahit ve azurit gibi bakır cevherleri yerleşim yerlerine getirerek potalarda eritmeye başlamışlardır.⁴⁸ Ünsal Yalçın, bu yöntemle bakırın elde edilmeye başlandığını belirtir ve madencilüğün aşamalarını ortaya koyduğu ayrımda Kalkolitik Dönemi ‘Gelişim Aşaması’ olarak adlandırır.⁴⁹ Ekstraktif metalürjinin gelişmesiyle birlikte, bu dönem ustaları gereksinim duydukları kadar bakır elde etmeyi başarmıştır.⁵⁰ Bu gereksinim ilerleyen safalarda yerini ticarete bırakmış ve özellikle Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye gibi hammadde konusunda fakir olan bölgelere hammadde ticareti başlamıştır.

⁴³ Özdoğan, Çayönü, 81; Çiğdem, Sosyopolitik Açından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciligi ve Metalurjisi, 17

⁴⁴ Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar, 69.

⁴⁵ Özdoğan, Çayönü (2011), 35.

⁴⁶ Miyake, Salat Cami Yanı. A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley, 134.

⁴⁷ Kunç, Çukur, 38.

⁴⁸ Yalçın, *Anadolu Madenciligi” Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 75.

⁴⁹ Yalçın, *Anadolu Madenciligi” Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 75.

⁵⁰ Kunç, Çukur, 100; Yalçın, *Anadolu Madenciligi” Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 76.

Anadolu'nun doğusunun arkeolojik geçmişi için dönüm noktası olan Keban Barajı kapsamında yapılan arkeolojik kazılar, bölge metalürjisinin potansiyelini de gözler önüne sermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Keban Barajı projesi kapsamında Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik ve Tülintepe gibi birçok yerleşim alanından Kalkolitik Çağ Dönemi'ne tarihlenen maden verileri bilim dünyasına tanıtılmıştır.⁵¹

Norşuntepe Höyüğü'nün Geç Kalkolitik Döneme tarihlenen tabakalarında bakır işlikleri tespit edilmiştir.⁵² Bu bakır işliklerinde tespit edilen ve boyutları 5 santimetreyi geçmeyen cürüflar üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar⁵³ sonucu, bahsi geçen cürüfların ergitme işlemi esnasında indirgeyici şartların doğru yapılmadığı ve bakırın çok yüksek bir ısıda pota içinde ergitildiği anlaşılmıştır⁵⁴. Bu işliklerle birlikte höyükte maden kalıntısı, izabe fırını, maden köpüğü ve maden kalıpları ele geçmiştir. Bu bulgular Norşuntepe Höyüğü'nde doğrudan madencilik faaliyetleriyle uğraşan bir grubun varlığına işaret etmektedir. Yine höyüğün Geç Kalkolitik tabakalarında bakır ergitiminde kullanılan pota ve ergitme işleminde kullanıldığı düşünülen pişmiş topraktan yapılmış bir kaşık ortaya çıkarılmıştır.⁵⁵

Korucutepe'de Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen iki mezardan ele geçen metal buluntular Anadolu Kalkolitiğinde maden kullanımının çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu mezarlarda demirden yapılmış asa başı, bıçak, gümüş bileklikler ve damga mühürün yanı sıra bir kadına ait mezardan gümüşten yapılmış çeşitli objeler ele geçmiştir.⁵⁶

Tülintepe ve Tepecik kazılarında da Kalkolitik Dönem'in metalürjik faaliyetlerini yansıtan kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. Bu kanıtların başında potalar, cürüflar, filiz parçaları ile kurşun cevherleri gelmektedir.⁵⁷ Ele geçen kurşun cevherleri Kalkolitik

⁵¹ Esin, Esin, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Raporu*, 51; Hauptmann, *Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu*, 103; van Loon, *Korucutepe I*, 1.; Esin, Arsebük, *Tülintepe Excavations*, 149.

⁵² Hauptmann, *Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişmesi*, 58.

⁵³ Yalçın, Hauptmann A, Hauptmann E, Pernicka, *Norşuntepe'de Geç Kalkolitik Çağ Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometallurjik Araştırmalar*, 383.

⁵⁴ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 256

⁵⁵ Yalçın, Hauptmann A, Hauptmann E, Pernicka, *Norşuntepe'de Geç Kalkolitik Çağ Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometallurjik Araştırmalar*, 381.

⁵⁶ Yakar, *East Anatolia Metallurgy in the Fourth and Third Millennia BC: Some Remarks*, 16.

⁵⁷ Kunç, Çukur, *Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri*, 100.

Çağ'dan itibaren bakırla birlikte kurşunun da kullanıldığını ortaya koymaktadır. Tepecik höyük kazılarında ortaya çıkarılan eserler üzerinde gerçekleştirilen analizler sonucunda eserlerin bir kısmının arsenikli tunç, bir kısmının ise kalaylı tunç olduğu anlaşılmışken; Tülintepe eserlerinin tamamının kalaylı tunç olduğu ortaya konmuştur. Tepecikten ele geçen iğne, halka ve parça halindeki küçük metaller analitik olarak incelendiğinde az da olsa arseniğin alaşım maddesi kullanıldığı tespit edilmiştir. Arsenik dışında iki örnekte %1,2 - 1,3 oranında kalaya rastlanmış olup bunların bilinçli olarak eklenmiş bir alaşım olup olmadığı net şekilde anlaşılamamıştır. Bu merkezlerde yerleşim içinde ele geçen ocak çukurları ve cüruf kalıntılarının yanı sıra ele geçen pota parçaları, atölye faaliyetlerinin yerleşim içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Yukarıda adı geçen tüm merkezlerin ortak yanı, metalürjik faaliyetlerin yerleşim içinde yürütülmesidir. Ocak çukurları, cüruf ve cevher kalıntıları ile pota parçalarının kazı alanında ortaya çıkartılması atölyelerin de yerleşim içinde olduğunu kanıtlamaktadır.⁵⁸

Değirmentepe yerleşiminde üç tabaka ile temsil edilen Kalkolitik Çağ Dönemi bulguları, höyükte madencilik faaliyetlerinin varlığını ortaya koymuştur. Yerleşimden ele geçen yoğun bakır cüruflar, Değirmentepe'de yaşayan toplumların yoğun bir biçimde bakır üretimi ile ilgilendiklerini göstermektedir.⁵⁹ Bahsi geçen bakır cüruflarla birlikte ortaya çıkarılan fırınların bakır ergitme işleminde kullanıldığı düşünülmektedir.⁶⁰ Tüm bunları yanı sıra höyükte ele geçen bakır külçeler, bakır ticaretinin işaretlerini sunmaktadır.⁶¹ Bahsi geçen buluntular üzerinde gerçekleştirilen analizler sonucunda bu buluntuların bakır filizleri ile piritli bakır cürufları içerdiği ortaya konmuştur.⁶²

Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen eserleri ile Anadolu arkeolojisinde önemli bir yere sahip olan Arslantepe Höyük metal eserleri ile Anadolu madenciliğinde önemli bir yer sahiptir. Arslantepe kazılarında Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen önemli buluntu gruplarından biri VIA tabakasinda ele geçen 22 adet bakır alaşımlı silahlardır⁶³. Burada arsenikli bakırdan yapılmış çeşitli silahların yanında, kurşun, gümüş ve arsenik, nikel ile

⁵⁸ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 256.

⁵⁹ Esin, *Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu*, 16.

⁶⁰ 985 *Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı*, 53.

⁶¹ Yalçın, *Anadolu Madenciliği" Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, 76.

⁶² Esin, *Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu*, 16; Kunç-Eker-Kapur-Çavuşoğlu 1986, 61; Kunç, Çukur, *Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri*, 31; Esin, *Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı*, 144-146, 153-154.

⁶³ Palmieri, *Aspects of Proto-Urban Culture in Arslantepe*, 109.

kurşunun kullanıldığı karmaşık alaşımlarla yapılmış iğneler ve saray kompleksinden ele geçen bir eşığe çivilenmiş kapı mili de metalin karmaşık elemanlarla da kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.⁶⁴ Arslantepe’de Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı IA dönemlerine tarihlenen VII/VIA tabakalarında bakır içinde antimon, arsenik, gümüş, kurşun ve nikel içeren “polymetallic” cevherlerinin yaygın olduğu belirtilmektedir.⁶⁵ Bununla birlikte ETÇ IB ve VIB2 tabakalarında, polymetallic cevherler yerini saf haldeki kalkopirit ve saf bakır’a bırakmaktadır. Arslantepe’de bu şekilde üretilmiş toplam 20kg kadar metal ele geçmiştir.⁶⁶ Tuncun kullanımı, Arslantepe’de Erken Tunç Çağı I süresince bilinmemektedir.⁶⁷ Bu durum Doğu Anadolu Bölgesi için de geçerli olup şimdiye kadar ele geçen veriler doğrultusunda Doğu Anadolu’da hatta civar bölgede Erken Tunç Çağı II’den önce tuncun kullanılmadığını görülmektedir.⁶⁸ Arslantepe’de ortaya çıkarılan Krali Mezar metal kullanımı açısından önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Bu mezar içerisinden 64 madeni eser ortaya çıkartılmıştır.⁶⁹ Bahsi geçen bu eserlerin, 25 tanesi bakır ve arsenikli bakır (9 mızrak ucu, 4 balta, 3 kalem, 2 kılıç, 2 hançer, 2 keski, 2 vazo ve bir bıçak); 7 tanesi gümüş (3 broş, 2 iğne, 2 saç spirali) ve 28 tanesi de bakır-gümüş alaşımından (15 yüzük, 7 spiral, bir hançer ve bir kemer) oluşmaktadır.⁷⁰ Arslantepe VIB tabakasında önceki dönemlerde kullanıldığı bilinen çoğulmetal (polymetallic) cevher yerine, kalkopirit/pirit ve kuprit/malahit/ demir oksit/ jarosit türü kükürtlü ve oksitli bakır/demir cevherleri kullanılmaya başlanmıştır. Bütün bunlar Arslantepe özelinde bölgede insan topluluklarında ve yaşam biçiminde köklü bir değişime işaret etmektedir.⁷¹

MÖ 3. bin yıl başlarında Doğu Anadolu ve Transkafkasya’da bulunan madenlerin denetimi Arslantepe gibi bölgede söz sahibi olan yerleşimlerin elinde olmalıydı. Bununla birlikte Anadolu genelinde Erken Tunç Çağı’nda gereksinim duyulan kalayın Doğu

⁶⁴ Di Nocera, Palmieri, *Doğu Anadolu Madenciliği*, 38.

⁶⁵ Hauptmann, Palmieri, *Metal Production in the Eastern Mediterranean at the Transition of the 4th/3rd millennium: Case Studies from Aslantepe*, 76.

⁶⁶ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar*, 258.

⁶⁷ Hauptmann, Palmieri, *Metal Production in the Eastern Mediterranean at the Transition of the 4th/3rd millennium: Case Studies from Aslantepe*, 77.

⁶⁸ Tekin, 259.

⁶⁹ Frangipane, *The transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millenium*, 108.

⁷⁰ Tekin, 259.

⁷¹ Tekin, 259.

Anadolu'daki küçük kalay yataklarından sağlanmış olabileceği önerilmektedir⁷². Özellikle kalayın alaşım olarak kullanılması Erken Tunç Çağı II'de madencilik faaliyetlerinde önemli adımlar atılmasını sağlamıştır. Maden ocakları artık endüstriyel olarak işletilmeye başlanır, madenler galeriler açılarak yeraltından çıkarılmakta ve ocaklara yakın alanlarda ergitilmektedir⁷³.

Karaz, Pulur ve Güzelova'nın erken dönem kazıları neticesinde bu merkezlerden metal buluntular ele geçmiştir. Sistematik ve illegal kazılar sonucunda Erzurum, Kars müzelerine gelen metal buluntulara bakıldığında ise aslında güçlü bir metal endüstrisinin olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Karaz maden eserleri arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları, iğneler ve bakır levhalar bulunmaktadır.⁷⁵ Özellikle baltaların ileri bir teknik gelişimin mahsulü olduğu kabul edilmektedir⁷⁶. Ele geçirilen metal araç-gereçlerin element analizlerinde kullanılan tuncun arsenikli bakır olduğunu göstermektedir.⁷⁷

Karaz'da bulunan eserlerin benzerlerine Pulur'da da karşılaşılmıştır.⁷⁸ Pulur Erzurum'un kuş uçuşu 15 km güney batısında, kendi adıyla adlandırılan bir çayın sağ kıyısında yer almaktadır. Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen birinci mimari katta ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen üç mezarda üstünde kavruk buğdayların bulunduğu bir orak da⁷⁹ yer aldığı, tunç balta, kama, mızrak uçları ve iğnelerden oluşan 13 eser bulunmuştur.⁸⁰

Erzurum'un 15 km kuzeydoğusunda bulunan Güzelova Höyük'te yapılan kazılar sonucu Tunç Çağına tarihlendirilen tunçtan yapılmış mızrak ucu, balta açık bir halka ele geçirilmiştir.⁸¹ Ayrıca, kalaylı tunç örneği bölgede Güzelova'da da bulunmuştur.⁸² Bu

⁷² Kaptan 1980/81, 67.

⁷³ Yalçın, *Anadolu Madenciliği*'' Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı, 77-78.

⁷⁴ Işıklı, *Metal Objects from Karaz, Pulur, and Güzelova Excavations: General Observation about Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia*: 100

⁷⁵ Koşay, Turfan, *Erzurum Karaz Kazısı Raporu*, 377, 379-380, 384.

⁷⁶ Di Nocera, Palmieri, *Doğu Anadolu Madenciliği*, 37.

⁷⁷ Esin, Esin, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Raporu* 39, 135.

⁷⁸ Koşay, Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu*, 19.

⁷⁹ Koşay 1961 25; Koşay, Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu*, 5; Yakar 1985b, 302.

⁸⁰ Koşay, Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu*, 51-52; Işıklı, *Erzurum'un İlk Madencileri*, 61-62.

⁸¹ Koşay, Vary, *Güzelova Kazısı*, 8, 26.

⁸² Koşay, Vary, *Güzelova Kazısı*, 26.

höyüklerin dışında Erzurum-Hasankale yolunun 25. kilometresinde yer alan Sos Höyük'te iki tunç küpe bulunmuştur⁸³.

MÖ 2. binyıl başlarında Assur merkez alınarak oluşturulan Assur ticaret kolonileri içerisinde Doğu Anadolu yerleşmelerinin durumunu tam olarak tespit etmek, kolonistlerin bu alanda ne kadar ticari aktivite yürüttüklerini belirlemek, mevcut arkeolojik ve yazılı kaynakların ışığı altında oldukça güç gözükmemektedir.⁸⁴ Koloni Çağında Doğu Anadolu'da Hurrilerin yaşadıklarını, ancak Kültepe metinlerinde bölge ile ilgili bilgilerin çok kısıtlı olduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Malatya-Elazığ Bölgesi'ni de içine alan Erken Tunç Çağı I'den itibaren kuzeydoğudan gelen Karaz Kültürü'nün etkisine girmesinden⁸⁶ dolayı Mezopotamyalıların ilgisi dışında kalmış olmalıdır. Korucutepe Orta ve Geç Tunç Çağı maden buluntuları bu dönemde metal işlemede bölgenin hala önemli bir merkez olduğunu gösterir niteliktedir.⁸⁷

Doğu Anadolu'da Tunç Çağları'nın ne zaman ve ne şekilde bittiği ve Erken Demir Çağları'na nasıl girildiği hala tartışılmakta olan bir konudur.⁸⁸ Tunç Çağlarından Erken Demir Çağları'na geçiş sürecindeki en büyük sıkıntı, bu geçiş sürecini açıklayacak derecede arkeolojik ve yazılı kaynakların yetersizliğidir. Erken Demir Çağ süreci için diğer bölgelere nazaran daha fazla araştırma yapılan Van Gölü Havzası'nda, Urartu öncesi arkeolojik kanıtların yok denecek kadar az olması; Doğu Anadolu'da MÖ 2. binyılın başlarından MÖ 9. yüzyılın ortalarına değin ekonominin daha çok pastoralizme dayalı olmasına bağlamaktadır.⁸⁹ Erzurum'da gerçekleştirilen kurtarma kazıları kapsamında kazılar Alaybeyi Höyük'te, Erken Demir Çağ dönemine tarihlendirilen ve atölye yapısı olarak isimlendirilen alanda; kase, balta, çekiç ve bilezik gibi metal eserler ele geçmiştir.⁹⁰ Van Gölü Havsa'sında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Erken Demir Çağ dönemine tarihlendirilen höyük ve nekropollerde çok sayıda madeni eser ele geçmiştir. Ancak Urartu stidellerinden farklı olarak, bu höyük ve nekropollerde ele geçirilenler demirden üretilmiş eserler ortaya çıkarılmıştır. Bu az sayıda ki tunç ve

⁸³ Sagona, Erkmén, *Sagona, Excavations at Sos Höyük*, 141.

⁸⁴ Çiğdem, *Sosyopolitik Açısından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, 43.

⁸⁵ Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri* (M: Ö: 1975-1725), 13.

⁸⁶ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 106.

⁸⁷ Çiğdem, *Sosyopolitik Açısından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*, 43.

⁸⁸ Sevin, *Elâzığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu*, 52; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 16-17.

⁸⁹ Sevin, Kavaklı, *Van Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü*, 9-11.

⁹⁰ Altunkaynak, Özdemir, *Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakalı ve Buluntuları*, 263-264.

bakır alaşımlı eserler ise ağırlıklı olarak takılardan oluşmaktadır. Van'nın kuzeydoğusunda yer alan Karagündüz nekropolünde ele geçen süs iğneleri, yüzükler ve küpeler bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁹¹ Benzer şekilde Dilkaya höyüğünün mezarlarında tunç bilezikler ve fibula dışında ele geçen metal eserlerin büyük kısmı demirden üretilmiştir.⁹² Yoncatepe yerleşiminde de demirden yapılan takı ve silahların, tunçtan yapılanlarla kıyaslanamayacak düzeyde fazla olduğu saptanmıştır.⁹³ Bu eserler dışında Yoncatepe'de ele geçen yaklaşık 6 cm genişliğe ve 30 cm uzunluğa sahip ağır korozyona uğramış tunç levha kemer parçası olarak değerlendirilmiştir.⁹⁴

Urartu Krallığı öncesine tarihlenen yerleşim ve Nekropollerde az sayıda tuncun ele geçmiş olması, tunç elde etmek için kullanılması gereken kalayın, henüz devletleşme sürecine geçememiş ve aşiret düzeninde yaşayan toplulukların uzun mesafeli ticaretle kalay kaynaklarına hâkim olamamalarıyla açıklanabilir.⁹⁵

2.1.2. Urartu Döneminde Tunç ve Bakır Alaşımlarının Kullanımı

Her ne kadar Urartu Dönemi literatürde Demir Çağ olarak tanımlanmışsa da gerek arkeolojik kazılarda gerekse kaçak kazılarda ortaya çıkarılan madeni eserlerin büyük bir bölümünü tunç eserler oluşturur. Bu durumun temel sebebi tuncun, işlenmesinin kolay ve demire nazaran günümüze değin daha iyi korunabilmesidir. Tunçtan yapılmış eserlerin varlığı hemen her yerleşim için yoğunluklu grubu oluşturmuştur. MÖ I. binyıl Doğu Anadolu'sunda krallığı öne çıkaran sanat anlayışında da yine kuşkusuz ki kültüre ait özellikle tunçtan yapılmış eserlerin etkisi büyük olmuştur. Urartu Dönemine tarihlendirilen tunç eserlerin büyük bir kısmının menşei belli olmayan eserlerden oluşmaktadır. Bu eserlerin çoğu yasadışı yollarla Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail ve Japonya'daki müzeler ile özel koleksiyonlara götürülmüştür. Türkiye toprakları içinde yer alan müzelerde de benzer durum söz konusudur.⁹⁶ Bunun yanı sıra Türkiye, Ermenistan ve İran'da Urartu yerleşimlerine yönelik gerçekleştirilen çok sayıda ki

⁹¹ Sevin, Kavaklı, *Van Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü*, 38-39.

⁹² Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 23

⁹³ Belli, Kavaklı, *1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı*, 374.

⁹⁴ Belli, Tozkoparan, *2005 Yılı Van – Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı*, 445.

⁹⁵ Belli, Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*, 46

⁹⁶ Muscarella, *The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation*, 147-177

arkeolojik kazı, Urartu kültüründe tunç kullanımının önemini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kurulduğu coğrafyanın çok ötesine geçen Urartu'da birçok yerleşimde tunçtan üretilmiş eserlere rastlamak mümkündür. Ancak bu yerleşimler içerisinde Ayanis, Çavuştepe, Toprakkale, Altıntepe, Karmir-Blur ve Giyimli'nin ayrı bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Hatta bu yerleşimlerden çok sayıda tunç eserin ele geçirilmesi; bazı bilim adamlarının Urartu'yu büyük bir 'metal işleme merkezi'⁹⁷ olarak görmelerine ve metal eserlerin üretiminin devletle yakından ilişkili olduğu fikrine yöneltmiştir.⁹⁸ Urartu metalürjisi de bu açıdan bölgedeki güçlere karşı uzun yıllar ayakta kalabilmiş ve Urartu'nun en önemli silahı olmuştur. Çok çeşitli bir yelpaze sunan bu eserlerde en çok silahlar ve süsleme öğeleri öne çıkar. Kalkanlar, miğferler, kemerler, kamalar, kılıçlar, sadaklar, ok uçları, rozet-bezemeli çiviler, mobilya aksamaları, takılar ve kaplar bu kültürel unsurların başında gelir.

Urartu metal eserleri hakkında ilk bilgiler dönemin süper gücü Assur'un krallık yazıtlarından gelir. Urartu'da metal işçiliği ile ilgili en önemli yazılı kaynaklar II. Sargon'un (MÖ 721-705) Sarduri oğlu Rusa'ya karşı düzenlediği 8. seferine aittir. 'Tanrı Aşşur'a mektup' olarak adlandırılan tablette, MÖ 714'te Musaşır'ın fethinden sonra Urzana'dan alınan ganimetin bir bölümünü oluşturan çok sayıda tunç, demir ve gümüş eserin ayrıntılı bir açıklaması vardır. Sargon II, sadece Haldi tapınağından 300.000'den fazla değerli nesneyi taşıdığını belirtmektedir.⁹⁹

Assur yazıtları dışında Urartu yazıtlarında da sıkça seferler sonrası elde edilen metal ganimetlerden söz edilmektedir. Urartu maden endüstrisi için çok önemli olan Doğu Anadolu'nun kuzeyine, Urartu krallarından Minua (MÖ 810-786) askeri seferler düzenlemiştir.¹⁰⁰ Diauehi krallığına karşı Kuzeydoğu Anadolu'da başarılı askeri seferlere öncülük eden Urartu kralları Minua ve Minua oğlu Argışti'ye, bu krallığın daha sonrasında haraç olarak belli bir miktarda gümüş ve altın ödemek zorunda kaldığı da yine yazıtlardan bilinmektedir. Minua oğlu Argışti (MÖ 786-764) saltanatının ikinci yılında

⁹⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*; Seidl, *Urartu as a Bronzeworking Centre*, 169–175.

⁹⁸ Tarhan, *Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar* 285–301; Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 44–49; Bernbeck, *Politische Struktur und Ideologie in Urartu* 43–63.

⁹⁹ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹⁰⁰ Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, 56-57.

Diauehi Bölgesi'ne yaptığı askeri seferde 5 ton bakır haraç olarak almıştır. Arğişti oğlu Sarduri (MÖ 764-735) de çivi yazılı belgelerde "Arabalar Ülkesi" olarak adlandırılan bugünkü Kağızman-Çoruh Vadisi yöresinden 336 ay boyunca 2114 kargı, 13112 yay, 47970 tunç ok ucu ve 3,5 ton tuncu haraç olarak almıştır. Ayrıca Arğişti oğlu Sarduri saltanatı boyunca aynı bölgeye düzenlediği seferler sonucu haraç olarak yaklaşık olarak 126 ton tunç almıştır.¹⁰¹

Urartu ve Assur yazıtlarında sözü edilen çok sayıdaki metal eşya ve hammaddeye rağmen, Urartu devletinin kuruluşundan önce veya sonra yazılmış hiçbir Assur yazılı kaynağında Doğu Anadolu'daki cevher yatakları veya Urartu krallığındaki metal işçiliği hakkında doğrudan bilgiye rastlanılmamaktadır¹⁰². Urartu Krallığı, ürettiği metal eşyaların bir kısmını seferler sonucu elde ettiği ganimetlerden karşılarken bir kısmını da egemenliği altındaki kaynaklardan sağlamış olmalıdır. Krallığın çekirdek bölgesi olarak tanımlanabileceğimiz Doğu Anadolu bölgesi, maden kaynakları yönünden zengin bir bölgedir. Özellikle bölgenin kuzeydoğusunda zengin demir ve bakır cevher yatakları bulunur. Ancak mevcut bilgilerimiz, krallığın bu zengin maden yataklarından hangilerini tespit ettiğini ve kullandığını kesin olarak söylemek için yeterli değildir.

Doğu Anadolu'da maden yatakları üzerine araştırmalar yürüten Belli, yaptığı araştırmalar neticesinde, gümüş, bakır, kurşun ve demir cevheri kaynaklarına yakın, 92 adet maden galerisi, cüruf dökümhanesi ve metal atölyesi tespit ettiğini bildirmektedir.¹⁰³ Bu tespitler yapılırken çoğu maden ocağının Urartu yerleşimlerine yakınlıkları vurgulanarak ya da yüzeyden toplanan seramikler yardımıyla Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.¹⁰⁴ Ancak bu maden ocaklarının Bizans ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmış olabileceğinden bu verilere tedirgin yaklaşmakta fayda vardır.¹⁰⁵

Murat Nehri Vadisi havzasında tespit edilen demir, bakır, gümüş ve kurşun cevheri yatakları Urartu madenciliği için büyük önem taşımış olmalıdır. Ergani-Maden bakır

¹⁰¹ Belli, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 374.

¹⁰² Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹⁰³ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 36

¹⁰⁴ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 16-41, 338-351.

¹⁰⁵ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

madeni sahası, Doğu Anadolu'nun en önemli maden bölgelerinden biridir ve Urartu döneminde çok aktif olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰⁶

Erzincan, Erzurum, Artvin-Kağızman ve Divriği bölgelerinde bazı zengin demir ve bakır cevheri kaynakları bulunmaktadır.¹⁰⁷ Anadolu'nun kuzeyine lokalize edilen Diauehi'den alınan haraç miktarı, bu bölgenin Urartu dönemi için aktif olarak sömürülen zengin gümüş ve bakır cevheri yataklarına sahip olduğunu ima etmektedir. Bu bölgede gerçekleştirilen araştırmalarda zengin gümüş cevheri yataklarının bulunduğu, özellikle Kağızman bölgesinde maden şaftlarını, eritme sahalarını ve cüruf yığınlarını ortaya çıkardığını belirtmektedir.¹⁰⁸

Doğu Anadolu'da demir, bakır, gümüş ve çinko yataklarının olduğu kanıtlanmış olmasına rağmen, tüm Urartu topraklarında sadece iki kalay cevheri bilinmektedir. Kalay, tunç yapmak için bakırla alaşım yapmak için gerekliydi¹⁰⁹ ancak Urartu demircileri tarafından kullanılan kalayın kökenini yazılı ve arkeolojik kanıtlar olmadığı için tespit etmek zordur.¹¹⁰ Urartu toprakları içerisinde tek kalay yatakları Ermenistan'da Paleoaraks'ta ve İran'da Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Sahand Dağı'nda¹¹¹ bulunmaktadır.¹¹² Urartu Krallığı'nın tunç üretimi için büyük miktarlarda kalaya ihtiyaç duyduğu açıktır ve gerekli kalayı elde etmek için güçlü ticari bağlara ihtiyaç duyulmaktadır. Muhtemelen kalay Urartu'ya, Urmiye Gölü'nün güney hattı üzerinden geçerek Doğu İran veya Afganistan'dan geliyordu.¹¹³

¹⁰⁶ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*.

¹⁰⁷ MTA Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri No: 168, Ankara 1977, 43-66, 106-156, 168-169, 216-237.

¹⁰⁸ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 25

¹⁰⁹ Muhly, *Early Bronze Age Tin and the Taurus* 275-291.

¹¹⁰ Anadolu'da kalayın varlığı hakkında yoğun tartışmalar mevcuttur. Anadolu'da; Eskişehir, Tunceli, Ankara, Sivas ve Bursa'da kalayın varlığından bahsedilmektedir. Ancak söz konusu bölgelerde varlığı belirtilen kalayın antik dönemlerde kullanıldığına dair kesin veriler mevcut değildir. Ancak, Urartu coğrafyasına uzak olan Bursa'da kalay galerilerinin varlığından söz edilmektedir. (Yıldırım 1993; Musceralla 2022)

¹¹¹ van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 85.

¹¹² Nezafati, Pernicka, Momenzadeh, *Iranian ore deposits and their role in the development of the ancient cultures*, 223-236; Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹¹³ Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, 300-301; Muhly 1977: 73-82; 1985: 281-285; Nezafati, Pernicka, Momenzadeh, *Iranian ore deposits and their role in the development of the ancient cultures*, 223-236.

Urartu dönemine ait metal atölyelerinin arkeolojik kanıtları Çavuştepe¹¹⁴, Karmir-Blur¹¹⁵, Armavir¹¹⁶ ve Metsamor'dan ele geçmiştir.¹¹⁷ Çavuştepe'deki kanıtlar Yukarı Kale'deki Haldi tapınağının kuzey-batısından ele geçmiştir. Bu alanda çeşitli boyutlarda altı küçük fırın ile birlikte farklı formlara ve boyutlara sahip bakır ve tunç külçeleri ele geçirilmiştir. Fırınlara havalandırma kanalları, Urartu dönemi tabanının altından kuzeye doğru yaklaşık 20 cm derinlikte uzanmaktadır ve tunç külçelerdeki yüksek kalay içeriği, diğer yerleşimlerin sonucuyla benzerlikler gösterir.¹¹⁸

Karmir-Blur ve Armavir yerleşimlerinde sitadel dışında yürütülen arkeolojik kazılar da önemli veriler sunar. Bu alanlarda ortaya çıkarılan tunç külçeler ve bu külçelerden elde edilen eserlerin varlığı da yine üretime yönelik verilerle yani metal atölyeleri ile ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹ Armavir'de yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan 14 odalı bir yapı grubu, atölyenin varlığını ortaya koyan önemli keşiflerdendir.¹²⁰ İçerisinde ele geçen demir külçeleri, cüruf ve eritme fırınları da bu alanda yürütülen metalürjik faaliyetleri gösteren kanıtlardır.¹²¹ Hatta bu alan kazıcısı tarafından "metal ustası evi" olarak adlandırılmıştır. Armavir'deki demir külçesi, cüruf ve eritme fırınlarının keşfi, bu atölyede demir yapma ve işleme sürecinin tüm aşamalarının ve metalürjik faaliyetlerin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Metal atölyeleri ile ilişkili en fazla arkeolojik kanıtın ele geçtiği yerleşim ise Metsamor'dur.¹²² Burada kullanılan bakır cevherlerinin, yakınlardaki Kağızman madenlerinden geldiği belirtilmiştir.¹²³ Burada ele geçen cürufur üzerinde yapılan analizler, yüksek oranda kalay ve bakır içerdiğini göstermiştir.¹²⁴ En önemlisi de Metsamor'da yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda, yerleşimin farklı bölümlerinde metal üretiminin farklı aşamalarına tahsis edilmiş alanların varlığı ortaya konulmuştur.

¹¹⁴ Erzen, *Çavuştepe Kazısı Çalışmaları*, 156–159; Başaran - Sevin 1976: 443–448, Fig. 1–8.

¹¹⁵ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 139; Barnett, Watson, *Russian Excavations in Armenia*, 134.

¹¹⁶ Martirosjan, *Argistihinili*, 95–98, Fig. 15.

¹¹⁷ Martirosjan 1964: 76–78; Khanzryan vd. 1973: 195; McConchie, *Archaeology at the north-east Anatolian frontier, V: iron technology and ironmaking communities of the first millennium*, 125–126, Table 32.

¹¹⁸ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140–152.

¹¹⁹ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 139; Martirosjan, *Argistihinili*, 149–157.

¹²⁰ Martirosjan, *Argistihinili*, 96.

¹²¹ Martirosjan, *Argistihinili*, 149.

¹²² Khanzryan, Mkrtchyan, Parsamyan, *Metsamor: Archaeological Fieldwork at Metsamor 1965–1966* 181, Fig. 17; Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140–152.

¹²³ Mkrtiachen, 76

¹²⁴ Mkrtiachen, 76

Bunun yanı sıra ele geçen buluntular arasında, 73 bakır cüruf parçası, bakır elde etmek için kullanılmış kalkopiritik cevher parçası, tunç yapımından elde edilen 3 cüruf ve cüruf örneği bulunmaktadır.¹²⁵ Bahsi geçen bu alanlar, bilinen az sayıdaki Urartu metal atölyelerinin özelliklerini aktarması açısından önem arz etmektedir.

2.1.2.1. Urartu Döneminde Tunç ve Bakır Alaşımlarının Kullanımı

Her ne kadar Urartu Dönemi literatürde Demir Çağ olarak tanımlanmışsa da gerek arkeolojik kazılarda gerekse kaçak kazılarda ortaya çıkarılan madeni eserlerin büyük bir bölümünü tunç eserler oluşturur. Bu durumun temel sebebi tuncun işlenmesinin kolay ve demire nazaran günümüze değin daha iyi korunabilmesidir. Tunçtan yapılmış eserlerin varlığı hemen her yerleşim için yoğunluklu grubu oluşturmuştur. MÖ I. binyıl Doğu Anadolu'sunda krallığı öne çıkaran sanat anlayışında da yine kuşkusuz ki kültüre ait özellikle tunçtan yapılmış eserlerin etkisi büyük olmuştur. Urartu Dönemine tarihlendirilen tunç eserlerin büyük bir kısmı menşei belli olmayan eserlerden oluşmaktadır. Bu eserlerin çoğu yasadışı yollarla, Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail ve Japonya'daki müzelerde ve özel koleksiyonlara götürülmüşlerdir. Türkiye toprakları içinde yer alan müzelerde de benzer durum söz konusudur.¹²⁶ Bunun yanı sıra Türkiye, Ermenistan ve İran'da Urartu yerleşimlerine yönelik gerçekleştirilen çok sayıda ki arkeolojik kazı, Urartu kültüründe tunç kullanımının önemini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kurulduğu coğrafyanın çok ötesine geçen Urartu'da birçok yerleşimde tunçtan üretilmiş eserlere rastlamak mümkündür. Ancak bu yerleşimler içerisinde Ayanis, Çavuştepe, Toprakkale, Altıntepe, Karmir-Blur ve Giyimli'nin ayrı bir önem derecesine sahip olduğu söylenebilir. Hatta bu yerleşimlerden çok sayıda tunç eserin ele geçirilmesi; bazı bilim adamlarının Urartu'yu büyük bir 'metal işleme merkezi'¹²⁷ olarak görmelerine ve metal eserlerin üretiminin devletle yakından ilişkili olduğu fikrine yöneltmiştir.¹²⁸

¹²⁵ McConchie, *Archaeology at the north-east Anatolian frontier, V: iron technology and ironmaking communities of the first millennium*, 245, Table 32. Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152., 140-152.

¹²⁶ Muscarella, *The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation*, 147-177

¹²⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*; Seidl 1988a: 169-175.

¹²⁸ Tarhan, *Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar* 285-301; Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 44-49; Bernbeck, *Politische Struktur und Ideologie in Urartu* 43-63.

Urartu metalürjisi de bu açıdan bölgedeki güçlere karşı uzun yıllar ayakta kalabilmiş Urartu'nun en önemli silahı olmuş gibidir. Çok çeşitli bir yelpaze sunan bu eserlerde en çok silahlar ve süsleme öğeleri öne çıkar. Kalkanlar, miğferler, kemerler, kamalar, kılıçlar, sadaklar, ok uçları, rozet-bezemeli çiviler, mobilya aksamaları, takılar ve kaplar bu kültürel unsurların başında gelir.

Urartu metalürjisi hakkında ilk bilgiler dönemin süper gücü Assur'un krallık yazıtlarından gelir. Urartu'da metal işçiliği ile ilgili en önemli yazılı kaynaklar II. Sargon'un (MÖ 721-705) Sarduri oğlu Rusa'ya karşı düzenlediği 8. seferine aittir. 'Tanrı Aşşur'a mektup' olarak adlandırılan tablette, MÖ 714'te Musaşır'ın fethinden sonra Urzana'dan alınan ganimetin bir bölümünü oluşturan çok sayıda tunç, demir ve gümüş eserin ayrıntılı bir açıklaması vardır. Sargon II. sadece Haldi tapınağından 300.000'den fazla değerli nesneyi taşıdığını belirtmektedir.¹²⁹

Assur yazıtları dışında Urartu yazıtlarında da sıkça seferler sonrası elde edilen metal ganimetlerden söz edilmektedir. Urartu maden endüstrisi için çok önemli olan Doğu Anadolu'nun kuzeyine, Urartu krallarından Minua (MÖ 810-786) askeri seferler düzenlemiştir.¹³⁰ Diauehi krallığına karşı Kuzeydoğu Anadolu'da başarılı askeri seferlere öncülük eden Urartu kralları Minua ve Minua oğlu Argiştî'ye, bu krallığın daha sonrasında haraç olarak belli bir miktarda gümüş ve altın ödemek zorunda kaldığı da yine yazıtlardan bilinmektedir. Minua oğlu Argiştî (MÖ 786-764) saltanatının ikinci yılında Diauehi Bölgesi'ne yaptığı askeri seferde 5 ton bakırı haraç olarak almıştır. Argiştî oğlu Sarduri (MÖ 764-735) de çivi yazılı belgelerde "Arabalar Ülkesi" olarak adlandırılan bugünkü Kağızman-Çoruh Vadisi yöresinden 336 ay boyunca 2114 kargı, 13112 yay, 47970 tunç ok ucu ve 3,5 ton tuncu haraç olarak almıştır. Ayrıca Argiştî oğlu Sarduri saltanatı boyunca aynı bölgeye düzenlediği seferler sonucu haraç olarak yaklaşık olarak 126 ton tunç almıştır.¹³¹

Urartu ve Assur yazıtlarında sözü edilen çok sayıdaki metal eşya ve hammaddeye rağmen, Urartu devletinin kuruluşundan önce veya sonra yazılmış hiçbir Assur yazılı kaynağında Doğu Anadolu'daki cevher yatakları veya Urartu krallığındaki metal işçiliği

¹²⁹ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹³⁰ Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, 56-57.

¹³¹ Belli, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 374.

hakkında doğrudan bilgiye rastlanılmamaktadır.¹³² Urartu Krallığı ürettiği metal eşyaların bir kısmını seferler sonucu elde ettiği ganimetlerden karşılarken bir kısmını da egemenliği altındaki kaynaklardan sağlamış olmalıdır. Krallığın çekirdek bölgesi olarak tanımlanabileceğimiz Doğu Anadolu Bölgesi, maden kaynakları yönünden zengin bir bölgedir. Özellikle bölgenin kuzeydoğusunda zengin demir ve bakır cevher yatakları bulunur. Ancak mevcut bilgilerimiz, krallığın bu zengin maden yataklarından hangilerini tespit ettiğini ve kullandığını kesin olarak söylemek için yeterli değildir.

Doğu Anadolu’da maden yatakları üzerine araştırmalar yürüten Belli, yaptığı araştırmalar neticesinde, gümüş, bakır, kurşun ve demir cevheri kaynaklarına yakın, 92 adet maden galerisi, cüruf dökümhanesi ve metal atölyesi tespit ettiğini bildirmektedir.¹³³ Bu tespitler yapılırken çoğu maden ocağının Urartu yerleşimlerine yakınlıkları vurgulanarak ya da yüzeyden toplanan seramikler yardımıyla Urartu Dönemi’ne tarihlendirilmiştir.¹³⁴ Ancak bu maden ocaklarının Bizans ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmış olabileceğinden, bu verilere tedirgin yaklaşmakta fayda vardır.¹³⁵

Murat Nehri Vadisi havzasında tespit edilen demir, bakır, gümüş ve kurşun cevheri yatakları Urartu madenciliği için büyük önem taşımış olmalıdır. Ergani-Maden bakır madeni sahası, Doğu Anadolu'nun en önemli maden bölgelerinden biridir ve Urartu döneminde çok aktif olduğu ileri sürülmüştür.¹³⁶

Erzincan, Erzurum, Artvin-Kağızman ve Divriği bölgelerinde bazı zengin demir ve bakır cevheri kaynakları bulunsa da Urartu metalürjisi için asıl önemli olan Kuzeydoğu Anadolu’nun zengin gümüş cevheri yataklarıdır. Anadolu’nun kuzeyine lokalize edilen Diauehi’den alınan haraç miktarı, bu bölgenin Urartu dönemi için aktif olarak sömürülen zengin gümüş ve bakır cevheri yataklarına sahip olduğunu ima etmektedir. Bu bölgede gerçekleştirilen araştırmalarda zengin gümüş cevheri yataklarının bulunduğu, özellikle

¹³² Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹³³ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 36

¹³⁴ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 16-41; 2001: 338-351.

¹³⁵ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹³⁶ *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*.

Kağızman bölgesinde maden şaftlarını, eritme sahalarını ve cüruf yığınlarını ortaya çıkardığını belirtmektedir.¹³⁷

Doğu Anadolu’da demir, bakır, gümüş ve çinko yataklarının olduğu kanıtlanmış olmasına rağmen, tüm Urartu topraklarında sadece iki kalay cevheri bilinmektedir. Kalay, tunç yapmak için bakırla alaşım yapmak için gerekliydi¹³⁸, ancak Urartu demircileri tarafından kullanılan kalayın kökenini yazılı ve arkeolojik kanıtlar olmadığı için tespit etmek zordur.¹³⁹ Urartu toprakları içerisinde tek kalay yatakları Ermenistan’da Paleoaraks’ta ve İran’da Urmiye Gölü’nün kuzeyindeki Sahand Dağı’nda¹⁴⁰ bulunmaktadır.¹⁴¹ Urartu Krallığı’nın tunç üretimi için büyük miktarlarda kalaya ihtiyaç duyduğu açıktır ve gerekli kalayı elde etmek için güçlü ticari bağlara ihtiyaç duyulmaktadır. Muhtemelen kalay Urartu’ya, Urmiye Gölü’nün güney hattı üzerinden geçerek Doğu İran veya Afganistan’dan geliyordu.¹⁴²

Urartu dönemine ait metal atölyelerinin arkeolojik kanıtları Çavuştepe¹⁴³, Karmir-Blur¹⁴⁴, Armavir¹⁴⁵ ve Metsamordan ele geçmiştir.¹⁴⁶ Çavuştepe’deki kanıtlar Yukarı Kale’deki Haldi tapınağının kuzey-batısından ele geçmiştir. Bu alanda çeşitli boyutlarda altı küçük fırın ile birlikte farklı formlara ve boyutlara sahip bakır ve tunç külçeleri ele geçirilmiştir. Fırınlara havalandırma kanalları, Urartu dönemi tabanının altından kuzeye doğru yaklaşık 20 cm derinlikte uzanmaktadır ve tunç külçelerdeki yüksek kalay içeriği, diğer yerleşimlerin sonucuyla benzerlikler gösterir.¹⁴⁷

¹³⁷ Belli, *Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*, 25

¹³⁸ Muhly, *Early Bronze Age Tin and the Taurus* 275–291.

¹³⁹ Anadolu’da kalayın varlığı hakkında yoğun tartışmalar mevcuttur. Anadolu’da; Eskişehir, Tunceli, Ankara, Sivas ve Bursa’da kalayın varlığından bahsedilmektedir. Ancak söz konusu bölgelerde varlığı belirtilen kalayın antik dönemlerde kullanıldığına dair kesin veriler mevcut değildir. Ancak, Urartu coğrafyasına uzak olan Bursa’da kalay galerilerinin varlığından söz edilmektedir. (Yıldırım 1993; Musceralla 2022)

¹⁴⁰ Van Loon, “Urartian Art”, *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 85.

¹⁴¹ Nezafati, Pernicka, Momenzadeh, *Iranian ore deposits and their role in the development of the ancient cultures*, 223–236; Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140–152.

¹⁴² Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, 300–301; Nezafati, Pernicka, Momenzadeh, *Iranian ore deposits and their role in the development of the ancient cultures*, 223–236.

¹⁴³ Erzen, *Çavuştepe Kazısı Çalışmaları*, 156–159; Başaran, *Çavuştepe madencilik atölyesi*, 443–448, Figs. 1–8.

¹⁴⁴ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 139; Barnett, Watson, *Russian Excavations in Armenia*, 134.

¹⁴⁵ Martirosjan, *Argistihinili*, 95–98, Fig. 15.

¹⁴⁶ Mkrtiachan, 76–78; Khanzayan, Mkrtchyan, Parsamyan, *Metsamor: Archaeological Fieldwork at Metsamor 1965–1966*, 195; McConchie, *Archaeology at the north-east Anatolian frontier, V: iron technology and ironmaking communities of the first millennium*, 125–126, Table 32.

¹⁴⁷ Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140–152.

Karmir-Blur ve Armavir yerleşimlerinde sitadel dışında yürütülen arkeolojik kazılar da önemli veriler sunar. Bu alanlarda ortaya çıkarılan tunç külçeler ve bu külçelerden elde edilen eserlerin varlığı da yine üretime yönelik verilerle yani metal atölyeleri ile ilişkilendirilmiştir.¹⁴⁸ Armavir’de yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan 14 odalı bir yapı grubu, atölyenin varlığını ortaya koyan önemli keşiflerdendir.¹⁴⁹ İçerisinde ele geçen demir külçeleri, cüruf ve eritme fırınları da bu alanda yürütülen metalürjik faaliyetleri gösteren kanıtlardır.¹⁵⁰ Hatta bu alan kazıcısı tarafından “metal ustası evi” olarak adlandırılmıştır. Armavir’deki demir külçesi, cüruf ve eritme fırınlarının keşfi, bu atölyede demir yapma ve işleme sürecinin tüm aşamalarının ve metalürjik faaliyetlerin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Metal atölyeleri ile ilişkili en fazla arkeolojik kanıtın ele geçtiği yerleşim ise Metsamor’dur.¹⁵¹ Burada kullanılan bakır cevherlerinin yakınlardaki Kağızman madenlerinden geldiği belirtilmiştir.¹⁵² Burada ele geçen cüruflar üzerinde yapılan analizler, yüksek oranda kalay ve bakır içerdiğini göstermiştir.¹⁵³ En önemlisi de Metsamor’da yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda, yerleşmenin farklı bölümlerinde metal üretiminin farklı aşamalarına tahsis edilmiş alanların varlığı ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra ele geçen buluntular arasında; 73 bakır cüruf parçası, bakır elde etmek için kullanılmış kalkopiritik cevher parçası, tunç yapımından elde edilen 3 cüruf ve cüruf örneği bulunmaktadır.¹⁵⁴ Kalkolitik Dönem’den itibaren yerleşim gören¹⁵⁵ Metsamor’da, ele geçen bu atölyenin Erken Demir Çağ sürecinden itibaren yoğun olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁶ Bahsi geçen bu alanlar, bilinen az sayıdaki Urartu metal atölyelerinin özelliklerini aktarması açısından önem arz etmektedir.

¹⁴⁸ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 139; Martirosjan, *Argistihinili*, 149–157.

¹⁴⁹ Martirosjan, *Argistihinili*, 96.

¹⁵⁰ Martirosjan, *Argistihinili*, 149.

¹⁵¹ Khanzayan, Mkrtchyan, Parsamyan, *Metsamor: Archaeological Fieldwork at Metsamor 1965-1966*, 181, Fig. 17; Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹⁵² Mkrtiachan, 76

¹⁵³ Mkrtiachan, 76

¹⁵⁴ McConchie, *Archaeology at the north-east Anatolian frontier, V: iron technology and ironmaking communities of the first millennium*, 245, Table 32. Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 140-152.

¹⁵⁵ Jakubiak, Bigoraj, *Metsamor: The Early Iron Age/Urartian settlement in the Aras Valley, Armenia*, 1-8.

¹⁵⁶ Prof. Dr. K. Jakubiak ile kişisel görüşme.

2.2. TUNÇ ESER ÜRETİM VE BEZEME TEKNİKLERİ

Doğada elde edilen madenlerin ihtiyaç doğrultusunda esere dönüştürülmesi için temel olarak dövme ve döküm teknikleri kullanılmıştır. Dövme tekniği ağırlıklı olarak demir metalinde kullanılmış olsa da tunç eser üretmek için de kullanılmıştır. Döküm tekniği ise erime sıcaklığının uygunluğundan daha çok tunç eserlerde kullanılmıştır. Bu madenler dışında Urartu krallığında eser üretmek için kullanıldığını bildiğimiz altın ve gümüş gibi değerli madenler de benzer teknikler kullanılmıştır. Döküm ve dövme teknikleri kullanılarak üretilen bu eserlere, çeşitli bezeme teknikleri uygulanarak eserlerin üretim aşaması tamamlanmaktadır. Tezimizde incelediğimiz eserlerin tunç olması sebebiyle, sadece tunç eserlerin üretim ve bezeme teknikleri aktarılmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Tunç Eser Üretim Teknikleri

Urartu Krallığı'nda üretilen tunç eserler; silahlardan takılara değin geniş bir kullanım alanına sahiptir. Urartu sosyal yaşamın her alanında karşımıza çıkan tunç eserler incelendiğinde, bu eserlerin üretilmesi için döküm ve dövme tekniklerinin kullanılmış olduğu görülür.¹⁵⁷ Döküm tekniği en basit tanımıyla; üretilmek istenen eserin formunda hazırlanmış taş ya da türevi kalıpların, eritilmiş metaller ile doldurulma işlemidir.¹⁵⁸ Dövme tekniğinde ise ateşte ısıtılarak önceden hazır hale getirilmiş plakalar, çekiç ya da benzeri bir araç yardımıyla istenilen forma sokulur.¹⁵⁹ Ancak üretilcek eserin niteliğine göre bu uygulamalarda farklı aşamalar ve teknikler ortaya çıkmaktadır. Tarhan, döküm tekniklerini sınıflandırırken 'basit döküm' ve 'karmaşık döküm' başlıklarını kullanmıştır.¹⁶⁰

Basit döküm tekniği daha çok detay gerektirmeyen, basit hatlara sahip eserlerin üretimi için kullanılmıştır. Bu teknikte, eserin detaylarıyla uğraşılmasına gerek kalmadan eserler daha kısa sürede ve çok sayıda üretilir. Genel olarak iki yüzlü olarak kullanılan kalıpların tek yüzlü örnekleri de mevcuttur¹⁶¹ ancak bu tek yüzlü kalıplarda sağlıklı üretim yapılması güçtür. Tek yüzlü kalıplarda alaşımlı bakır hızlıca soğuduğundan

¹⁵⁷ Bernbeck, *Politische Struktur und Ideologie in Urartu*, 51-52; Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 109.

¹⁵⁸ Bilgi, Özbal, Yalçın, Bakır, *Tunç Döküm Sanatı*, 1-33.

¹⁵⁹ Ruder, Merhav, *Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture* 334-338

¹⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*.

¹⁶¹ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 114.

kalitesiz eserler elde edilir.¹⁶² Dolayısıyla sağlıklı eser üretebilmek için çift yüzlü kalıplara ihtiyaç duyulmaktadır. Kalıp kullanımında sabuntaşı gibi metamorfik kayalar tercih edilmektedir. Bu tür kayalar şekillendirmesi kolay ve sığaca dayanıklı bir yapıya sahip olduklarından tercih edilmektedirler.¹⁶³ Çift yüzlü kalıpların her iki yüzüne üretilecek eserin negatif formları işlenir ve alaşımlı bakırın kalıbın içine akabilmesi ‘yolluk’ adı verilen oyuklar açılıyordu.¹⁶⁴ Kalıpları birbirine tutturmak için ise kalıpların köşelerine açılan tutturma yuvaları ile kalıba son hali verilir.¹⁶⁵

Taş kalıpların yanı sıra, basit döküm tekniğinde kil kalıpların kullanıldığı bilinmektedir.¹⁶⁶ Yüksek ısılara dayanabilen ve ıslakken kolaylıkla şekillendirilebilen kil, bu özellikleriyle taş kalıplara oranla daha kolay üretilmektedir. Ancak kil kalıpların kırılabilirliği bir dezavantajdır. Kilden hazırlanan kalıplar için üretilmek istenen eserin modeline ihtiyaç duyulmaktadır. Ahşap, pişmiş toprak ya da tebeşir taşı gibi işlemesi kolay malzemelerden hazırlanan modeller; henüz kurumamış kil kalıpların üzerine basılarak modellerin negatif şekilleri alınır. Daha sonra kurutulan bu kalıplara hava kabarcıklarının çıkışı için delikler açılır ve içi eritilmiş metallerle doldurulur.¹⁶⁷

Kil kullanılarak üretilen metal eserlerin bir bölümü de ‘balmumu’ olarak isimlendirilen teknikle üretilmiştir.¹⁶⁸ Bu teknik için üretilecek olan metal eserin balmumundan kopyası hazırlanır. Hazırlanan balmumu eser, henüz yumuşak halde olan kil ile kaplanır ve daha sonra işlevini yitirecek olan eriyen mumun dışarı çıkması için kalıpta boşluklar bırakılır. Daha sonra kil kalıp ateşte pişirilerek hem kil kalıp sertleştirilir hem de mum eritilerek dışarıya aktarılır. Son olarak, eriyen mumun yerine eritilmiş metal dökülür ve bu metal donduktan sonra kil kalıp kırılarak eserin üretim aşaması tamamlanmış olur.¹⁶⁹ Kayıp balmumu tekniği, basit formu eserlerin yanı sıra fazlaca detaya sahip tunç eserlerin üretimi içinde kullanılmıştır. Bu üretimde ağırlıklı olarak heykeltıraşlık eserleri üretilmiştir. Bu teknik kullanılarak üretilen eserler genel olarak

¹⁶² Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 25.

¹⁶³ Türe, Savaşın, *Kuyumculuğun Doğuşu*, 35.

¹⁶⁴ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 111.

¹⁶⁵ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 334

¹⁶⁶ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 25; Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*.

¹⁶⁷ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 113.

¹⁶⁸ Bilgi, Özbal, Yalçın, Bakır, *Tunç Döküm Sanatı*, 1-33; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 339.

¹⁶⁹ Ruder, Merhav, *Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture*, 337–340.

yekpare ve içi dolu eserlerdir.¹⁷⁰ Urartu'da şamdan ayaklarında bulunan aslanlar ve kazanlarda bulunan eklentiler bu teknikle üretilmişlerdir.

Balmumu kullanılarak üretilen içi boş eserlerin de varlığı bilinmektedir. İçi boş döküm tekniği olarak adlandırılan bu uygulamada; döküm yapılacak eserin kilden çekirdek modeli oluşturulur, bu model üretilcek orijinal eserden daha küçük olmalıdır. Daha sonra bu modelin üzeri balmumu ile kaplanarak, çeşitli aletlerle bu balmumuna üretilcek olan eserin detayları işlenir. Bu aşamadan sonra balmumunun üzeri başka bir kil tabakasıyla kaplanır. Son olarak içerdeki bal mumu eridikten sonra çekirdek kalıp ile dış kalıbın hareket etmesini önlemek için üretilcek eserin boyutlarına göre farklı sayılardaki çivilerle iç kalıp ile dış kalıp birbirlerine sabitlenir. İçeriye akıtılacak erimiş bakır alaşımı için dış kalıpta küçük boyutlu kanallar açılır. Daha sonra bu kalıplar fırınlanarak kilin sağlamlaştırılması ve içerideki bal mumunun eritilerek dışarı aktarılması sağlanır. Son aşamada ise kanallar vasıtasıyla erimiş bakır alaşımı kalıba dökülerek eser üretilmiş olur. Bu teknikte temel iki sorunla karşılaşmak mümkündür. Bunların ilki kalıplarda hava kabarcıklarının kalmaması ve içeride hava sıkışmasının engellenmesidir. Diğer bir ayrıntı ise eritilen bakır alaşımının yeterince akışkan olmaması ve kalıbın her noktasına nüfuz etmemesidir. Bu durumun önüne geçmek için bakır ve kalay alaşımlarının içine kurşun ve çinko katılarak eriyiğin akışkanlığı artırılmaktadır.¹⁷¹ Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ele geçen kalkana applike edilmiş aslan başı, bu teknikte üretilmiş eserlerin en güzel örneklerinden biridir.¹⁷²

Urartu eserleri arasında; ok uçları, mızrak uçları, kamalar, kapı aksamaları, büyük boyutlu çiviler ve bir takım at koşum takımları basit döküm tekniğinde üretilmiştir. Söz konusu eserlerin alaşım oranlı incelendiğinde içlerinde %6-12 arasında kalay katılmasıyla oluşturulan tunç olduğu görülmektedir. Bakıra bilinçli olarak katılan bu kalayla birlikte çeşitli teknik gelişmeler göstermiş ve üretimde yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁷³ Bakır-kalay alaşımında ideal değer genel olarak %6-10 olarak kabul edilir ki bu oran döküm için çok elverişlidir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Ruder, Merhav, *Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture*, 339.

¹⁷¹ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 122-123.

¹⁷² Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 691-702.

¹⁷³ Bilgi, Özbal, Yalçın, Bakır, *Tunç Döküm Sanatı* 14-21.

¹⁷⁴ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 13; Kaptan, *Türkiye Madencilik Tarihine Ait Kütahya-Gümüşköy ve Yöresini Kapsayan Buluntular*, 170.

Bir diğ er eser üretme yöntemi olarak ‘dövme tekniğı’ kullanılmıştır. Dövme tekniğini temel olarak sıcak ve soğuk dövme olarak sınıflandırmak mümkündür.¹⁷⁵ Sıcak dövme tekniğı daha çok demir eser üretiminde kullanılmış olsa da üretilen eserin formuna ve boyutlarına bağılı olarak tunç eser üretiminde de kullanılmıştır. İçeriğinde %2–6 arasında kalay bulunan bakır alaşımları soğukken de islenebilir, ancak kalay miktarı, %6’nın üzerine çıktığı zaman dövme sırasında sık sık tavlanması gerekir.¹⁷⁶ Tavlama işlemi, ısıtılan metalin, vakit kaybetmeden soğuk suya daldırılarak sağıamlılığının ve direncinin artırılması için kullanılan yöntemdir.¹⁷⁷ Bakır ve alaşımları soğuk halde uzun süre dövme işlemi yapıldığında, üretilen eserde zamanla çatlamalar, kırılmalar ya da kopmalar meydana gelebilir. Ancak ısıtıldığında metalin plastik özelliğı arttığı için metal daha kolay ve zarar görmeden islenebilir.¹⁷⁸

Dövme tekniğinde, “  kertme” ve “yükseltme” olmak üzere iki temel teknik kullanılır. Her iki teknikte de temel gereçler,  rs ve  eki lerdir.¹⁷⁹  rsler, üretilen eserin niteliğine göre farklı tipolojilerde yapılmışlardır.  rs  eşitleri arasında sık kullanılan  rs tipleri ‘T’ ve ‘L’ biçimlidir. Bu tip  rsler kullanılarak hemen her şekilin elde edilmesi mümkündür.¹⁸⁰ Baklava dilimini andırır bir tipe sahiptir ve genel olarak ‘at’ olarak isimlendirilen bir diğ er  rs çeşidinin her iki ucunda farklı boyutlarda çıkıntılar bulunur ve işlevsellik a ından oldukça kullanışlı bir forma sahiptirler.¹⁸¹ Bu  rslerin sabitlenmesi için madenci kütüğü olarak adlandırılan geniş ağı  gövdelerinden elde edilen kütükler kullanılmıştır.¹⁸² Eser  retiminde kullanılan  rsler gibii levhalara şekil vermek için kullanılan  eki lerinde farklı tip ve boyutta olanları vardır.¹⁸³ Yükseltme işlemlerinde, bir yüzleri düz, diğ er yüzleri yuvarlak olan; çökertme de ise küre yüzlü  eki ler kullanılır.¹⁸⁴

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bakınız. Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*.

¹⁷⁶ Esin, Esin, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Raporu*, 107.

¹⁷⁷ Mayron, *Metal Working in the Ancient World*, 93-94.

¹⁷⁸ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 115.

¹⁷⁹ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 19.

¹⁸⁰ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 115.

¹⁸¹ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 120

¹⁸² Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 19.

¹⁸³ Maryon, 1949, 99.

¹⁸⁴ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 21

“Çökertme” tekniğinde eser üretimine başlanmadan, üretilecek eserin formunda levha hazırlanır. Hazırlanan bu levhalar, üretilecek eser ile benzer boyutlarda ancak daha kalın olmalıdır. Bunun sebebi çökertme tekniğinde levhanın boyutunda bir değişim meydana gelmez, ancak çekiçle darbelenen kısımlar incelir. Dolayısıyla bu incelme dikkatle alınarak levhanın kalınlığı belirlenir.¹⁸⁵ Hazırlanan bu levhalar, üretilecek eserin formuna uygun örsün üzerine yerleştirilir ve çekiç darbeleriyle çökertme işlemi yapılarak eser şekillendirilir. Eğer çökertme işlemi uygulanan eser büyük boyutlu bir eser ise tavlama uygulamasından sonra soğutularak tekrar çökertme işlemi uygulanır. Ancak çökertme işlemi daha çok küçük boyutlu eserlerin üretimi için daha kullanışlıdır. Urartu kazılarında ele geçen tunç kaseler bu teknikle üretilmiş olmalıdır.

Eser üretmek için kullanılan bir diğer dövme uygulaması “yükseltme” tekniğidir.¹⁸⁶ Bu teknik çökertme tekniğinden farklı olarak daha yüksek ve derin formlu tunç eserlerin üretilmesi için kullanılmaktadır. Çökertme tekniğinin tam tersi olarak eserlerin dıştan çekiçlenerek üretilmesinde kullanılan bir tekniktir.¹⁸⁷

Çökertme tekniğinde olduğu gibi yükseltme tekniğinde de üretilmesi hedeflenen eserin formuna göre, ufak veya büyük, üstü düz örsler ve yuvarlak köşeli yükseltme çekiçleri kullanılmıştır.¹⁸⁸ Yükseltme tekniğinde eser üretiminde uygulanan hazırlık aşaması çökertme tekniğiyle birebir aynıdır. Bu teknik uygulanırken, kenarların yükselebilmesi için, darbelerin kuvvetli olması gereklidir, fakat levhanın fazla incelip delinmemesine de dikkat edilmelidir. Urartu eserlerinden kazanlar, bakraçlar ve metal testiler bu teknikle üretilmiş olmalıdır.¹⁸⁹

Bunların yanı sıra her iki tekniğin aynı anda kullanılarak üretilen eserler söz konusudur. İki tekniğinde kullanılarak üretilen eserlere miğferler ve kalkanlar örnek gösterilebilir. Konik formunda üretilen miğferlerin sivri kısımları çökertme tekniğinde yapılmış, alt gövdeleri yükseltme tekniğinde yapılmıştır.¹⁹⁰ Benzer durum konik

¹⁸⁵ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 21–22; Maryon, 1949, 94–95; Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 116.

¹⁸⁶ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 22–24; Mayron, *Metal Working in the Ancient World*, 95–99.

¹⁸⁷ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 116.

¹⁸⁸ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 117.

¹⁸⁹ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 117.

¹⁹⁰ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 120.

gövdeli kalkanlar içinde geçerlidir, kalkanların konik merkez kısımlarında çökertme tekniği uygulanırken ağız kenarlarında ise yüksektme tekniği kullanılmıştır.¹⁹¹

2.2.2. Tunç Eser Bezeme Teknikleri

Urartu tunç eserleri üzerine işlenen figüratif anlatımlar ve bezemeler, krallığın sosyal ve kültürel yaşantısı hakkında bilgiler sunmaktadır. Şimdiye değin ele geçen birçok Urartu tunç eserinde görülen bu figürler ve bezemeler, kazıma, çalma ve kabartma olmak üzere üç farklı teknikte işlenmiştir.¹⁹²

Kazıma tekniğinde uçları yatay hatlara sahip keskinleştirilmiş, kalemler kullanılmaktadır.¹⁹³ Bu kalemler kol gücüyle kullanıldığından kalemlerin ele oturacak şekilde imal edilmesi önemlidir. Ayrıca avuç içlerine zarar vermemesi için sap kısımlarında ahşap ya da kemik tutamaklar olmalıdır. Bir tunç plakayı şekillendirebilmek için bu kalemler, esere yaklaşık olarak 20°-30° açı ile tutulmalıdır. Bu şekilde bezenmek istenen kısımdan sağlıklı parça çıkarma işlemi gerçekleştirilebilir.¹⁹⁴

Çalma tekniğinde, kazıma tekniğinden farklı olarak bezenmek istenen alandan parça çıkarılmaz.¹⁹⁵ Ayrıca bu teknikte bezeme yapabilmek için çelik kalem dışında tokmak ya da çekice ihtiyaç duyulmaktadır. Çalma tekniğinde bezenek alana, uçları çok keskin olmayan çelik kalemler yerleştirilir ve üstüne tokmak benzeri aletler ile vurularak bezeme elde edilir. Bu teknikte çoğu zaman kalemin bezenek esere dik açı ile tutulması gerekmektedir. Bunların dışında çalma tekniğinin doğru bir şekilde uygulanması için dikkat edilecek önemli hususlar vardır. Bu hususlar, çelik kalemin uçlarının çok keskin olmaması ve kaleme uygulanan darbelerin yumuşak olmasıdır. Ayrıca bezenek malzemenin kalınlığının bu teknik için yeterli düzeyde olması gerekmektedir. Bu hususlara dikkat edilmediği takdirde eser üzerinde kesiklerin açılması muhtemeldir.

¹⁹¹ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 118.

¹⁹² Detaylı bilgi için bkz. Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 128-135.

¹⁹³ Mayron, *Metal Working in the Ancient World*, 115-118.

¹⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Mayron, *Metal Working in the Ancient World*, 115-118; Türe, Savaşçın, *Kuyumculuğun Doğuşu*, 42-43.

¹⁹⁵ Türe, Savaşçın, *Kuyumculuğun Doğuşu*, 41-42.

Değınilecek son süsleme uygulaması kabartma tekniğidir.¹⁹⁶ Kabartma tekniğı kabaca; çeşitli uçlara sahip aletler ve çekikç yardımıyla levhaların üzerine, kabartma süslemeleri yapılması olarak tanımlanabilir. Kabartmalar, tunç levhanın dıştan veya içten, bezende hem dıştan hem de içten çekikçlemek suretiyle elde edilebilir.¹⁹⁷ Bu kabartma işleminin uygulanabilmesi için, levhanın altına yumuşak bir malzeme konması gerekmektedir. Bu yumuşak zemin için ahşap, kurşun veya zift önermeleri yapılmakla birlikte,¹⁹⁸ kolayca elde edilebilecek hayvan derilerinin de kullanılmış olması muhtemeldir. Kabartma tekniğinde kullanılan kalem ve kaleme uygulanan güç önemlidir. Kaleme uygulanan fazla güç, uygulanacak bezemenin formunu bozabileceğı gibi levhada delinmelere de yol açabilir. Urartu eserlerinde genel olarak tersten kabartma tekniğı kullanılmıştır. Uygulanacak bezemenin ana konturları tersten çekikçlenerek bezemelerin hatları, ön yüzde kabartılmıştır. Bu aşamadan sonra bezemenin ana hatları kazıma tekniğı işlenmiştir.

Urartu tunç eserleri incelendiğinde, eserler belirli bir bezeme şablonunda işlenmişlerdir. Özellikle kalkanlar üzerinde görülen simetrik biçimde işlenmiş hayvan figürleri, kalkanlar üzerine önceden çizilmiş ve daha sonra işlenmiş gibi gözükmektedir. Ancak birbirini tekrarlayan hayvan figürlerinin arasında detaylarda görülen farklılıklar, önceden hazırlanan şablonların çok detaylı olmadığını gösterir. Olasılıkla bu şablonlar uygulanacak olan figürlerin ana hatlarını içermekteydi. Figürlerin detayları ise, ustalar tarafından spontane olarak çiziliyor olmalıydı. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen tüm teknikler için bu şablonların kullanılmış olabileceğı iddia edilebilir.

Bu teknikler dışında Toprakkale kazılarında ele geçen tunç levha üzerinde farklı bir bezeme yöntemi ile karşılaşılmaktadır.¹⁹⁹ Söz konusu tunç levha üzerinde kazıma ve kabartma tekniklerinin yanı sıra, ‘parça çıkarma’ tekniğı de kullanılmıştır. Urartu metal eserlerinde ender rastlanılan bu teknikte plaka üzerine işlenen figürlerin ve geometrik bezemelerin hatlarının belirgin kısımlarından parçalar kesilerek çıkarılmıştır. Çıkarılan bu parçaların yerine yarı değerli taşlar yerleştirilmiş olabileceğı gibi eserin asıldığı duvar rengiyle görsel bir bütünlük oluşturulmuş olabilir.

¹⁹⁶ Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, 34–36

¹⁹⁷ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 134.

¹⁹⁸ Tarhan, *Urartu Maden Teknolojisi*, 132.

¹⁹⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 308, Fig.5.

U' U' CÜ BÖLÜ

URARTU DÖNEMİ TUNÇ ESER SANATI

Uygarlık tarihinde sosyoekonomik ve sosyokültürel yapının devletlerin ve krallıkların sanatını doğrudan etkilediği görülmektedir. İnançlarını, zaferlerini, günlük yaşantılarını, korkularını ve hayal dünyalarını tunç eserler üzerine yansıtan Urartu Krallığı'nın tunç eserlerin kültürel ve sosyal yapısının bizlere yansımaları olarak değerlendirilebiliriz.

Urartu kültürüne atfedilen ve değişik amaçlar için üretilen tunç levhalar üzerine işlenen motif ve figüratif bezemelerin bir kısmı ait olduğu dönemin olağan sanat özelliklerini yansıtırken, bir kısmı da dönemin çağdaş uygarlıkların sanatından etkilenerek bağımsız ve yerel üslup özellikleri taşımaktadır. Bu bağlamda birçok geometrik ve bitkisel motif Urartu sanatı boyunca tutarlı olarak varlığını sürdürmüştür. Figüratif bezemelerde ve motiflerde karşımıza çıkan farklılıkların/değişimlerin, usta farklılıklarından çağdaş uygarlıklarla olan kültürel etkileşimlere değin geniş bir sebep sonuç ilişki ağı vardır. Bu etmenlerin yanı sıra Urartu Kalelerinden/Kentlerinden ele geçen tunç eserin tek bir kralla ait olmadığı, Karmir Blur, Ayanis ve Toprakkale kazılarında olduğu gibi farklı zamanlardaki nesnelerin aynı alanda tutulduğu ve aynı kaleden farklı krallara ait olduğu tespit edilen eserler ortaya çıkarılmıştır.²⁰⁰

Dünya müzelerine yayılmış Urartu tunç eserlerinin büyük bir bölümünün kaçak kazılarla ya da bir sistematığe dayanmayan erken dönem kazılarından ele geçtiği bilinmektedir. Dolayısıyla Urartu tunç sanatına dair bir stil evresi ortaya koyabilmek için yazıtlı ve bezemeli eserler dikkate alınmalıdır. Söz konusu eserlerden hareketle Urartu tunç sanatında genel teknik ve üslup kalıplarına dair temel şablonlar oluşturmamız gerekmektedir. Her ne kadar bu şablonlar yazıtlı eserlerden yola çıkılarak hazırlanacak olsa da dikkate alınması gereken bir husus daha vardır ki oda aynı dönem içerisinde faaliyet gösteren atölyeler arasında yaşanan üslup farklılıklarıdır. Bu sebeple yazıtlarla desteklenen ve aynı kralla ait olduğu şüphesiz olan eserlerde nispeten bir homojen stil ile birlikte küçük üslup farklılıklarıyla karşılaşılabilir. Ancak aynı kralla ait olduğu tespit

²⁰⁰ Barnett, Watson, *Russian Excavations in Armenia* 143, Fig. 20; Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950* GG 20, Lev. 17; Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 279, fig.4.

edilen ve stil olarak birbirinden farklı dönemlere ait olması gereken eserlerin varlığı beraberinde bir dizi soru ve öneri getirmektedir. Tarihsel kronolojiyle örtüşmeyen bu eserlerin; taşra atölyelerinde üretildiği, çıraklar tarafından üretildiği, eyalet merkezi yöneticileri tarafından yaptırılıp kral adına tanrıya sunulduğu ya da krallar tarafından atalarının adına tapınaklara adak olarak sunulmuş olabileceği önerilebilir.

Yukarıdaki ifade edilen ayrıtlardan hareketle, Urartu tunç sanatının incelenmesi, yazıtlı tunç eserlerin, Urartu siyasi tarihinde ön plana çıkan kırılma dönemleriyle ilişkilendirilerek aktarılmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla yukarıda değinilmeye çalışılan sorunlara yanıt arayabilmek ve Urartu Krallığı'nın tunç sanat evrelerini anlayabilmek adına, yazıtlı tunç eserleri Urartu Krallığı'nın siyasi dönemleri çerçevesinde ele almak daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Bu siyasi çerçeve; Kuruluş Dönemi Sanatı (MÖ 850-780), Gelişme Dönemi Sanatı (780-685) ve Yükseliş ve Son Dönem Sanatı (MÖ 685-600) olmak üzere 3 ana başlıkta değerlendirilmiştir.

3.1. KURULUŞ DÖNEMİ TUNÇ SANATI (MÖ 850-780)

Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemine ait arkeolojik verilerin yetersizliği araştırmacıları yazılı kaynaklara yönlendirmiştir. 13. yüzyıldan itibaren Urartu hakkında bilgiler sunan Assur yazılı kaynaklarından²⁰¹, Lutupri oğlu Sarduri (MÖ 834) tarafından başkent Tuşpa'da²⁰² yaptırılan yazıta değin geçen süre zarfında Urartu Krallığı'nın temellerinin nasıl ve kimler tarafından atıldığı araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar bir yana, araştırmacılar tarafından sağlanan fikir birliğinden ortaya çıkan sonuç Urartu Krallığı'nın MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğudur.²⁰³ Kuruluş Dönemi olarak isimlendirilen tarih aralığını, arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında İşpuini oğlu Miuna'nın hükümdarlık sürecinin sona erdiği döneme (MÖ 780) kadar götürmek mümkündür.

Şimdiye değin gerçekleştirilen çalışmalarda Urartu Krallığı'nın kurucusu Lutupri oğlu Sarduri'ye ait olduğu bilinen tek yazıtlı tunç eser Karmir Blur'dan ele geçen

²⁰¹ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 11; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 17-18

²⁰² Melikisvili, *Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi I-II* 117-118; Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, 17-20; Salvini, *Corpus Dei Testi Uratei (CTU I-II)* 95-104.

²⁰³ Na'aman, Two notes on the monolith inscription of shalmaneser III from Kurkh, 89-106; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 23; Köroğlu, *Urartu: Krallık ve Aşiretler*, 20-23

kaselerdir.²⁰⁴ Bu eserde stil gelişimini ortaya koyabileceğimiz herhangi bir bezeme unsuru olmadığından Lutupri oğlu Sarduri dönemi çalışmaya dâhil edilmemiştir. Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Sarduri oğlu İşpui'nin ve İşpuini oğlu Minua'nın yaklaşık MÖ 820-810 yılları arasında tahtı ortak yönettiği bilinmektedir. Bu sebeple olası bir karmaşanın önüne geçmek amacıyla bahsi geçen bu ortak yönetimde ayrı bir başlık altında değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

3.1.1. Sarduri Oğlu İşpuini Dönemi Tunç Sanatı

Anadolu'nun doğusunda, dönemin süper gücü Assur Krallığı'nın gölgesinde ilham verici bir başkaldırıyla yeni bir devletin temellerinin atıldığı bir ortamda kuşkusuz sanat ve estetiğin önüne geçen gereksinimler vardı. Ancak bununla birlikte krallığın ihtişamını ve gücünü göstermesi de gerekmektedir. Dolayısıyla kurulan kaleler, yapılan tarımsal ve askeri reformların yanı sıra hükümdarların tapınaklara adak eşyası olarak sunduğu eserler ve bu eserler üzerine işlenen figüratif bezemeler-geometrik şekiller sarayın görkemini yansıtmak için kullanılan prestij eserleri olmalıydılar.

Sarduri oğlu İşpuini dönemine tarihlendirilen tunç eserler hem Urartu Devleti'nin maden-metalcilik faaliyetlerine ilişkin hem de tunç sanatının ilk örneklerini oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Urartu tunç sanatında sıklıkla karşımıza çıkan figürlerin çerçeveli kuşaklar içerisinde yer almasının ilk örneklerini İşpuini dönemine ait eserlerde görmekteyiz.²⁰⁵ Eserler üzerinde yer alan yazıtlı İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen tunç eserlerin tamamına yakınında bezeme öğeleri ile karşılaşırız. Özellikle at koşum takımları ve araba aksamaları üzerinde ki çerçeveli kuşaklar arasına işlenmiş çift sıra ve antitetik duruşlu püskül²⁰⁶ bezemeler sıkça karşımıza çıkar.²⁰⁷ İlk kez İşpuini Dönemi'nde ortaya

²⁰⁴ Piotrovsky, *Klinoobrazii nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 111; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 18.

²⁰⁵ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53.

²⁰⁶ Püskül bezeme olarak adlandırılan bezemenin üst kısmında yay bağlaçları yer alırken bezemenin gövdesini oluşturan püskül alt kısma doğru genişlemiştir. Bezemenin gövdesi ise yatay çizgilerle bölümlere ayrılmıştır. M. Karaosmanoğlu ile gerçekleştirdiğimiz kişisel görüşmede bu bezemenin stilize olmuş çiçek bezemeleri olarak da yorumlanabileceği tartışılmıştır.

²⁰⁷ Belli, *Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler*, 340 Fig.3; Tanabe 1982, 68, Nr.11. Taf.11 Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C.*, 95 Fig.12; Seidl, *Zu einem Pferde-Pektorale des İşpuini* 309, Fig.3; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53. Nr.66, Seidl, *Bron, Schutzwaaffen aus Assyrien und Urartu*, 74 Fig.63.

çıkan ve hemen her eser üzerinde görülen püskül bezemeler, İşpuini döneminden sonra neredeyse hiç kullanım görmemiştir.²⁰⁸

Tunç eser üzerine bezeme ögesi olarak kullanılan bu püsküllerin en yakın benzerleri Asur rölyeflerinde görülmektedir. Asur kralı II. Ashurnasirpal'ın sarayından ele geçen ve MÖ 883-869 yılları arasına tarihlendirilen bir rölyef üzerinde Ashurnasirpal ve hizmetkarının tasvirleri yer almaktadır. Gerçek boyutlara yakın biçimde alçak kabartma tekniğinde oyulan rölyefte kralın ve hizmetkarının giyindiği kıyafetlerin uç kısımlarında bu püsküller ile karşılaşılmaktadır.²⁰⁹

İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen yazıtlı eserlerin çoğunluğunu oluşturan at koşum takımı parçalarının büyük bir bölümünde kanatlı güneş kursu içerisinde Tanrı figürlerinin işlendiğini görmekteyiz. Arabaların aks kapaklarında ve at göğüs zırhlarının merkezine işlenen bu figürlerde, dört kanatlı bir güneş kursu²¹⁰ içerisine yerleştirilmiş Tanrı boğa üzerinde ayakta durur vaziyette resmedilmiştir (Şekil 3.1.1.1).²¹¹ Sakallı olarak tasvir edilen tanrı kısa bir etek üzerine uçları saçaklı daha uzun bir kıyafet giymiş olup, bir elinde yay tutarken diğer elini çene hizasında yukarı kaldırır vaziyette işlenmiştir. Boğaların taşıdığı tanrının kim olduğu tartışma konusu olmuştur. Urartu yazıtlarında Assur Güneş tanrısı Şamaş'ın ideogramı ile gösterilen Tanrı Şivini, Urartu Dininde Güneş Tanrısı olarak kabul edilmektedir.²¹² Dolayısıyla güneş kursları içerisinde tasvir edilen Tanrının Şivini olabileceği öne sürülmektedir.²¹³ Bununla birlikte güneş kursların tek bir

²⁰⁸ Van Müzesi etütlük eser deposunda muhafaza edilen 55.24.76, 55.26.76, 55.22.76 ve 8.3.78 envanter numaralı tunç eserlerde bu bezemelerle karşılaşılmıştır. Ancak 1976-1978 yıllarında Van Müzesi'ne satın alma yoluyla getirilen bu eserlerin çıkarılış yerleri bilinmediğinden ve eserlerin üzerinde herhangi bir yazıt yer almadığından bu eserlerin dönemi için net bir yargıya varmak mümkün değildir. Yine Van Müzesi'de bulunan 16.56.77 envanter numaralı at göz siperliğinde de püskül bezemeler kullanılmıştır. Belli, *Urartu-Savaş ve Estetik = Urartu-War and Aesthetics*, 236.

²⁰⁹ Collins, *An Assyrian-Style Ivory Plaque from Hasanlu, Iran*, 22, fig. 3; Curtis, *Assyria: Establishing the Imagery of Empire*, Fig.2.4, p. 56; Thomason, *The Phenomenology and Sensory Experience of Dress in Mesopotamia: The Embodiment of Discomfort and Pain through Dress*, 226-7, Fig. 15.2

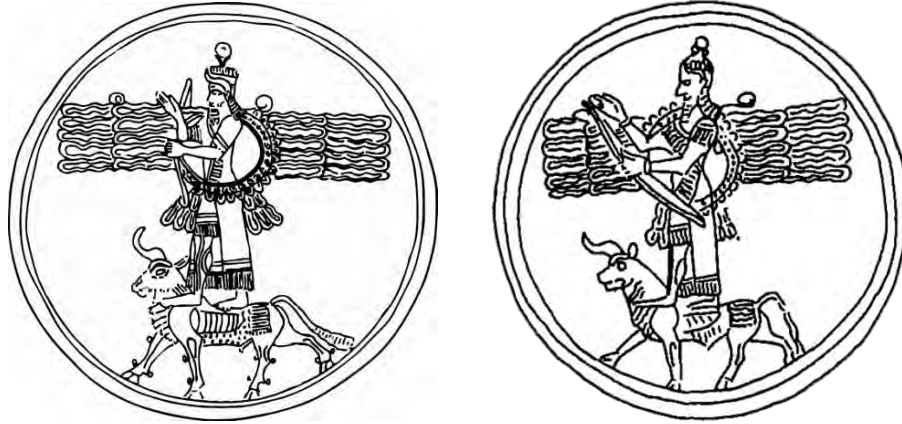
²¹⁰ Geniş bir coğrafyada yayılım gösteren kanatlı güneş kursu sembollerinin farklı formlarda; Geç Hitit, Sümer, Akad uygarlıklarında sıklıkla kullanıldığına şahit oluyoruz.

²¹¹ Maaß, Helme, *Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu*, 75 Nr. 8 Taf.1-2 Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53. Nr. 27; Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 214, 23 Fig. 387-388.

²¹² Piotrovsky, *Teichebaini, centre ourartien du VIF siècle avant notre ère et ses rapports avec les autres pays du monde antique*, 41-42; Seux, 1967: 280.

²¹³ Piotrovsky, *Teichebaini, centre ourartien du VIF siècle avant notre ère et ses rapports avec les autres pays du monde antique*, 41-43

tanrıya ait bir sembol olamayacağı ve bir tanrılık sembolü olarak kullanılabileceği de önerilen görüşler arasındadır.²¹⁴

Şekil 3.1.1.1. İşpuini Dönemi Tanrı Betimleri. a) Seidl 1980, Fig.12; Merhav 1991, Fig. 27. b) Seidl 1980, Fig.1; Tanebe 1982, Fig.11.

Öte yandan boğa figürünün tanrı Teişeba'nın kutsal hayvanı olarak sayıldığını ve betimlerde Teişeba'nın sürekli boğa figürü üzerinde resmedildiği görmekteyiz. Benzer şekilde Anzaf Kalkanın üzerinde de Tanrı Teişeba güneş kursu içerisinde ve bir boğanın üzerinde betimlenmiştir.²¹⁵ Tanrının bu şekilde işleniş Assur stiline ve ikonografisine oldukça yakın görünmektedir. Axel Guttman Koleksiyonunda bulunan Asur miğferinde ki taç giyme sahnesinde tanrının duruşu Teişeba ile aynıdır²¹⁶. Öte yandan Geç Assur Dönemi'ne (MÖ 9-8. yy'a) tarihlendirilen bir tunç sadak üzerinde de benzer bir sahneye şahit oluyoruz.²¹⁷ En az beş sahne kuşağına sahip sadak parçasının ilk kuşağında, kanatlı güneş kursu içerisinde işlenen tanrı figürü, bir elini çene hizasında yukarı kaldırırken diğer elinde ne olduğu tam olarak anlaşılamayan bir sembol tutmaktadır. Tanrı figürünün duruşu, başlığı, saç-sakal stili; güneş kursunun kanatları ve halkasının işleniş stili İşpuini eseriyle neredeyse birebir benzerlik göstermektedir. Bu benzerliğin rastlantı olamayacağı ve Urartu Krallığı'nın ilk yıllarından itibaren Assur – Urartu arasındaki sanat etkileşiminin başladığını söylemek mümkündür.

Tanrı Teişeba ile özleştirilen ve onun kutsal hayvanı sayılan boğa figürleri ilk olarak İşpuini Dönemi'nde ortaya çıkmaya başlar ve İşpuini yazıtı taşıyan birçok eserde

²¹⁴ Özgüç, *The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altintepe*, 859

²¹⁵ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*.

²¹⁶ Born, Seidl, *Schutzwaaffen aus Assyrien und Urartu*, 16 fig. 5.

²¹⁷ Muscarella, *Quiver Cover*, 55, Fig.22.

kullanılır. Tanrı Teişeba'yı taşımakla görevlendirilen boğaların tamamı profilden verilmiş olup genel duruş pozisyonları itibari ile yürür halde işlenmişlerdir. Boğaların başları genel olarak; yukarı doğru kıvrılmış tek boynuz, badem biçimli büyük gözler, kalın kaş hatları, yay şeklinde tek çizgi ile belirginleştirilmiş ağız hattı ve oval burun deliklerinden oluşmaktadır. Karşıya bakar biçimde işlenen başın arkasında tek bir kulak bulunmaktadır. Çapraz biçiminde işlenen ayakların taşıdığı gövde detayları birbirine paralel uzanan çizgilerle verilmeye çalışılmıştır. Boğaların göğüs, göğüs altı ve baldır kılları ile birlikte kaburga kemiklerinin detayları özellikle ön plana çıkartılmıştır. Aşağı doğru sarkan kuyruk çift çizgi ile işlenmişken kuyruğun uç kısımları daha kalın ve püskül biçiminde verilmiştir. Boğaların ayaklarının eklem kısımlarında sarmal biçimli çizgilere yer verilmiştir ki bu sarmallar ilerleyen dönemlerde Urartu eserlerinde nadir olarak kullanılırken; Hasanlu, Luristan ve Marlik buluntularında daha belirgin hale gelmiş ve figürlerin hemen her yerinde kullanılmıştır.²¹⁸

Kesin olarak İşpuini dönemine tarihlendirilen tunç eserler üzerinde karşılaştığımız ve bu dönem için şablon halini alan boğa üzerinde duran ve güneş kursu içinde betimlenen tanrı tasvirlerinin detaylarında dikkat çekici farklılıklar gözlemlenmektedir. Yazıtlar ile İşpuini Dönemine ait olduğunu bildiğimiz bu eserler üzerindeki stil farklılıkları atölye veya usta farklılıklarıyla açıklanabilir.

İşpuini Dönemi'ne ait eserlerin büyük bir bölümünü genel olarak at koşum takımları olarak isimlendirebileceğimiz at göğüslükleri-plakaları, aks kapakları, diskler ve boyunduruklar oluşturmaktadır. At koşum takım parçalarının yanı sıra yazıtlı tunç kaseler, miğferler ve kulak koruyucular İşpuini Dönemi'nde üretilen eserler arasındadır.

Urartu Dönemi'nde kullanım gören at koşum takımlarına ait aks kapaklarını silindirik ve mantar başlı olmak üzere temel olarak iki tipte incelemek mümkündür.²¹⁹ İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarının tümü silindirik formda olmakla birlikte henüz mantar başlı formunda aks kapağı ele geçmemiştir. Silindirik forma sahip aks kapaklarının içleri boş ve bir ucu kapalı biçimde üretilmiştir. Genel olarak çapları 5 ila 6 cm arasında değişkenlik göstermekle birlikte aks kısmına sabitlemek için kapakların uç kısımlarında çivi yuvaları bulunmaktadır.²²⁰ Bu döneme tarihlendirilen 3 adet aks

²¹⁸ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 100-102

²¹⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 92-95.

²²⁰ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 92-95.

kapağında benzer form ve bezeme unsurlarına rastlanılmaktadır (Şekil.3.1.1.2). Bu döneme tarihlendirilen 2 eserde kapakların silindirik yüzeylerinde bantlar içerisinde İşpuini Dönemi ile özdeşleştirebileceğimiz püskül bezemeler yer almakta²²¹ iken diğer eserde silindirik gövde boş bırakılmıştır.²²² Her üç eserde dairesel dip kısmında boğa üzerinde duran tanrı, güneş kursu içinde betimlenmiştir. Yukarıda detaylarında değinilen ve neredeyse birbirinin kopyası şeklinde işlenen tanrı betimleri, iki eserde sol yöne bakarken diğer eserde sağ tarafa bakar halde işlenmiştir. Tanrıların arabaların ön kısımlarına bakacak şekilde dizayn edilmiş olması gerektiğini düşünersek bu yön farklılıklarının arabaların sağ ve sol dingilleriyle ilişkili olduğu öne sürülebilir.

Şekil 3.1.1.2. İşpuini Yazıtlı Aks Kapakları. a) Merhav 1991, Fig. 65; Rehm 1997, Fig.394 b) Seidl 1980, Fig.1; Tanebe 1982, Fig.11. c) Belli 1992, Fig.3

Urartu ve Assur savaş arabaları tasvirlerinde sıkça rastlanılan,²²³ oval gövdeli ve yelpaze biçimli bağlantı uçları bulunan dekoratif diskler Urartu'da ilk olarak İşpuini Dönemi'nde karşımıza çıkar (Şekil 3.1.1.3). Assur ve Urartu betimleri incelendiğinde benzer forma sahip eserlerin kimi zaman atların başlarının arasında²²⁴ kimi zaman ise atların gövdelerinde²²⁵ omuz süsü olarak kullanıldığı görülmektedir. Diskler genel olarak savaş arabası çeken birlik tasvirlerinde görülmekle birlikte atlı asker betimlerinde yelpaze

²²¹ Seidl, *Einige urartäische Bronzeylinder*, 63, Taf. 8,1; Tanabe 1982, 68 Taf. 11; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53, Nr. 65.

²²² Maaß, Helme, *Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu*, 81, Nr. 10 Taf.6,1.2; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53, Nr. 65; Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 219, Fig. 394. 395.

²²³ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate 1-2.

²²⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 72, Fig.32.

²²⁵ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate 1-2.

biçimli disklerle rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu tür disklerin savaş arabalarına ait bir süsleme ögesi olduğu düşünülebilir.

Şekil 3.1.1.3. İşpuini Yazıtlı Dekoratif Diskler. a) Seidl 1980, Fig.16; Merhav 1991, Fig.28. b) Seidl 1980, Fig.12; Merhav 1991, Fig.27.

Yelpaze biçimli çıkıntılara sahip dekoratif disklerin ikisi İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.²²⁶ Benzer forma sahip bu disklerin oval gövdelerinde hilal biçimli bezeme kullanılmış olup disklerin merkezinde daire içerisinde, boğa üzerinde tanrı betimlemesi yer almaktadır. Bu betimler her iki diskte de aynı ustanın elinden çıkmışçasına aynı biçimde işlenmiştir. Betimler arasındaki en büyük fark tanrıların baktıkları yönlerdir. Teknik olarak baktığımız da disklerin etrafında sıralanan delikler, bu tunç disklerin bir deri ya da kumaş benzeri bir eke sahip olması gerektiğini gösterir. Ancak bu disklerin tam olarak kayışlara ya da çeki demirlerine nasıl bağlandığı net değildir.

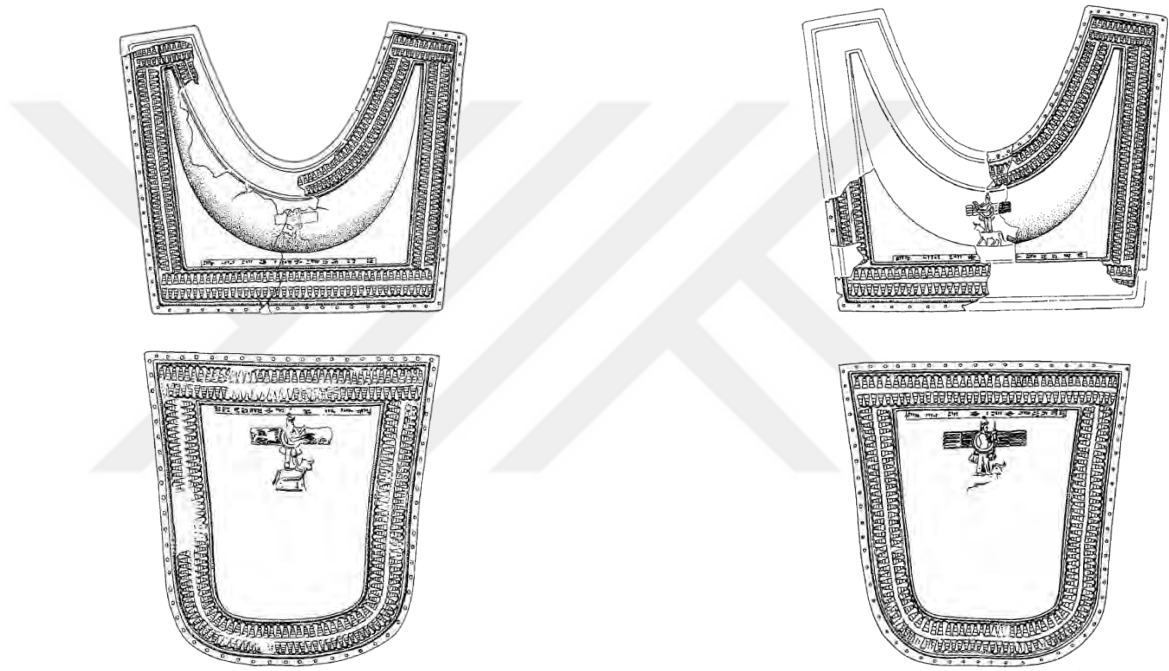
Kuruluş Dönemi Urartu tunç eser grupları içerisinde önemli bir yere sahip olan at göğüslüklerinin benzerleri, Asur kralları II. Assurnasirpal ve III. Salmanasser dönemine ait kabartmalarda karşımıza çıkmaktadır.²²⁷ Erken dönem Assur betimlerinde at göğüslükleri geniş ve uç kısımları yukarıya kıvrık olarak, boynun ve yelenin üst kısmına doğru kısa kayışlarla asılmış şekilde betimlenmişlerdir. Geç dönem betimlerinde ise yüksek ve yarım ay biçimli olarak atın göğsü üzerine değil, çene altından boyun kısmına

²²⁶ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53, Nr.28; Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 214, Fig. 389. 390.

²²⁷ Layard, *Monuments of Nineveh*, 54, Mallowan, Davies, *Ivories in Assyrian Style*, 67.

takılır vaziyette betimlenmiştir.²²⁸

Urartu Dönemine tarihlendirilen at göğüslüklerini bağlantı parçaları tek parçalı ve iki parçalı olmak üzere iki tipte karşımıza çıkmaktadır.²²⁹ İşpuini Dönemine tarihlendirilen beş adet göğüs zırhının tamamı iki parçalı göğüslükler tipinde değerlendirmek mümkündür.²³⁰ Bu eserlerin ikisi U biçimli forma²³¹ sahip göğüslüğün üst kısmına ait parçalardan oluşurken, diğer üç eser, üst kısmı düz kesilmiş ve alt kısmı yuvarlatılmış bir forma sahip olan göğüslüğün alt kısımlarını oluşturan parçalardır (Şekil 3.1.1.4).²³²

Şekil 3.1.1.4. İşpuini Yazıtlı At Göğüslükleri. a) Seidl 1995, Fig.63 b) Belli 1983, Fig.3. c) Merhav 1991, Fig.64. d) Seidl 1995, Fig.65.

İlk kez İşpuini Dönemi'nde karşımıza çıkan iki parçalı U biçimli göğüslükler, geniş bir alanı kapattıklarından ötürü atlara daha fazla koruma sağlamış olmalıdır. Ancak bu koruma durumuna rağmen iki parçalı göğüslükler İşpuini Dönemi'nden sonraki yıllarda kullanım görmemiş ya da henüz kazılarda ele geçmemiştir.

²²⁸ Layard, *Monuments of Nineveh*, 54

²²⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 110.

²³⁰ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 110.

²³¹ Seidl, *Bron, Schutzwaaffen aus Assyrien und Urartu*, 74, Fig.63; Belli, *Urartu Kralı Ispuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler* 340, Fig. 3; Seidl, *Zu einem Pferde-Pektorale des Ispuini*, 309, Fig. 1

²³² Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53, Fig 64.; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 74, Fig.63-65.

İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen U biçimli iki göğüslük birbirinin kopyası şeklinde imal edilmiştir. Her iki göğüslüğün sınır hatları boyunca çift sıra halinde antitetik duruşlu püskül bezeklerle süslenmiştir ki bu bezemeleri diğer İşpuini eserlerinde de görmek mümkündür. Dış hatlar boyunca aplik delikleri bulunan göğüslüklerin orta kısmında yer alan hilal biçimli kabartma alanının merkezinde kanatlı güneş kursu içinde ve boğa üzerinde betimlenen tanrı Teişeba bulunmaktadır.²³³ Bu eserlerde ki bezeme anlayışı, göğüslüklerin alt parçaları içinde geçerlidir. Göğüslüklerin alt kısımları oluşturan parçaların sınırları boyunca çift sıra halinde antitetik duruşlu püskül bezemeler bulunurken, eserin merkez üst kısmında Tanrı Teişeba kanatlı güneş kursu içinde ve boğa üzerinde durur vaziyette betimlenmiştir.

Urartu coğrafyası dışında iki parçalı göğüslüklere Asur'dan II. Tukulti-Ninurta dönemine tarihlendirilen ortostatta rastlanılmaktadır.²³⁴ Bununla birlikte yine Assur coğrafyasında Nimrud saray kabartmalarındaki yarım biçimli göğüslükler Urartu göğüslükleri ile benzerlik gösterir²³⁵ ancak iki parçalı göğüslükler Assur'da betimlerden ibaret kalmış olup eser olarak ele geçmemiştir.

İşpuini Dönemi'ne tarihlenen bir diğer buluntu gruba, atlı arabaların korkuluklarına asıldığı düşünülen disklerdir.²³⁶ Omuz diskleri arkasında bir astarı tutturmak için tek düze deliklerden oluşan halkalarla kaplıyken, atlı arabalara takılan diskler simetrik olarak ikişer delikler halinde toplamda sekiz çivi deliği taşır (Şekil 3.1.1.5). Bazı delikler üzerinde hala çiviler olduğundan, bu disklerin bir ahşaba çivilenmiş olduğu düşünülmektedir.²³⁷ Seidl bu disklerin Akamenid Dönemine tarihlendirilen Oxus hazinesindeki araba modelinde olduğu gibi arabanın ön plakasına çivilendiğini söylemektedir.²³⁸

²³³ Seidl, Bron, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, 74, Fig.63; Belli, *Urartu Kralı Ispuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler* 340, Fig. 3; Seidl 1986, 309, Fig. 1

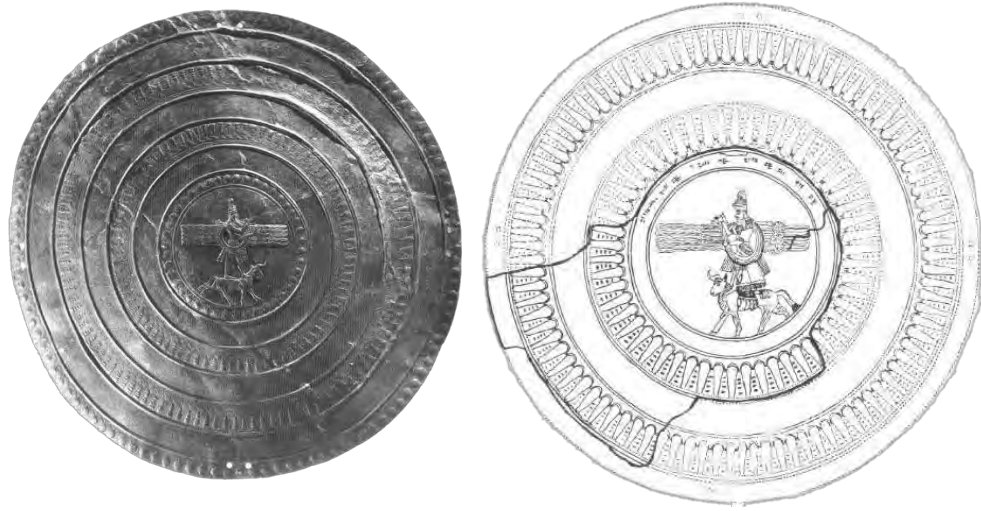
²³⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 110.

²³⁵ Belli, *Urartu Kralı Ispuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler*, 370

²³⁶ Taşyürek, *Some Inscribed Urartian Bronze Armour*, 152-153; Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Archaeological Evidence*, 9th-7th Centuries B.C., 112-115.

²³⁷ Taşyürek, *Some Inscribed Urartian Bronze Armour*, 152-153

²³⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 101.

Şekil 3.1.1.5. İşpuini Yazıtlı Omuz Diskleri. a) Özgen 1984, Fig.39; Kellner 1987, Fig.15. b) Belli 1983, Fig.1; Merhav 1991, Fig.13.

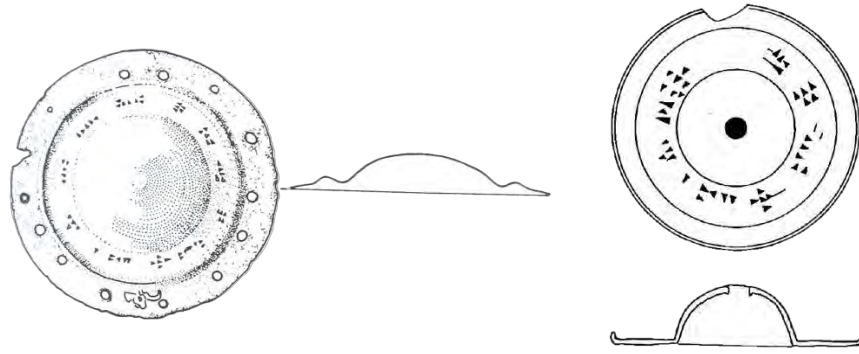
İşpuini yazıtını taşıyan iki diskin merkezinde kanatlı güneş kursu içinde betimlenen tanrı boğa üzerinde ayakta durur vaziyette işlenmiştir. Sağlam biçimde ele geçen disk yedi bezeme bandından oluşmaktadır. Bu bantlar dıştan merkeze doğru dolu-boş düzeninde bezenmiş olup merkezinde tanrı betimi ve yazıt barındırır. İlk bantta ve yedinci bantta ilk kez İşpuini Dönemi'nde karşımıza çıkan tomurcuk bezemesi yer alırken, üçüncü ve beşinci bantta püskül bezemeleri yer almaktadır. Her bezeme bandından sonra bezemesiz bantlar bulunmaktadır. Merkezinde İşpuini yazıtı taşıyan diğer tunç eserler olduğu gibi kanatlı güneş kursu içinde tanrı Teişeba, kutsal hayvanı boğa üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir.²³⁹

Büyük boyutlu disklerin yanı sıra at gemlerinin deri kısımlarında kullanılan küçük boyutlu diskler de İşpuini Dönemi'nde kullanılan tunç eserler arasındadır.²⁴⁰ Dışa doğru bombeli yapıya sahip disklerin arkasında bulunan eklentiler yardımıyla ya da etrafına veya ortasına açılan delikler vasıtasıyla gemlerin deri kısımlarına tutturulurlar (Şekil 3.1.1.6).²⁴¹

²³⁹ Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Archaeological Evidence*, 9th-7th Centuries B.C., 112-115.

²⁴⁰ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178; Zahlhass 1995, 59; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 77-78.

²⁴¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 77-78.

Şekil 3.1.1.6. İşpuini Yazıtlı Kayış Diskleri. a) Belli 1977, Fig.1. b) Seidl 2004, Fig. 39

İşpuini yazıtını taşıyan üç disk arasında üzerinde piktogram bulunan disk dikkat çekicidir.²⁴² Uzun boynuzlu boğa başı şeklinde karşımıza çıkan betim diskin dış kenar kısmına işlenmiştir.²⁴³ İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen eserlerde sıkça görülen tanrı Teişeba ve onun kutsal hayvanı olan boğanın, eserlerde piktogram olarak kullanılması şaşırtıcı değildir. Sonraki dönemlerde karşımıza çıkacak bu betimlerin ilk olarak İşpuini Dönemi'nde kullanıldığı görülmektedir.

İşpuini Dönemi için değinilecek at koşum takımları parçalarından sonuncusu alınlıklardır. Yukarıda bahsi geçen diğer at koşum takımı parçaları gibi koruyuculuğunun yanı sıra atların gösterişini ön plana çıkaran alınlıklar; Urartu Dönemi tunç sanatında genel olarak 'trapez' ve 'T' biçimli olmak üzere iki farklı formda ortaya çıkar. Şimdiye değin Kral İşpuini'nin yazıtını taşıyan üç adet alınlık ele geçmiş olup bu alınlıkların tamamı trapez biçimli forma sahiptir.²⁴⁴

Bu üç eserin formu yanında bezeme düzeni de birbirinin kopyası gibidir. Her üç eserin de merkezinde boğa üzerinde ve güneş kursu içinde ayakta durur vaziyette işlenmiş tanrı betimi yer alırken, betimli anlatım alanının etrafı püskül bezemelerle çevrelenmiştir.²⁴⁵ Alınlıkların üst kenarında dört adet asma halkası eklenmişken, alt kenarında ise tespit edilebilen bir bağlama halkası bulunmaktadır (Şekil 3.1.1.7).

²⁴² Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178

²⁴³ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178, Fig.1 Taf.1.

²⁴⁴ Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Archaeological Evidence*, 9th-7th Centuries B.C., 95; Eichler, Götter, *Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*, 22; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53.

²⁴⁵ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53.

Şekil 3.1.1.7. İşpuini Yazıtlı Alınlıklar. a) Özgen 1984, Fig.12. b) Özgen 1984, Fig.13. c) Seidl 2004, Lev. 28a.

İşpuini Dönemi'nin de değinilecek bir diğer buluntu grubu miğferlerdir. Assur ve Geç Hitit uygarlıkları gibi Urartu Krallığı'na komşu bölgelerde kullanım gören miğferler arasında en yaygın miğfer şekli sivri uçlu konik miğferlerdir.²⁴⁶ Seidl'in 'standart miğfer'²⁴⁷, Batmaz'ın 'tipik Urartu miğferi' olarak isimlendirdiği bu tür miğferlerin yazıtlarından yola çıkarak kraliyet mülkü olduğunu anlaşılmaktadır.²⁴⁸ Urartu Krallığı'nın kuruluşundan son dönemine kadar yaygın biçimde kullanılan bu tür miğferlerin iki örneğine İşpuini Dönemi'nde de rastlıyoruz (Şekil 3.1.1.8). Her iki konik miğferin üzerinde yer alan şimşek motifi Urartu kültürüne özgüdür ve Urartu miğferlerini diğer miğferlerden ayıran en önemli unsurdur. Diğer Urartu miğferlerinde olduğu gibi İşpuini yazıtını taşıyan bu iki miğferinde ön yüzünde, miğferin uç kısmından başlayarak şimşek motifine kadar inen tek sıra kabartma bulunur. Miğferlerin kafaya oturan oval kısımlarında üç sıra halinde kabartmalı bantlar bulunmaktadır. Yazıtlar genel olarak alt sırada yer alan bantlar arasına işlenmiştir. Miğferin en alt kısmında bağlantı delikleri yer almaktadır. Bu deliklerin sayıları miğferlere göre farklılık göstermekle birlikte,²⁴⁹ şimdilik üç çeşit delik sırasından söz edilebilir. Miğferin tamamını çevreleyen deliklerin

²⁴⁶ Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*, 75; Dezsö, *Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean Helmet Traditions in the 9th-7th Centuries B.C.: The Pattern of Orientalization*, 4; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64. Darga, *Hitit Sanatı*, 235, fig.241.

²⁴⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64.; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 128.

²⁴⁸ Miğferlerin tipolojik ayrımları tezimizin V. Bölümde detaylı olarak değinilecektir.

²⁴⁹ Seidl, *Bron, Schutzaffen aus Assyrien und Urartu*, 117, taf. XI; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 127. Fig. 43.

işlevi hakkında kesin bir yargı öne sürmek henüz mümkün değildir ancak bu deliklerin miğfer içinde kullanılmış olan bir deri aparatını tutturmak için kullanılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Miğferlerin her iki yanında simetrik olarak konumlandırılan ikişer adet delikler çene kayışını tutturmak için açılmıştır. Bu deliklerden geçirilen teller kendi etraflarında sarılarak halka oluşturmuş olup, in situ örnekleri günümüze ulaşmıştır.²⁵⁰ Yan yüzlerde ikiden fazla açılan delikler için ise yanaklık korumalarını miğfere sabitlemek için kullanılmıştır. Aynı formda imal edilen iki miğferi ayıran tek unsur dip kısımlarında bulunan bağlantı delikleridir.

Şekil 3.1.1.8. İşpuini Yazıtlı Miğferler. a) Berghe-Mayer 1982, Fig. 17. b) Rehm 1997, Fig.385.

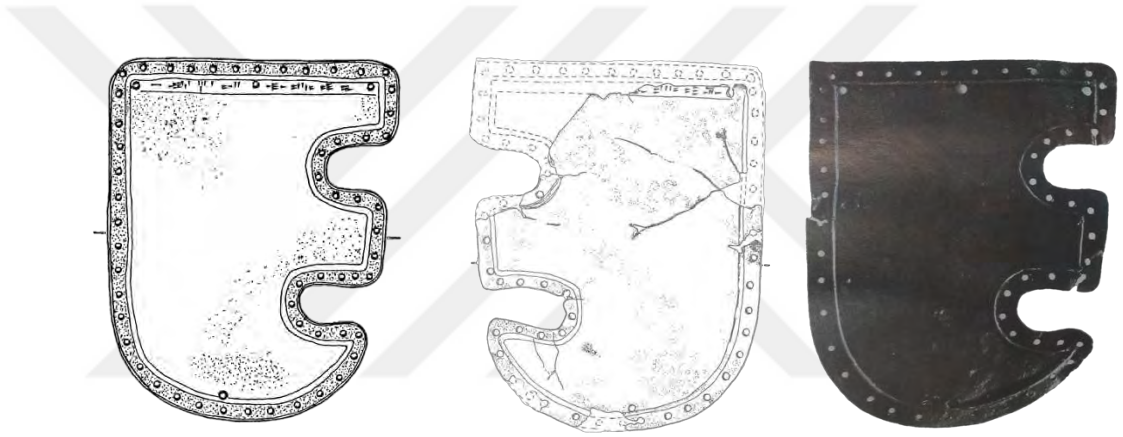
İşpuini Dönemi'ne ait olduğu bilinen bir diğer miğfer türü sorguçlu miğferlerdir.²⁵¹ Konik tarzda yapılan miğferin üzerinde miğferin ön kısmına doğru uzanan bir sorguç yer alır. Sorguç üzerinde sıralan deliklerden bu kısma takılan başka bir parçanın olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen miğfer Urartu kültürü için tek örnek olup benzer sorguçlu

²⁵⁰ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 65; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 127. Fig. 43b.

²⁵¹ Seidl bu miğferin Argişti oğlu Sarduri'ye ait olduğunu belirtmektedir (Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64 taf.9/a) ancak Batmaz miğfer üzerindeki yazıtta "Efendisi Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini adadı" şeklinde ibare olduğunu belirtmiştir. (Batzmaz, *Lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian culture?*, 88.)

miğferlere kuzeybatı İran’da Hasanlu IVB tabakasında ulaşılmıştır.²⁵²

Urartu Dönemi öncesi Anadolu’nun birçok noktasında ortaya çıkan anlatımlı sahnelerde²⁵³ görülen miğfer yanaklıklarına Urartu Dönemi’ni kapsayan dilimde ilk kez Balawat kapısının tunç kaplamalarının betimlerinde rastlamaktayız.²⁵⁴ İşpuini yazıtı taşıyan üç örnekle Urartu Dönemi için yanaklıkların varlığı ortaya konmuştur. Miğferlere sonradan bağlanan bu parçaların üst ve arka kısımları düz bir hat izlerken ön kısımlarında içe doğru iki girinti mevcuttur.²⁵⁵ Kabaca ‘E’ formuna sahip bu yanaklıkların köşe hatları boyunca eklenti delikleri bulunmaktadır (Şekil 3.1.1.9). Bahsi geçen eklenti delikleri ile iç kısımlar tek sıra halinde giden kabartmalı bir bant kuşağıyla birbirinden ayrılmış olup yazıtlar üst kısımda yer alan bant kuşağının hemen altına işlenmiştir.²⁵⁶

Şekil 3.1.1.9. İşpuini Yazıtlı Kulak Koruyucular. a) Belli 1983, Fig.5 b) Belli 1983, Fig.6. c) Belli 1992, Fig.1

İşpuini Dönemi için ele alacağımız son eser Gaziantep Müzesi’ne satın alma yoluyla getirilen bir sadak parçasıdır. Urartu Krallığı’nın en erken sadak örneklerinden biri olma özelliğine sahip sadığın üst kısmı korunmuş olup, uç kısmında klasik Urartu sadaklarında görmeye alışkın olduğumuz üç sıra kabartmalı bezeme kuşağı bulunmaktadır (Şekil 3.1.1.10). Bu bezeme kuşaklarının alt kısmında yer alan yazıttan

²⁵² Muscarella, *Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.*, 29, fig. 9 a, b.; Barnett, Falkner, *The Sculptures of Ashur-nasir-apli II (883-859 B.C), Tiglath-pileser (745-727 B.C), Esarhaddon (681-669 B.C)* from the Central and South-West Palaces at Nimrud BMP, Lev. XX, Res. 2. No.15

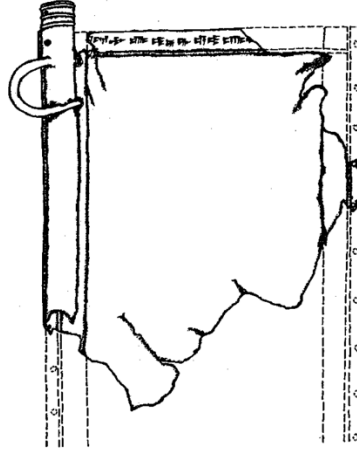
²⁵³ Bittel, *Die Hethiter*, Res. 148; Özgüç, *Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları*, 375.; Darga, *Hitit Sanatı*, 149; Köroğlu, *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar* 82.

²⁵⁴ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* 37-42.

²⁵⁵ Belli, *Oynar Yanaklıkları Urartu At Gemleri*, 347 Fig.5

²⁵⁶ Belli, *Oynar Yanaklıkları Urartu At Gemleri*, 347 Fig.6; Belli 1992b 47, Fig.1.

eserin İşpuini Dönemi'ne ait olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁷

Şekil 3.1.1.10. İşpuini Yazıtlı Sadak. Belli 1991, Fig.2.

3.1.2. İşpuini ve Minua Ortak Krallık Dönemi (820-810) Tunç Eser Sanatı

Kral İşpuini henüz saltanattayken krallık yazıtlarında İşpuini'nin ismi yanında oğlu Minua'dan da bahsedilmektedir. Bu noktadan hareketle yaklaşık 820-810 yılları arası ortak krallık dönemi olarak isimlendirilmiştir.²⁵⁸ Bu dönemde askeri başarılarla devlet otoritesini sağlamlaştırma yönünde adımlar atılırken Urartu dini yapısı üzerinde de önemli düzenlemeler yapmıştır. İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık döneminde yaptırılmış Meher Kapı üzerindeki yazıt, Urartu dini yapısı ve tanrıları konusunda önemli bilgiler vermektedir.²⁵⁹

Meher kapısı olarak isimlendirilen kaya anıtı üzerinde isimlerini öğrendiğimiz Urartu tanrılarının betimlerini, Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkarılan tunç kalkan parçası üzerinde görmekteyiz.²⁶⁰ Literatüre Anzaf Kalkanı olarak geçen ve 78 cm uzunluğa ve 18 cm genişliğe sahip olan kalkanın üzerinde yer alan yazıttan, eserin İşpuini ve Minua'nın ortak krallık dönemine ait olduğu öğrenilmiştir.²⁶¹

Kalkan üzerinde yer alan betimler, tomurcuk bezemelerin sınırladığı yaklaşık 6 cm'lik bant içerisine işlenmişlerdir. Kalkanın günümüze ulaşan kısmında birbirinden

²⁵⁷ Belli, *Gaziantep Müzesi'nde Bulunan ve Kral İşpuini'ye Ait Olan Bronz Sadak*, *Der Bronzeköcher des Königs Ispuini im Museum von Gaziantep*, 11-14.

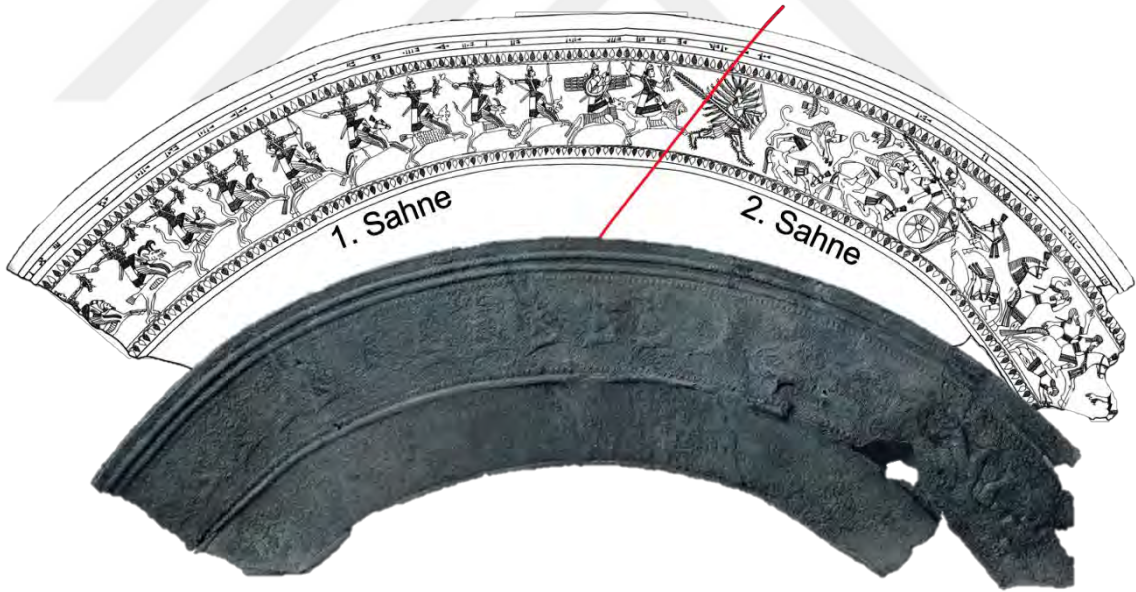
²⁵⁸ Tartışmalar için bakınız; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 57.

²⁵⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 153.

²⁶⁰ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 35-98.

²⁶¹ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 37-49.

bağımsız iki ana sahne bulunmaktadır. İlk sahnede yukarıda da bahsettiğimiz üzere Urartu tanrıları ve onların kutsal hayvanları işlenmişken, ikinci sahnede tanrı Haldi'nin liderliğinde savaş alanı betimlenmiştir.²⁶² Belli Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları isimli kitabında tanrıların sayısını 12 adet olarak belirtmiştir. Ancak şimşek-ışık demetleri içerisinde ve elinde şimşekle ayakta durur vaziyette işlenen Haldi betimi savaş sahnesinin bir parçası olmalıdır. Dolayısıyla Tanrılar Sahnesinde aslan üzerinde elinde yıldırım demetleriyle işlenen tanrı da Haldi olmalıdır. Bu öneriden yola çıkılarak tanrılar sahnesi olarak isimlendirilen sahnede aslan, boğa, koç, sfenks gibi karmaşık yaratıklar üzerinde 11 tanrı betimi yer almaktadır. Kalkan üzerindeki tanrılar sırasıyla; aslan üzerinde Haldi, boğa üzerinde Teişeba, boğa başlı kanatlı karmaşık yaratık üzerinde Şiuini, koç başlı kanatlı karmaşık yaratık üzerinde Hutuini, kanatlı ejder üzerinde Turani, kanatlı at üzerinde Ua, sfenks üzerinde Nalaini, grifon üzerinde Şebitu, sfenks üzerinde Arsimela, kanatlı koç üzerinde Anapşa ve sfenks üzerinde Dieduani düzeninde olmalıdır. Tanrıların kutsal hayvanları ve silahlarıyla resmedilmesi, Assur kültüründe de karşılaştığımız bir özelliktir (Şekil 3.1.2.1).²⁶³

Şekil 3.1.2.1. Anzaf Kalkanı. Belli 1998, Fig.17.

Anzaf Kalkanının ikinci sahnesinde bir savaş betimlenmiştir ki düşman askerlerinin işleniş tarzlarından Assur ordusuna ait askerler olduğu anlaşılmaktadır. Urartu sefer

²⁶² Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, Çiz.17.

²⁶³ Olmstead, *History of Assyria*, 615, Fig.174.

yazıtlarında sıklıkla rastlanılan ‘tanrı Haldi şurisi ile sefere çıktı’ ibaresi kalkan üzerinde betimlenmiş gibidir. Düşman ordusunun hemen arkasında bir elinde yay diğer elinde mızrağıyla betimlenen Haldi’nin, fırlattığı bir mızrağının düşman ordusunu bozguna uğrattığı görülmektedir. Savaş sahnesinde işlenen bir diğer ayrıntı tanrı Haldi’nin kutsal hayvanı olarak nitelendirilen aslanın savaşa dâhil olmuş ve düşman askerlerine saldırmış olmasıdır. Sahnenin üst kısımlarına işlenen akbabalar ise savaş sonrası ölen askerler için beklemektedir.

Ortak krallık dönemine ait olduğu belirtilen diğer eserler yazıtlı kapı halkalarıdır.²⁶⁴ Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan yazıtlı 6 kapı halkası birbirinin kopyası niteliğinde olup yaklaşık 11 cm’lik çapa sahiptirler. Halkalar üzerinde yer alan yazıtlarda İşpuini ve Minua isimleri dışında Inuşpua ismi de geçmektedir.²⁶⁵

3.1.3. İşpuini oğlu Minua Dönemi Tunç Eser Sanatı

Başkent Tuşpa ve çevresinde ele geçen sütun kaideleri üzerine işlenen çok sayıda yazıttan anlaşıldığı üzere MÖ 9. yüzyılın sonlarında Minua babası İşpuini ile birlikte yürüttüğü ortak krallık sona ermiş ve MÖ 810 yılında Minua babasından tahtı devralarak krallığın başına geçmiştir.²⁶⁶ Kral Minua bu süreçte babasının politik düşüncesini devam ettirmiş ve krallığın sınırlarını genişletmek amacıyla seferlere çıkmıştır. Egemenlik sahalarının genişlemesi ile birlikte uzun soluklu seferlerin kilit faktörünü süvariler ve atlı arabalar oluşturmuştur. Diğer Demir Çağı uygarlıklarında olduğu gibi Urartu Krallığı’nda da at önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Minua yazıtında ‘Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua der ki: Bu yerden Minua’nın bindiği Arsibini adlı at 22 1^U sıçradı.²⁶⁷ ifadeleriyle atından övgü ile bahsetmektedir. Dolayısıyla İşpuini Dönemi’nde olduğu gibi Minua Dönemi’ne tarihlenen yazıtlı eserin büyük bir kısmının at koşum takımı parçalarından oluşması şaşırtıcı değildir. Unutmamak gerekir ki henüz Urartu Krallığı’nın Kuruluş Dönemi’ne tarihlendirilen kalelerin kazılmamış olması, kazısı

²⁶⁴ Belli, Van-Anzaf. *Urartu Kaleleri Kazısı*, 29.

²⁶⁵ Dinçol, Dinçol, *Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf*, 31. Fig.6-16.

²⁶⁶ Salvini, *Collazioni e ricostruzioni di testi urartei nella zona di Van*, 58.

²⁶⁷ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu* 131.

yapılan kalelerde ise kısa süreli çalışmalar yürütülmüş olması da ele geçen eserlerin sınırlı sayıda olmasını açıklamaktadır.

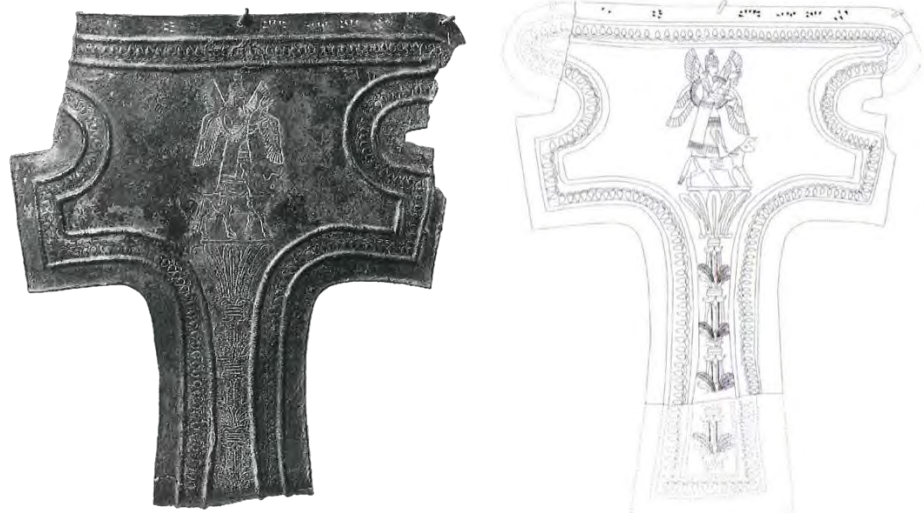
İşpuini Dönemi'nde karşımıza çıkan trapez biçimli at alınlıkları Minua Dönemi'nde form değiştirerek T biçimli at alınlıklarına dönüşür.²⁶⁸ Minua yazıtını taşıyan diğer T biçimli alınlığın etrafı, kabartmalı şeritlerle sınırlandırılmış olup bu şeritler içine işlenen birbirine sarmallarla bağlanmış tomurcuklar ile bezenmiştir (Şekil 3.1.3.1). Eserin merkezinde boğa üzerinde elleri açık vaziyette, kanatlı tanrı betimine rastlanılmaktadır. İşpuini Döneminde güneş kursu içinde betimlenmiş biçimde karşımıza çıkan tanrı figürü Minua döneminde yerini kanatlı tanrı betimlerine bırakmıştır. Assur kökenli olduğu düşünülen kanatlı tanrı betiminin benzer bir kopyasını Karlsruhe'deki pektoral üzerinde görmekteyiz.²⁶⁹ Kanatlı tanrı ve boğa figürü, Urartu sanatında ilk kez Minua Dönemi'nde karşılaşılan stilize edilmiş palmet ağacı betimi üzerinde durmaktadır. Eser üzerine işlenen Palmet, bir kökten çıkar ve ağacın gövdesinden yanlara doğru açılan yapraklardan oluşur. Palmet ağacı betimleri özellikle Assur kabartmalarında sıkça kullanılan betimler arasındadır.²⁷⁰ Benzer şekilde stilize edilmiş palmet ağacı (hayat ağacı) betimlerine, Geç Hitit kabartmalarında da rastlanılmaktadır²⁷¹. Urartu'nun egemenlik sahası içerisinde yer alan bölgelerin iklim koşulları palmet ağacı için uygun ortama müsaade etmeyeceğinden, bu eserin yapımında Assur sanatından etkilenildiği açıktır.

²⁶⁸ Seidl, Horse Trappings; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*; Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 279.

²⁶⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 87. Fig.44; Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 366 Fig. XXXI U 38.

²⁷⁰ Andre, Salvini, *Un relief cultuel urartéen démasqué*, fig.1.18.

²⁷¹ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, 275, Fig.97c.

Şekil 3.1.3.1. Minua Yazıtlı At Alınlığı. Merhav 1991, Fig.39.

At koşum takımı parçaları arasında nadiren rastlanılan ekipmanlar arasında at yakalıkları gelmektedir. Minua yazıtını taşıyan örneklerden biri günümüzde Adana Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Yaklaşık 84 cm uzunluğa 6.5 cm genişliğe sahip eser tasarım olarak kemerler ile benzerlik göstermektedir.²⁷² Kemerlerde olduğu gibi arka kısımlarına deri veya kumaş sabitlemek için eserin hatları boyunca delikler açılmıştır. Yakalıktaki süsleme ögesi olarak kabarik nokta bezeme kullanılmış olup bunlar dört bant halinde işlenmişlerdir.²⁷³ Benzer örneklerine İşpuini Dönemi'nde²⁷⁴ de rastlanılan yakalığın üzerinde yer alan 'mi-nu-a-i ú-ri-iş-ḫi' yazıtından eserin Minua'ya ait olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁵

Atların yönlendirilmesi amacı ile kullanılan gemler, ağızlık ve yanaklık olmak üzere iki parçadan meydana gelmektedir.²⁷⁶ Yazıtlı at gemleri ilk olarak Minua Dönemi'nde karşımıza çıkmakla birlikte krallığın ilk dönemlerinde ve öncesinde de gemlerin varlığından söz etmek mümkündür. Urartu Dönemi'nde kullanılan yanaklıklar temel olarak 'oynar yanaklı', 'sabit yanaklı' ve yanaksız olmak üzere üç farklı gruba

²⁷² Işık, Kuvanç, *A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhisi-Ururda Words in Urartian*, 224.

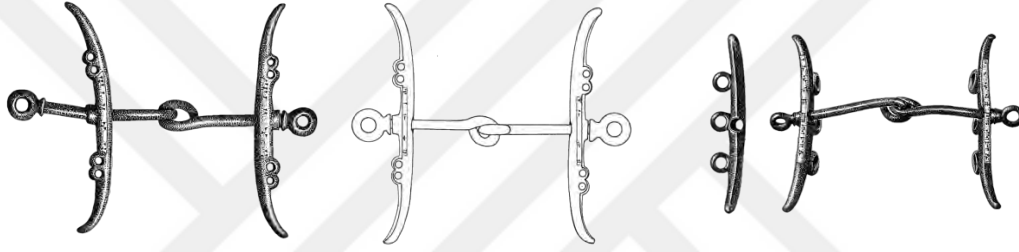
²⁷³ Işık, Kuvanç, *A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhisi-Ururda Words in Urartian*, 225 Fig.2b.

²⁷⁴ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 80 fig.12.

²⁷⁵ Işık, Kuvanç, *A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhisi-Ururda Words in Urartian*, 226.

²⁷⁶ Yıldırım, *Urartu At Gemleri*, 442.

ayrılır.²⁷⁷ Şimdiye değin ele geçen ve Minua yazıtını taşıyan tüm gemler oynar yanaklı forma sahiptir.²⁷⁸ Gem üzerinde karşımıza çıkan yazıtların tümü yanaklık kısmına işlenmiştir. Ağzlıklar tüm eserlerde iki parçanın merkezde birbirine bağlanması ile oluşturulmuştur (Şekil 3.1.3.2). Yazıtlarla Minua Dönemi'ne ait olduğu desteklenen at gemlerinin sayısı şimdilik on üç adettir. Yanaklıklar üzerinde yer alan ve kayış dağıtımı için kullanılan halkaların sayılarına göre Minua Dönemi'ne tarihlendirilen gemleri dört halkalı ve üç halkalı olmak üzere iki alt gruba ayırmak mümkündür. Yanaklıklar üzerinde yer alan halka sayılarının işlevi net olarak anlaşılmamış olsa da bu halkaların sayılarındaki farklılıkların, arabalara koşulan atların sayılarıyla ilintili olabileceği yorumu yapılabilir.

Şekil 3.1.3.2. Minua Yazıtlı Gemler. a) Piotrovsky 1955, Fig.34. b) Belli 1983, Fig.3. c) Merhav 1991, Fig.31.

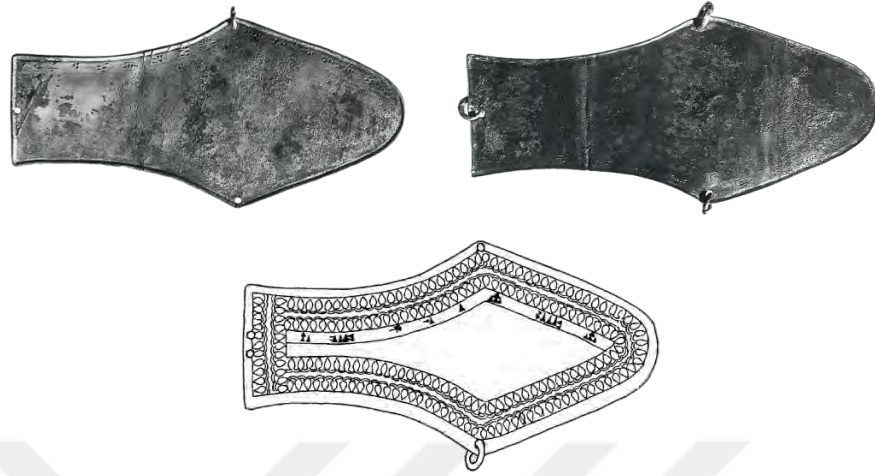
Minua Dönemi'nde at koşum takımlarında kullanılan yeni bir repertuvar karşımıza çıkar ki bu eserler at gözü koruyucusu (at gözlüğü) olarak tanımlanmaktadır. Yazıtlı eserler incelendiğinde at gözlüklerinin ilk kez Minua Dönemi'nde kullanıldığı bilinmekteyse de İşpuini Dönemi'nde kullanılmış olan eserlerin günümüze ulaşmamış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Şimdiye değin Minua yazıtı taşıyan beş adet at gözlüğü tespit edilmiş olup, bu eserlerin tamamı benzer form ve ölçülere sahiptir.²⁷⁹ Bunları atın başına sabitleyebilmek amacıyla, koruyucuların birbirine uzak noktalarda bulunan köşelerinde birer adet ve uzun kenarında ise iki adet halka yuvaları bulunur. Bu yuvalar içinde oynar halkalar kullanılmıştır. Üzerinde bezeme yer almayan göz

²⁷⁷ Yıldırım, *Urartu At Gemleri*, 446-460; Kuvanç, Gökçe, *At Koşum Takımları*, 60.

²⁷⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 104.

²⁷⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 84, 37-1, 37-2; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 12 Taf.I; Salvini, *Iscrizione cuneiformi Urartee su oggetti di metallic*, 184 taf. VI a, b.

koruyucularının²⁸⁰ üst kısımlarında şerit içine yerleştirilmiş yazıt bulunmaktadır (Şekil 3.1.3.3).

Şekil 3.1.3.3. Minua Yazıtlı At Gözü Koruyucuları. a) Özgen 1984, Fig.22. b) Merhav 1991, Fig.37. c) Seidl 2004, Fig.80.

İlk olarak Ghirshman tarafından yayımlanan göz koruyucu²⁸¹ diğerlerinin aksine tomurcuk bezemeler ile süslenmiştir. İlk olarak İşpuini Dönemi'nde ortaya çıkan içi boş tomurcuklar alt kısımlarında sarmallar ile bezeme sırasını oluşturur. Sonraki dönemlerde de sıkça kullanılan tomurcuk bezemeler kendi içlerinde gelişim göstermektedir. Bu gelişimin en belirgin özelliği tomurcukların içlerinin boş, dolu veya bir boş bir dolu şeklinde betimlenmesidir. Yazıtlı eserler incelendiğinde içleri çapraz çizgilerle taranıp doldurulan eserler İşpuini ve Minua yazıtlarını taşımaktadır. Ancak genel kanı bu bezemenin Urartu'nun ilk yıllarından son yıllara değin devam ettiği yönündedir.²⁸² Tomurcuk bezemelerinin kökenini Özgüç, Asur olarak işaret etmektedir.²⁸³ Bahsi geçen bu eserde tomurcuklar zıt yönlerde bakacak şekilde çift sıra halinde işlenmiştir. Eserin Minua'ya ait olduğunu ifade eden yazıt ise bu bezemelerin altına yazılmıştır.

Tomurcuk bezemelerin süslediği bir diğer eser grubu aks kapaklarıdır. Minua Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarının tamamı silindirik forma sahiptir.²⁸⁴ İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarında kullanılan püskül bezemeler tamamen ortadan kalkmış yerini tomurcuk bezemelere bırakmıştır. Aks kapaklarının silindirik

²⁸⁰ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 84, 37-1, 37-2

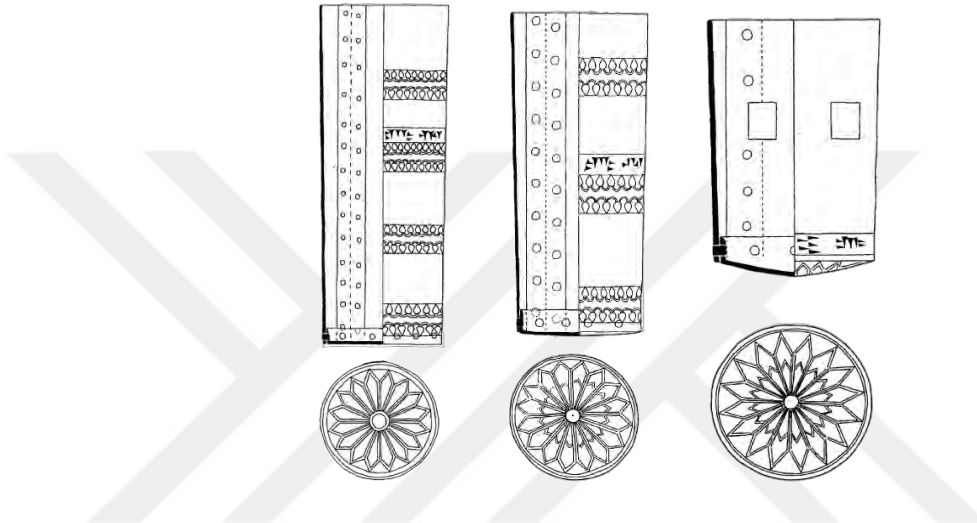
²⁸¹ Ghirshman, *Notes iraniennes XIV: Deux oeillères en bronze des rois d'Urartu*, 49 Fig.I

²⁸² Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 18.

²⁸³ Özgüç, *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, 31-50

²⁸⁴ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyllinder*, 69-70, Fig.6-7.

gövdesini şeritler içine birbirine zıt yönlerde işlenmiş tomurcuk bezemeler sarmalar. Bu bezemelerin sayısı kimi kapaklarda üç sıra halinde işlenirken kimi kapaklarda dört sıra halinde işlenmiştir. Yazıtlar ise eserin orta kısmına işlenen betimlerin hemen üzerinde çerçeve içinde verilmiştir. İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarının taban kısmında karşımıza çıkan tanrı ve boğa betimi, Minua Dönemi'nde yerini çiçek betimli rozetlere bırakmıştır. Bu çiçek rozetli betimler daha sonraki dönemlerde çeşitlendirilerek daha kompozit bir yapıya sahip olmuştur (Şekil 3.1.3.4).

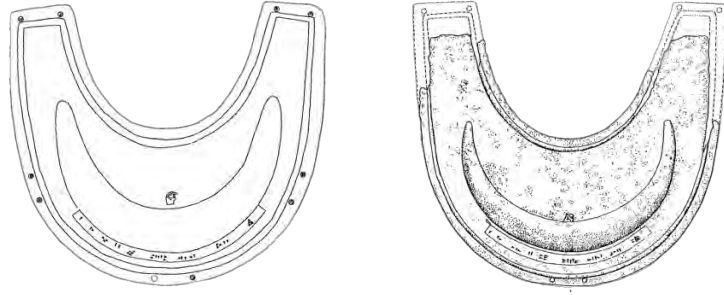

Şekil 3.1.3.4. Minua Yazıtlı Aks Kapakları. a) Tanabe 1982, Fig. 14. b) Seidl 1980, Fig. 7. c) Seidl 2004, Fig.60.

Minua Dönemi'nin at koşum takımı parçaları içerisinde ele alınan bir diğer grup pektorallerdir. İşpuini Dönemi'nde iki parçalı pektoraller, Minua Dönemi'nde tek parçalı olarak kullanım görmüştür. İki parçalı pektorallerin üst kısmını oluşturan parçadan yola çıkılarak işlendiğini düşündüğümüz tek parçalı pektoraller Minua oğlu Argiştı Dönemi'nde de kullanım görmüştür. Kabaca U formuna sahip tek parçalı pektorallerin alt kısmı da boyunluk kısmı gibi yay biçiminde işlenmiştir. Göğüslüklerin merkezinde hilal biçimli kabartmalar yer alırken, yazıtlar bu kabartmalı alanın hemen altına işlenmiştir. Bahsi geçen bu pektorallerin benzer forma sahip olan kopyalarını Asur, Kıbrıs ve Hasunlu'da görmek mümkündür.²⁸⁵ Minua yazıtını taşıyan eserlerin her ikisinde de aslan piktogramı yer almaktadır. Göğüslükleri sabitlemek amacıyla eserin uç kısımlarına

²⁸⁵ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 110.

ve altta yer alan oval kısımlarına ikişerli halde toplamda on adet yuva açılmıştır (Şekil 3.1.3.5).

Şekil 3.1.3.5. Minua Yazıtlı At Göğüslükleri. a) Belli 1983, Fig.1 b) Zählhass 1995, Fig.26

Koyuncuk rölyeflerinde olduğu gibi bazı Assur betimlerinde atların boyun kayışlarının altından çanların sallandığı görülmektedir.²⁸⁶ Benzer şekilde Urartu dönemine tarihlenen tunç eserler üzerine işlenen betimlerde de bu çanları görmek mümkündür.²⁸⁷ Ancak Assur betimlerindeki çanlar daha standart boylarda işlenirken, Urartu betimlerinde daha büyük boyutlu çanların işlendiğine şahit oluyoruz. Günümüze ulaşan gerçek çanların ortalama boyutları 9 cm civarındır.²⁸⁸ Çanlar, dikdörtgen açıklıklı sekizgen formlu ve silindirik formlu olmak üzere temel olarak iki gruba ayrılır.²⁸⁹ Şimdiye değin Minua dönemine tarihlendirilen tüm çanlar dikdörtgen açıklıklı sekizgen forma sahiptir. Moorey tarafından bilim dünyasına tanıtılan çan Urartu çanlarının en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.²⁹⁰ Bu çanlar dışında yasadışı yollarla yakalanan yazıtlı çanlarda bulunmaktadır.²⁹¹ Minua yazıtına sahip üç çan birbirinin kopyası gibidir.²⁹² Bahsi geçen bu çanlar sekizgen forma sahip olup, iki kat sıra halinde dikdörtgen pençeler yer alır. Çanların üst kısmında kabartmalı rozet betimi işlenmiştir.²⁹³

²⁸⁶ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Pla. VIII, Fig. 10

²⁸⁷ Taşyürek, *The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, Taf.35.37; Seidl, *Bronzekunst Urartus* taf.51 fig.a.

²⁸⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 115.

²⁸⁹ Seidl, *Horse Trappings*, 80; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 115; Kuvanç, Gökçe, *At Koşum Takımları*, 62.

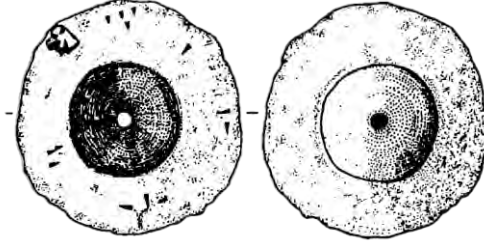
²⁹⁰ Moorey, *Ancient Iran*, 25 Taf. XIV.

²⁹¹ 2006 yılında Macaristan kolluk kuvvetleri tarafından bir tırın içerisinde, Türkiye’den kaçırılmaya çalışılan çok sayıda Urartu tunç eseri ele geçirilmiştir. Bahsi geçen bu eserler 2021 yılında yayına dönüştürülmüş ve bilim dünyasıyla paylaşılmıştır.

²⁹² Dezsö, Niederreiter, Bondar, *Urartian Bronzes A Preliminary report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*, 297.

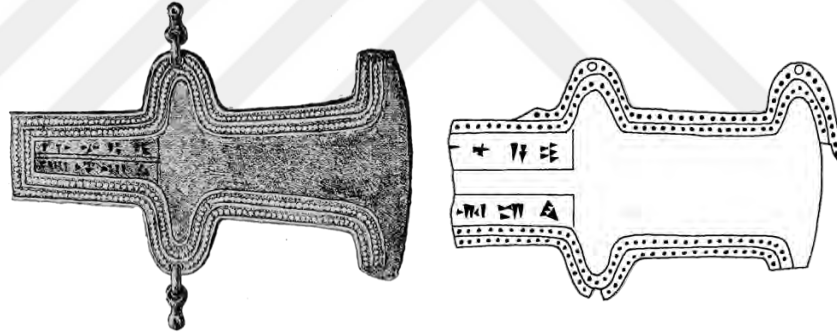
²⁹³ Dezsö, Niederreiter, Bondar, 215-217 Kat.No.24-26.

Minua Dönemi'ne tarihlendirilen at koşum takımlarına ait son eser disklerdir. Dışa doğru bombeli yapısıyla İşpuini Dönemi'ne tarihlendirilen disklerle benzerlik gösteren eserin üzerinde aslan piktogramı bulunmaktadır (Şekil 3.1.3.6).²⁹⁴

Şekil 3.1.3.6. Minua Yazıtlı Kayış Diski. Belli 1977, Fig.2.

Karmir Blur kazılarında ele geçen ve üzerinde yer alan yazıttan Minua'ya ait olduğu bilinen keman şeklindeki tunç eser uzun bir süre at alınlığı olarak kabul görmüştür.²⁹⁵ Ancak son dönem yayınlarında bu eserlerin askerler tarafından kullanılan bilek koyucusu olabileceği önerilmiştir (Şekil 3.1.3.7).²⁹⁶

Şekil 3.1.3.7. Minua Yazıtlı Bilek Koruyucular. a) Piotrovsky 1955, Fig.33. b) Seidl 2004, Fig.44

Assur kabartmalarında karşımıza çıkan ok atan askerlerin bileklerinde koruyucuları görmek mümkündür.²⁹⁷ Günümüz atıcılık sporlarında dahi kullanılan bilek koruyucular bileği sabitleyerek hedefi vurma olasılığını artırması yanı sıra gerilen yayın bilek içine hasar vermesini de engellemektedir. Dolayısıyla Urartu Krallığı'nın da bu tür bir aparat kullanmış olması şaşırtıcı değildir. Karmir Blur'da ele geçen eserin ön cephesinin üç

²⁹⁴ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 180 Fig.2

²⁹⁵ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 11 Fig.2

²⁹⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 79.

²⁹⁷ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plt. XLI, Fig.3.

tarafı boyunca çift şerit şeklinde düzensiz daireler ile sınır dekorasyonu oluşturulmuş ve eserin her iki yanında bağlantı halkaları mevcuttur.²⁹⁸ Bilek koruyucularına örnek gösterebileceğimiz bir diğer eser, bugün Van Müzesi envanterine kayıtlı olan alınlık parçasıdır. Alınlığın korunan sağ üst bandında yazıt bulunmakta ve bu yazıtın benzer örnekler ile karşılaştırıldığında (Me-nu-u-a-i u-ri-is) he / Minua'nın silahına ait ibaresi ortaya konmuştur.²⁹⁹

Minua'ya ait olduğunu bildiğimiz bir diğer eser Van Müze envanterine kayıtlı tunç bir levha parçasıdır. Eserin ele geçen kısmından yola çıkılarak, işlevine ya da kullanım amacına yönelik bir yorum yapmak çok mümkün değildir. Levhanın tek korunan kenarı olan üst kenar genişliğinde, bir kısmı korunabilmiş yazıt bulunmaktadır. Eser ilk yayımlayıcısı tarafından benzer örneklerinden hareketle tamamlanmış ve 'Minua'nın silahına ait' olarak tercüme edilmiştir.³⁰⁰ Eserin korunan kısmında herhangi bir bezeme ögesi bulunmamaktadır.

Standart Urartu miğferi olarak tanımlanan sivri uçlu miğferlerin kullanımına Minua Dönemi'nde de devam edilmiştir (Şekil 3.1.3.8). İşpuini Dönemi'nde olduğu gibi Minua Dönemi'nde de miğferlerin ön kısımlarında şimşek motifi tercih edilmiştir. Minua yazıtını taşıyan ve ilk olarak Kellner³⁰¹ tarafından yayımlanan ve bugün Münih'te muhafaza edilen konik gövdeli sivri uçlu miğfer şimşek motifli Urartu standart miğferlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Miğferin alt kısımlarında yer alan sıralı delikler kulak koruma ile ilişkilendirilmiştir.³⁰²

Bu döneme tarihlendirilen bir başka miğfer Tunceli/Burmageçit'ten ele geçmiştir. Kısmen korunmuş olan miğfer sivri uçlu standart miğferlerdendir.³⁰³ Miğferin ön kısmında şimşek motifi yer alırken Minua yazıtı, miğferin alt kısmında yer alan kabartma bantlarının ilkinde işlenmiştir. Miğferlerin alt kısmında yer alan iki delik boyun askılığını bağlamak için kullanılan halkalara ait olmalıdır.

²⁹⁸ Van Loon, *Urartian Art*, 11.

²⁹⁹ Salvini, *Iscrizione cuneiformi Urartee su og-getti di metallic*; Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 278.

³⁰⁰ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 279.

³⁰¹ Kellner, *Datierungsfragen zu Urartu*, 21 taf.22.

³⁰² Seidl, *Bronzekunst Urartus* 65-66.

³⁰³ Yıldırım, *Burma geçit Urartu miğferleri*, 217. Fig.1

Şekil 3.1.3.8. Minua Yazıtlı Miğferler. a) Merhav 1991, Fig.16. b) Seidl 2004, Fig.36.

Standart miğferlerin yanı sıra Urartu Dönemi'nde zengin bir şekilde dekore edilmiş özel tören miğferleri bulunmaktadır.³⁰⁴ Standart miğferlerden farklı olarak tören miğferi olarak değerlendirebileceğimiz miğferlerin gövde kısmında anlatımlı sahneler, tanrı betimleri ve zengin bezemeler kullanılmıştır. Tören miğferleri ilk olarak Minua Dönemi'nde görülmektedir. Şimdilik tek örnek olarak karşımıza çıkan miğferin büyük bölümü eksiktir ancak günümüze ulaşan kısmı miğferin ihtişamını anlamamız için yeterlidir.³⁰⁵ Eserin alt kısmında yer alan tanrıların yönlerinden ve boyun askılığı halkası için açılmış olan deliklerden anlaşıldığı kadarıyla, bu parçanın miğferin sol yan kısmına ait olduğu öne sürülebilir. Miğferin üzerinde en dikkat çekici unsur şüphesiz alev bezemeleriyle oluşturulmuş daireler içine yerleştirilen tanrı figürleridir. Tanrıların başlarına taktıkları topuz başlıklar, Zincirli kabartmalarındaki kralların/tanrıların³⁰⁶ ve Sakçegözü'nde ele geçen kabartmada betimlenen sfenksin³⁰⁷ kullandığı başlıkları anımsatırken, uzun tunik kıyafetlerinde Assur etkisi hakimdir.³⁰⁸ İşpuini yazıtı taşıyan aks kapağının alt kısmına işlenen tanrı betiminin de benzer şekilde topuzlu başlık taktığı görülmektedir.³⁰⁹ Bu tür başlıklar form değiştirerek, krallığın son yıllarına kadar özellikle tanrı ve kanatlı cin betimlerinde sıkça kullanım görmüştür. İki eser arasındaki benzerlik başlıktan ibaret olmayıp, tanrının duruş pozisyonu ve elinde yay tutuşu da benzer

³⁰⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 68.

³⁰⁵ Zahlhass, *Zwei neue urartäische Inschriften*, 2-5.

³⁰⁶ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 224, Fig.119.

³⁰⁷ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 236, Fig.143.

³⁰⁸ Madloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Lev. XXXVIII.

³⁰⁹ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyklinder*, 63 Fig.1

özellikler arasındadır. Miğfer üzerinde benzer biçimde işlenmiş dört tanrı betimi yer alır. Diğer tanrılara nazaran daha büyük betimlenen tanrı elinde yay tutmaktadır. Diğer tanrılar ise bir eli yukarı bakar pozisyonda, diğer eli aşağı bakar şekilde yere paralel uzanmaktadır. Tanrılar betimlerinin dışında miğferde zengin motif bezemesi kullanılmıştır. Miğferin sadece korunan kısmında dahi altı ayrı bezeme bandı bulunmaktadır. Bu bantlardan biri, İşpuini Dönemi'nden itibaren kullanım gören içi taralı tomurcuk bezemelerle süslü iken, kalan bantlar ilk kez Minua Döneminde karşımıza çıkan örgü bezeme ile donatılmıştır. Şu ana dek ortaya çıkarılan Urartu Dönemi'ne ait yazıtlı eserlerde örgü bezemeye rastlanılmamış olsa da Urartu toprakları dışında özellikle Assur eserlerinde bu bezeme görülmektedir. Nimrud kazılarında ele geçen iki fil dişi eserde, örgü bezemler sınırlayıcı şerit olarak kullanılmıştır.³¹⁰

3.2. GELİŞME DÖNEMİ TUNÇ SANATI (MÖ 780-685)

3.2.1 Minua Oğlu Argiştı Dönemi Tunç Eser Sanatı

Minua'nın başarılı saltanatında büyüyen Urartu Krallığı, MÖ 786 yılında başa geçen Minua oğlu Argiştı zamanında da yükselen bir grafik göstermiştir. Minua oğlu Argiştı de babası gibi imar faaliyetleri üzerinde durmuş bunun yanı sıra yayılım politikasını da sürdürmüştür. Minua oğlu Argiştı, Horhor Yazıtları olarak bilinen yıllıklarında bu yayılım politikasını ağırlıklı olarak kuzey ve kuzeydoğu bölgeleri üzerine gerçekleştirdiğini anlatmaktadır. Diauehi Krallığı'nın egemenlik sahası ve Doğu Karadeniz bölgesi Urartu Krallığı'nın ihtiyaç duyduğu değerli madenler açısından oldukça zengin bir bölgedir.³¹¹ Bu durum da Argiştı'nın bu bölgeye yönelmesinde etkin rol oynamış olmalıdır. Her ne kadar Diauehi Krallığı hakimiyet altına alınmamış olsa da Urartu'nun zaferi ile sonuçlanan seferlerde yüksek miktarda haraçlar ve ganimetler elde edilmiştir.³¹²

Argiştı kuzeye gerçekleştirdiği bir sefer sonrasında elde ettiği ganimeti şu şekilde sıralamıştır: '...41 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1.000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun ve ayrıca... saf altın, 10.000 mina bakır, ...boğa,

³¹⁰ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate LX fig.3 ve Plate LXXXI fig.1.

³¹¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 36.

³¹² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 69.

100 sığır, 500 koyun, 300 binek atı...'³¹³ Bu yazıtta geçen maden ölçüleri günümüz ölçülerine dönüştürüldüğünde Argiştı bu seferinde yaklaşık 20 kg saf altın, 18 kg gümüş ve 5 ton bakırı Urartu topraklarına getirmiştir.³¹⁴

Urartu yayılım politikasında yeni bölgelere kapı açan Argiştı, Urartu Sanatına da yeni soluklar getirmiştir. Yukarıda bahsi geçen ganimetler, Urartulu zanaatkarların elinde ihtişamlı sanat eserlerine dönüşmüştür. Kuruluş Dönemi Sanatı olarak isimlendirdiğimiz dönemde ortaya çıkan eserler, Minua oğlu Argiştı ile başlattığımız Gelişme Dönemi Sanatı eserlerinde daha ihtişamlı bir hal almıştır. Argiştı ile birlikte eserler üzerinde yer alan betimlerin kalabalıklaştığı ve anlatımlı sahnelerin arttığına şahit oluyoruz.

Betimlerde ilk kez bu dönemde atlı araba sahnelerini görmekle birlikte, ele geçen yazıtlı eserlerin önemli bir bölümünü de at koşum takımı parçaları oluşturmaktadır. Minua oğlu Argiştı yazıtını taşıyan at koşum takımları; 'göz siperlikleri', 'boyunluk', 'diskler' ve 'çanlar'dan oluşmaktadır.

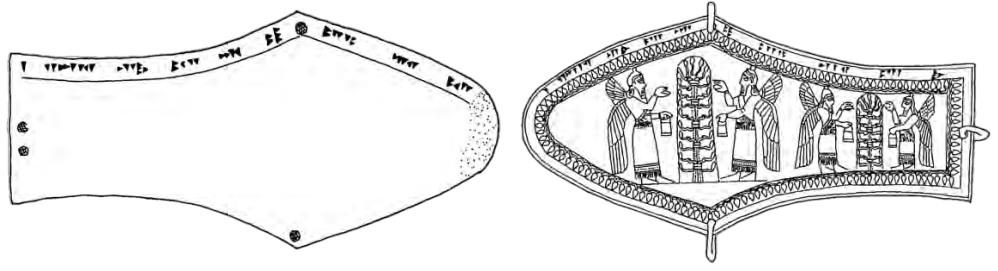
Göz siperlikleri ya da göz koruyucuları olarak isimlendirilen at koşum takımı parçalarından Argiştı yazıtını taşıyan iki eser, Minua dönemine tarihlendirilen eserlerle birebir aynı forma sahiptir. İki farklı döneme ait olan bu eserler arasında en belirgin fark, Argiştı yazıtını taşıyan eserin zengin bezeme unsurlarıdır (Şekil 3.2.1.1). Bant kuşağına sıralanan tomurcuk bezemelerin sınırlandığı alan içerisinde hayat ağacını dölleyen kanatlı cinler betimlenmiştir. Urartu sanatında ilk olarak Argiştı eserlerinde rastladığımız hayat ağacı betimi, Urartu sanatının en sık kullanılan motifleri arasında yerini almıştır. İlk örneklerine MÖ 3. Binlerde Mezopotamya uygarlıklarında rastladığımız hayat ağacı, uzun bir yol kat ederek Urartu topraklarına ulaşmayı başarmıştır. Yeniden doğuşu temsil eden, hayat ağacının Urartu sanatına Assur üzerinden geçtiği aşıkardır.³¹⁵ Assur'da II. Asurnasirpal dönemine tarihlendirilen Nimrud sarayındaki kabartmalarda ve yine Nimrud sarayından ele geçen fildişi plakalar üzerinde, Urartu sanatında işlenen hayat ağaçlarıyla benzer özellikler taşıyan hayat ağacı betimleri bilinmektedir.³¹⁶

³¹³ UKN, 127.

³¹⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 36.

³¹⁵ Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1952*:11.

³¹⁶ Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 97, fig. 43, fig. 539.

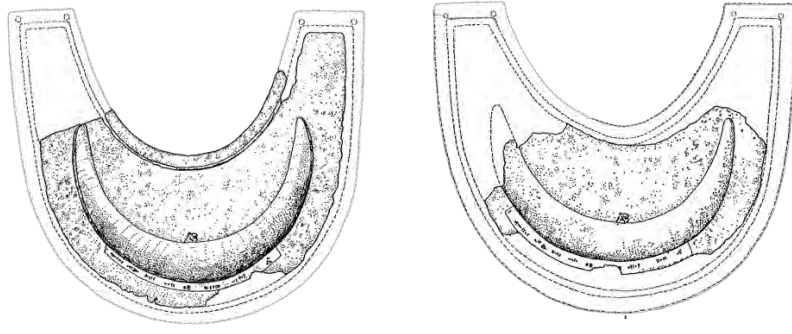
Şekil 3.2.1.1. Minua oğlu Argiştı Yazıtlı At Gözü Koruyucuları. a) Seidl 2004, Fig.81. b) Seidl 2004, Fig.82.

Hayat ağacını dölleyen kanatlı cinler de hayat ağacı betiminde olduğu gibi Assur sanatından Urartu sanatına geçen bir diğer unsurdur. Nimrud sarayından ele geçen ve II. Asumasirpal dönemine tarihlendirilen kabartma üzerinde hayat ağacını dölleyen kanatlı cinleri görmek mümkündür.³¹⁷ Argiştı yazıtını taşıyan göz siperliğinde olduğu gibi sol elinde bakraç tutan ve sağ eliyle hayat ağacını dölleyen kanatlı cinler benzer şablonda işlenmişlerdir. Assur eserlerinde kanatlı cinler, uzun tunik içine kısa elbise giyer şekilde işlenirken, Urartu eserlerinde ayak bileklerine kadar uzanan kıyafetler görmekteyiz. Yine benzer şekilde işlenen kanatların uçları Urartu’da yere kadar uzanırken, Assur’da kanatlar bel hizasının biraz aşağısında sonlandırılmıştır.

Argiştı dönemine tarihlendirilen pektoraler Minua yazıtı taşıyan eserlerle birebir benzer şekilde işlenmiştir (Şekil 3.2.1.2). U formuna sahip göğüslüklerin merkezinde hilal biçimli kabartmalar yer alırken, yazıtlar bu kabartmalı alanın hemen altına işlenmiştir. Argiştı yazıtını taşıyan eserlerin her ikisinde de aslan piktogramı yer almakla birlikte göğüslükleri sabitlemek amacıyla eserin uç kısımlarına ve altta yer alan oval kısımlarına ikişerli halde yuvalar açılmıştır. Bahsi geçen bu pektoralerin benzer forma sahip olan kopyalarını Asur, Kıbrıs ve Hasunlu’da görmek mümkündür.³¹⁸

³¹⁷ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate XLII.

³¹⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 110.

Şekil 3.2.1.2. Minua oğlu Argiști Yazıtlı At Boyunlukları. a) Belli 1983, Fig.2. b) Belli 1983, Fig.3.

Şimdiye değin değindiğimiz at koşum parçalarında kullanılan diskler oldukça sade biçimde işlenmişlerdi. Piotrovsky tarafından yayımlanan diskte ilk defa bezeme unsuruyla karşılaşılmalıdır (Şekil 3.2.1.3). Çizgi bantlarla üç kuşağa ayrılan disklin merkezinde rozet bezemesi yer almaktayken diğer iki bant içinde yazıt bulunmaktadır.³¹⁹ Minua Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarının alt kısımlarında karşımıza çıkmaya başlayan rozetlerin sivri uçları yuvarlatılarak tam bir çiçek motifi halini almıştır. Benzer çiçek motifli rozetlerine, Kargamış'tan ele geçen tanrıça kabartmasının başlığında³²⁰, Nimrud kabartmalarında yer alan figürlerin bileklikleri³²¹ ve fildişi eserlerin üzerinde rastlanılmaktadır. Ancak bu motiflerin bir etkileşim unsuru olarak geçtiğini gösteren net veriler bulunmamaktadır.

Şekil 3.2.1.3. Minua oğlu Argiști Yazıtlı Kayış Diskleri. a) Seidl 2004, Fig.38. b) Belli 1977, Fig.3.

İşpuini döneminden itibaren ortaya çıkan piktogram geleneği Argiști döneminde de devam etmektedir. İlk kez İşpuini döneminde karşılaşılan boğa piktogramı Argiști yazıtı

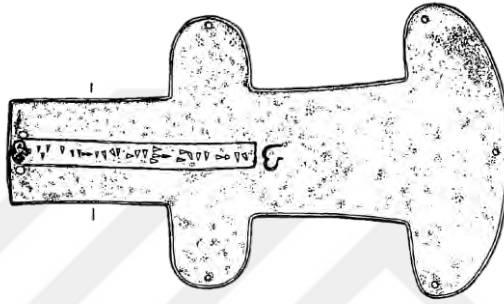
³¹⁹ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, Fig.25.

³²⁰ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Fig.95; Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Fig. 106.

³²¹ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate LXVII.

taşıyan bir çan üzerinde de görülmektedir.³²² Bununla birlikte Argiştı yazıtını taşıyan bir disk³²³ üzerinde ve tunç kâsenin³²⁴ iç kısmında kuş piktogramı yer alır ve bu Urartu eserlerinde kullan ilk kuş biçimli piktogram özelliğini taşımaktadır.

Assur betimlerinde örneklerine rastlanılan ve ilk olarak Minua döneminde ortaya çıkan bilek koruyucular Argiştı döneminde de aynı formda varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde iki örnek ile temsil edilen keman formlu bilek koruyuculardan, Belli tarafından yayımlanan³²⁵ ve at alınlığı olarak tanımlanan bilek koruyucusunun üzerinde aslan piktogramı yer almaktadır (Şekil 3.2.1.4).

Şekil 3.2.1.4. Minua oğlu Argiştı Yazıtlı Bilek Koruyucu. Belli 1977, Fig.7

Argiştı dönemiyle birlikte Urartu tunç eserlerinde çeşitlilik ve ihtişam artmaya başlamıştır. Bu çeşitliliği ve ihtişamı yansıtan eser gruplarının başında da miğferler gelmektedir. Daha önceki başlıklar altında değindiğimiz ve standart Urartu miğferleri olarak isimlendirilen şimşek motifli sivri uçlu miğferler Argiştı döneminde de kullanım görmüştür. Bu döneme tarihlendirilen her iki şimşek motifli miğfer de aynı ustanın elinden çıkmışçasına benzerlik göstermektedir (Şekil 3.2.1.5).³²⁶

³²² Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 203 Fig.10.

³²³ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 183 Fig.5.

³²⁴ Piotrovsky, *Klinoobrazie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 111, Fig.4.

³²⁵ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 193 Fig.7.

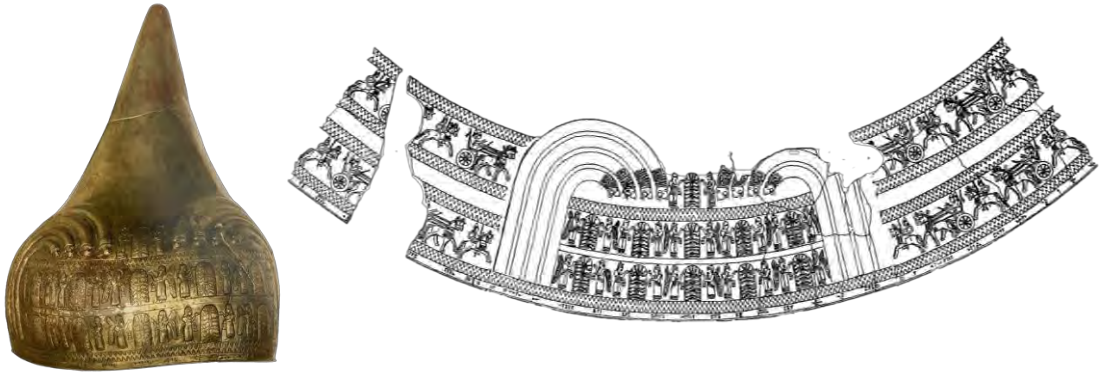
³²⁶ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 25 fig. 16; Berghe ve Meyer 1982, 128 fig. 16.

Şekil 3.2.1.5. Minua oğlu Argişti Yazıtlı Miğferler. a) Seidl 2004, Lev.7.

Standart Urartu miğferlerinin yanı sıra tören miğferleri olarak değerlendirilen, bezeme bakımından zengin ihtişamlı miğferler, Argişti dönemiyle birlikte Urartu sanatına sıkça kullanılmaya başlamıştır. Karmir Blur kazılarında ele geçen miğfer Urartu sanatı miğferlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır (Şekil 3.2.1.6).³²⁷ Bahsi geçen miğfer standart Urartu miğferlerine nazaran daha basık ve geniş bir alınlık kısmına sahiptir. Miğferin her iki yanından dörtlü sıra halinde yükselen kabartma bezemeler, miğferin uç kısmının başladığı alandan itibaren kavis alarak aşağıya bakar biçimde işlenmiş ve bu bezemelerin uç kısımları aslan başları ile sonlandırılmıştır. Miğfer üzerine işlenen iki farklı ana kompozisyon ise bu aslan başlı bezemelerle birbirinden ayrılmıştır. Her iki yanda yer alan dört kavisli aslan başlı bezemenin içinde kalan alınlık kısmı yatay olarak iki ayrı kuşak içerisinde, toplam on bir hayat ağacını dölleyen kanatlı cinler ve insanlar vardır. Bu iki kuşağın hemen üzerinde aslan başlı bezemelerin birleştiği boşluğa tek bir hayat ağacı ve onu dölleyen figürler betimlenmiştir. Altta yer alan iki kuşak birbirinin kopyası şeklinde işlenmiştir.

³²⁷ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

Şekil 3.2.1.6. Minua oğlu Argiştı Yazıtlı Miğfer. Piotrovky 1952, Fig.50; Azarpay 1968, Fig.10.

Her kuşakta beşer tane hayat ağacı ve onu dölleyen çiftler vardır. Burada dikkat çeken unsur hayat ağacını dölleyen figürlerin belirli bir düzen halinde kanatlı ve kanatsız olarak işlenmiş olmasıdır. Kanatlı figürler ile kanatsız figürleri birbirinden ayıran tek unsur sakallarıdır. Kanatlı figürler sakallı olarak işlenirken kanatsız figürler sakalsız biçimde işlenmiş olup diğer tüm ayrıntıları bire bir aynıdır. Uzun bir tunik giyen figürler tüm dölleme sahnelerinde olduğu gibi bir ellerinde bakraç tutarken diğer elleriyle dölleme sahnesini gerçekleştirirler. Assur betimlerinde erkek figürler kısa kıyafetler üzerine uzun cüppe tarzı kıyafetler giyerken, sadece kadın figürler uzun tunik giyinmiş biçimde tasvir edilmiştir. Bu durum Urartu için geçerli olmayıp tüm figürler uzun tuniklerle işlenmiştir ki bu özellik Urartu betimlerini Assur betimlerinden ayırır.³²⁸

Yukarıda değindiğimiz aslan başı bezemelerinin dış kısmında Urartu sanatında ilk kez Argiştı döneminde karşımıza çıkan süvari ve atlı arabalı askerlerin bezemeleri de yer almaktadır. Bu bezemeler zikzak motifleriyle sınırlandırılmış iki frizde işlenmişlerdir. Bu bezemelerde hayat ağacı bezeme kompozisyonunda olduğu gibi birbirini tekrar eden bezemelerden oluşmakla birlikte iki frizde birbirinin kopyası şeklinde işlenmiştir. Bu frizlerde işlenen süvariler, şahlanmış bir at üzerinde; miğfer, mızrak ve kalkan ile silahlandırılmış tam donanımlı bir Urartu askerini betimler. Süvarinin hemen arkasında iki atın çektiği savaş arabası ve arabanın üzerinde biri sakallı diğeri sakalsız olmak üzere iki asker tasvir edilmiştir. Atları oldukça özenli süslenmiş savaş arabalarının arkasında, arabayı kullanan askerlerden birine ait olan püsküllü bir mızrak yer almaktadır.

³²⁸ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 28.

MÖ ikinci bin yıldan itibaren Savaş arabalarının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bunlar savaşların önemli bir aktörü konumuna gelmiştir.³²⁹ Atlı savaş araba sahneleri birçok unsur gibi Assur'dan Urartu'ya aktarılmış olmalıdır. Asur savaş arabasının bilinen en eski tasviri, Ninurta-Tukulti-Aşşur'un (MÖ.1133)³³⁰ silindir mühür baskısında yer alır. Burada iki figürün altı kollu tekerlekli açık kenarlı bir araba üzerinde durduğu görülmektedir. I. Assurnasirpal (MÖ 1050-1032) dönemine ait olması muhtemel bir kabartma üzerinde³³¹ de benzer savaş arabası betimi yer alır. Bunlar dışında II. Tukulti-Ninurta (MÖ 888-884) dönemine tarihlenen bir fresk parçası üzerinde de araba betimlerine rastlanılmaktadır. Ancak Asur savaş arabalarına ilişkin detaylı verileri ancak II. Assurnasirpal'in (MÖ 883-859) saray kabartmalarında görmek mümkündür.³³² II. Assurnasirpal'in kabartmalarında küçük ve alçak savaş arabaları süslü eşyalarla donatılmış atlar tarafından çekilirken³³³ bu arabaların tekerlekleri altı ispitten oluşmaktaydı.

Bununla birlikte Geç Hitit Devletleri'nde de savaş arabalarının varlığını ve kullanıldığını bilmekteyiz.³³⁴ Karkamış, Zincirli ve Aslantepe kabartmalarında savaş arabası betimleriyle karşılaşılmalıdır. Genel olarak arabanın açık arkası, hayvan başlı bir protomla süslenmiş karakteristik çivili tunç bir kalkanla kapatılmıştır. Argişti eserlerinde olduğu gibi püsküllü bir mızrak, aracın arkasına bağlanmış biçimde işlenmiştir. Assur betimlerinde ilk olarak altı ispitli olarak tasvir edilen tekerlekler ilerleyen dönemde sekiz kollu olarak da betimlenmiştir. Urartu savaş arabalarının tekerlekleri de Argişti yazıtını taşıyan miğferde olduğu gibi sekiz ispitli olarak işlenmiştir. Yine bahsi geçen eserde gördüğümüz üzere atların kuyrukları yarıdan bağlanmış olup bu durum MÖ 9. yy'ın ilk yarısından itibaren Assur betimlerinde de karşımıza çıkmaktadır.³³⁵

³²⁹ Moorey, *The Emergence of the Ligth Horsedrawn Chariot in the Near East c. 2000-1500 B.C.*, 196; Dezsö, *The Assyrian Army I. The Structure of The Neo-Assyrian Army 2. Cavalry And Chariotry*, 56.

³³⁰ Nagel, *Der Mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*, Fig. 40; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, V, 2a.

³³¹ Börker, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, 179-180, no. 132, pls. 132a-d.

³³² Dezsö, *Neiderreiter*, Bondar, 171 fig. 16.

³³³ Schauensee, Dyson, *Hasanlu Horse Trappings and Assyrian Reliefs*, 59-77.

³³⁴ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, 96-99, Fig.110-112.

³³⁵ Layard, *A Second Series of the Monuments of Nineveh*, 14.

Savaş arabalarında olduğu gibi ilk olarak Argiştî döneminde görülen bir diğer bezeme ögesi zikzak motifleriyle oluşturulan bezeme kuşaklarıdır.³³⁶ Zikzak motifleri genel olarak Argiştî ve Argiştî oğlu Sarduri dönemlerinde yoğun kullanım görmüştür.³³⁷ Zikzak motiflerinin Urartu sanatına nereden geldiği konusu tartışmalı olmakla birlikte İskit kültürünün bir yansıması olarak ortaya çıktığı öne sürülmüştür.³³⁸

Miğfer üzerinde kullanılan kabarma tekniğinde yapılmış aslan başı bezemeleri, ilk olarak Argiştî döneminde ortaya çıkar ve Urartu'nun son yıllarına kadar kullanımı devam eder. Profilden işlenen aslanların dairesel kulakları Geç Hitit aslanlarını anımsatmaktadır.³³⁹ Alev biçimi formunda işlenen yeşeller II. Ashurnasirpal dönemine tarihlenen Nimrud kabartmalarında işlenen yaralı aslanların yeşellerini anımsatırken,³⁴⁰ aslanların oval burun yapılarının Urartu sanatına özgü olduğu değerlendirilmiştir.³⁴¹ Urartu coğrafyası dışında, bu aslan başlarının oluşturduğu kabartma bezemeli miğfer örnekleri, Alex Guttmann koleksiyonunda yer alan ve Assur dönemine tarihlendirilen bir eserde görülmektedir.³⁴² Bahsi geçen eserin net olarak hangi krala ait olduğu bilinmese de üzerinde yer alan anlatımlı sahnelerden eserin Assur dönemine ait olduğu aşıkardır.³⁴³ Ayrıca ilk olarak Fales tarafından yayımlanan miğfer de benzer tipte imal edilmiş olup, Assur dönemine tarihlendirilmiştir.³⁴⁴

Bu eserler dışında Assur rölyeflerinde işlenen asker betimlerinin kuşandıkları miğferler de bizlere bilgi sunmaktadır. Profilden işlenen Assur askerlerinin miğferleri üzerinde yer alan bezemeler, yukarıda bahsi geçen tipteki miğferlere oldukça benzemektedir.³⁴⁵ Çizimler bizleri yanıltmıyor ise bu tür miğferler, Urartu'da olduğu gibi, Assur'da da krallığın ilk yıllarından son yıllarına kadar kullanım görmüş olmalıdır.

³³⁶ Eichler zikzak bezeme ögesinin ilk olarak İşpuini döneminde ortaya çıktığını belirtmiş olsa da yazıtlı eserlerden yola çıkılarak bu iddia desteklenememiştir (Eichler, Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst, 35-38).

³³⁷ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 6; Özgüç, *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, 33-37.

³³⁸ Batmaz, *Ayanis Kalesi'nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular*, 149.

³³⁹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 28.

³⁴⁰ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plate LXXVI Fig. 1.

³⁴¹ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56.

³⁴² Born, Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, Fig.1-4.

³⁴³ Miğferin ana şablonunda tanrı Assur tarafından taç giydirilen kral sahnesi işlenmiştir (Born, Seidl, 27, Fig.5).

³⁴⁴ Fales, *Prima dell'alfabeta*, 219.

³⁴⁵ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plate XLV fig.5 ve Plate L fig. 4.

Miğferler gibi Urartu sanatında önemli bir yer edinen kalkanlar, Urartulu ustalar tarafından farklı tipoloji ve boyutlarda üretilmiştir. Bu farklılıklar kalkanların kullanım amaçlarıyla paralellik göstermektedir. İlk olarak III. Salmanasar'ın tarafından yaptırılan Balavat kapısının tunç plakalarında karşımıza çıkan kalkan betimleri, Urartu kalkanlarının tipolojik yapısı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.³⁴⁶ Ancak bu kabartmalarda işlenen kalkanlar, aynı kabartmada işlenen insanların boyutlarıyla orantılandığında, kalkanların boylarının oldukça küçük olduğu görülmektedir.

Urartu kaleleri/kentlerinde gerçekleştirilen kazılarda çapları 1 metreye yaklaşan kalkanlar ele geçmiştir. Adak veya tören kalkanları olarak isimlendirilen bu kalkanların en güzel örneklerinden birine Karmir Blur kazısında rastlanılmaktadır. Karmir Blur kazılarında Minua oğlu Arğişti yazıtını taşıyan yedi kalkan ele geçmiştir ancak bunlardan bir tanesi Urartulu sanatçıların marifetlerini gözler önüne sermiştir (Şekil 3.2.1.7).³⁴⁷ 76 cm gibi büyük bir çapa sahip olan kalkanın dış bükey merkez çıkıntısı üzerinde palmet biçimli rozet motifi bulunmaktadır. Bu motifin hemen üst sırasında, tomurcuk bezeme dizileriyle dekore edilmiş friz içerisinde aslan figürleri sıralanmıştır. Merkezde yer alan bu 8 aslan frizin hemen üzerinde yine tomurcuk bezemelerle sınırlandırılmış frizin içerisinde birbirini takip eden 20 boğa betimi işlenmiştir. Benzer şekilde bu boğaların üzerinde de kuşak içerisinde 28 aslan betimi işlenmiştir. Kalkanın son sırasında ise en uzun kalkan yazıtlarından birine rastlanılmış olup bu yazıtta 'Minua oğlu Arğişti, bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye Erebuni Şehri'nde adadı Minua oğlu Arğişti, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.'³⁴⁸ ifadeleri geçmektedir.

³⁴⁶ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser Plate*. XXXVII-XLII; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: pl. 12; Calmayer 1986: fig. 4; Kellner 1982b, Taf. V-VI.

³⁴⁷ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 51; Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG*, 22 Fig.17, Taf.13.

³⁴⁸ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, 200, (8.3.4.).

Şekil 3.2.1.7. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Kalkan. Piotrovky 1952, Fig.51. Seidl 2004, Fig.51.

Kalkan üzerinde hayali bir eksen uzatıldığında, eksenin sağ ve sol tarafında kalan figürler birbirlerinin aynalanmış görüntüsü gibi durmaktadır. Bu durum belki de kalkanın işlenmesinde kullanılan kalıbın, kalkanın bir tarafında ön yüzün kalkanın diğer tarafında arka yüzünün kullanılmış olmasıyla ilişkili olabilir.

Bahsi geçen kalkan üzerinde kullanılan, orta kısımda yer alan palmet betimi ve aslan ve boğalardan oluşan bezeme şablonu sonraki dönemlerde kalkanlar üzerinde kullanılmış olup Arğişti yazıtı taşıyan bu kalkan kullanılan dekoratif şablon sonraki dönemlerde kalkanlarda kullanılan şablonların öncüsü niteliğindedir.

Antik Yakındoğu kültürlerinde hemen her dönem gücün ve koruyuculuğun simgesi olarak karşımıza çıkan aslan figürü, Urartu sanatında dini açıdan taşıdığı önem nedeniyle sıkça ve sevilerek kullanılmıştır. Bilindiği gibi aslan Urartu Panteonunun baş tanrısı Haldi'nin kutsal hayvanıdır ve başta bahsi geçen kalkan üzerinde olmak üzere Urartu sanatında çokça kullanıldığı görülmektedir. Tunç eserler üzerinde karşılaşılan bezemeler genel olarak, sivri uçlu çelik bir kazıyıcı yardımıyla çizgi yöntemi ile yapılmışlardır³⁴⁹, ancak Karmir Blur'da ele geçen bezemeli kalkan üzerinde yer alan aslan ve boğa figürlerinin gövdeleri kabartma tekniğinde yapılmışken detaylarında kazıma tekniği kullanılmıştır. Ayakta durur vaziyette işlenen aslanlar adım atar biçimde ve tüm ayakları görülecek şekilde betimlendiğini görmekteyiz. Gövde kısmından baş kısmına geçişler yumuşak hatlarla verilmiştir. Gövdeye nazaran daha büyük bir başa sahip olan aslan

³⁴⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 117.

figürlerinin daha vahşi bir görünüme sahip olması için keskin dişleri ön plana çıkarılmıştır. Alt çene ile bir bütün halde işlenen dilin uç kısmı oval bir biçimde verilmiştir. Bıyık ve burun kısımlarında palmet biçimli stilizasyon kullanılmış olup, tüm hatlar detaylı bir biçimde işlenmiştir.³⁵⁰ Bu güne değin ele geçen Urartu aslanların şişkin gözaltı torbaları, dairesel ve katlanmış kulakları, alev şeklinde yeleleri ve bacak kısımlarında işlenen lale şeklindeki kasları tipik Urartu aslan sanatı özelliklerini yansıtmaktadır.³⁵¹ Bahsi geçen temel özellikleri Akurgal, ‘Halka’, ‘Olgun’ ve ‘Kübik’³⁵² olmak üzere üç ana dönem altında toplamıştır.³⁵³ Bu ayrımların çıkış noktası, aslan uzuvlarında karşımıza çıkan hatların gelişimi, eklem bölgelerindeki hat geçişleri, gövdelerin şişkinlikleri ve zayıflatılmalarıdır.³⁵⁴

Aslan betimleriyle birlikte tunç eserler üzerinde sıkça kullanılan bir diğer hayvan betimi boğalardır. Kalkanlar üzerinde karşımıza çıkan boğalar da aslanlar gibi kendine has özelliklere sahiptirler. Bu özelliklerin temelinde Assur modellerinden ilham alınmış olup³⁵⁵ Urartu sanatına özgü unsurlar eklenmiştir. Sarduri oğlu İşpuini dönemi ile birlikte Urartu sanatında yer edinen boğalar krallığın son yıllarına kadar bezeme olarak kullanım görmüştür. Minua oğlu Argiştı yazıtını taşıyan kalkan üzerinde işlenen 20 boğa betimi aynı kalıptan çıkmışçasına benzerdir. Çizgi stil tekniğinde tasarlanan bu boğaların yele ve saç kıvrımlarında kullanılan oval biçimli kıvrımlar ve kuyruklarında kullanılan düğümler dönemsel olarak belirleyici detayları oluşturur.³⁵⁶

Urartu döneminde kullanım görmüş tunç kalkanların yanı sıra özellikle Assur betimlerinde karşımıza çıkan ahşap kalkanların varlığı da söz konusudur.³⁵⁷ Arkeolojik kazılar sonucu ele geçen konik biçimli ve alt kısımları delikli tunç eserler umbo olarak literatüre geçmiş olup, çoğunlukla ahşap kalkanlar ile özdeşleştirilmiştir. Bununla birlikte Assur tarafından tunç kalkanların eklentisi olarak kullanıldığı bilinmektedir.³⁵⁸ Umboların varlığı Urartu Krallığı için bilinse de bunların ahşap kalkanlar için mi? yoksa

³⁵⁰ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56.

³⁵¹ van Loon, *Urtian Art*, 118

³⁵² Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56–62. bk. Halka (Ringelstil) MÖ 780–685, Olgun (Reifenstil) MÖ 685–645/605 ve Kübik (Kubischenstil) MÖ 605–580 tarihlerine verilmiştir.

³⁵³ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56–62. bk. *Ringelstil, Reifenstil ve Kubischen*.

³⁵⁴ van Loon, *Urtian Art*, 118.

³⁵⁵ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 62.

³⁵⁶ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 63.

³⁵⁷ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art Plate XXVIII*.

³⁵⁸ Layard, *Monuments of Nineveh*, pl. 23; Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 121, pl.63; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: pl. XXVIII/6; Barnett, Forman, *Assyrian Palace Reliefs* pl.25.

tunç kalkanlar için mi? eklenti olarak kullanıldığı net değildir. Karmir Blur kazılarında ele geçen ve Arđıřtı yazıtını taşıyan iki umbo şimdilik arkeolojik kazılarda ele geçen ilk örnekleri oluşturmaktadır.³⁵⁹ Her iki örnekte benzer ölçülere (11x14 cm; 11.6x15.5 cm) sahip olup üzerlerinde herhangi bir bezeme unsuru bulunmaz (şekil 3.2.1.8).³⁶⁰

şekil 3.2.1.8. Minua oğlu Arđıřtı Yazıtlı Umbolar. Urartu The Kingdom of Van 2018, 134.

Urartu sanatında zengin bir veri gurubu oluşturan kemerlerin küçük bir bölümü arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olup, kalan kısmı çoğunlukla kaçak kazılar sonucu ele geçmiştir. Dolayısıyla kemerlerin çoğu üzerlerinde yer alan bezemelerden yola çıkılarak tarihlendirmeye gidilmiştir. Urartu kemerleri temel olarak genişliklerine göre üç grup altında incelenmektedir.³⁶¹ Urartular tarafından kullanıldığı bilinen ilk kemer örneklerine Balavat Kapısının kabartmalarına işlenen Urartulu askerlerin bellerinde rastlanılmaktadır.³⁶² Bu sebeple kemerlerin Urartu Krallığı'nın ilk yıllarında itibaren kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak yazıtlarla desteklenen ilk eser Minua oğlu Arđıřtı Dönemi'ne aittir. Bu döneme tarihlenen iki benzer kemerden bahsedilmekle birlikte günümüzde sadece bir kemerin detaylarına hakimiz.³⁶³ Karmir Blur kazılarında ele geçen ve Arđıřtı yazıtını taşıyan eser bütüne yakın ele geçmiş olup 38.5x7 cm ölçülerine sahiptir. Kemerin her iki uzun kenarında sıralı halde delikler bulunmakta olup bu delikler kemeri bir deriyle/kumaşla birleştirilebilmek için kullanılmaktadır (şekil 3.2.1.9). Kemerin dar kenarlarında ise bele bağlamak için

³⁵⁹ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950* GG 63, 64, fig. 33/2-5; Piotrovsky, Karmir Blur: Res. 42-43.

³⁶⁰ Urartu The Kingdom of Van 2018, 134.

³⁶¹ Genişlikleri 13-18 cm olan kemerler 'Geniş'; Genişlikleri 8-13 cm olan kemerler 'Orta Geniş'; Genişlikleri 8 cm'ye kadar olan kemerler 'Dar' kemerler olarak gruplandırılmıştır. Bknz. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*; avuşoğlu 2002; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 133-134.

³⁶² King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*; Lev. I-III.

³⁶³ Piotrovsky, *Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954*, 80. Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958*, 108 Nr. 54-168.

kullanılan bağlantı aparatları bulunmaktadır. Kemer üzerinde sekiz kabartma çizgilerle oluşturulmuş toplam üç bezeme kuşağı bulunmaktadır. Bu bezeme kuşaklarının içerisinde zikzak bantlardan oluşan bezemeler işlenmiştir. Zikzak bant bezemesi ilk olarak Minua oğlu Arğişti Dönemi'nde kullanılmaya başlanmış olup, yoğun kullanımı Arğişti oğlu Sarduri Dönemi'nde de devam etmiştir.

Şekil 3.2.1.9. Minua oğlu Arğişti Yazıtlı Kemer. Urartu The Kingdom of Van 2018, 135.

Arğişti Dönemi'nde kullanım görmeye başlayan zikzak bezemelerin işlendiği bir diğer eser sadaklardır. Urartu'da varlığını bildiğimiz iki tür sadak vardır ki bunlar savaş arabalarına asılanlar ve askerlerin sırtlarında taşınanlar olarak iki grupta değerlendirilir.³⁶⁴ Her iki grubunda temel işlevi okları muhafaza etmektir. Sadaklar, uzun bir dikdörtgen plakanın dövülerek, her iki ucunun içe doğru bükülmesiyle oluşturulur. Sadakların alt kısımlar genelde elips bazen de damla şeklinde plakalardan yapılmıştır. Bazı sadakların tunç kısımları doğrudan iki ucu birbirlerine perçinlenirken, çoğu sadakların tunç kısımları birleştirilmezken yaklaşık 3/1'lik kısmı derilerle tamamlanmıştır.³⁶⁵ Arğişti Dönemi'ne ait olduğunu üzerinde yer alan yazıtlardan netleştirebildiğimiz sadağın küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır.³⁶⁶ Sadağın korunan kısmında düz çizgi halinde işlenen kabartma bezemelerle ayrılmış dört bezeme kuşağı bulunmaktadır (Şekil 3.2.1.10). Birinci ve üçüncü kuşakta kazıma tekniğinde oluşturulmuş içi dolu zikzak bezemeler işlenmiştir. Dördüncü ve son kuşakta ise daha önce benzerini yine Arğişti dönemine tarihlendirilen bezemeli miğfer³⁶⁷ üzerinde

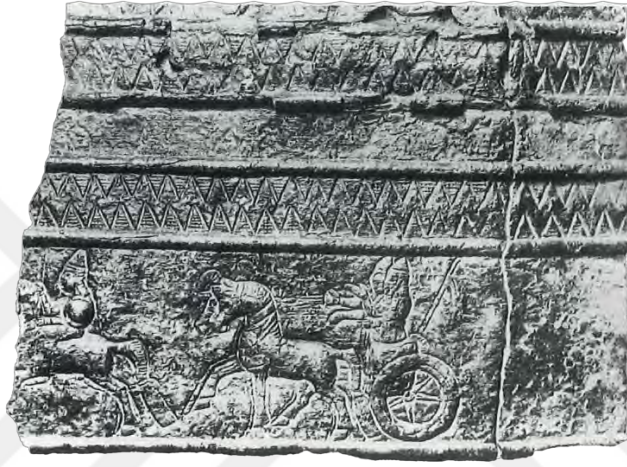
³⁶⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 89.

³⁶⁵ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, 93.

³⁶⁶ Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni*, 838, Fig.4.5; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf.23.

³⁶⁷ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzeshelm des 8. Jahrhunderts*.

gördüğümüz ‘Geçit Töreni’³⁶⁸ veya ‘Geçit Alayı’³⁶⁹ olarak isimlendirilen atlı araba ve süvari geçişlerinin olduğu sahne işlenmiştir. Bu frizlerde işlenen süvariler, şahlanmış bir at üzerinde; miğfer, mızrak ve kalkan ile silahlandırılmış tam donanımlı bir Urartu askerini betimler. Süvarinin hemen arkasında iki atın çektiği savaş arabası ve arabanın üzerinde biri sakallı diğeri sakalsız olmak üzere iki asker betimlenmiştir. Atları oldukça özenli süslenmiş savaş arabalarının arkasında, arabayı kullanan askerlerden birine ait olan püsküllü mızrak yer almakta olup bu sahne yukarıda detaylarına değindiğimiz miğfer üzerine işlenen sahne ile birebir benzerdir.³⁷⁰

Şekil 3.2.1.10. Minua oğlu Argiştı Yazıtlı Sadak. Meyer 1957, 838, Fig.4.5

Benzer bezemenin ve betimlerin yer aldığı bir diğer eser, işlevi tam olarak anlaşılamayan dikdörtgen forma sahip tunç bir plakadır (Şekil 3.2.1.11). 15.2x6.9 cm ölçülerine sahip bu plakada, birbirinin tekrarı şeklinde işlenmiş iki betim kuşağı yer alır.³⁷¹ Bu betimlerde iki atın çektiği savaş arabası ve bu arabanın üzerinde iki asker işlenmiştir. Bu betimler zikzak bezemelerin oluşturduğu bantlarla çevrelenmiştir. Ayrıca bu zikzak bantlar eserin ana hatları boyunca kuşak halinde devam etmektedir. Argiştı yazıtını taşıyan diğer tunç eserler üzerine işlenen savaş arabalı betimlerden farklı olarak, bu eserde arabanın önünde süvari yerine iki piyadeye yer verilmiştir. Arabayı çeken

³⁶⁸ Kellner, *Bemerkungen zu den Helmen in Urartu*, 208.

³⁶⁹ Kendall, *Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror*, 34; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

³⁷⁰ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13

³⁷¹ Kellner 1974, 50 Taf.3; Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Representational Evidence*, 9th-7th Centuries B.C, Fig.4; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*, 86; Muscarella, “Bronze and Iron”, *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, 428 Nr.576; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Taf. 17b.

atların, araba üzerinde duran ve arabanın önünde yürüyen askerlerin en ufak detaylarına kadar işlendiği görülmektedir. Bu plakada olduğu gibi eserlerin küçük detaylarına kadar işlendiği tunç eserlere çoğunlukla Argiştı oğlu Sarduri Dönemi'nde rastlanmakla birlikte Argiştı yazıtını taşıyan bu eseri, kendinden sonra gelecek dönemlerde işlenen eserlerin öncüsü kabul edebiliriz.

Şekil 3.2.1.11. Minua oğlu Argiştı Yazıtlı Plaka. Kellner 1974, 50 Taf.3; Özgen 1983, Fig.4

3.2.2. Argiştı oğlu Sarduri Dönemi Tunç Eser Sanatı

İlk olarak başkent Tuşpa'nın kuzey yamacında inşa edilen açık hava tapınım alanında yer alan nişlerin içinde ve daha sonra Van'ın farklı bölgelerinde ele geçen yazıtlarda kral Argiştı'den sonra tahta oğlu Sarduri'nin geçtiği anlaşılmaktadır.³⁷² Sarduri babasından devraldığı krallığı daha da güçlendirerek, krallığın sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Argiştı Erzurum Bölgesi ve Sevan Gölü çevresine sefer yaparak kuzey kesimi, Kuzeybatı İran'da imar faaliyetleri gerçekleştirerek güney kesimini kontrol altına almış ve oğlu Sarduri için önemli tehditleri ortadan kaldırmış Lutupri oğlu Sarduri bu rahat ortamda devlet ekonomisini güçlendirecek adımlar atarak, seferlerle ganimete elde etmeye yönelmiştir. Çavuştepe ve Kayalıdere gibi önemli lokasyonlara kaleler inşa ederek seferlerin zeminini hazırlamıştır.³⁷³ Daha saltanatının ilk yılında Malatya Krallığı üzerine sefer gerçekleştirmiş bu sefer sonucu elde ettiği ganimetleri şu ifadelerle

³⁷² UKN 273-305; Azarpay, *Uartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 32; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 38.

³⁷³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 38.

günümüze ulaştırmıştır; ‘... 10.408 at, 132 katır, 12.321 inek, 9.036 boğa, toplam 21.257 büyük boynuzlu hayvan, 35.467 küçük boynuzlu hayvan, 2.114 savaş silahı, 1.332 yay, 47.970 ok, 1.022.133 ölçek arpa, 111 akarki şarap, ...7.079 mina bakır, 336 tutsak...’’. Yine başka bir seferini Güneydoğu Bölgesi üzerine gerçekleştirir ve Kumahalhi kralını mağlup ederek Halpa ve Uita kentlerini ele geçirir. Bu sefer sonucu elde ettiği gelir ise 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 adet giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kasedir.³⁷⁴

Sarduri’nin Malatya civarı ve Güneydoğu’ya yaptığı bu seferler iki süper gücü karşı karşıya getirmiştir. Sarduri bu karşılaşmada Asur kralı Adadnirari oğlu Assurnirari’yi mağlup etmeyi başarmış ve yazıtlarda ‘güneşin battığı deniz’ olarak adlandırdığı Akdeniz’e ulaşmıştır. Bu zafer Akdeniz ticaretinin kapılarını Urartu krallığına açması bakımından önemlidir. Çilingiroğlu’na göre, Yunanistan ve Etrurya’daki bazı mezarlarda ele geçen Urartu eserlerinin varlığı bu zaferin bir sonucudur.³⁷⁵

Diğer krallar gibi Arğişti oğlu Sarduri de elde ettiği maden ganimetlerinden ihtişamlı eserler ürettirmiştir. Bu ihtişamlı eserler arasında Urartu sanatında sıkça karşılaştığımız at koşum takımları, savaş arabası aksamaları, bilek koruyucular, kalkanlar, miğferler, sadaklar ve kemerler bulunmaktadır. Genel olarak Arğişti oğlu Sarduri yazıtını taşıyan eserler stilistik açıdan ve figür düzenleri bakımından Arğişti Dönemi’ne tarihlendirilen tunç eserler ile yakın benzerlikler gösterir. Bu benzerlikler özellikle miğfer, sadak ve kalkanlarda net bir şekilde takip edilebilmektedir.

Karmir Blur kazılarında ele geçen ve Minua oğlu Arğişti yazıtını taşıyan ihtişamlı miğferin³⁷⁶, bir kopyasına Arğişti oğlu Sarduri döneminde rastlanılmaktadır (Şekil 3.2.2.1).³⁷⁷ Miğferin her iki yanından dördürlü sıra halinde kabartma bezeme biçiminde işlenen ve aslan başlı ve yılan gövdeli bezeme şeridi bulunmaktadır. Her iki yanda yer alan dört kavisli aslan başlı bezemenin içinde kalan alınlık kısmı yatay olarak iki ayrı kuşak içerisinde, toplam on bir hayat ağacını dölleyen kanatlı cinler ve insanlar vardır. Miğfer üzerine işlenen iki farklı ana kompozisyon ise bu aslan başlı bezemelerle

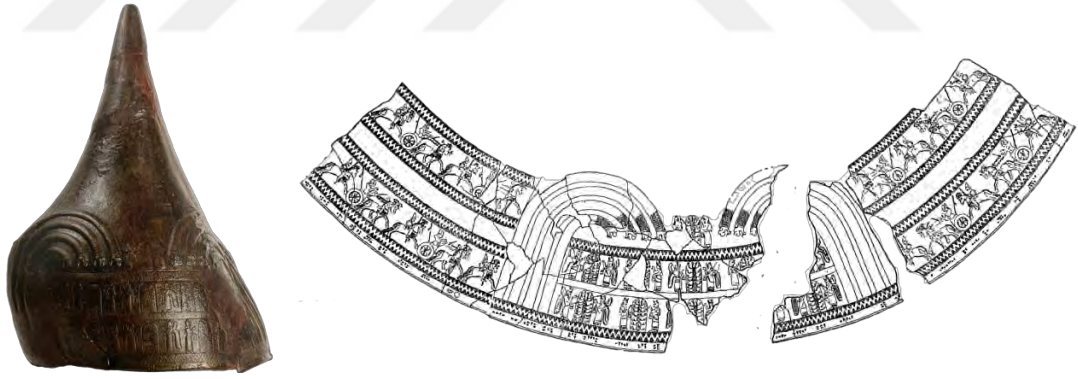
³⁷⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 39.

³⁷⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 39.

³⁷⁶ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

³⁷⁷ Piotrovsky, 143 fig.8-10; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, fig.16-17; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 69, fig.30; *Urartu The Kingdom of Van* 2018, 149.

birbirinden ayrılmıştır. Bu iki kuşağın hemen üzerinde aslan başlı bezemelerin bitiş boşluğundaki alana tek bir hayat ağacı ve onu dölleyen figürler betimlenmiştir. Miğferin ön kısmına işlenen iki kuşak birbirinin kopyası şekilde işlenmiştir. Her kuşakta beşer tane hayat ağacı ve onu dölleyen çiftler vardır. Argiştı yazıtını taşıyan miğferde olduğu gibi burada da hayat ağacını dölleyen figürlerin belirli bir düzen halinde kanatlı ve kanatsız olarak işlenmiştir. Kanatlı figürler ile kanatsız figürleri birbirinden ayıran tek unsur sakallarıdır. Uzun bir tunik giyen figürler tüm dölleme sahnelerinde olduğu gibi bir ellerinde bakraç tutarken diğer elleriyle dölleme sahnesini gerçekleştirirler. Assur betimlerinde erkekler figürlerin kısa kıyafetler üzerine uzun cüppe tarzı kıyafetler giyerken sadece kadın figürler uzun tunik giyinmiş biçimde tasvir edilmiştir. Bu durum Urartu için geçerli olmayıp tüm figürler uzun tuniklerle işlenmiştir ki bu durum Urartu betimlerini Assur betimlerinden ayırır.³⁷⁸ Argiştı Dönemi'nde ortaya çıkıp Urartu sanatına giriş yapan zikzak bezeme Sarduri Dönemi'nde de kullanılmıştır. Bahsi geçen bu miğfer üzerinde de zikzak bezemeler, dölleme sahnesinin işlendiği bezeme kuşağının sınırlandırıcı bezeme kuşağı olarak kullanılmıştır. Miğferin en altı kısmında eserin Argiştı oğlu Sarduri'ye ait olduğunu bildiren yazıt yer almaktadır.

Şekil 3.2.2.1. Argiştı oğlu Sarduri Yazıtlı Miğfer. Seidl 2004, 69, fig.30; Urartu The Kingdom of Van 2018, 149.

Yazıtlı eserler dışında ele geçtikleri kazıların dönemlerinden yola çıkılarak tarihlendirme yapılan miğferlerde bulunmaktadır. Argiştı oğlu Sarduri döneminde kurulduğunu bildiğimiz Çavuştepe Kalesi kazısından çok sayıda miğfer ele geçmiştir ve

³⁷⁸ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 28.

bu miğferler Sarduri Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.³⁷⁹ Çavuştepe Kalesi'nden bütün olarak ele geçen miğferler arasında, krallığın ilk yıllarından itibaren kullanıldığını ve Urartu Krallığı ile özdeşleştirilmiş şimşek motifli miğfer bulunmaktadır.³⁸⁰ Miğfer, İşpuini ve Minua Dönemi'nde³⁸¹ karşına çıkan şimşek motifli miğferlere nazaran daha geniş bir gövdeye ve sivri bir uca sahiptir. Çavuştepe Kalesi'nden ele geçen bir diğer miğfer, yay biçimli aslan başlı yılan gövdeli şeritlerle süslenmiş eserdir (Şekil 3.2.2.2). Çok fazla korozyona uğrayan eserde seçilebildiği kadarıyla, aslan başlı kabartmaların sonlandığı alan boşluğunda bir hayat ağacı ve bu hayat ağacını dölleyen iki figür yer almaktadır. Zikzak bezeme kuşaklarıyla sınırlandırılan iki friz arasında aslan figürleri işlenmiş olup, bu aslanlar kükrer ve yürür durumda betimlenmiştir. Miğferin alt kısmında ise kanatlı cinler ve bu cinlerin ortalarında hayat ağaçlarına yer verilmiştir. Bu eser gerek bezeme şablonu gerekse bezeme unsurları bakımından yukarıda bahsi geçen ve Sarduri yazıtını taşıyan miğferle benzerlik göstermektedir.

Şekil 3.2.2.2. Argıştı oğlu Sarduri Yazıtlı Miğfer. Belli 2018.

Sarduri'ye ait olduğu düşünülen başka bir miğfer yazıtı ve formu bakımından tartışmalıdır.³⁸² Konik gövdeli ve tepelerinde hilal bicinde metal sorgucu olan miğferlerin Urartu sanatına ait olup olmadıkları net olarak belli değildir.³⁸³ MÖ 9.yüzyıl sonlarına

³⁷⁹ Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 220. Ancak krallığın son yıllarına kadar kullanım gördüğünü bildiğimiz tüm eserlerin Argıştı oğlu Sarduri'ye ithaf edilemeyeceği unutulmamalıdır.

³⁸⁰ Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 220.

³⁸¹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 221 fig.27; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 123 fig.16.

³⁸² Saremi, 1994: 64 Fig. 3. 4.

³⁸³ Bron, Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*: Fig.81, 82.

tarıhlendirilen bir fildişi eserin üzerinde askerlerin kullandığı sorgulı miğferler, Urartu Kuzey Suriye ve Girit sanatına ait miğferlerle benzer özelliklere sahiptir. Miğferlerin st kısımlarında hilal biçiminde tüylü sorgular yer almaktadır. Bu miğferlerin Balawat Kapısı'nda Urartu askerlerinin taktığı miğferlere olan benzerliğinden dolayı Urartu dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür.³⁸⁴ Günümüzde Tahran Reza Abbasi müzesinde bulunan sorgulı miğferinde Sarduri Dönemi'ne ait olduğu ileri sürülmüştür. Bu düşünce miğferin alt kısmında yer alan ve oldukça tahribata uğrayan yazıttan yola çıkılarak ortaya atılmıştır. Yazıtın okunan kısımlarında 'ti-hi-ni' ibaresi yer almakta olup bu kısımdan hareketle 'IdSarf-du-ri-i 'Ar-gis-ti)i-ni ifadesinin devamı niteliğinde olduğu n görülmüştür.³⁸⁵ Miğferin gövdesinde, yatay uzanan kabartma şeritlerle oluşturulmuş dört bezeme kuşağı bulunmaktadır. Bu bezeme kuşaklarına kabartma tekniğinde iek betimli rozet bezemeler işlenmiştir.

Argişti ve oğlu Sarduri Dönemlerinde ele geçen tunç eserlerin stil ve teknik benzerlikleri, miğferlerde olduğu gibi kalkanlarda da net biçimde görülmektedir. Karmir Blur kazılarında ele geçen ve yazıtlarla Argişti oğlu Sarduri'ye ait olduğu bilinen dört kalkandan³⁸⁶ biri sağlam olarak ele geçmiştir.³⁸⁷ Aslan ve boğa figürleriyle bezenen bu kalkan Minua oğlu Argişti Dönemi'ne tarihlendirilen kalkanla yakın benzerlik göstermektedir (şekil 3.2.2.3). Argişti'nin ihtiyaamlı tunç kalkanında olduğu gibi, Sarduri yazıtını taşıyan kalkanın kenar çevresini kuşatan yazıt yer almaktadır. Yazıtların ardından tomurcuk elenklerinin sınırladığı ve süslediği bir bölge arasındaki eş merkezli hayvan frizleri yer alır. Argişti ve Sarduri kalkanları arasında ki temel dekoratif şema farkı; Sarduri yazıtını taşıyan kalkanda daha az hayvan figürünün olması³⁸⁸ ve Sarduri'nin kalkanının dairesel merkezinde palmet bezemenin olmayışıdır. Urartu kalkanlarında bu tür frizlerde temsil edilen hayvanlar genellikle simetrik bir düzende ilerler ve Asur sanatından bilinen dekoratif ya da hanedan gruplamalardan ve av sahnelerinden farklı bir kompozisyon şeması ortaya koyar.³⁸⁹

³⁸⁴ Muscerella 1988, 52; Muscerella, 1989, 35, Res.11; Baş 2008, 26.

³⁸⁵ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 35 F.91.

³⁸⁶ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 10-15; Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958* 107.

³⁸⁷ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 29 fig.18; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 36 fig. 18-20.

³⁸⁸ Minua oğlu Argişti'ye ait kalkandaki hayvan sayıları sırasıyla, 28 aslan-20 boğa-8 aslan iken; Argişti oğlu Sarduri'ye ait kalkandaki hayvan sayıları, 24 aslan-16 boğa ve 6 aslan düzenindedir.

³⁸⁹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 36.

Şekil 3.2.2.3. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Kalkan. Piotrovsky 1955, Fig.18; Azarpay 1968, Fig. 18-20

Profilden işlenen boğalar, boynuzları öne doğru ve kuyruğu, sırt çizgisine keskin bir açıyla uzanır biçimde gösterilmiştir. Sırt, karın, göğüs ve baldır kısımlarında dalgalı çizgiler halinde birbirini tekrarlayan spiraller boğanın vücut hatlarını belirginleştirmek için kullanılmıştır. Bacak ve baldır kasları kazıma bezeme tekniğinde işlenen çizgilerle verilmiştir. Assur Krallığı'nda MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren işlenen boğalarda benzer şekillerde; sırt, göbek ve kuyruk boyunca uzanan aynı spiral görülmektedir. Ancak arka kısımda kaburgaları ve bacakları daha güçlü bir şekilde işlenmiştir.³⁹⁰ Arin-berd civarında ortaya çıkarılan tunç bir şerit üzerinde yer alan av sahnelerinde temsil edilen boğaların da sırtlarında benzer spiral işaretler görülmektedir.³⁹¹

Kalkan üzerinde yer alan aslanlar, arkada kıvrılmış kuyruk ve ağzı açık biçimde profilden işlenmişlerdir. Dikey ve yatay dalgalı çizgilerle bölünen gövdenin detayları stilize edilmiş kesin hatlarla dekore edilmiştir. Yele, karın ve kuyruktaki kıvrımlar, V şekilli veya testere diş biçimli olarak isimlendirebileceğim stilde gösterilmiştir. Bu süslemeler Sarduri eserlerini Arğişti eserlerinden ayıran bir özellik niteliğindedir. Bununla birlikte aslanların başının yuvarlak profili, burun üzerinde bulunan küçük daire hatları da Sarduri Dönemi için özgün bir özellik gibi görülmektedir ki bu hatlara Sarduri yazıtını taşıyan miğferin üzerinde de rastlanılmaktadır. Daha önceki Urartu aslanlarının başlarına kıyasla, Sarduri döneminde işlenen aslanların başları, yuvarlak kulaktan boynun aniden bittiği yere kadar uzanan bir sivri bant olarak gösterilen daha basitleştirilmiş bir

³⁹⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 36.

³⁹¹ Özgüç, *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories.*, 51.

çeneye sahiptir. Aslanların burun ve bıyık detaylarında kullanılan kıvrımlı hatlar, Geç Hitit kabartmalarında işlenen aslanların burun yapılarını andırmaktadır.³⁹²

Assur betimlerinden varlığını bildiğimiz³⁹³ ancak ilk kez Minua oğlu Argiştî Dönemi'nde varlığı kanıtlanan umbolara Sarduri Dönemi'nde de rastlanılmaktadır. Argiştî yazıtını taşıyan umbolar gibi Karmir Blur kazıdan Sarduri yazıtını taşıyan iki adet umbo ele geçmiştir (Şekil 3.2.2.4).³⁹⁴ Hemen hemen birbirinin kopyası şeklinde üretilen bu eserlerde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır. Konik gövdeye sahip umboların alt kısımlarında sıralı halde aplik delikleri yer alır.

Şekil 3.2.2.4. Argiştî oğlu Sarduri Yazıtlı Umbolar. Piotrovsky 1952, Fig.34.

Argiştî Dönemi'nde kullanım görmeye başlayan, form ve bezeme açısından Sarduri Dönemi eserlerine ilham veren bir diğer eser grubu sadaklarıdır. Yukarıda detaylarına değinilen Argiştî yazıtını taşıyan eserin her ne kadar küçük bir kısmı günümüze ulaşmış olsa da sadağın bezeme kompozisyonu hakkında bilgi vermekteydi. Ancak Sarduri yazıtını taşıyan sadakların tüm ve tüme yakın olarak ele geçmesiyle birlikte sadaklar üzerine işlenen bezeme şablonu netlik kazanmıştır. Argiştî yazıtını taşıyan sadakta görmüş olduğumuz, kabartma tekniğinde işlenmiş bant kuşakları arasındaki zikzak bezeme ve savaş arabalı geçit alayı sahnesi³⁹⁵, Sarduri eserlerinde de görülmektedir.

³⁹² Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Fig.108b; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plt.XIII fig.2.

³⁹³ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plate XXVIII; Layard, *Monuments of Nineveh*, pl. 23; Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 121, pl.63; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: pl. XXVIII/6; Barnett, Forman, *Assyrian Palace Reliefs* pl.25.

³⁹⁴ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig.34.

³⁹⁵ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

Karmir Blur kazılarında ele geçmiş olan ve Sarduri yazıtını taşıyan dört sadaktan ikisi tüme yakındır (Şekil 3.2.2.5).³⁹⁶ Bu eserler birbirinin kopyası şeklinde imal edilmiş ve üzerlerine 8 anlatımlı sahne ve 15 bezeme kuşağı işlenmiştir. Sadaklar yaklaşık 65 cm uzunluğunda, 10 cm genişliğinde olup alt ve üst köşelerde kayışları bağlamaya yönelik iki halkası bulunmaktadır. Bahsi geçen sadakta kullanılan bu iki halka, sadakların işlenme aşamaları hakkında bilgi edinmemizi sağlaması açısından önemlidir. Bu eserde net bir biçimde görüldüğü üzere kayış halkaları sadak üzerinde kullanılan bezeme kuşağını kapatacak biçimde perçinlenmiştir. Bu durumdan yola çıkılarak, sadak yapımı için önce levhanın hazırlandığını, daha sonra bezemelerin işlendiğini ve son olarak halkaların perçinlendiğini söylemek mümkündür. Üzeri kapatılan bu bezeme kuşağında; mızrak, miğfer ve kalkan ile donatılmış süvari askeri ve arkasında iki atın çektiği savaş arabası üzerinde duran iki donanımlı asker yer almaktadır. Anlaşılan o ki geçit töreni sahnesi ve zikzak bezeme kuşağı Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri dönemlerinin ‘dönem modası’ bezemesi olarak sıkça kullanım görmüştür.

Şekil 3.2.2.5. Argiştı oğlu Sarduri Yazıtlı Sadaklar. a) Piotrovsky 1949, Urartu The Kingdom of Van 2018, 151 b) Santrot 1996, 132 c) Wartke 1993, Fig.24.

Krallığın ilk yıllarından itibaren kullanım gördüğü düşünülen ve ilk örneklerine Balavat Kapası kabartmalarında rastlanan kemerlerin, yazıtlar ile desteklenen örneği ilk

³⁹⁶ Piotrovsky, *Tri Urartskie nadpisi na bron- zovikh predmetakh iz Teisebaini (Karmir-Blur)*, 89; Piotrovsky, *Karmir-Blur I*, 51; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 132; Urartu The Kingdom of Van 2018, 151.

kez Minua oğlu Arğışti Dönemi'nde ortaya çıkmıştır.³⁹⁷ Sarduri yazıtını taşıyan iki kemer³⁹⁸ parçası günümüze ulaşmıştır ki ele geçen bu parçalar, kemerin bütününde kullanılan bezeme şablonu hakkında bilgi edinmemiz için yeterlidir. Sarduri yazıtını taşıyan miğfer, kalkan ve sadaklarda olduğu gibi Sarduri kemerlerinde de Arğışti Dönemi'ne tarihlenen kemerle yakın benzerlikler görünür. Özellikle bu kemerlerden birinin bezeme düzeni Arğışti kemeriyle birebir benzerlik göstermektedir. Kabartma tekniğinde işlenen yatay bantlar arasında dönemin hemen her eserinde karşımıza çıkan zikzak bezemeler kullanılmıştır. Eserin korunun kısmında bu bezeme düzeni yatay olarak dört kez tekrarlanmıştır. Kemerin uç kısmında ise bu bezemeler dik bir şekilde bezeme hattını sonlandırmak için kullanılmıştır. Kemerin bağlantı noktasında dikey haledde yazıtı yer verilirken diğer kemerlerde olduğu gibi kemerin bozulabilir bir malzemeye eklenmesi için kemerin tüm hattı boyunca aplik delikleri bulunur.³⁹⁹ Sarduri yazıtını taşıyan diğer kemerde ise farklı bir bezeme unsuru seçilmiştir. Yaklaşık 15 cm genişliğiyle 'geniş kemer' sınıfında değerlendirilebilecek bu eser üzerinde yedi şerit halinde kabartmalı noktalarla oluşturulmuş bezeme şablonu yer almaktadır.⁴⁰⁰ Sarduri'nin diğer kemerinde olduğu gibi kemerin bağlantı kısmının yatay boşluğuna yazıt işlenmiş olup diğer kemerden farklı olarak üzerinde boğa piktogramı bulunmaktadır. Böylelikle ilk olarak İşpuini⁴⁰¹ ve ardından Arğışti⁴⁰² eserlerinde karşımıza çıkan boğa piktogramın Sarduri Dönemi'nde de kullanıldığı anlaşılmıştır.

Minua ve Arğışti Dönemlerinde kullanım gören bilek koruyucularının Sarduri Dönemi'nde de kullanıldığı görülmektedir. Anlatımlı sahnelerin yer almadığı bu eserler arasında sadece Minua'nın bilek koruyucusunda nokta bezemelerin kullanıldığını bilmekle birlikte Sarduri yazıtını taşıyan eserde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır (Şekil 3.2.2.6). Keman biçimli yapıya sahip olan bu eserin köşe

³⁹⁷ Piotrovsky, *Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954*, 80. Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958*, 108 Nr. 54-168.

³⁹⁸ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320 fig.1-2.

³⁹⁹ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320 Fig.2; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 383; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 142 Fig.5.

⁴⁰⁰ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320 Fig.1; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 310; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 142 Fig.4.

⁴⁰¹ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178.

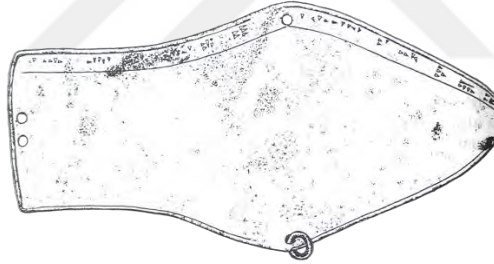
⁴⁰² Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 203 Fig.10.

noktalarında bileğe bağlanması için açılmış delikler bulunmakla birlikte krallığın ilk yıllarından itibaren süre gelen form yapısı değişmemiştir.⁴⁰³

Şekil 3.2.2.6. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Bilek Koruyucu. Merhav 1991, 122 Fig.7.

Arğişti oğlu Sarduri'ye ait oldu bilinen eserin bir kısmını at koşum takımları ve araba aksamaları oluşturmaktadır. Krallığın ilk yıllarından itibaren kullanım gördüğünü bildiğimiz at göz siperliklerinin bu dönemde kullanıldığına şahit oluyoruz. Üzerinde herhangi bir bezeme ögesi barındırmayan bu eserin üst hattı boyunca çerçeve içerisinde yazıt yer alırken köşe noktalarında bağlama delikleri yer alır (Şekil 3.2.2.7).⁴⁰⁴

Şekil 3.2.2.7. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı At Gözü Koruyucu. Belli 1977, 192, Fig.6.

İşpuini Dönemi'nde karşımıza çıkan trapez biçimli at alınlıkları Minua Dönemi'nde form değiştirerek T biçimli at alınlıklarına dönüşmüş olup,⁴⁰⁵ T formlu at alınlıkları Sarduri Dönemi'nde de kullanım görmüştür. Minua Dönemi'nde ortaya çıkan at alınlıklarında anlatımlı sahneler ve bezeme unsurları işlenmişken, Sarduri eserinde bunlara rastlanılmamaktadır.⁴⁰⁶ Sarduri Dönemi'ne tarihlendirilen bu eserin üst kısmında

⁴⁰³ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 122 Fig.7.

⁴⁰⁴ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 192, Fig.6.

⁴⁰⁵ Seidl, *Horse Trappings*, 84-85; Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 279.

⁴⁰⁶ Taşyürek, *The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, 153 fig.32.

yazıt yer alırken, eserin formuna uygun olarak tüm sınırları boyunca çift sıra halinde kabartma tekniğinde işlenmiş çizgi bezeme bulunmaktadır.

Assur betimlerinde⁴⁰⁷ ve Urartu dönemine tarihlenen tunç eserler üzerine işlenen betimlerde⁴⁰⁸ karşımıza çıkan çanları Sarduri Dönemi'nde de görmek mümkündür (Şekil 3.2.2.8). Assur betimlerindeki çanlar daha küçük boyutlara sahipken, Urartu betimlerinde daha büyük boyutlu çanlar betimlenmekle birlikte, günümüze ulaşan çanların ortalama boyutları 9 cm civarındır.⁴⁰⁹ Dikdörtgen açıklıklı sekizgen formlu ve silindirik formlu olmak üzere temel olarak iki gruba⁴¹⁰ ayrılan çanların her iki türü de Sarduri Dönemi'nde kullanılmıştır.⁴¹¹ Sekizgen forma sahip çan Argiştı yazıtını taşıyan çanın formu ile birebir benzerlik göstermektedir.⁴¹² Ancak eser üzerinde ağır korozyon sebebiyle Argiştı çanında olduğu gibi piktogramı olup olmadığı net değildir. Sarduri yazıtını taşıyan bir diğer çan silindirik forma sahip olup gövde kısmında yarıya kadar uzanan açıklık bulunmaktadır. Sekizgen forma sahip çanların aksine üst kısımlarında bulunan açıklıklardan zil dilleri değiştirilebilir tarzda imal edilmiştir.⁴¹³ Silindirik gövdeye sahip çanın birebir benzeri Nimrud Kuzey Batı Sarayı'nda ele geçmiştir.⁴¹⁴ Nimrud kazılarında ele geçen çok sayıda çan arasında silindirik gövdeye sahip ve yan yüzeyinde açıklık bulunan bu çan türü tek örnektir.⁴¹⁵ Sarduri'nin çanı ile Nimrud kazılarında ele geçen çanın birebir benzerliği ve bu çan formunun şuan için Assur örneklerinde tek örnek oluşu iki krallık arasındaki etkileşimi gösteren unsurlardan biridir.

⁴⁰⁷ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Pla. VIII, Fig. 10

⁴⁰⁸ Taşyürek, *The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, Taf.35.37; Seidl, *Bronzekunst Urartus* taf.51 fig.a.

⁴⁰⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 115.

⁴¹⁰ Seidl, *Horse Trappings*, 80; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 115; Kuvanç, Gökçe, *At Koşum Takımları*, 62.

⁴¹¹ Piotrovsky, *Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954*, 82; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 16, Fig.9; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 95 Fig.60.

⁴¹² Piotrovsky, *Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954*, 82.

⁴¹³ Kellner, *Datierungsfragen zu Urartu*, in: Franke, Fig.24; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 95 Fig.60.

⁴¹⁴ Layard, *A Second Series of the Monuments of Nineveh*, 177; Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 316 Lev. LXXVI Fig.755.

⁴¹⁵ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 53.

Şekil 3.2.2.8. Argiştı oğlu Sarduri Yazıtlı Çanlar. a) Piotrovsky 1956, 82. b) Kellner 1987, Fig.24; Merhav 1991, Fig.60.

Çoğunlukla savaş arabalarında kullanıldığı düşünülen aks kapakları Urartu Dönemi'nde silindirik ve mantar başlı şekilli olmak üzere temel olarak iki tipte karşımıza çıkar.⁴¹⁶ Silindirik gövdeli aks kapakları ilk olarak İşpuini Dönemi'ne kullanım görmeye başlamış olup⁴¹⁷ Sarduri Dönemi'nde de varlığını sürdürmüştür. Ancak mantar başlı formunda aks kapaklarının kullanımı ilk olarak Sarduri Dönemi'nde olmuştur. Genel olarak çapları 5 ila 6 cm arasında değişkenlik göstermekle birlikte aks kısmına sabitlemek için kapakların uç kısımlarında çivi yuvaları bulunmaktadır. Silindirik forma sahip aks kapaklarının içleri boş ve bir ucu kapalı biçimde üretilmiştir.

Bu döneme tarihlendirilen 3 adet aks kapağından ikisi silindirik gövdeye sahipken biri mantar başlı forma sahiptir (Şekil 3.2.2.9). Silindirik gövdeye sahip aks kapakları benzer form ve bezeme unsurlarına rastlanılmakla birlikte boyutları arasında farklılık bulunmaktadır. Bu döneme tarihlendirilen 2 eserde kapakların silindirik yüzeylerinde bantlar içerisinde Argiştı ve Sarduri Dönemleri ile özdeşleştirebileceğimiz zikzak bezemeler yer almaktadır. Her iki eserinde dairesel dip kısmında iki ayrı bezeme alanı vardır. Dairesel alanın merkezinde, benzerlerini daha önce Minua Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarında⁴¹⁸ gördüğümüz, çiçek-palmet motifli rozetler yer alır. Bu rozetin çevresi ise zikzak bezemeler ile süslenmiştir. Aks kapaklarının dip kısımlarına işlenen bu rozet betimlerinin benzerlerini Ashurbanipal kabartmasında işlenen aks

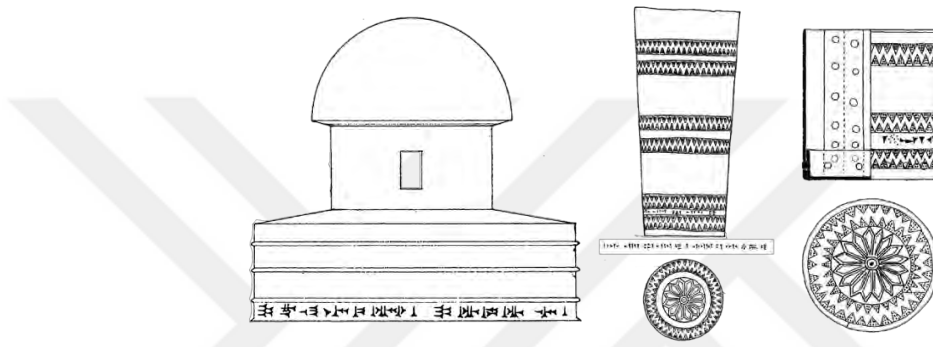
⁴¹⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 92-95

⁴¹⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 92-95

⁴¹⁸ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyylinder*, 69 Fig.6-7.

betimi⁴¹⁹ üzerinde ve Assur metal eserlerinde de görmek mümkündür. Nimrud kazılarında ele geçen tunç rozetler benzer hatlara sahiptir.⁴²⁰

Mantar başlı forma sahip aks kapağı şimdilik Urartu'da tek örnektir.⁴²¹ Merhav, Asur tasvirlerinden yola çıkarak silindirik aks kapaklarının krallığın erken dönemlerinde kullanıldığını, mantar başlı aks kapaklarının geç dönemlerde kullanım gördüğünü öne sürmüştür.⁴²² Sarduri yazıtını taşıyan mantar başlı aks kapağının gövdesi kabartma şeklinde işlenmiş birbirine paralel uzana çizgilerle bezenmiştir. Kapağın mantar biçimli kısmında aks çivilerinin takılabileceği açıklık bulunmaktadır.

Şekil 3.2.2.9. Argiştı oğlu Sarduri Yazıtlı Aks Kapağı. Taşyürek 1975 Fig. 32d.

Aks çivileri, araba tekerleklerinin sabit bir aks üzerinde döndüğünde tekerleğin akstan çıkmasını engellemek için kullanılmaktadır. Dingil pimlerinin kullanımı MÖ 3. bin yıla kadar uzanıyor olsa da günümüze ulaşan eser sayısı oldukça sınırlıdır. Olasılıkla aks çivileri olarak adlandırılan pimlerin ilk zamanlarda ahşap malzemeden üretilmiş olmasıdır.⁴²³ Sarduri yazıtını taşıyan aks çivisi mantar başlı bir yapıya sahip olup baş kısmının hemen altında iki yatay çıkıntıya sahiptir (Şekil 3.2.2.10).⁴²⁴ Bu yatay çıkıntıların hemen ortasında aks piminin takılacağı delik bulunmaktadır. Deliğin altında kalan çıkıntının aks kağanın kaymasını engellemek için yapıldığı düşünülmektedir.⁴²⁵

⁴¹⁹ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, Lev. LXXXIII, Fig. BM 124858.

⁴²⁰ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 307 Lev. LXVI, Fig. 655.

⁴²¹ Taşyürek, *Some Inscribed Urartian Bronze Armour* Fig. 32d.

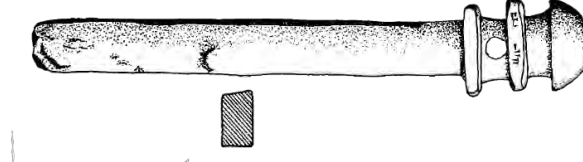
⁴²² Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 518.

⁴²³ Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, lev. 36; Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 105-106.

⁴²⁴ Belli ve Kavaklı 1981, 15 Fig. 2; Belli 1986, 87.

⁴²⁵ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 94.

Nimrud Yanık Saray'dan IV. Salmanasar Dönemi'ne (MÖ 781-772) tarihlendirilen iki aks çivisi ele geçmiştir.⁴²⁶ Oldukça basit bir şekilde imal edilen bu aks çivilerinin üst kısımlarında halkalar yer alırken hemen altında boğumlu topuzların altında çivi uzantısı yer alır.⁴²⁷

Şekil 3.2.2.10. Arğişti oğlu Sarduri Yazıtlı Aks Çivisi. Belli ve Kavaklı 1981, Fig. 2.

Arğişti oğlu Sarduri Dönemi için değineceğimiz son eser, 13x4.7 cm boyutlarında kazan eklentisi olarak tanımlanan aslan başlı eserdir (Şekil 3.2.2.11). Eklenti silindirik ve yay şeklinde olup, çıplak dişli bir aslan başıyla son bulur. Aslanın boynunda iki satırlık çivi yazıt vardır ve burada "Arğişti oğlu Sarduri" ifadesi geçmektedir. Sarduri'nin diğer eserlerinden farklı olarak, bu eserin sırt kısmından aşağıya doğru uzanan tomurcuk bezemesi yer alır. Kısa ve yuvarlak hatta sahip aslan başı, palmet şekilli burun ve bıyık kıvrımları ve düşme şeklindeki kulakları tipik Urartu aslanlarının özelliklerini yansıtmaktadır. Barnett, Urartu aslanlarının kaşlarındaki üçgen biçimli desenleri Sakçagözü ve Zincirli'den yola çıkarak Geç Hitit sanatının son evresi ile benzeştirmektedir.⁴²⁸ Assur Sanatı'nda işlenen aslan tasvirlerinin temel formu Urartu aslanlarıyla benzer olup, detaya inildikçe stilizasyon farklılıkları göze çarpmaktadır.⁴²⁹ Badem şeklinde işlenen göz çukurları, yanaklarda işlenen palmet şeklindeki kırışıklıklar, bıyıklarının detaylı bir biçimde verilmesi ve sivriltilmiş kulaklar; Assur aslanlarının en dikkat çekici özelliklerindendir.

⁴²⁶ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 105-106.

⁴²⁷ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, Lev. LXXXIII, Fig.875-876.

⁴²⁸ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 37.

⁴²⁹ Madhlloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 100-105; Collon, *Ancient Near Eastern Art*, 162-164; Sevin 2010.

Şekil 3.2.2.11. Argiştı oğlu Sarduri Yazıtlı Kazan Eklentisi. Azarpay 1968, Fig.9.

Transkafkasya ve çevresinin Demir Çağı kültürleri için çeşitli hayvan başları şeklindeki kazan eklentileri olağan olmasına rağmen, Urartu'da aslanı başlı eklenti, Batı Asya'nın buluntuları arasında henüz bilinmeyen spesifik benzersiz bir örnek sunmaktadır.⁴³⁰ Urartu aslanının kavisli ve uzun boyunlu başı, birinci binyılın ilk yarısında, Yunanistan ve Etruria'da kazan eklentileri olarak kullanılan çok sayıda eklenti yakın bir bağlantı sağlar.⁴³¹ Ghirshman, Urartu aslanlarını Assur, Suriye ve Anadolu unsurlarıyla karşılaştırmış ve bunun sonucunda Ziwiy'e'den ele geçen bir altın başlı eklenti ile benzeştirmiştir.⁴³² Ziwiy'e aslanının yuvarlak baş ve düğme kulaklarını, Urartu geleneği olarak tanımlar ancak Ziwiy'e aslanının yele detaylarını, kaştaki bukleler ve burun deliği deseni, Urartu'dan başka bir sanatsal merkeze yerleştirir.⁴³³

3.2.3. Sarduri oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı

Assur'un güçlü kralı III. Tiglat-Pileser MÖ 735 yıllarında Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya sefer düzenler ve kenti uzun süre kuşatır. Ancak kentin güçlü surlarını aşamaz ve kış aylarının yaklaşması ile birlikte kentin etrafında yer alan diğer yerleşimleri yerle bir ederek Assur Krallığı'na döner. Bu kuşatmadan hemen sonra Urartu krallığında tahtına Sarduri oğlu Rusa geçmiştir.⁴³⁴ Sarduri oğlu Rusa Dönemi'ne ait yazıtların yetersiz oluşu bu dönemin olayları hakkında bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Assur

⁴³⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 39.

⁴³¹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 39.

⁴³² Ghirshman 1965, 108, Fig.139.

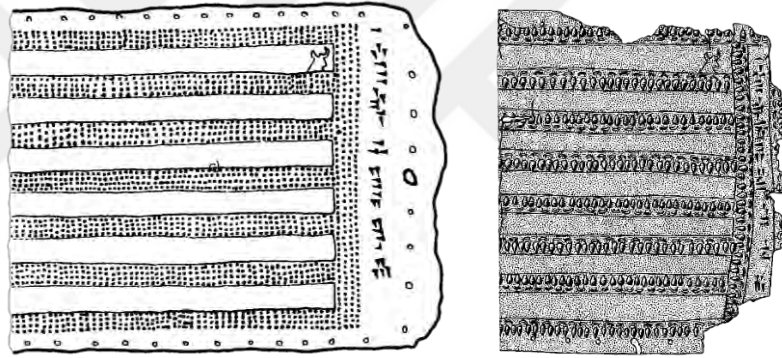
⁴³³ Ghirshman 1965, 109; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 39-40.

⁴³⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 40.

kaynaklarından edindiğimiz bilgiler ise Rusa'nın Kuzey Batı İran yaylasında Assur ile mücadelesinden bahsetmektedir.⁴³⁵

Sarduri oğlu Rusa'nın kısa süren hükümdarlık sürecine ait sınırlı sayıdaki yazıtlar gibi, ardında bıraktığı tunç eserlerin sayısı da oldukça azdır. Rusa tunç eserleri arasında günümüze ulaşmayı başarmış kemer ve kalkanlar dikkat çekicidir.

Rusa'ya ait olduğu yazıtlarla desteklenen iki kemerin bezeme şablonu birbirinden farklıdır (Şekil 3.2.3.1). Bu kemerler arasında kabartmalı nokta bezemeler ile süslenen kemer⁴³⁶, Sarduri yazıtını taşıyan kemer⁴³⁷ ile birebir benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik bezeme düzeniyle sınırlı olmayıp, kemerin üst kısmında yer alan boğa başı piktogramının ile de birebir aynıdır. Bu benzerlik kralların değişimiyle birlikte sanat tarzının devamlılığında bir değişimin olmadığı ve hatta aynı atölyelerin varlığını sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 3.2.3.1. Sarduri oğlu Rusa Yazıtlı Kemerler. a) Belli 1997, 89. b) Belli ve Kellner 1986, 320, Fig.1

Rusa yazıtını taşıyan diğer kemerde bezeme düzeni değişmezken, bezeme unsurlarında farklı süsleme elemanlarının kullanıldığı görülmektedir. Rusa'ya ait diğer kemerde olduğu gibi bu kemerin de üst köşe kısmında boğa başı piktogramının kullanılmıştır. Bu kemerde kabartmalı nokta bezemeler yerini tomurcuk bezemelere bırakmıştır. İlk olarak İşpuini eserlerinde kullanılmaya başlayan tomurcuk bezemeler Rusa'nın bu eserini süslemiştir. Kemer üzerine işlenen sekiz yatay bant kuşağı içerisine işlenen bu tomurcuk bezemeler farklı yönlerde bakar şekilde gösterilmiştir.

⁴³⁵ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 89-91.

⁴³⁶ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 89; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 169, Fig.113d.

⁴³⁷ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320, Fig.1

Argiştı ve Sarduri dönemlerinde tasarlanmaya başlayan ve krallığın son yıllarına kadar kullanılmaya devam eden hayvan alaylarıyla bezenen kalkanlar, Sarduri oğlu Rusa Dönemi'nde de kullanım görmüştür (Şekil 3.2.3.2). Konik bir gövdeye sahip kalkanın üzeri tomurcuk bezeme dizileriyle dekore edilmiş üç friz içerisinde aslan ve boğa figürleri ile süslenmiştir. Merkeze yakın ilk küçük bantta altı aslan betimlenmiştir; ikinci bantta on iki boğa gösterilmektedir ve üçüncü büyük bantta on altı aslan betimi yer almaktadır. Argiştı ve Sarduri kalkanlarında olduğu gibi Rusa yazıtını taşıyan kalkanda da aslan ve boğalar profilden işlenmiştir. Ancak Argiştı ve Sarduri kalkanlarında görmüş olduğumuz abartılı alev biçiminde işlenen yerler Rusa kalkanında yumuşatılmış ve sadeleştirilmiştir. Erimena oğlu Rusa kalkanı haricinde bu dönemden itibaren işlenen tüm aslanlarda benzer yele stilini görmek mümkündür. Bu dönemle birlikte aslanların karın kısımlarında genişlediği ve yelelerin çift sıra halinde işlendiği görülmektedir. Urartu toprakları dışında, yelelerin bu şekilde işlenişini Geç Hitit Dönemi'nde işlenen aslanlarda da görmek mümkündür.⁴³⁸ Argiştı ve Sarduri eserlerinde görülen palmet biçimli burun yapıları Rusa döneminde yuvarlatılmış bir hal almaktadır. Yine bu dönemle birlikte aslanların kalça kısmında 'S' formu işaretlerin kullanımı başlar. Boğaların temel formlarında belirgin bir değişim olmayıp, uçları yuvarlatılan dalgalı hatlarla gösterilen kıllar daha yoğun olarak işlenmiş ve tüm vücudu kaplamaya başlamıştır. Yaklaşık 77 cm çapa sahip kalkanın, kenar hatları boyunca çivi yazısı bulunmaktadır.⁴³⁹

Şekil 3.2.3.2. Sarduri oğlu Rusa Yazıtlı Kalkan. Piotrovsky 1970, Lev.38.

⁴³⁸ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, fig.122a-123b

⁴³⁹ Piotrovsky, *Karmir Blur*, Lev.38.

Bu eserler dışında Karmir Blur kazılarında Rusa yazıtını taşıyan tunç kâseler ele geçmiş olup bu kaselerin iç kısımlarına piktogramlar işlenmiştir. İlk olarak Minua eserlerinde karşımıza çıkan aslan piktogramlarının yanı sıra bu eserler üzerinde ilk kez kule ve stilize edilmiş hayat ağacı piktogramlarına rastlanılmıştır.⁴⁴⁰ Piktogramların detaylarına ‘pitogramlar’ başlığında değinilecektir.

3.2.4. Rusa Oğlu Argiști Dönemi Tunç Eser Sanatı

Rusa'nın ölümü⁴⁴¹ ardından tahta çıkan Argiști Dönemi hakkında Urartu kaynaklarından çok Assur metinlerinden bilgi edinilebilmiştir.⁴⁴² Dönemin en önemli kayıtlarına II. Sargon'a ait bir yazıtta rastlanılmış bu olup bu yazıtta, Argiști'nin Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarındaki kent devletlerini kendi yanına çekmek için uğraş verdiği ve bu uğraşın başarıyla sonuçlandığı bildirilmektedir.⁴⁴³ Rusa oğlu Argiști'nin uğraştığı sorunlardan biri Kafkaslar'dan Anadolu'ya giriş yapan atlı kavimler sorunudur. MÖ 707 yılında Kimmerler ile savaşa girmiş ancak bu savaş sonrasında yenilgiye uğramıştır. Kralın en önemli inşaa faaliyetlerinden biri olan Altıntepe Kalesi; Anadolu'nun batısına yönelen Kimmerlerin geri dönüşüne tedbir amaçlı olarak kurulduğu düşünülmektedir.⁴⁴⁴ Batı İran'da Sarab'ta da bulunan iki yazıt⁴⁴⁵ Argiști'nin hükmettiği sınırların genişliğini göstermesi açısından önemlidir.

Rusa oğlu Argiști yazıtını taşıyan eserler; Yukarı Anzaf, Ayanis ve Altıntepe kalelerinden ele geçmiştir. Ne yazık ki Rusa oğlu Argiști'ye ait çok az sayıda eser günümüze ulaşmış olup bu eserler arasında kalkan ve miğfer vardır.⁴⁴⁶ Ele geçen kalkanların biri tüme yakınken diğeri parçalanmış halde ele geçmiştir (Şekil 3.2.4.1).

Ayanis Kenti tapınak kompleksi depo odalarından ele geçen kalkan, tüme yakın ve yaklaşık 85 cm çapa sahip olup, üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Şimdiye

⁴⁴⁰ Piotrovsky, *Klinoobrazii nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 111, fig.7,32; Berghe ve De Meyer 1982, 191.

⁴⁴¹ Rusa'nın ölüm şekli hakkında net bir bilgi olmayıp, Sargon'un sekizinci sefer kayıtlarında Rusa'nın mağbiyet haberi üzerine hastalandığı belirtilirken, aynı yılın metinlerinde ‘*Rusa'nın kendi demir kaması ile kendi kalbinden bir domuz gibi bıçakladı ve yaşamına son verdi*’ ifadeleri geçmektedir. (Bknz. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 43)

⁴⁴² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 110.

⁴⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 43.

⁴⁴⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 43.

⁴⁴⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 43-44.

⁴⁴⁶ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 204-205, fig.11.

kadar değindiğimiz diğer kalkanlarda olduğu gibi köşe sınırları boyunca yazıt bulunmaktadır.⁴⁴⁷ Ayanis Kalesinden ele geçen birçok kalkan gibi bu kalkanında bir köşesi ezik durumdadır. Kalkanların tapınak avlularında veya depoların duvarlarında asılı olduğu bilinmekte olup kalkanların köşelerinde oluşan bu eziklikler, kalkanların asılı oldukları yerden düşmesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Rusa oğlu Arğişti yazıtına sahip diğer kalkan Yukarı Anzaf Kalesi’de açığa çıkarılmıştır. Parçalar halinde ele geçen bu kalkanda da bezeme unsuruna rastlanılmamış olup, tamamlana bilen kısımlarından hareketle, kalkanın köşe hattı boyunca yazıt olduğu anlaşılmıştır.⁴⁴⁸

Şekil 3.2.4.1. Rusa oğlu Arğişti Yazıtlı Kalkanlar. a) Ayanis Kazı Arşivi b) Belli 1995, 296, fig.13

Ayanis Kenti’nden ele geçen ve Rusa oğlu Arğişti’ye ait oldu bilinen bir diğer eser tunç miğferdir (Şekil 3.2.4.2). 23 cm yüksekliğe ve 30 cm genişliğe sahip miğfer tapınak avlusu depo odalarında ele geçmiştir. Miğferin alt kısmında yazıt yer almaktadır ve üzerinde bezeme bulunmamaktadır.⁴⁴⁹ Üzerinde kısmen ezikler ve yarıklar olsa da miğferin formu net biçimde anlaşılmaktadır. Tipik Urartu miğferlerinden farklı olarak daha basık bir uç kısma sahiptir. Bu tip miğferler Geç Hitit Döneminde kullanılmış olmalıdır ki Zincirli kabartmalarına işlenen süvari betimi kafasında benzer bir miğfer taşımaktadır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 280.

⁴⁴⁸ Belli 1995, 296, fig.13; Dinçol ve Dinçol 1995, 37, fig.17.

⁴⁴⁹ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 279, fig.4.

⁴⁵⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, 235, fig.241.

Şekil 3.2.4.2. Rusa oğlu Arğişti Yazıtlı Miğfer. Ayanis Kazı Arşivi.

Rusa oğlu Arğişti yazıtını taşıyan eserler arasında değineceğimiz son eser Altıntepe Kalesi'nden ele geçmiştir. Özgüç yayınlarda tunç plakanın üzerinde Rusa oğlu Arğişti'nin adının okunduğunu belirtmekle birlikte eser hakkında detay vermemiş ve fotoğrafını yayımlamamıştır.⁴⁵¹

3.3. YÜKSELİŞ ve SON DÖNEM TUNÇ ESER SANATI (MÖ 685-600)

Urartu Krallığı'nın yazılı belgelere ve arkeolojik kanıtlara göre adı, sorunsuz olarak bilinen son kralı Arğişti oğlu Rusa'dır. Rusa'dan sonra tahta çıktığı bilinen Erimeña oğlu Rusa, Rusa oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Sarduri hakkında verilerimiz oldukça sınırlıdır. Arğişti oğlu Rusa'nın saltanat süreci Urartu Arkeolojisi açısından oldukça sıra dışı ve iyi analiz edilmesi gereken bir dönemdir⁴⁵². Bazı Urartu arkeolojisi uzmanlarına göre Rusa farklı bir kişiliktir ve onun dönemi Urartu için yeniden bir canlanış sürecidir. Çilingiroğlu bu dönemi "Urartu Rönesansı" olarak tanımlarken Smith "Onarım ve Tekrar Ayağa Kalkış" süreci olarak tanımlar.⁴⁵³ İdari, kültürel ve ekonomik nitelikli bir dizi reform bu süreçte hayata geçirilir. Özellikle kil tablet ve yeni ölçü-kayıt sisteminin kullanımı yeni ekonomik ve idari sistemlerin oluşmaya başladığının habercisi olarak görülmektedir.⁴⁵⁴ Urartu'nun sondan hemen önceki bu parlak dönemi, aynı zamanda krallığı yıkılışa götüren süreçti.

⁴⁵¹ Özgüç, *Excavations at Altıntepe*, 274; Özgüç, *Altıntepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, 70.

⁴⁵² Çilingiroğlu (II) Rusa'nın sıra dışı bir kişilik olduğunun da altını çizer. Çilingiroğlu, *Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü*, 75.

⁴⁵³ Çilingiroğlu, *Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü*, 81.

⁴⁵⁴ Özellikle kil tablet ve yeni ölçü-kayıt sisteminin kullanımı yeni ekonomik ve idari sistemlerin oluşmaya başladığının habercisi olarak görülmektedir. Zimansky 2003, 7.

Urartu Krallığı kurucu krallar sürecinden itibaren gücünü ve varlığını kanıtlamak için görkemli kaleler kurmaya özel bir önem vermiştir. Kaleler dışında dış kentler, sulama kanalları ve bağlar-bahçeler gibi inşaa faaliyetleri krallığın siyasi gücünü göstermek açısından son derece önemli faaliyetlerdi. Bu durum Rusa dönemine değin hemen her kral tarafından düzenli olarak izlenen bir politika olarak karşımıza çıkar. Arğışti oğlu Rusa'nın inşaa ettirdiğı son kale olan Ayanis Kalesi aynı zamanda krallığın da son kalesiydi. Bu süreçten sonra Urartu krallarının herhangi bir önemli imar faaliyetinde bulunduğuna dair elimizde yeterli kanıt yoktur. Olasılıkla krallık Arğışti oğlu Rusa döneminden sonra kale gibi ciddi bir imar faaliyetinde bulunabilecek güçte değildi.

Arğışti oğlu Rusa döneminin yazıtlarına baktığımızda yeni askeri seferlerden ve başarılarından çokça söz edilmez. Krallığın topraklarına yeni toprak katılımı bu süreçte söz konusu değildir. Bu durum askeri seferlere ve bu seferlerden elde edilen ganimet ve vergilere dayalı bir ekonomik sistem için ciddi bir sorun olmalıydı. Var olan yazılı kanıtlara göre yapılan seferler ve bu seferlerden elde edilen insan ağırlıklı ganimetler büyük bir devlet mekanizmasının çarklarının dönebilmesi için yeterli değildi. Yapılan imar projeleri, bilhassa kaleler ve bu kalelerde görülen yüksek standarttaki mimari ve diğer bulgular bu dönemde devletin harcamalarının hiç de az olmadığını göstermektedir. Gelir-gider dengesindeki bu bozukluk ileriye dönük gelişmelerde olumsuz etki yaratmış olmalıydı.

Yine yazılı kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla bu seferlerle getirilen ve yeni kurulan kentlere yerleştirilen farklı etnik yapıları sahip olan insan toplulukları söz konusuydu. Sayıca hiç te az olmayan bu gruplar aynı zamanda krallığa karşı birer tehdit unsuru durumundaydılar. Sosyo-ekonomik sistemin sekteye uğradığı durumlarda ayaklanmaya hazır olan bu gruplar merkezi otorite için ciddi tehlike unsuruydu. Ayrıca bu durum coğrafi ve ekolojik koşulları belli olan Urartu Ülkesi gibi zorlu coğrafyaya sahip topraklar için nüfus artışı demekti. Bu da besleyebileceğinden fazla nüfus demekti. Bu ayrım da Rusa döneminin bir yıkılış süreci olarak ortaya çıkmasında etkili olmuş dinamiklerden biri olarak düşünülebilir.

Gerçekleştirdiğı faaliyetler ile Urartu Krallığını ve sanatını zirveye çıkaran Arğışti oğlu Rusa, yanlış politikalarla krallığın çöküşüne zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla 'Yükseliş ve Son Dönem' olarak isimlendirdiğimiz dönem, Arğışti oğlu Rusa'nın tahta

çıktığı yıl olan MÖ 685 yılından itibaren başlatılmıştır. Bu döneme Argiştı oğlu Rusa'nın eserleri damga vurmaktayken, az sayıda Erimena oğlu Rusa yazıtı taşıyan eser bulunmaktadır.

3.3.1. Argiştı Oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı

Argiştı oğlu Rusa'nın yönetim yıllarının tam tarihleri bilinemese de MÖ. 685-645 arasında yönetimde olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵⁵ Argiştı oğlu Rusa'nın yönetim yıllarına dair olan bu belirsizliğin en önemli sebeplerinden biri de bu döneme dair Asur Krallığı ile çağdaş ve bağlantılı herhangi bir yazıtın olmayışıdır.⁴⁵⁶ Bir diğer deyişle Asur ve Urartu krallıkları bu süreçte herhangi bir ilişki içerisinde değillerdi. Sadece Assur değil Urartu'nun çağdaşı olan ve ilişki içerisinde olduğu Geç Hitit Krallıkları gibi diğer yazılı geleneğe sahip kültürlerin belgelerinde de Urartu ile ilişkiye dair herhangi bir bilgi yoktur. Rusa dönemine tarihlenen yazıtların birçoğunun askeri seferleri içeren yazıtlardan çok kralın imar faaliyetleri ile ilgili ve daha çok dini içerikli yazıtlar olması da bu durumla bağlantılı olabilir. Bu durum aynı zamanda Argiştı oğlu Rusa Dönemi'nin barış ve huzur dönemi olarak da yorumlanmasına da neden olmuştur. Ezeli düşman Assur ve civarındaki diğer politik güçlerle görece sağlanan barış ve huzur ortamı belki de Rusa'ya dönemi boyunca siyasi-kültürel reformlar ve imara dönük aktiviteler açısından uygun bir iklim yaratmış olmalıydı. Buna rağmen Rusa döneminde hiçbir askeri faaliyette bulunulmadığını söylemek de zordur. Eldeki bazı yazılı kanıtlardan – kralın en önemli yazılı belgeleri olan Mazgirt yazıtı, Kef Kalesi yazıtları ve Ayanis Kalesi tapınak yazıtı gibi –Rusa'nın Assur, Hate, Etiuni ve Muşki gibi ülkelerden getirilen esirleri kurduğu kentlere yerleştirdiğini öğrenmekteyiz.⁴⁵⁷ Fakat bu tutsakların nasıl elde edildiğine, bir diğer deyişle herhangi bir askeri sefere dair açık bilgi bu yazıtlarda bulunmamaktadır.

En uzun süre tahtta kalan Urartu kralı ünvanına da sahip olan Rusa'nın dönemi MÖ 7 yüzyıl boyunca Yakındoğu'da ciddi bir tehdit durumunda olan İskit ve Kimmer gibi

⁴⁵⁵ Rusa'nın yönetim yılları konusundaki tartışmalar için bkz. Çilingiroğlu, Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, 23; Çilingiroğlu 2008, 483-485.

⁴⁵⁶ Argiştı oğlu Rusa dönemi boyunca Assur tahtında üç kralın var olduğu tahmin edilmektedir: Sanherib (MÖ704-680), Esarhaddon (MÖ 681-669) ve Assurbanipal (MÖ 668-627). Sadece Asur kralı Esarhaddon dönemine ait bir yazıtta Assur ile Urartu'nun Şubria Ülkesi için mücadele ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 104-111.

⁴⁵⁷ Çilingiroğlu, *The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom*, 484; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 66.

yıkıcı atlı kavimlerin tehdidinin geçerli olduğu bir dönemdir. Görece barış ve refah dönemi olsa da Rusa dönemi boyunca bu atlı kavimlerin tehditleri söz konusuydu.

Argiştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan tunç eserler, başta Ayanis Kalesi/Kenti olmak üzere Karmir Blur ve Toprakkale kazılarında ele geçmiştir. Bu eserler arasında; kalkanlar, miğferler, sadaklar, ingotlar, inşa diskleri, kaseler, mızrak uçları ve şamdan bulunmaktadır. Ancak Ayanis Kalesi/Kazısı'ndan ele geçen ve Argiştı oğlu Rusa yazıtı taşıyan eserlere tezimizin V. bölümünde değerlendirileceğinden, bu başlık altında ele alınmayacaktır.

Argiştı oğlu Rusa tarafından kurulduğunu bildiğimiz Karmir Blur Kalesi kazılarında çok az sayıda Argiştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan tunç eserin ele geçmiş olması oldukça şaşırtıcıdır (Şekil 3.3.1.1). Bu eserler arasında tunç bir kap ve tunç kapı halkası incelemeye değerdir. Piotrovsky tarafından yayımlanan tunç kapın formundan ziyade, kabın iç kısmında yer alan piktogram dikkat çekicidir.⁴⁵⁸ Daha önce Argiştı ve Sarduri Dönemlerinde karşımıza çıkan boğa başlı piktogram, Argiştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan eserde boğanın gövdesinin bir kısmı belli olacak biçimde işlenmiştir. Bu piktogram etrafından yer alan yazıttan (Ru-sa-ani-i-URU.TUR-gi) anlaşıldığı üzere bu kap Rusa tarafından Karmir Blur için yaptırılmıştır.⁴⁵⁹

Argiştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan bir diğer eser Karmir Blur kazılarında depo yapısında ele geçen kapı halkasıdır.⁴⁶⁰ Yazıtlı kapı halkalarının benzerleri; Toprakkale⁴⁶¹ ve Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında açığa çıkarılmış olup, diğer Urartu kalelerinde de çok sayıda yazısız kapı halkası ele geçmiştir. Kapı halkaları kabaca, bir ucunda küçük halkası ve diğer ucunda daha büyük bir halkaya sahip formda dökülmüşlerdir. Bahsi geçen eser 46 cm uzunluğa sahip olup, halkalarının boyutları 7 ve 13 cm'dir.⁴⁶² Büyük halkanın üzerinde 'Ru-sa-a-i Ar-gis-te-hi-ni-i E u-ri [is-hu-si-i^{URU d}]Te-i-se-ba-i-ni-URU' ifadeleri

⁴⁵⁸ Piotrovsky, *Klinoobrazie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949'*, 112 fig.8

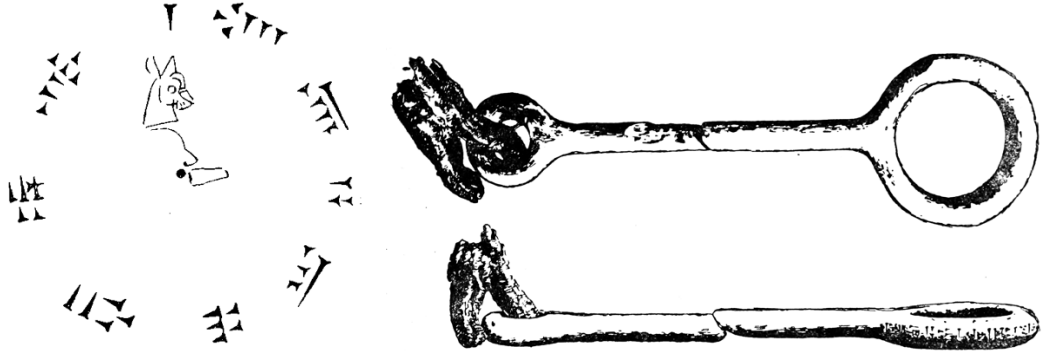
⁴⁵⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 41. I.10.

⁴⁶⁰ Piotrovsky, 53.

⁴⁶¹ Wartke, Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, 85, taf. 24.

⁴⁶² Piotrovsky, 53.

geçmektedir. Bu ifade de eserin Argisti oğlu Rusa'nın Teisebai URU (Karmir Blur) kentindeki hazinesine⁴⁶³ ait olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3.3.1.1. Argiştî oğlu Rusa Yazıtlı Kase ve Kapı Halkası. a) Piotrovsky 1951, 112 fig.8 b) Piotrovsky 1948, 53.

Hangi kral tarafından kurulduğu tartışmalı olan Toprakkale⁴⁶⁴ kazılarında ele geçen ve Argiştî oğlu Rusa yazıtını taşıdığı tespit edilen tunç eserlerin sayısı iki örnekle sınırlıdır (Şekil 3.3.1.2). Bu eserlerden biri ilk olarak Barnet⁴⁶⁵ tarafından yayımlanan sadaktır. Argiştî oğlu Sarduri dönemlerinde karşımıza çıkan anlatımlı sahnelerle süslenmiş sadaklardan farklı olarak sadece birbirine paralel uzanan kabartma bantlarla süslenen sadığın sadece üst kısmı ele geçmiştir. Ağız kısmının hemen altında yer alan yazıttan eserin Rusa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶

Argiştî oğlu Rusa'ya ait olduğu önerilen diğer eser, yine Toprakkale 'den ele geçen şamdandır.⁴⁶⁷ Urartu'da yapılan kazılarda, üçü tunç, üçü demir olmak üzere, her biri bir altlık kaidesi ve bir lambayı desteklemek üzere üç ayağın ortasından yükselen yüksek bir gövdeden oluşan altı şamdan ele geçmiştir.⁴⁶⁸ Bu şamdanlardan en dikkat çekicisi

⁴⁶³ Yazıtta yer alan 'urišhi' ibaresi Salvini tarafından hazine olarak çevrilirken; Işık bu ifadenin tunç deposu olduğunu belirtmektedir. (Detaylar için Bknz. Işık ve Kuvanç 2018, 227-235.)

⁴⁶⁴ Toprakkale'den ele geçen eserler ağırlıklı olarak Argiştî oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa'ya aittir. Erimena oğlu Rusa'nın kronolojik sıralaması tartışmalı olduğundan Toprakkale'ninde hangi Rusa tarafından kurulduğu tartışmalıdır. (Bknz. Michael Roaf, "Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt Rusa Sarduri I and Rusa Erimenai", ARAMAZD, 5/1 (Yerevan, 2010), 66-82; Altan Çilingiroğlu, "Rusa son of Argiştî: Rusa II or Rusa III?", ARAMAZD, 45 (Yerevan 2008), 21-29; Michael Roaf, "Could Rusa Son of Erimena have been King of Urartu During Sargon's Eight Campaign?", *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14 Oktober 2007*, Acta Iranica, 51, 2012, 187-216.)

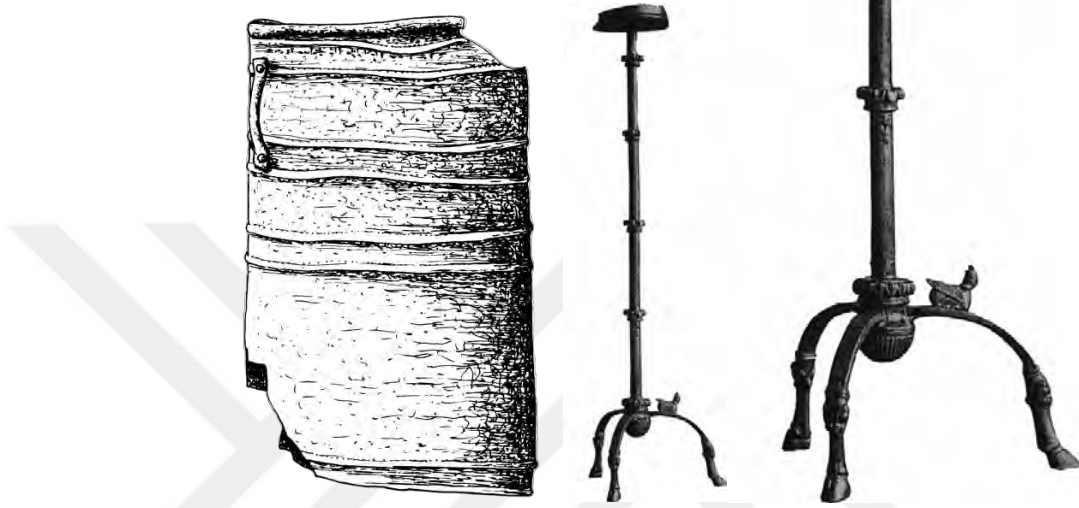
⁴⁶⁵ Barnet, 170 fig.7.

⁴⁶⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 89-90.

⁴⁶⁷ Lehmann-Haupt 1907, 93, fig.63.

⁴⁶⁸ Bütünlüğünü korumuş şamdan sayısı 6 olup, bazı parçalarında şamdan olabileceği önerilmektedir. (Bknz. Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 263).

dekoratif detaylara sahip Toprakkale şamdanıdır.⁴⁶⁹ Yaklaşık 113 cm yüksekliğe sahip şamdanın tepe kısmında daire biçimli ateş yatağı yer alırken şamdanın şaftları, düzenli aralıklarla konumlanan yaprak bezemeli halka parçaları ile süslenmiştir.⁴⁷⁰ Şamdanı ayakta tutan üç adet kavisli bacaklar, bir aslan başının ağzından çıkan boğa toynaklarından oluşmaktadır. Şamdanın bacakları üzerine, ayakları altında toplanmış, oturur biçimde döküm sfenks applike edilmiştir.

Şekil 3.3.1.2. Arğışti oğlu Rusa Yazıtlı Sadak ve Şamdan. a) Barnet 1972, 170 fig.7. b) Lehmann-Haupt 1907, 93, fig.63.

Mısır'dan Yunanistan'a değin geniş bir coğrafyada tasvir edilen sfenkslerin Urartu sanatında ilk kullanımını Anzaf Kalkanı'nda görmekteyiz.⁴⁷¹ Genel olarak Urartu sfenks tasvirlerine baktığımızda, profilden, tüm ayakları görülecek biçimde, adım atar veya koşar pozisyonda betimlendiklerini görmekteyiz. Kimi zaman sakalsız, Hitit etkili boynuzlu başlık takmış, kuyruğu yukarı doğru iken, kimi zaman da kuyruğu aşağı eğik biçimde, Assur tipi sakallı ve tıpkı Lamassu örneklerinde olduğu gibi toynaklı olarak görmek de mümkündür.⁴⁷² Sfenkslerin kanatları, arkaya doğru, hafif yukarı eğimle, kıvrımsız bir biçimde uzanmaktadır. Başlarının arkasında, ensede dışa doğru kıvrılan saç uzantısı bulunan örneklerle birlikte saçsız ve başlıklı biçimde tasvir edilen örnekler de mevcuttur. Sfenkslerin göz formları genellikle badem şekilli olarak işlenmiştir.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Lehmann-Haupt 1907, 93, fig.63; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 246; Seidl 1994, 82 Taf.23.

⁴⁷⁰ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 246; Seidl 1994, 82 Taf.23.

⁴⁷¹ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 61, Çiz.25.

⁴⁷² Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*: 65; van Loon: 1966: 98, Pl. XIX

⁴⁷³ Işıklı, Ocak, 253-263.

Argiştı oğlu Rusa yazıtın yer aldığı şamdana applike edilen döküm sfenksin insan biçimli baş kısmı Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ortaya çıkan eserler ile yakın benzerlik göstermektedir ki aynı krala sahip olan eserlerin benzerliği şaşırtıcı değildir. Ayanis Kalesi/Kenti kazılarından ortaya çıkarılan su mermeri podyumlar üzerinde⁴⁷⁴ ve Cella yapısına girişi sağlayan koridorun güney duvarını süsleyen intagliyolarda kazı tekniğinde işlenen sfenkslerin⁴⁷⁵ yüz hatları ve başlıkları Toprakkale şamdanı sfenksi ile birebir benzerdir. Bunlar dışında Ayanis son dönem kazılarında ele geçen altın kaplamalı tunç sfenkste benzer stilde işlenmiştir.⁴⁷⁶

3.3.2. Erimena oğlu Rusa Dönemi Tunç Eser Sanatı

Erimena oğlu Rusa'nın egemenlik yılları tartışmalı olmakla birlikte⁴⁷⁷ genel kanı Erimena oğlu Rusa'nın, Argiştı oğlu Rusa'dan sonra tahta geçtiğidir ki eğer bu düşünce doğru ise Erimena oğlu Rusa'nın 645-635 yıllarında Urartu Krallığını yönettiği söylenebilir.⁴⁷⁸ Bir diğer görüş ise Assur yazılı kaynaklarından yola çıkarak Erimena oğlu Rusa'nın 713-709 yılları arasında tahtta kaldığıdır.⁴⁷⁹ Kronoloji tartışmaları yanı sıra Erimena'nın krali bir ünvanının olmayışı Rusa'nın tahtı gasp ettiği veya Erimena'nın bir Urartu prensi olabileceği biçiminde yorumlanmıştır.⁴⁸⁰

Bu tartışmaların temelinde Erimena oğlu Rusa'ya ait arkeolojik verilerin eksikliği yatmaktadır. Belki de Erimena oğlu Rusa'ya ait en fazla veri Toprakkale kazılarından elde edilmektedir ki Rusa'ya ait yazıtlı tunç eserin hemen hepsi Toprakkale kazılarından ele geçmiştir. Bu eserlerin tamamına yakını kalkan ve kalkan parçalarından oluşmaktadır (Şekil 3.3.2.1).

Toprakkale kazılarından ele geçen kalkan, daha önce benzerleri Minua oğlu Argiştı Dönemi'nden itibaren ortaya çıkmaya başlanan ve sonrasında da kullanım gören adak kalkanlarıyla benzerlik göstermektedir. Şimdiye değin karşılaşılan kalkanlar hem aslan

⁴⁷⁴ Işıklı, Türker, Aras, Akın Aras, Özdemir, Öztürk, 84-98.

⁴⁷⁵ Çilingiroğlu, *Temple Area*, 62-64

⁴⁷⁶ Işıklı, Ocak, 'Ayanis Metal Sfenksi' Işığında Yakındoğu ve Anadolu Kültürlerinde Sfenks Üzerine Gözlemler, 253-263.

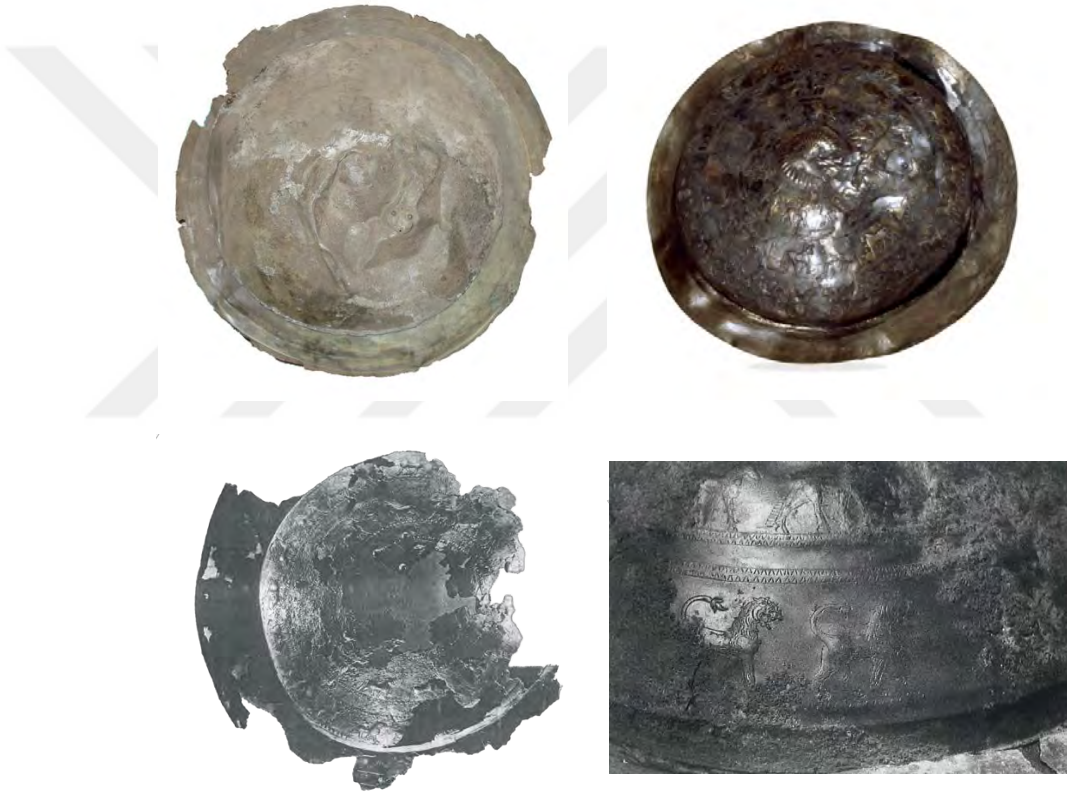
⁴⁷⁷ Kroll 1984; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 122.

⁴⁷⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 46.

⁴⁷⁹ Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa*, 30.

⁴⁸⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 46. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 126-127; Raof, Thureau, Lehmann, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi, *Urartu and its Neighbors*.

hem de boğa alaylarıyla süslenmiş olup konik kısımlarında çeşitli çiçek motifleri yer almaktaydı. Ancak Toprakkale kazılarında ele geçen ve Erimena oğlu Rusa dönemine tarihlenen kalkanın birinde boğa figürleri kullanılmamış olup kalkan birbirini takip eden aslan motifleriyle süslenmiştir.⁴⁸¹ Erimena oğlu Rusa öncesi krallara ait kalkanlarda görmeye alışık olduğumuz tomurcuk bezemeleri, bahsi geçen kalkanda kullanılmamış olup tomurcuk bezemeler yerine saç örgü bezememesi kullanılmıştır. Örgü bezemeye ilk olarak İşpuini oğlu Minua yazıtlı miğfer parçasında rastlanılmakla birlikte Minua eserinde kullanılan örgü ikili düzende sarmalanmışken⁴⁸², Rusa miğferinde kullanılan örgü bezemeler üçlü düzende işlenmiştir.⁴⁸³

Şekil 3.3.2.1. Erimena oğlu Rusa Yazıtlı Kalkanlar. a) Barnet 1950, Fig.3. b) Wartke 1990, Fig.4. c) Seidl 2004, Lev.13. d) Erzen 1962, Fig.13.

Erimena oğlu Rusa'nın bir diğer kalkanında da üçlü örgü motifi kullanılmış olup, bu kalkanın merkezinde, üçgen uçlara sahip iç içe geçmiş çiçek rozeti motifleri

⁴⁸¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* Taf.14.

⁴⁸² Zahlhass, *Zwei neue urartäische Inschriften*; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 75, Fig.36.

⁴⁸³ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 13 Taf.2; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66, fig.58.

kullanılmıştır.⁴⁸⁴ Benzer rozet motifleri İşpuini oğlu Minua dönemine tarihlendirilen aks kapağında karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Rusa ve Minua eserlerindeki bezeme unsurlarında ki benzerlik örgü motifleriyle sınırlı kalmayıp, rozet motifinde de devam etmiştir. Bahsi geçen kalkan üzerinde saç örgü motiflerinin sınırladığı üç bezeme kuşağı yer almaktayken, kalkanın uç kısmında yazıt bandı bandı bulunmaktadır. Bu kuşaklar içerisinde birbirini tekrar eden aslan ve boğa figürleri işlenmiştir.⁴⁸⁵

Erimena oğlu Rusa yazıtlı kalkanlarda karşımıza çıkan aslan ve boğa figürlerinin tasvirleri üslup gelişimi, hali hazırda tartışmalı olan hükümdarlık kronolojisine yeni tartışmalar getirmiştir.⁴⁸⁶ Lehmann-Haup Toprakkale'den ele geçen kalkanlar üzerindeki figür ve bezemelerden yola çıkarak, bu betimlerin Argiştı oğlu Rusa'nın eserleri üzerinde yer alan betimlerden daha gelişmiş olduğunu ve dolayısıyla Erimena oğlu Rusa'nın Argiştı oğlu Rusa'dan sonra hükümdarlık yaptığını öne sürmüştür. Buna karşılık olarak Seidle Erimena oğlu Rusa eserlerinde görünen üslubun Argiştı oğlu Rusa'dan çok önce bir döneme ait olması gerektiğini savunmuştur.⁴⁸⁷

Toprakkale'de ele geçen kalkanlar üzerinde işlenen aslan figürlerinde karşımıza çıkan, yukarı doğru kıvrımlı kuyruk, alev biçiminde işlenen kabarık yeleler ve göğüs kılları, kas yapıları ve duruş pozisyonları Argiştı oğlu Sarduri kalkanı⁴⁸⁸ üzerinde yer alan aslan betimlerini çağrıştırmaktadır. Benzer durum kalkanlar üzerinde yer alan boğa figürleri içinde geçerlidir. Boğanın vücudunun tamamına yayılan yele bezemeleri, kuyruk püskülleri, bacaklarında işlenen kas hatları ve yuvarlak göz yapıları Argiştı oğlu Sarduri dönemi boğalarını anımsatmaktadır. Tüm bu olgular ve daha önce bahsettiğimiz saç örgü ve rozet motifleri de göz önünde bulundurulduğunda Erimena oğlu Rusa döneminde kullanılan üslup biçimini eskiye öykünme olarak tanımlayabiliriz. Çünkü şimdiye değin karşılaştığımız küçük farklılıkları usta veya atölye farklılıkları olarak tanımlayabilirken bu denli geniş farklılıklar büyük bir anlayış değişikliğinin göstergesidir. Erimena oğlu

⁴⁸⁴ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van 12*, Taf.1 Fig.9; Azarpay 1958, 66, Taf.56; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 52, Fig.4b.

⁴⁸⁵ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 52, Fig.4b.

⁴⁸⁶ Tartışmaların detayları için baknz. Raof, Thureau, Lehmann, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi, *Urartu and its Neighbors*.

⁴⁸⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 124, Fig.94.

⁴⁸⁸ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 21, fig.18.

Rusa'ya ait yazıtlı eserlerin sayısının sınırlı olması ve eserlerin ele geçtiği Toprakkale kazılarının erken dönemlerde yapılmış olması yorumları da sınırlı tutmaktadır.

Genel kanı olarak Urartu Krallığı'nın son kralı olduğu düşünülen Erimena oğlu Rusa'dan sonra birkaç kral ismi geçse de bu isimlerden Sarduri oğlu Sarduri hariç diğer kralların eserlerine henüz ulaşılammış olup sanatları hakkında bir bilgiye sahip değiliz.⁴⁸⁹ Karmir Blur kazılarında 53 numaralı odadan ele geçen kalkan parçası üzerindeki yazıttan⁴⁹⁰ eserin Sarduri oğlu Sarduri'ye ait olduğu anlaşılmıştır.⁴⁹¹ Ancak bahsi geçen kalkan parçasının çizimi veya fotoğrafı yayımlanmadığından eser hakkında bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır.

3.4. PİKTOGRAMLAR

Assur coğrafyasından getirdikleri çivi yazısıyla, Doğu Anadolu coğrafyasına ilk kez yazıyı tanıştıran Urartu Krallığı'nın kendine özgü formlarla hiyeroglif yazı türünü de kullanmışlardır. Urartu Krallığı'nda hiyeroglif yazı türlerinin özellikle pithoslarda ve çeşitli seramik kaplarda⁴⁹² ölçü birimi olarak kullanıldığını görsek de çeşitli tunç eserler üzerinde de çeşitli piktogramlar/damgalar ile karşılaşılmaktadır. Krallığın ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan piktogramlar, krallığın son yıllarına kadar kullanım görmüştür. Bu süre zarfında kullanılan piktogramlar; boğa başı, aslan başı, dağ keçisi başı, kuş, kuş başı, kule ve hayat ağacı baskılarından oluşmaktadır (Şekil 3.4.1).

İlk olarak Sarduri oğlu İşpuini Dönemi'nde ortaya çıkan piktogramlar, İşpuini yazıtını taşıyan bir diskin dış kenar kısmına uzun boynuzlu boğa başı şeklinde işlenmiştir.⁴⁹³ Boğa başı biçiminde işlenen piktogramlar, Minua oğlu Argiştı yazıtına sahip bir çan üzerinde; Argiştı oğlu Sarduri yazı taşıyan bir kemer üzerinde; Sarduri oğlu Rusa'ya ait iki kemer üzerinde ve Argiştı oğlu Rusa yazıtı taşıyan tunç kâsede görülmektedir. Sarduri oğlu Rusa'ya ait kabartmalı nokta bezemeler ile süslenen kemer⁴⁹⁴, Sarduri yazıtını taşıyan kemer⁴⁹⁵ ile birebir benzerlik göstermektedir. Bu

⁴⁸⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 46-47.

⁴⁹⁰ UKN 459.

⁴⁹¹ Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958*, 109.

⁴⁹² Derin, 81.

⁴⁹³ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178, Fig.1 Taf.1.

⁴⁹⁴ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 89; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 169, Fig.113d.

⁴⁹⁵ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320, Fig.1

benzerlik bezeme düzeniyle sınırlı olmayıp, kemerin üst kısmında yer alan boğa başı piktogramının varlığı ile de birebir aynıdır. Arğişti oğlu Rusa yazıtına sahip tunç kâse içerisinde görülen boğa piktogramı diğerlerinden farklı olarak, boğanın gövdesinin bir kısmı da belli olacak biçimde işlenmiştir.

Aslan başı piktogramı, ilk olarak Minua Dönemi ile birlikte tunç eserler üzerinde görülmeye başlamıştır. Aslan başı biçiminde işlenen piktogramlar, Minua yazıtlı iki at göğüslüğünde ve at koşum takım parçasına ait olan disk üzerinde; Minua oğlu Arğişti yazıtlı iki at göğüslüğünde ve bilek korucusunda görülmektedir. Minua yazıtı taşıyan iki farklı at göğüslüğünde ve form açısından İşpuini yazıtı taşıyan eserle büyük benzerlikler gösteren ve üzerinde Minua yazıtı bulunan disk üzerinde aslan piktogramına rastlanılmaktadır. Benzer durum Minua oğlu Arğişti eserleri içinde geçerlidir. Arğişti yazıtına sahip pektorallerin form yapısı Minua dönemine tarihlendirilen eserlerle birebir benzer olup eserler üzerinde aslan piktogramı yer almaktadır.

Şekil 3.4.1. Piktogramlar

Urartu Kültüründe yaygın olarak kullanım gören aslan ve boğa başlı piktogramların yanı sıra kuş, kuş başı, dağ keçisi başı, kule ve hayat ağacı biçimli piktogramlara da rastlanılmaktadır. Bunların arasında en nadir kullanım gören damga kuş, kuş başı ve dağ keçi başı biçimli piktogramlardır. Her iki örnek de Karmir Blur kazılarında ele geçen kaselerin içine işlenmiştir. Kuş başı biçimli piktogramın yer aldığı tunç kâse içinde Minua oğlu Arğişti yazıtı bulunurken⁴⁹⁶, kuşun gövdesi ile birlikte işlendiği tunç kâse Arğişti oğlu Sarduri Dönemi'ne aittir.⁴⁹⁷

Dağ keçisi başı piktogramının uygulandığı eserlerde yazıt yer almadığından hangi krala ait olduğu bilinmemektedir. Genel olarak kaselerin⁴⁹⁸ iç kısımlarında karşılaşılan

⁴⁹⁶ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig. 27.

⁴⁹⁷ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig. 28.

⁴⁹⁸ Taşyürek, *Urartian Figurines and Metal Vessels in the Adana Regional and Gaziantep Museums*, Fig 4,6,7; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 200, 3-4.

bu piktogramlar, miğferlere eklenen kulak korucuyu üzerinde⁴⁹⁹ ve çanlarda⁵⁰⁰ da kullanılmıştır.⁵⁰¹ Kule ve hayat ağacı biçimli piktogramların tamamı bir kompozisyon olarak tasarlanmış olup hayat ağacı kulenin üzerinden yükselir biçimde betimlenmiştir. Bu piktogramlar tamamı aslan piktogramları ile birlikte verilmiş olup Arğişti oğlu Sarduri⁵⁰² ve Sarduri oğlu Rusa⁵⁰³ yazıtı taşıyan kaselerin iç kısımlarına işlenmiştir.

Yukarıda bahsi geçen bu piktogramların gelişi güzel işlenmediği, uzman kişiler tarafından uygulandığı açıktır. Peki farklı biçimlere sahip bu piktogramlar kimler tarafından ve ne için kullanıldı? Ne yazık ki bu sorunun cevabı henüz net olarak bilinmemektedir. Ancak piktogramların biçimleri ve üzerine uygulandıkları eserlerin formlarından yola çıkılarak birkaç yorum yapmak mümkün olabilir.

Piktogramlar genel çerçevede incelendiğinde, temel olarak iki farklı sebeple kullanım görmüş olabilir. İlk öneri olarak bu piktogramlar, eserin üretildiği atölyeye veya eseri imal eden ustaya işaret ediyor olabilir. Birkaç örnekten yola çıkılarak eserler üretimi ve üzerine işlenen çeşitli bezemeler tamamlandıktan sonra piktogramın eserin uygun bir bölüne uygulandığını söylemek mümkündür.⁵⁰⁴ Dolayısıyla yakın dönemlere tarihlendirilen benzer form ve bezemeye sahip eserleri üzerine uygulanan piktogramların da aynı olduğu görülmektedir. Örneğin, form ve bezeme şablonu açısından birebir benzerlik gösteren Sarduri oğlu Rusa'ya ait kemer⁵⁰⁵ ile Sarduri yazıtını taşıyan kemer⁵⁰⁶ üzerine aynı piktogram(boğa) uygulanmıştır. Benzer durum Minua ve oğlu Arğişti yazıtını taşıyan eserler için de geçerlidir. Neredeyse birbirinin kopyası şeklinde imal edilen pektorallerin üzerinde aslan piktogramlarını görmek mümkündür.⁵⁰⁷ Öte yandan Arğişti oğlu Sarduri ve oğlu Rusa yazıtı taşıyan kaselerin iç kısımlarına işlenen hayat ağacı, kule ve aslan piktogramları⁵⁰⁸ da yakın bir dönem içerisinde benzer biçimde uygulanan piktogramlara örnek verilebilir. Aynı dönem içerisinde farklı amaca yönelik

⁴⁹⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* Lev.7e.

⁵⁰⁰ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, Fig. 8; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 78, Fig.61.

⁵⁰¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 50.

⁵⁰² Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig. 31.

⁵⁰³ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig. 32.

⁵⁰⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 159, Fig.113.

⁵⁰⁵ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 89; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 169, Fig.113d.

⁵⁰⁶ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320, Fig.1

⁵⁰⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 112, Fig.84.

⁵⁰⁸ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig. 31-32.

üretilen tunç eser üzerinde farklı türlerde piktogramlarla karşılaşmak mümkündür. Örneğin Minua oğlu Arğışti yazıtlı bilek korucusunda⁵⁰⁹ aslan başı, tunç kâsede⁵¹⁰ kuş başı ve çan üzerinde⁵¹¹ boğa başı piktogramı yer almaktadır. Bu örneklerden yola çıkıldığında piktogramların tek bir krallık dönemine ait olmadı kesin olarak söylenebilir.

Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, piktogramlar atölyeler ile ilişkilendirilebilir ve bu durum üzerinden atölyelerin kendilerine özgü işaretlerinin olduğunu önerilebilir. Dolayısıyla bu piktogramlar, merkezi bir atölye dışında birbiriyle etkileşim içinde olan çağdaş atölyelerin varlığına işaret edebilir.⁵¹² Çağdaş atölyelerin varlığı da aynı dönemlere tarihlendirilen eserler üzerinde görülen dikkate değer stil değişimlerinin sebebi olmalıdır. Piktogramların kullanımına yönelik bir diğer öneri ise piktogramların, üretilen eserin hangi sınıf tarafından kullanılacağını belirtmek için uygulanmış olabileceğidir.⁵¹³ Örneğin aslan başı piktogramının genel olarak krali mallar üzerinde kullanılırken, boğa ve kuş başı gibi piktogramların ise askerler tarafından kullanılan eserler üzerine uygulandığı düşünülmektedir.⁵¹⁴ Bu yorumun tam anlamıyla desteklenebilmesi için piktogramlar hakkında daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

⁵⁰⁹ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 193 Fig.7.

⁵¹⁰ Piotrovsky, *Klinoobrazie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 111, Fig.4.

⁵¹¹ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 203 Fig.10.

⁵¹² Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 3-4.

⁵¹³ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 53.

⁵¹⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 53.

DÖRDÜ CÜ BÖLÜ

AYANİS KALESİ/KENTİ VE TUNÇ ESERLERİN ELE GEÇTİĞİ MEKANLARIN ÖZELLİKLERİ

Ayanis Kalesi/Kenti Van'ın 35 km kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis köyünün 500 metre kuzeyinde, Van- Erciş yolu yakınında bulunan Alaköy'e 20 km uzaklıkta yer almaktadır. Van Gölü'nden 300 m kadar içeride kalan ve sur içi boyutlan yaklaşık 400 x 150-200 m olan kale, göl seviyesinden 225-250 m, deniz seviyesinden 1866.0 m yükseklikte bir kayalık üzerinde konumlanmıştır.⁵¹⁵ Ayanis Kalesi/Kenti'nin surla çevrili iskân alanı yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplarken kalenin etrafında yapılan çalışmalarda saptanan seramik buluntularına dayanarak kale ile ilişkili dış kentin 80 hektara kadar geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹⁶

Ayanis Kalesi/Kenti (Rusahinili Eiduru-kai/ Süphan Dağı karşısındaki Rusa kenti)⁵¹⁷ Argıştı oğlu Argıştı oğlu Rusa (MÖ 685-645) tarafından inşa ettirildiği bilinen 5 Urartu kalesinden birisidir. Bunlardan Toprakkale (Qilbani Dağı önündeki Rusahinili) ve Adilcevaz/Kef kaleleri Ayanis Kalesi/Kenti (Eiduru Dağı önündeki Rusahinili) ile birlikte Van Gölü havzasında, Karmir-Blur (Teişebani) Ermenistan Gökçegöl yakınlarındaki, Bastam (Rusa-i Uru-Tur) ise Kuzeybatı İran'da Akçay kenarında yer almaktadırlar.⁵¹⁸ Ele geçen yazılı belgelerden mühürler, bullalar, Tunç Kalkanlar, Miğferler, Mızraklar, Çivi başları, Payeli salonunun doğu kapısında ele geçen tunçtan iki disk üzerindeki yazıtlar, 4 No.lu paye yanında ele geçen tunç mızrak üzerindeki yazıt ve Anıtsal kapı inşa kitabesinden kentin ve kalenin kurucusu hakkındaki bilgilerimiz kesinlik kazanmıştır.⁵¹⁹ Tapınak avlusunda, payelerin çevrelediği alanlarda ve tapınak depolarında ele geçen silahların birçoğu üzerinde de “Ben Argıştı oğlu Rusa bunu Tanrı Haldi'ye armağan ettim” şeklinde yazıtların ele geçmiş olması Tanrı Haldi'ye adandıkları

⁵¹⁵ Çilingiroğlu, *Military Architecture*, 9; Işıklı, Öztürk Düzgün, 209; Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler* 65

⁵¹⁶ Çevik, *İskan Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Rusa'nın Kenti-Ayanis*, 197

⁵¹⁷ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşleri*, 237; Tarhan, 2009: 691

⁵¹⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 45; Erdem, Batmaz, 66; Çevik, *İskan Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Rusa'nın Kenti-Ayanis*, 197

⁵¹⁹ Zimansky, *Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly In The Archaeology of Empire*, 97-98; Çilingiroğlu, Derin, 1998: 594-595; Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, 222; Salvini, 282,285-286; Abay, *Seals and Sealings*, 328,346; Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*: 302-305

durumunu da kanıtlamaktadır.⁵²⁰ Bilindiği gibi Tanrı Haldi Urartu Krallığının baş tanrısıdır, biz bu durumu Ayanis'deki çivi yazıları dışında diğer dekoratif bezemelerden de anlayabiliyoruz.⁵²¹

Yazılı belgeler dışında Prof. Dr. Peter Kuniholm, VI No.lu alan içerisindeki ağaç örnekleri üzerinde yaptığı dendrokronoloji çalışmaları sonucu kalenin inşasında kullanılan ağaçların MÖ 655 yılından itibaren sürekli kesilmeye başlandığını ve kesim işleminin en yoğun tarih aralığının MÖ 653- 652 yılları oluştururken, MÖ 651 yılında kesimin sona erdiğini belirlemiştir.⁵²² Ancak Ayanis Kalesi/Kenti VI No.lu alan içerisindeki ağaçlardan elde edilen en erken tarih bir dendrokronoloji örneği MÖ 659 yılına kadar gitmektedir.⁵²³ Kalenin diğer alanları da dâhil olmak üzere dendrokronoloji çalışmaları bize kalenin MÖ 677-673 yılları arasını kapsayan bir süre içerisinde inşa edilmeye başlandığını göstermektedir.⁵²⁴ Bu durum kalenin ve yerleşimlerin aşama aşama farklı seneler içerisinde yapıldığını göstermektedir. Bu aşamalar içerisinde kalenin savunma sistemi MÖ 673- 672 yıllarında yapılmaya başlanmıştır.⁵²⁵ Maryanne W. Newton ve Peter Ian Kuniholm'un ağaç örnekleri üzerinde yaptığı dendrokronoloji çalışmaları sonucu bu tarih MÖ 675-673 yılına kadar uzatılabilmektedir.⁵²⁶ Eldeki sonuçlara bakılacak olursa Ayanis Kalesi/Kenti bir kerede değil farklı zamanlarda birimler halinde ve planlı bir şekilde inşa edilmiştir.

2013 kazı sezonunda gerçekleştirilen çalışmalar esnasında bir deprem sonucunda yıkıntıların altında kalan kişilere ait olduğu tahmin edilen kemiklerden ¹⁴C analizi için örnekler alınmıştır. ¹⁴C Analiz sonuçları incelendiğinde 2 Sigma Kalibrasyonu MÖ 650-

⁵²⁰ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?:* 257; Baştürk, *Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine*, 127; Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 75

⁵²¹ Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena* 794

⁵²² Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 46; Çilingiroğlu, Derin, 599; Çilingiroğlu, Salvini, 55; Çilingiroğlu, Salvini, 17; Kuniholm, Newton, *Revised Dendrochronological Date for the Fortress of Rusa II at Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai*, 377

⁵²³ Çilingiroğlu, Salvini, 55

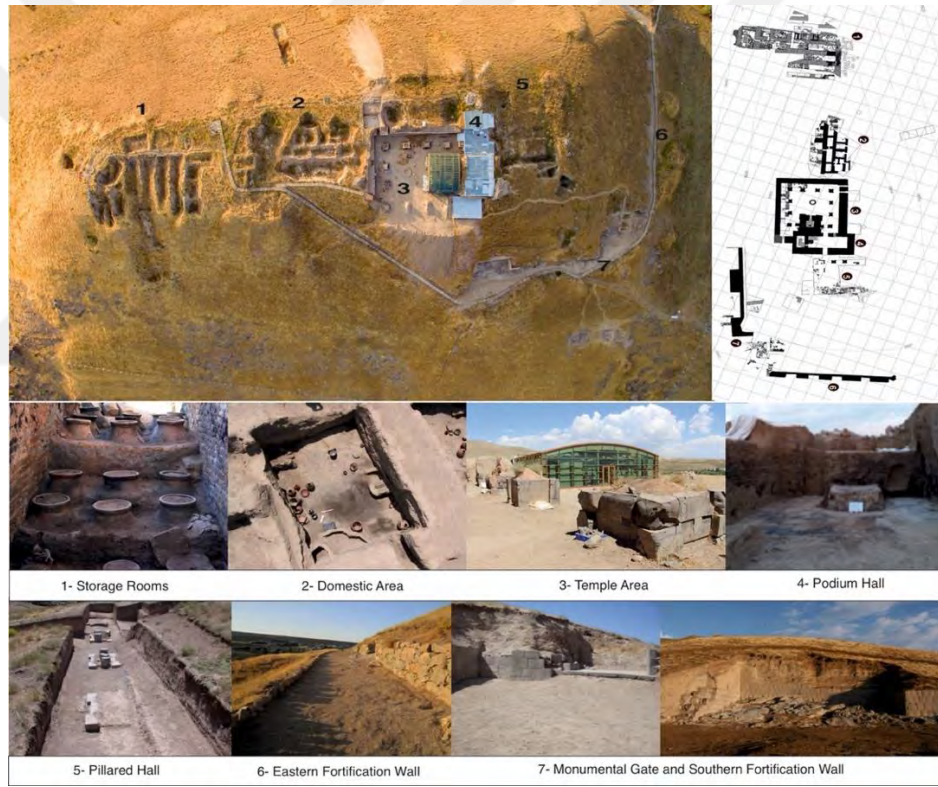
⁵²⁴ Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler* 65; Erdem, Batmaz, 68; Angelini, Batmaz, Çilingiroğlu, Grassini, Ingo, Riccucci, *Tailored Analytical Strategies for the Investigation of Metallic Artefacts from the Ayanis Fortress in Turkey*, 675

⁵²⁵ Erdem, Batmaz, 68.

⁵²⁶ Kuniholm, Newton, *Revised Dendrochronological Date for the Fortress of Rusa II at Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai*, 195, 197

544 yıllarını vermekle birlikte karbon 14 yaşı MÖ 595 yıllarını işaret etmektedir.⁵²⁷ Dolayısıyla kentin yıkılışını MÖ 600'lü yıllara vermek mümkündür. 1989 yılından itibaren devam eden Ayanis Kazıları, 30 yıllık bir serüveniyle Van Gölü Havzasında kesintisiz devam eden tek kazı olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla Ayanis Kalesi/Kenti kazılarını, Urartu arkeolojisinin lokomotifleri olarak isimlendirebiliriz.

Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan tunç eserlere geçmeden önce, eserlerin ele geçtiği mekanlara değinmek yerinde olacaktır. Tezimize konu olan eserlerin büyük bir bölümü Ayanis Tapınak kompleksinden ele geçmiştir. Tapınak Kompleksi dışında; 'Payeli Salon', 'Anıtsal Kapı ve Sur Duvarları', 'Evsel Mekanlar' ve 'Batı Depo Odaları' tunç eserlerin ele geçtiği alanlardandır (Şekil 4.1.1).

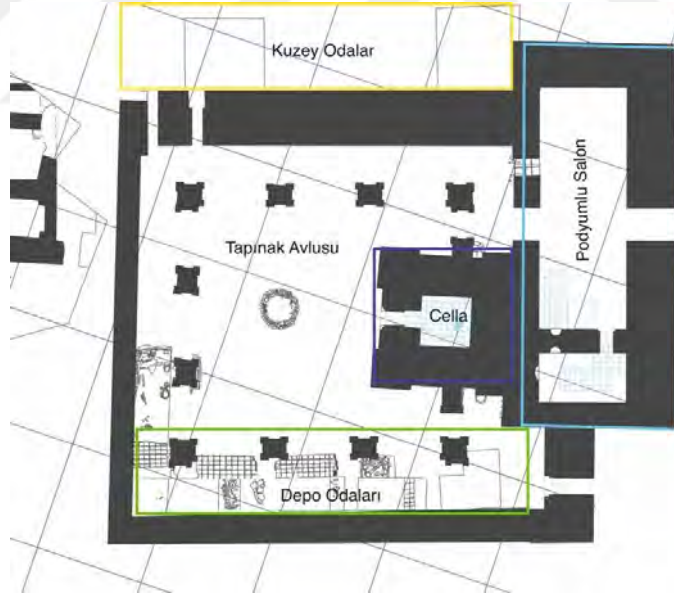
Şekil 4.1.1. Ayanis Kalesi/Kenti'nde Ortaya Çıkarılan Yapılar. Ayanis Kazı Arşivi.

4.1. TAPINAK KOMPLEKSİ

Urartu Krallığı'nın zirve yaptığı yıllarda, tahtın sahibi olan Arğişti oğlu Rusa MÖ 673/2 yılları arasında inşa ettirdiği Ayanis Kenti'ne, eşsiz bir Tapınak Kompleksi

⁵²⁷ Işıklı, Şengül, Aras, *Preliminary Results of Radiocarbon Dating On Ayanis Castle*, 190.

yaptırmıştır. Tapınak yazıtından bildiğimiz üzere Argiştı oğlu Rusa, bu yapıyı baş Tanrı Haldi'ye adamıştır.⁵²⁸ Yaklaşık 2670 yıl sonra gün yüzüne çıkartılan bu alan, Urartu kültürüne dair bildiklerimizi yeni baştan yazdırmış ve Urartu kültür envanterine on binlerce eser kazandırmıştır. Tapınak Alanı'na dair yayımlanan onlarca makale ve kitapta Tapınak Alanı'nın kabaca 30 x 30 m'lik bir alanı kapladığından bahsedilse de son dönem kazı çalışmalarında planının kare bir şekle sahip olmadığı ortaya konmuştur. Bununla birlikte tapınak avlusunun hemen doğusunda, daha önce hiçbir Urartu kentinde benzerini görmediğimiz bir yapı daha ortaya çıkartılmıştır. "Podyumlu Salon" olarak isimlendirdiğimiz bu kutsal mekân ile birlikte yapıların bir bütün olarak değerlendirilmesi ve bu alanın tapınak kompleksi olarak isimlendirilmesi gerektiğinin kanaatindeyiz. Ayrıca unutulmamalıdır ki, bu yapının kuzeyinde hâlen kazılmayı bekleyen ve belki tapınak avlusuyla bağlantısı bulunan yapı sıraları yer almaktadır. Çeşitli dinî seremonilerin yürütüldüğü Tapınak Kompleksi, temel olarak Tapınak Avlusu, Çekirdek Tapınak, Tapınak Depo Odaları, Kuzey Odalar ve Podyumlu Salon'dan oluşmaktadır (Plan 4.1.1.).

Plan 4.1.1. Tapınak Kompleksi İçerisinde Yer Alan Yapı Grupları

⁵²⁸ “Efendi Haldi'ye, Argiştı oğlu Rusa bu susiye inşa etti. Rusa'nın Eiduru Dağı Karşısındaki Kenti'nde (Rusaşinili Eiduru-kai) mükemmel bir Haldi Kapısı yaptırdı ve Haldi'ye adadı. Rusa der ki: kaya yabandı, toprak ıssızdı, daha önce burada hiçbir şey inşa edilmemişti. Haldi bana krallığı verdiğinde, kendimi babamın tahtına oturttum... Bu Haldi Kapısı'nı mükemmel şekilde inşa ettim. Haldi tarafından, Haldi Kapısı adına orada yaşam, sevinç, yücelik olsun. Argiştı oğlu Rusa için, Şuri Ülkeleri için, kudret, enerji, güç ve Biainili için, Rusa der ki orada gerçekten kudret olsun... (CTU I,A12-1)

4.1.1. Tapınak Avlusu

Yazılı belgeler incelendiğinde, Urartu Krallığı'nda tek söz sahibi olan güçlü kralların, Tanrı Haldi'nin kudretiyle tahta çıktıkları görülmektedir. Dolayısıyla temelleri “din” üzerine kurulmuş bir devletin kentlerindeki en özel yapıların tapınaklar olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Kentlerin merkez noktasına kurulan tapınak alanları, çoğunlukla bir cella ve onu çevreleyen payeli bir avludan oluşmaktadır. Şimdiye değin gün yüzüne çıkartılan tapınak alanları göz önünde bulundurulduğunda gerek süslemeleri gerekse buluntu gruplarıyla Urartu Krallığı'nın en özel tapınak yapısının Ayanis Kenti'nde ortaya çıkartıldığını söyleyebiliriz.⁵²⁹ Ayanis Tapınak Avlusu, Urartu tapınaklarının salt mimari özelliklerinin ötesinde, Urartu dinî seremonilerinin nasıl gerçekleştiğini anlamamızı mümkün kılmıştır. Tapınak Avlusundan ele geçen in situ buluntular, içinde bulundukları mimari düzen ile birlikte değerlendirilmiş ve Urartu dinine ait ince detayları yakalamamıza olanak sağlamıştır.

Kentin tepe noktasında, 1996 yılı kazı sezonunda ortaya çıkartılan tapınak yapısı; payeli bir avlu, depo yapıları ve dinî ritüellerin temel taşını oluşturan bir çekirdek tapınaktan (cella) oluşmaktadır.⁵³⁰ Giriş kısmında bahsedildiği üzere 30 x 30 m² forma sahip olduğu belirtilen tapınak avlusunun, yeni çalışmalar neticesinde kuzey-güney hattının 33 m doğu-batı hattında tapınağın kuzeyinde kalan kısmın 33 m, güneyde kalan kısmın ise 37 m olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca tapınak avlusunun güneydoğu köşesinde, 1.5 m genişliğe sahip yeni bir kapı daha tespit edilmiştir. Bu kapı ile birlikte tapınak avlusuna giriş ve çıkışı sağlayan kapı sayısı ikiye yükselmiştir. Böylelikle tapınak avlusunun kuzeydoğu köşesinde yer alan ve bugüne kadar avluya açıldığı ifade edilen kapının da aslında tapınak avlusundan yeni bir mekâna, Podyumlu Salon'a, açıldığı tespit edilmiştir. Tapınak avlusunun kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerine konumlandırılan bu iki kapının da zeminine oniks bloklar döşenmiştir. Her iki kapının da çekirdek tapınağa eşit mesafede (7 m) inşa edilmesi Urartulu mimarların simetriye verdiği önemi gösterir niteliktedir.

Kabaca 1200 m² bir alanı kaplayan tapınak avlusuna girildiğinde bizleri yaklaşık 5 m yüksekliğe, 4 metre genişliğe sahip kerpiç duvarlar önüne sıralanmış, payeli bir avlu

⁵²⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 97

⁵³⁰ Çilingiroğlu, Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, 15-25.

karşılar. Olasılıkla avlunun kerpiç duvarları yaklaşık 1 m'lik bir yüksekliğe kadar, literatürde “Mısır Mavisi” olarak isimlendirilen mavi renkli boya ile boyanmıştır⁵³¹.

Payeli avlu olarak nitelendirdiğimiz bu alanda toplam 12 adet paye yer almakla birlikte bu payelerin 2 tanesi cellaya bitişik haldeyken, diğer 10 paye bağımsız bir şekilde tapınağın üç bir yanına simetrik bir şekilde sıralanmıştır. Bu payelerin tapınak avlusunu çevreleyen duvarlara uzaklıkları 3.5 m iken, birbirlerine olan uzaklıkları ise 5.5 m'dir. Tapınak Avlusu'nun kuzey kısmında yer alan payeler ana kayaya oturtulduğundan kısmen sağlam bir biçimde ele geçmiştir ancak güneyde yer alan payeler kuzeydekiler kadar şanslı değildir. Tapınak Kompleksi'nin kurulduğu alanın topografik yapısı sebebiyle güney kısımda yer alan payeler ana kayaya oturtulamamış ve olasılıkla bu sebepten ötürü yaşanan büyük bir depremin etkisiyle yıkılmıştır.

Bazalt temeller üzerinde yükselen ve kerpiç üst yapıya sahip dikdörtgen biçimli bu payeler rizalitli bir forma sahiptirler. Bu rizalitler tapınağın ihtişamlı yapısına görsel katkıda bulunmakla birlikte, payelerin daha sağlam bir yapıya kavuşmasında da etkili olmuştur. Köşe noktalarda yer alan payeler diğerlerinden farklı olarak, kare forma sahip olmakla birlikte payelerin dönüş yaptığı kısımlar farklı bir düzende şekillendirilmiştir. Bu düzen farklılıkları olasılıkla payeler arasındaki bağlantılar ve payelerin desteklediği üst yapı elemanları ile ilişkilidir.

Tapınak avlusunun bir kısmının sundurma biçiminde çatılarla kapalı olduğu düşünülmektedir. Payeler ile duvarlar arasında açığa çıkarılan büyük boyutlu kalaslar, payeler üzerindeki sundurma çatı sisteminin varlığını destekler niteliktedir. Kazılar esnasında payelerin hemen önlerinde gün yüzüne çıkartılan çok sayıda tunç, altın ve demir eser, payelerin taşıyıcı özelliğinin yanı sıra bu payelerin tapınak avlusunda gerçekleştirilen dinî merasimlerde Tanrı Haldi'ye adanan eserlerin asılması için de kullanılmış olabileceğini ortaya koymuştur.⁵³² Payeler önünde, etrafında ve daha sonra detaylarına değineceğimiz depo mekânlarında ele geçen buluntu yoğunluğu göz önüne alındığında tapınak avlusunun, yılın farklı aylarında çok sayıda ritüele ve törene şahit olduğunu söyleyebiliriz. Bu ritüel ve törenlerin detaylarına dair ipuçlarını tapınak avlusunda gerçekleştirilen kazılara borçluyuz.

⁵³¹ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 137-145.

⁵³² Baştürk, *Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine*, 133 -149.

“Savaşçı ve zafer kazandıran” kimliğiyle ön plana çıkan Tanrı Haldi’ye adanan silahlar tapınak avlusunda gerçekleştirilen ritüellerin odak noktasını oluşturuyor olmalıydı. Kazılar esnasında ortaya çıkartılan silahların çoğunda, bu eserlerin Tanrı Haldi’ye armağan edildiği ibaresi geçmektedir. Tanrı Haldi’nin kudretiyle savaşa çıkan ve zafer elde eden krallar kentlerine döndüklerinde, Haldi’ye karşı minnetlerini tapınaklara sundukları silahlar ile göstermiş olmalıdırlar. Büyük bir bölümünü kalkan, miğfer, sadak, kılıç, mızrak ve ok uçlarının oluşturduğu bu armağanlar, Tanrı Haldi’ye sunulduktan sonra, tapınak duvarlarına ve payeler üzerine asılarak sergileniyordu.⁵³³ Bu sunular, bizzat kral ya da tapınak rahibi tarafından çekirdek tapınak içinde yer alan podyum üzerinde gerçekleştiriliyor olmalıydı. Podyumda tanrıya sunulan silahlar bahsettiğimiz üzere, tapınak duvarlarına ve payeler üzerine asılıp, bir süre burada sergilenen silahlar daha sonra tapınak depo odalarına aktarılıyor olmalıydı. Payeleri ve tapınak duvarlarını süsleyen bu silahların, bir sonraki zafer ya da bayrama kadar asılı kaldığı ve Tanrı Haldi’ye adanan yeni silahların gelmesiyle birlikte depolara kaldırıldığı düşünülmektedir.

Yukarıda bahsi geçen bu silahlar sadece tapınak avlusunda gerçekleşen olası ritüeller hakkında bilgi vermez, aynı zamanda yazıtlarda ve kabartmalarda karşımıza çıkan bazı ifade ve betimlere de açıklık getirir. “Tanrı Haldi şurisi ile sefere çıktı” ifadesi sefer yazıtlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu ve benzeri ifadelerde geçen ‘şuri’ sözcüğünün ne olduğu tartışma yaratan bir konuydu, ancak Ayanis Kenti’nde ortaya çıkartılan bir mızrak/kılıç üzerinde “Argiştı oğlu Rusa, efendisi Haldi’ye bu şuriyi yaşamı için yaptırdı ve adadı” yazılı ünik eser, şuri’nin neyi ifade ettiğini tam olarak ortaya koymuştur. II. Sargon’un 8. seferi sırasında Musaşir Tapınağı’nın yağmalanışını resmeden Khorsabad Kabartması üzerinde, Musaşir Tapınağı’nın ön cephesinde asılı aslan başlı kalkanların varlığına da şüphe ile yaklaşılmaktaydı. Ayanis Tapınağı’nın kuzey duvarı önünde ele geçen aslan başlı kalkan bu şüpheleri gidermiş ve aynen Musaşir Tapınağı’nda olduğu gibi tapınak duvarlarına asılı aslan başlı kalkanların varlığı da bu örneklerle kanıtlanmıştır.⁵³⁴

Ateş ve ocak etrafında gelişen inanç sistemi, insanlık tarihinin başladığı süreçten günümüze değin geçen bu uzun serüvende, çeşitli değişim ve dönüşümlerle karşımıza

⁵³³ Ayanis Kalesi’nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler, 75-79.

⁵³⁴ Stronach, *The Development of the Fibulae in the Near East*, 278-288.

çıkmaktadır. Doğu Anadolu'nun dağlık alanlarını kendilerine yurt edinen beyliklerin oluşturduğu Urartu Krallığı için de ateş ve ocak kutsal olarak görülmüştür. Ayanis tapınak cellasının kuzey duvarına bitişik payenin batısında bulunan ocak, ateş kültüne ait önemli veriler sunmaktadır. Yukarıda sözü geçen aslan başlı kalkanın üzerindeki yazıtın ikinci satırında, “Rusa der ki: bu kalkanı kim alırsa, kim atarsa, kim..., kim ateşin üzerine toprak atarsa, kim benim adımı siler ve kendi adını koyarsa tanrı Haldi onu, onun tohumunu, tohumunun tohumunu güneş altında yok etsin...” ifadesi geçmektedir.⁵³⁵ Yazıttan anlaşıldığı üzere Rusa, ateşin sönmemesi gerektiğini açıkça belirtmiştir. Bu kalkanın hemen ocağın yanında bulunmuş olması göz önünde bulundurulduğunda Rusa'nın işaret ettiği ateş, payenin yanında bulunan ocak olmalıdır. Dolayısıyla bahsi geçen ocakta yanan ateşin, krallığın bir nevi egemenlik sembolü olduğu ve krallık ayakta kaldığı sürece hiç sönmediğini söyleyebiliriz. Ocağın etrafında ortaya çıkartılan silahlardan yola çıkarak, silahların tapınağa, dolayısıyla Tanrı Haldi'ye sunulmadan önce kutsal ateşte arındırıldığını öne sürebiliriz. Yine bu alanda bulunan ve içi akdarı ile doldurulmuş tunç sadaklar ve kemik adak eşyası, bu ritüellerde akdarının da kullanıldığına dair ipuçları vermiştir. Tapınak cellasının güney duvarına bitişik halde bulunan ikinci bir ocak, tapınak avlusunda gerçekleştirilen seremonilerde akdarı ve buğdayın da kullanıldığını kanıtlar niteliktedir⁵³⁶. Cellanın güney duvarında yer alan bu ocağın hemen yanında, içleri akdarı ve buğdayla dolu üç adet küçük boyutlu depolama küpü bulunmuştur. Her ne kadar, tapınak avlusunda gerçekleştirilen ritüellerin detaylarına hâkim olmasak da elde edilen veriler birleştirildiğinde ateş (ocak), silah ve tahıl üçlüsünün ritüellerde önemli bir rol oynadığından söz edebiliriz. Görünen o ki bereketin sembolü tahıl ile zaferin sembolü silahlar, kutsal ateş eşliğinde bir bütün haline getirilmiş, zafer ve bereket sıfatlarını bünyesinde barındıran Tanrı Haldi'ye armağan edilmiştir.⁵³⁷

Tapınak avlusunun merkezinde ve tapınak cellasının hemen karşısında, yaklaşık 4 m çap genişliğine sahip oval bir yapı bulunmaktadır. Temelini küçük boyutlu taşların oluşturduğu bu yapının üst kısmında yüksekliği yarım metreyi bulan kerpiç sıra olduğu düşünülmektedir.⁵³⁸ Bu yapının iç kısmında parçalar halinde ele geçen duvar boyalarından hareketle, yapının içinin fresklerle süslü olabileceğini söyleyebiliriz. Bu

⁵³⁵ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 257-267.

⁵³⁶ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 257-267.

⁵³⁷ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 75-79.

⁵³⁸ Çilingiroğlu, Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, 15-25.

yapının tam olarak işlevi belirlenebilmiş değildir, ancak yapının içinde ateş yandığına dair bir kanıt bulunamadığından ocak olmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte yapının boyutları da kurban kesimi için elverişli değildir, dolayısıyla bahsi geçen yapının sunak olma ihtimali de düşüktür. Bu yapı belki de tapınak avlusunda gerçekleştirilen ritüellerde rahibin ya da töreni yöneten kişinin kullandığı özel bir alandı.

4.1.2. Tapınak Depo Odaları

Yukarda değinildiği üzere tapınak depo odaları olarak isimlendirilen mekânlar, tapınak avlusu güney duvarı ile güneydeki payeler arasında inşa edilmiştir. Depo odalarının yer seçiminde, Urartulu mimarların arazi kullanma becerilerine şahit oluyoruz. Kentin üzerinde yükseldiği ana kaya, güneye doğru sert bir iniş sergilemektedir ki, bu durum tapınak alanının inşası için dezavantaj oluşturan bir durumdur. Ancak olumsuz coğrafi koşulları her daim lehine çevirmeyi başarmış Urartulu mimarlar, ana kayadaki bu boşluğu depo mekânları ile doldurarak, kusursuz bir tapınak alanı inşa etmeyi başarmışlardır. Tapınak zemininden yaklaşık 6 m aşağıda inşa edilen 7 adet depo odası, üzerlerinde tapınak avlusunu oluşturan payelerin bir kısmını taşımaktadır.⁵³⁹

Depo yapılarına girişi sağlayan koridor, tapınak cellasının karşısına denk gelen VI nolu payenin batısında bulunmaktadır. Genel olarak dikdörtgen form sergileyen depo mekânları ortalama 10 -12 m²'lik odalar şeklinde tasarlanmıştır. Bu mekânların kuzey-güney uzunlukları birbiri ile paralellik gösterirken, doğu-batı yönünde farklı boyutlar söz konusudur. 2 m'lik duvarlar ile birbirinden ayrılan mekânlar arasındaki bağlantıyı, ortalama 0.90 m x 1.50 m ölçülerindeki geçişler sağlamaktadır.⁵⁴⁰ Hemen her depo odasında kuzey-güney yönlü düşmüş şekilde gün yüzüne çıkarılan hatılların çatıyı destekleyen dikmeler olduğu öne sürülmüştür. Taban seviyesinin üzerinden ele geçen miğfer, kalkan, sadak gibi metal silahların oluşturduğu buluntu grubu ve aynı seviyelerde ele geçen kartal ve mantar başlı çiviler aynı kompozisyonda değerlendirildiğinde, bu silahların payelerden veya duvarlardan düştüğü önerilebilir. Tapınak avlusunda gerçekleşen seremoni sonrasında payelerde ve tapınak duvarlarında sergilenen metal silahların, bir sonraki durak noktaları depolar olsa bile, bu alandaki çalışmalar sırasında

⁵³⁹ Batmaz, *Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları*, 183-195.

⁵⁴⁰ Batmaz, *Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları*, 183-195.

ele geçen bütün malzemeleri depo odalarına atfetmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu yüzden belirlenen seviye üzerindeki malzemeler payelere asılı durumda olup, depremin etkisiyle düşmüş olan eserler olarak değerlendirilmiştir.

Tapınak avlusu ile depo mekânlarının bağlantısını sağlayan giriş odası, mimari yapısı ve buluntu gruplarıyla diğer odalardan ayrılmaktadır. İki farklı taban seviyesine – yüksek ve alçak taban- sahip olan bu odaya basamaklar yardımı ile giriş sağlanmaktadır. Bu iki taban seviyesi arasındaki bağlantı, muhtemelen ahşap bir merdivenle sağlanıyor olmalıydı. Mekânın yüksek tabanı üzerinde, tapınak avlusunda gerçekleştirilen seremonilerle bağlantılı olduğunu düşünülen 2 pithos açığa çıkartılmıştır. İçleri darı ile doldurulan bu pithosların ağızları kalkan ve tepsi ile kapatılmıştır. İkinci tabanın kuzeydoğu köşesinde 110 litre hacmindeki tunç kazan ve kuzeyindeki küp, diğer iki pithosta olduğu gibi darı ile doludur. Benzerine rastlanılmamış bu kazanın kült amaçlı kullanılmış olması muhtemeldir. Buluntu açısından zengin olan bu mekânın en önemli buluntusu, ikinci tabanın üst seviyelerinde ele geçen demir sadaktır. İçinde 4 adet çift kanatlı tunç ok ucu bulunan bu sadak, Urartu silahları arasında bulunan tek demir sadak olma unvanını taşımaktadır.⁵⁴¹ Çeşitli geometrik bezeklerin olduğu sadakların yanı sıra ele geçen bazı sadak parçaları üzerindeki askerî geçit töreni dikkat çekicidir. Bir diğer önemli buluntu, pithosların 24 cm uzağındaki şimşek motifli tunç miğferdir. Şimşek motifi taşıyan bu ve bunun gibi miğferlerin diğer miğferlerden ne gibi bir farkı olduğu ya da bu miğferleri takan askerlerin diğer askerlerden bir farkı olup olmadığı bilinmemektedir. Yine pithosların bulunduğu taban seviyesinde 600'ü aşkın demir ok ucunun çok dar bir alanda ele geçmesi, bunların torba benzeri bir şey içinde buraya bırakıldığı fikrini uyandırmaktadır. Bunların arasında yer alan İskit tipi ok uçları dikkat çekicidir. Genel olarak kalelere saldırı ile ilişkilendirilen bu ok uçlarının tapınak depolarında ele geçmesi mahmuzlu ok uçlarının bir dönem teknolojisini yansıttığını ve Urartu'da da sevilen bir ok ucu olduğunu göstermekle birlikte, bu eserler Urartu Krallığı'nın yıkılışı üzerine ortaya atılan senaryoları değiştirebilecek niteliktedirler.

Bir süre tapınak kompleksinin ihtişamına tanıklık eden silahlar, belki de hiç çıkarılmamak üzere depo odalarında muhafaza edilmiştir. Binlerce silah arasında Urartu sanatına katkı sunan özel eserler de bulunmaktadır ki, bunların en başında seremonilerde

⁵⁴¹ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 237-240.

kullanılan çok sayıda ele geçen kalkanlar gelmektedir. Bu kalkanlardan biri, 9 kg ağırlığında ve 78 cm çapında, üzerinde birbirini takip eden aslan ve boğa betimleri yer alan eserdir. Urartu sanatının aşamalarını takip etmemiz açısından önemli bir yere sahip bu bezemeli silahlar arasında, Argiştı oğlu Rusa dönemi sanatı dışına çıkan abartılı aslan yelesi motifli kalkan dikkate değerdir.

Depolardan ele geçen tunç ve demir miğferler arasında belki de en ilgi çekici olanı, Argiştı oğlu Rusa'nın dışında bir kralın tanrıya adak adandığını gösteren tunç miğferdir. Üzerinde Rusa oğlu Argiştı tarafından Tanrı Haldi'ye adandığını belirten yazıtı taşıyan bu miğfer, Argiştı oğlu Rusa'nın atalarının tanrılara armağan ettiği eserlere değer verdiği ve kalesinde sakladığının göstergesi niteliğindedir. Şimşek motifinin yer aldığı miğferlerin yanı sıra yılan motifi taşıyan bir miğfer de depo odalarından çıkartılan özel eserler arasında yerini almıştır. Argiştı oğlu Rusa tarafından Tanrı Haldi'ye adanan silahlar arasında, boğa üzerinde duran Tanrı Teişeba'ya ait betimin olduğu adak levhası, Haldi tapınağında başka tanrılara da adak adandığının kanıtı niteliğindedir.

Yukarıda değindiğimiz depo mekânlarından farklı olarak, son dönem kazı çalışmalarında varlığı bilinmeyen yeni bir depo odası daha gün yüzüne çıkartılmıştır. Bahsi geçen depo odalarından daha büyük boyutlarda, 7.5 x 4 m ölçülerinde tasarlanan bu depo odasını inşa edebilmek için tapınak avlusunun standart kare planı dışına çıkmıştır. Simetri konusunda hassas olduğunu bildiğimiz Urartulu mimarların, bu depoyu inşa etmek için alışılmışın dışına çıkması şaşırtıcı ve bir o kadar da düşündürücüdür. Henüz deponun taban seviyesine inilmemiş olsa da, zemin seviyesi üzerinden ele geçen çok sayıdaki demir miğfer, arkeoloji dünyasını heyecanlandırmaya yetmiştir.

“ Her kim kalkanı, silahları, ahşap nesneleri, boynuzları yaparsa? onlar, ekilmemiş toprağı inşa etmelidir. Orada kusursuz (arınmış) olan ne varsa **adunusini** binasına koysunlar. ” “Rusa der ki: Rusa'nın evine ne girdiyse... kılıç... yine kutsal ... ”

Tapınak cellasının ön cephesinde yer alan yazıtta geçen bu ibareden anlaşılaçağı üzere Rusa, kusursuz/arınmış olanların adunusini binasına konulmasını emretmiştir. Kusursuz/arınmış olanları Haldi'ye adanan silahlar olarak kabul edersek, adunusini binası tapınak depoları olarak yorumlanabilir. Bahsedilen depo mekânlarının, adunusini binası

olup olmadığı kesinlik kazanmamış olsa da tapınağa adanan silahların muhafaza edildiği bu yapılar, en az tapınaklar kadar kutsal sayılıyor olmalıydı.

4.1.3. Çekirdek Tapınak/Cella

İnanç temelleri üzerinde yükselen tapınak yapıları, Urartu Krallığı'nın bizlere miras bıraktığı mimari eserlerin en başında gelmektedir. Kendilerine has üsluplarıyla dikkat çeken cella yapıları, genellikle köşeleri rizalitli ve kare planlıdır.⁵⁴² Kentlerin tepe noktalarına konumlandırılan tapınak cellalarının boyutları bir standarda sahip değildir. Olasılıkla kentlerin kurulduğu bölgelerdeki ana kayanın yapısı ve boyutu, cella boyutlarındaki farklılıkta rol oynamıştır. Bu farklılıklar dış duvarlarda 4 m kadar iken, iç duvarlarda sadece 1 m civarındadır. Taş temel üzerine inşa edilen kerpiç bedenler, cellaların gövdelerini oluştururlar.

Arkeolojik kazılarda, yalnızca taş temelleri ve kerpiç bedenlerinin bir kısmı ele geçen tapınak cellalarının, üst yapılarına dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Cellaların üst yapılarının nasıl olduğu hususunda iki temel görüşün kaynağı, Assur ve Urartu kabartmalarına dayanmaktadır. II. Sargon'un 8. seferi sırasında Musaşir Tapınağı'nın yağmalanışını resmeden Khorsabad Kabartması üzerinde, Musaşir Tapınağı'nın dolayısıyla da Urartu tapınaklarının üst yapısı hakkında bilgi ediniriz. Semerdam çatı tarzında inşa edildiği net biçimde görünen Musaşir Tapınağı'ndan hareketle, Urartu tapınaklarının çatısının semerdam tekniğinde yapıldığı savunulmuştur. Kule tipi tapınak formlarının önerisi ise Altıntepe Tapınağı'nın ortaya çıkarılması ile filizlenmiştir. Adilcevaz Kef Kalesi'nden ele geçen kabartmalardan yola çıkılarak, rizalitli yapıya sahip Altıntepe Tapınağı'nın rizalitlerinden kuleler yükseldiği öne sürülmüştür. Ancak mevcut arkeolojik veriler, bu tartışmaları sonlandırabilecek yeterliliğe sahip değildir.⁵⁴³

Ayanis Tapınak yapısından hareketle, Argışti oğlu Rusa'nın Urartu tapınak cellalarına yeni bir boyut kazandırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. 1997 yılı kazı sezonunda sadece payeli bir solonda kazı yaptıklarını düşünen ekip, bir rastlantı sonucu tapınak cellasını keşfetmiştir. Devam eden kazı çalışmalarında, kentin tepe noktasına konumlandırılan cellanın, köşeleri rizalitli ve kare planlı, tipik Urartu tapınağı formunda

⁵⁴² Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 237-240.

⁵⁴³ Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa*, 42-46.

olduğu görülmüştür. Tapınak avlusunu çevreleyen doğu duvara bitişik biçimde inşa edilen bu cella, 13 x 13 m dış ve 4.60 x 4.60 m iç ölçülere sahiptir.⁵⁴⁴ Keşfedilen bu yeni cellanın diğer Urartu tapınaklarından farklı olduğunun ilk sinyalleri, cellanın ön duvarlarına işlenen 16 m uzunluğundaki yazıttan anlaşılmıştır. “Efendi Haldi’ye, Argiştı oğlu Rusa bu susiyi inşa etti. Rusa’nın Eiduru Dağı Karşısındaki Kenti’nde mükemmel bir Haldi Kapısı yaptırdı ve Haldi’ye adadı” ifadeleriyle başlayan bu yazıt, Minua oğlu Argiştı’nın yıllıklarının aktarıldığı, Horhor yazıtı ve Argiştı oğlu Sarduri dönemine tarihlenen Analıkız/Hazine Kapı yazıtından sonra en uzun yazıt olma unvanına sahiptir. Cellanın giriş kapısı önünde ele geçen çok sayıdaki metal eser ilk etapta tapınağın antik dönemde soyulmadığı düşüncesini doğurmuş olsa da cella içine girildiğinde gerçeğin çok farklı olduğu anlaşılmıştır.⁵⁴⁵

Her iki yanında Argiştı oğlu Rusa’nın ifadelerinin yer aldığı yazıtlı bir koridorun ardından cella kapısına ulaşılır. Bu kapının konumu ve açık haldeyken göstereceği etki düşünüldüğünde, kapının ahşap ve çift kanatlı bir kapı olduğunu önermek mümkündür. Kapıdan geçildiğinde, şimdiye değin Urartu sanatında eşine rastlanmamış ve il olarak Argiştı oğlu Rusa döneminde karşılaşılan bir teknikle süslenmiş, cella duvarları ile karşılaşılır. Cellanın temellerini oluşturan bazalt taş bloklar, taş oyma tekniği ile yapılmış ve içlerine alçı taşı doldurulmuştur. Bununla da yetinilmemiş ve bu teknikle oluşturulan mitolojik yaratıkların ve bitkisel motiflerin detayları, alçı taşı üzerine özenli bir şekilde işlenmiş ve ardından renklendirilmiştir. Cella duvarlarını süsleyen mitolojik yaratıklar-kartal başlı kanatlı aslan, insan başlı aslan ve kanatlı insanlar- bizlere, Urartulu yöneticilerin mistik dünyasının yansımalarını iletmekteyken, stilize edilmiş hayat ağacının yaprakları arasına eklenen mızrak uçları ile belki de savaş ve yaşamın birlikteliği mesajı verilmek istenmiştir.⁵⁴⁶

Şimdiye değin tespit edilen Urartu cellalarında gördüğümüz sıkıştırılmış toprak ve ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulan zeminlerden farklı olarak, Ayanis cellasının zemini, yaklaşık 90 adet oniks plaka ile kaplanmıştır. Ayanis tapınağını diğer Urartu tapınaklarından ayıran özellikler bunlarla sınırlı değildir, cellanın doğu duvarına bitişik halde yapılan bezemeli podyum Ayanis’e özgüdür. 170 cm uzunluğa, 145 cm genişliğe

⁵⁴⁴ Çilingiroğlu, Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, 15-25.

⁵⁴⁵ Çilingiroğlu, 336-359.

⁵⁴⁶ Bilge Baştürk, *Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine*, 133 -149.

ve 70 cm yüksekliğe sahip podyum kalın oniks bloklar ile oluşturulmuştur. Podyumun üzeri sfenks, grifon ve kanatlı aslan gibi çeşitli mitolojik yaratıklar ve hayat ağacı motifleri ile bezenmiştir. Belirli bir düzende birbirini tekrar eden figürler arasında hayat ağacı motifi başrolde. Podyumun tamamını kaplayan bu figürler çizi bezek tekniğinde işlenmiş ve olasılıkla içleri çeşitli renklerle boyanmıştır. Podyumun alt kısmında ele geçen mozaik süslemeler ve kakma tekniğinde yapılmış çiçek motifleri, Arğişti oğlu Rusa dönemi sanatını yansıtan unsurlardan biridir. Podyumun ön yüzünde sadece izlerini görebildiğimiz, altın varaklarla ya da tunç kaplamalı altın eserlerle süslenen boğa ve aslan figürleri podyumun ihtişamını gözler önüne seren diğer bir ayrıntıdır.

Podyumun kullanım amacı ve işlevi hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki sınırlı kalmaktadır. Ancak podyum üzerine işlenen figürlerin yönünün tapınağın doğu duvarına doğru olduğunu göz önünde bulundursak, figürlerin podyumun karşısında duran görevliye/krala değil de podyum üzerinde duran bir eşyaya ya da bir kült heykele baktığını önermek yanlış olmayacaktır.

Ayanis cellası arkeoloji dünyasına tanıtılmadan önce, Urartu Tapınak cellaların kerpiç duvarları üzerine ortaya atılan düşünceler önerilerden ibaretti. Ayanis cellasının kerpiç bedenleri yer yer 3 m'ye kadar korunabilmişken, kimi kesimlerde sıva ve boyalar günümüze ulaşmayı başarmıştır. Korunan kerpiç duvar, cellaların yapı statığı hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bazalt temeller ile kerpiç duvarı birbirinden ayıran ahşaplar ve belirli bir düzende –her dört kerpiç bloktan sonra bir hatıl- kerpiç duvar içerisine uzatılan hatıllar olası bir depreme karşı yapıyı korumak için kullanılan unsurlardandır. Ancak ne var ki, alınan bu önlemler yeterli gelmemiş ve bir deprem sonucu yıkılan devasa duvarlar, cellanın görkemini toprak altında bırakmıştır.

Cella kapısı önünde orta çıkarılan tunç levhalar ve cella içerisinde ele geçen çok sayıdaki altın parçalar, antik dönem defnecilerinden bizlere artakalan eserlerdir. Tapınağın ve dolayısıyla biz arkeologların en büyük şansı, kente yerleşen geç dönem halklarının, üzerinde yaşadıkları kültürü fark edememesidir. Bu geç dönem halkları, evlerinin temellerini yarım metre daha aşağı inşa etmiş olsalardı, belki de Ayanis için anlatacaklarımız birkaç satırdan ibaret olacaktı. Bununla bağlantılı olarak, tapınakta gerçekleşen yağmanın, kentin kerpiç duvarlara gömüldükten hemen sonra, tapınağın konumunu ve zenginliğini bilen kişilerce gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Cellanın güney duvarından sökülen ve parçalanan iki sıra bazalt blok, parçalara ayrılan podyum ve tapınağın ön cephesinden kırılarak dolgu toprak ile birlikte 16 m öteye taşınan yazıtlı bloklar yağmanın boyutunu gösterir niteliktedir.

4.1.4. Kuzey Odalar

Tapınak avlusu olarak isimlendirdiğimiz alanın hemen kuzeyinde henüz kazısı tamamlanmamış ancak girişi tespit edilmiş odaları, kuzey odalar olarak tanımlayabiliriz. Bu odalara girişi sağlayan kapı tapınak avlusunun kuzey batı köşesinde yer alır ve bahsi geçen bu kapının genişliği güneyde 1 metre iken kuzeyde 1.5 metredir. Kuzey odaları tapınak avlusundan bir duvar ayırır ve bu 5 metre kalındığındaki duvarı her iki mekân için ortak kullanılan bir duvardır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bu odaların henüz kazısı tamamlanmadığı için mekânın boyutları ve işlevleri konusunda bir bilgi vermek mümkün olmamaktadır. Ancak kuzey odaların tapınak avlusuna geçişini sağlayan ilk odada ele geçen iki tunç kalkan kuzey odaların önemine dikkat çeker niteliktedir.

4.1.5. Podyumlu Salon

Tapınak avlusunun kuzeydoğu köşesinde yer alan zemini oniks bloklar ile döşeli kapıdan geçildiğinde –ki bu kapı, şimdiye değin yapılan tüm yayınlarda tapınak avlusuna girişi sağlayan tek kapı olarak zikredilmekteydi– bizleri daha önce Urartu mimarisinde benzerine rastlamadığımız bir mekân karşılar. “Podyumlu Salon” olarak isimlendirdiğimiz bu mekân genel itibarıyla dikdörtgen bir plana sahip olup, büyük bir ana odadan ve daha küçük arka odadan oluşmaktadır.⁵⁴⁷ Salonun merkezini oluşturan ana oda, 22 x 8 m iken, salondan bir kapı ile geçişin sağlandığı arka oda 4.5 x 8 m ölçülere sahip olan küçük bir mekândır. Yaklaşık 250 m²’lik bir alanı kaplayan salonun tabanında döşeme olarak, iki farklı malzeme kullanılmıştır. Mekânın güneybatı köşesinde yer alan ve farklı amaca hizmet ettiği düşünülen 15 m²’lik alan oniks blokla döşenirken, zeminin kalan kısmı kerpiç blokları ile döşenmiştir. Podyum ile batı duvar arasındaki bu alan, 5 x 10 düzeninde yerleştirilmiş 49 adet 50 x 50 cm boyutlarında oniks bloklarla kaplanmıştır. Mekânı çevreleyen duvarların büyük bir kısmı günümüze sağlam bir biçimde ulaşmayı

⁵⁴⁷ Işıklı, Aras, *Ayanis Aslanı*, 161-170.

başarmıştır. Yükseklikleri 2 ila 3 m'yi bulan kerpiç duvarlar, tapınak avlusunun duvarlarında olduğu gibi sıvanmış ve Urartu mavisi boya ile süslenmiştir.⁵⁴⁸

Bu anıtsal mekânın üst örtüsüne dair herhangi bir bulgunun ele geçmemesi şaşırtıcıdır. Zorlu kış şartları göz önünde bulundurulduğunda, böylesine önemli bir yapının üzerinin açık bırakılması çok mantıklı görünmemektedir. Şüphesiz bu anıtsal yapının en önemli ve çarpıcı mimari unsuru, salonun güney kısmında yer alan ve benzerini daha önce cella içerisinde gördüğümüz, oniks podyumdur. Urartu sanatının ihtişamını gözler önüne seren bu podyum, 2.50 x 2.60 m boyutlarına ve 76 cm yüksekliğe sahip olup, üst kısmında 2-2-4 düzeninde sekiz blok; yan yüzlerinde yedi blok olmak üzere, toplam on beş adet oniks bloktan oluşmaktadır. Podyum, zemin ile bağlantısını kesmek ve statîğini sağlamak amacıyla ahşap hatıllar üzerine oturtulmuştur. Podyumun iç kısmı ahşap ve kerpiç ile örüldükten sonra, dış kısmı oniks plakaları ile kaplanmıştır. Platformun üzeri çizi bezek tekniğinde son derece zarif motiflerle süslenmiştir. Bu bezemeler uzunluğu 2.60 m ve genişliği 30 cm olan 10 kuşaktan oluşmaktadır. Hayat ağacının her iki yanında yer alan antitetik duruşlu kanatlı yaratıkların oluşturduğu kompozisyon, her üç kuşaktan sonra aynı şemayı tekrar etmektedir. İlk kuşakta, stilize edilmiş kanatlı aslan; ikinci kuşakta; kartal başlı aslan vücutlu ve kanatlı grifon betimlenirken üçüncü kuşakta farklı tiplerde başlık takmış sfenkslere yer verilmiştir. Bahsi geçen bu mitolojik yaratıkların tamamı, hayat ağacı motifine karşı, antitetik duruş sergiler vaziyette işlenmiştir. Podyumun ön kısmında yer alan son kuşakta ise ayakları ve kanadının bir kısmı gözlemlenebilen ve olasılıkla bir hayat ağacını dölleyen kanatlı cin resmedilmiştir.

Podyumun sınırları boyunca çapları 35 mm olan ve mermere çivi ile tutturulmuş mozaikler tespit edilmiştir. Bu mozaikler platformun üst ve yan sınırlarında tek sıra halinde gözlemlenirken, ön yüzün alt bölümünde çift sıra olarak sıralanmaktadır. Bu mozaiklerden toplamda 41 tanesi sağlam ve in situ olarak ele geçmiştir. Yapılan hesaplamalara göre podyum üzerinde en az 350 adet mozaîğin olması gerekmektedir. Platformun yan yüzleri oldukça tahrip olmasına rağmen korunan kısımlarından hareketle, yan yüzlerinin kakma tekniğinde çiçek motifleriyle süslendiği açıkça görülmektedir. Çiçek motiflerinin yapraklarına ait taş parçaların bir kısmı in situ olarak bulunmuştur.

⁵⁴⁸ Işıklı, Türker, Aras, Akın Aras, Özdemir, Öztürk, *A New Space in the Ayanis Citadel: The Hall with Podium. A Preliminary Report on the Excavations of 2014–2018*, 84-99.

Bunların yanı sıra podyumun üzerinde ve etrafında çok sayıda altın plakalar ele geçmiştir. Bu altın plakalardan yola çıkılarak, podyumun en az bir kısmının altın plakalarla süslü olduğu önerilebilir.

Bu büyük salonu 2 m genişliğe sahip, doğu-batı yönde uzanan bir duvar bölmektedir ve bezemeli podyum bu duvarın ortasına yaslanmaktadır. Yaklaşık 2 m'lik kısmı korunan duvarın doğu kısmında rizalitli bir kapı yer alırken, batı kısmında yarım daire şeklinde bir açıklık bulunmaktadır. Yukarıda detaylarına değindiğimiz podyumun batısında ki oniks zemin döşemenin, duvar ile buluştuğu kısımda yer alan ve yarıçapı 1 m olan yarım daire şeklindeki açıklığın, henüz detaylarını bilmediğimiz bir ritüelin aktörü olduğunu söyleyebiliriz.

Arka odaya açılan rizalitli kapının genişliği 1,2 m olup, bu kapının tabanı da oniks bloklar ile döşelidir. Arka odaya geçildiğinde, daha önce Urartu'da görmediğimiz bir mimari düzenleme ile karşılaşırız. Zeminin bir kısmı oniks bloklarıyla döşenmiş olup, bu bloklar mekânın ortasına simetrik bir biçimde konumlandırılmıştır. Döşemenin dış hatlarında yer alan 10 cm genişliğindeki kaplama izlerinden -işlenmemiş kısımdan- yola çıkarak, oniks zemin döşeme ile duvar arasında kalan kısımda ahşap bir zemin olabileceği düşünülebilir. Odanın kerpiç duvarları boyunca devam eden, yaklaşık 20 cm genişliğinde bir oyukluğun varlığı dikkati çeker. Bu oyukluk, mermer zemin ile aynı hat üzerinde tüm duvarı çevrelemektedir. Söz konusu bu oyukluk izlerin, altın plakaların duvara sabitlenmesi için kullanılmış ahşap altlıklara da ait olması muhtemeldir.

Arka odanın batı duvarı ve doğu payeli salona dayanan doğu duvar iyi korunmuşken, güney duvar büyük oranda tahrip olmuştur. Bu odada dikkate değer bir diğer uygulama, odanın cella ile buluştuğu batı duvarda yer alan niştir. 1.5 m genişliğe, 2 m yüksekliğe sahip olan bu nişin, Urartu inanç sisteminin bir parçası olduğu kesin olmakla birlikte, odada gerçekleşen olası bir seremoninin neresinde olduğu konusu ise şimdilik muammadır.

Podyumlu Salon, mimari yapısı kadar buluntu çeşitliliği ile de Urartu kültür envanterine çok sayıda özel eser kazandırmıştır. Bu eserlerin bir bölümü, Urartu sanatında ilk kez karşımıza çıkan ünik eserlerden oluşmaktadır. Bu alandan ele geçen yaklaşık 200 parça altın plaka, salonun görsel zenginliği ve ihtişamını gözler önüne sermektedir. Altın plakalardan farklı olarak, altın kaplamalı tunç eserlerin çivi yardımıyla

ahşap iç mimari düzenlere tutturulduğu anlaşılmaktadır. Tunç üzeri altın kaplamalı bu eserlerin büyük çoğunluğu rozetlerden oluşurken, ele geçen altın kaplamalı sfenks Urartu sanatı için şimdilik tek örneği oluşturmaktadır. Podyumlu Salon'dan ele geçen diğer özel eser ise kireç taşından yapılmış aslan başıdır. Assur sanatının etkisi ile işlenen bu aslan başı, yine Ayanis tapınak avlusundan ele geçen tunç kalkana aplike edilmiş tunç aslan başı ile birebir benzerlik göstermektedir. Kireç taşından yapılmış hayat ağacı motifi, koçbaşı, stilize edilmiş insan başı, grifon ve sfenks başları; tunç mızrak uçları; demir kılıç; kil tablet parçası bu alandan ele geçen diğer buluntu gruplarını oluşturmaktadır.

Bu eserlerin yanı sıra Podyumlu Salon'dan, 2'si yazıtlı olmak üzere toplamda 8 adet bulla /bulla parçası ele geçmiştir ki, bu yazıtlı bullalar üzerinde okunan kadın ve tanrıça isimleri dikkat çekicidir. Damla şeklindeki bu bullalar kırılmış ya da aşınmış olarak ele geçtiklerinden ötürü birçoğunun üzerinde betimlemeler net olarak görülememektedir. Ön ve arka yüzlerinde betimlerin yer aldığı 7 tane bullanın 3'ünde anlatımlı sahneler yer alırken, diğer 4'ünde sadece daire içerisinde balık tasvirine sahip mühür baskısı bulunmaktadır. Anlatımlı sahneler arasında bullanın birinde yatay olarak işlenen hayat ağacının iki yanında yer alan kentaurların yanı sıra rahip ve tef çalan kadının yer aldığı tören sahnesi, diğer ikisinde de sadece hayat ağacını dölleme sahnesi yer almaktadır. Bu sahnelerden birinde hayat ağacının yanında rahibin bacağı ve kap görülürken, diğerinde hayat ağacının sağ ve solunda iki kanatlı cin yer aldığı görülmektedir.⁵⁴⁹

Ayanis sitadeliindeki "Podyumlu Salon", Urartu ile ilgili bilinenleri tekrar sorgulamamıza neden olmuş ve var olan sorulara yenilerini eklemiştir. Bu sorular yapının mimarisinden -iç düzenlemesi- işlevine dair geniş bir yelpazede ortaya çıkar. Yapı içerisindeki kontektsten ele geçen ve yukarıda tanıtılan zengin taşınabilir buluntular yapının iç düzenlemesinin oldukça görkemli ve şatafatlı olması gerektiğini düşündürür. Lakin yapının geçirdiği ağır tahribat -yangın ve deprem- nedeniyle hiçbir zaman bu iç mimari kurgusu net olarak ortaya konulamayacaktır. Salon ve arka odadaki zengin mimari unsurlar -taş döşeli zeminler, podyum, duvarlardaki niş, giriş ve hatıl izleri- bu mekânlarda tahminimizden daha karmaşık ve beklentinin üzerinde bir iç mimari düzenin olabileceği düşünülmektedir. Hiç şüphesiz bu şekilde olağanüstü mimari özellikler

⁵⁴⁹ Işıklı, Aras, 161-170.

gösteren ve alışılmışın dışında zengin küçük buluntu envanteri sunan bu tür bir mekân, dini ve/veya krâli aktivitelere sahip olan özel bir yapıydı. Peki, bu yapının tam işlevi neydi?

Bu konuda iki temel sorunsal görüş öne çıkmaktadır; bu yapı bir tapınak mıydı, yoksa bir tür taht salonu muydu? Yukarıda değindiğimiz üzere, Urartu kalelerinde arkeolojik kazılarla tespit edilmiş tapınaklardan, bir iki istisnai durum dışında hepsinin standart planlı -kare planlı rizalitli- yapılarıdır. Bu açıdan Podyumlu Salon mimari plan özellikleri bakımından kesinlikle standart Urartu tapınaklarına uymamaktadır. Ancak Arinberd’de ki tapınak planları, Urartu’nun gerektiğinde standart Urartu tapınak planlarının dışına çıkılabildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Yapının dinî karakteri konusunda dikkati çeken bir diğer ayrıntı, yayınlarda tapınak alanının tek giriş kapısı olarak yorumlanan ve podyumlu mekâna açıldığı anlaşılan, 1.50 m genişliğindeki rizalitli kapının her iki yanında tunçtan yapılmış yapım disklerdir. Aynı formda yapılan bu disklerin üzerindeki yazıt dikkat çekicidir. Her iki disk üzerindeki yazıtta “Argiştı oğlu Rusa, (bunu) efendisi Tanrı Haldi’ye adadı” ifadesi geçmektedir. Yine aynı kapının her iki yanında oniks kaide ele geçmiş olup, bu kaidelerin üzerinde oval yuvalar bulunmaktadır ki, bu yuvaların mızrak ya da hayat ağacı kaidelerine ait olabileceği önerilmiştir. Disklerin ve kaidelerin ele geçtiği 1996 kazı sezonunda makalemize konu olan Podyumlu Salon henüz kazılmadığı için yazıtlı disklerin hangi yapıyı işaret ettiği bilinmemekteydi. Ancak bu disklerin ve kaidelerin mekânlara giriş yönüne koyulduğunu ve kapılardaki kademelerin mekânların giriş yönlerine göre tasarlandığını göz önünde bulundurursak bu yapının yazıtta geçtiği üzere Tanrı Haldi’ye adanmış bir yapı olabileceği akla yatkındır. Podyumlu Salon’dan ele geçen kil bullalar ve boncuklar da yapının dinsel işlevi hakkında bize fikir veren bulgulardır. İki yazıtlı toplamda 8 adet bulla veya bulla parçası üzerinde okunan ifadelerden söz konusu mekânın bir tanrıça ile olası ilişkisini düşündürmektedir. Yine bullalar üzerinde geçen Urartuca kadın adı ve unvanların varlığı da bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca bir kil baskısı üzerinde yer alan tef çalan bir kadın betimi de bir diğer destekleyici unsurdur. Salondan ele geçen buluntu kontekstinde önemli bir yere sahip olan çeşitli form, renk ve cinsteki taş boncuklar bu konuda destekleyici bir diğer unsurdur. Tapınak avlusunun aksine bu salondan silah türü buluntu hemen hemen hiç ele geçmemiştir. Oniks podyumun

üzerinden çok miktarda yanmış kumaş, altın ve boncuk ele geçmiş olması da dikkate alınması gereken bir diğer husustur.

Podyum üzerinde tespit edilen mobilya kullanım izleri ise her iki görüş konusunda önemli bir ayrıntıdır. Podyum üzerinde izler sadece bunlarla sınırlı değildir. Bu izler ve diğer zengin buluntu konteksti podyumun yoğun kullanım gördüğünü, üzerinde tahminimizden daha karmaşık bir düzenleme olabileceğini işaret etmektedir. Bu izler platformun üzerinde bir tahtın veya bir kaidenin varlığını açıkça göstermektedir. Ancak bu izler, krâli bir tahta mı yoksa kült heykelini taşıyan bir kaideye mi aitti? Bunlar salonda dinî ve krâli aktivitelerin gerçekleştirildiğinin açık kanıtları olmakla birlikte salonun tam işlevi konusunda net bir fikir veremez.

Podyumlu Salon'un olası işlevi konusunda öne çıkan ikinci temel olgu; yapının bir taht salonu olup olamayacağıdır. Bilindiği gibi şimdiye kadar yürütülen kazılarda bu yönde net bir bulgu söz konusu değildir. Bu noktada hemen her konuda Urartu Kültürü'nü etkilemiş olan komşusu Assur Krallığına bakmak durumundayız. Assur mimarisinden bildiğimiz taht odalarının şimdiye kadar Urartu kazılarında bir örneğine rastlanılmamıştır. Bununla birlikte, Urartu Krallığı'nda tahtın varlığı ve bununla bağlantılı olarak taht odalarının varlığı her zaman tartışma konusu olmuştur. Toprakkale ve Altıntepe'den ele geçtiği iddia edilen birkaç metal eser ve bu eserden yola çıkılarak yapılan rekonstrüksiyon denemeleri, Urartu Krallığı için tahtı işaret eden tek arkeolojik veri olarak kayıtlara geçmiştir. Bu verilerle birlikte Giriktepe Sarayında 24 x 7.5 m boyutlarındaki salon, kazıcısı tarafından "taht salonu" olarak adlandırılmıştır. Giriktepe'de yer alan salonun taht odası olarak isimlendirilmesinde ki en büyük etmen mekânın batı duvarında yer alan kerpiç podyumun varlığıdır.

Assur Devleti'nin mimarisine baktığımızda, tüm idari ve dinî mekânların, Assur Saray komplekslerinin bünyesinde inşa edildiğini görmekteyiz. Saray kompleksi içerisindeki en büyük yapı grubunu hiç kuşkusuz sarayın en özel odalarını oluşturan taht salonu ve krâli mekânlar oluşturmaktadır. Çeşitli törenlere ve toplantılara ev sahipliği eden Taht Odası avluya paralel bir eksende uzanmaktadır. Standart bir yön birliği olmasa da genellikle kuzey yönde uzanan taht odasında, podyum her zaman kısa kenarda bazen yüzeysel bir niş içerisine; bazen de orthostatlarla kaplı olan duvara yaslanmaktadır. Geç Assur Taht odalarına giriş tek bir ana kapıdan sağlanabildiği gibi, 8. ve 7. yy.ın bazı

büyük saraylarında merkezi konuma sahip olan büyük bir ana kapı ve iki yanında bulunan daha küçük ölçülerdeki iki yan kapılarla da sağlanabilmektedir. Gerçekleştirilen kazılar sonucunda taht odası ve kapı girişlerinin zeminlerinin genellikle kireç taşından yapılmış kare plakalarla kaplı olduğu ve giriş kısımlarının zengin süslemelerle bezendiği bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında Assur taht odalarının genel olarak uzun ve ince bir mimari düzene sahip, içerisinde üzerinde tahtın durduğu podyumu barındıran ve zemini plakalarla kaplı yapılar olarak tanımlayabiliriz. Bu tanım ile Ayanis Kenti'nde açığa çıkardığımız Podyumlu Salon'un mimari tanımı ile büyük oranda örtüşmektedir. Bu mimari benzerliğin yanı sıra ele geçen arkeolojik verilerde bu alanın taht salonu olabileceğine dair işaretler sunmaktadır. Podyumlu Salon'dan ele geçen 8 adet taş eserin bir "Tahta" ait olması muhtemeldir. Bu taş eserlerin ortak özellikleri, başka bir esere applike edilebilmeleri için alt ve üst kısımlarında farklı sayılarda ve ölçülerde yuvalara sahip olmalarıdır. Bu yuvalar dışında bazı eserlerin bitiş kısımlarına Lego tarzında çıkıntılar işlenmiştir. Bir diğer ayrıntı ise detaylarına yukarıda da değindiğimiz podyumun ön kısmına yakın bir konumda, birbirine simetrik dört adet oval kullanım izi tespit edilmiştir. Bu izler her ne kadar tahtın oturak kısmı için küçük olsa da betimlerden bildiğimiz tahtın önünde yer alan ayaklık kısmı için ideal ölçülere ve konuma sahiptir. Bu olgular göz önünde bulundurulduğunda bu alanın taht / kabul odası veya bir tören odası olabileceği de uzak bir ihtimal değildir.

Bu mekânın işlevi ne olursa olsun, Ayanis Kenti'ndeki bu yeni ve sıra dışı mekân, Urartu Kültürü için yeni bir keşiftir. Mimarisi ve bulgularıyla dikkati çeken bu mekâna dair hâla cevaplanması gereken birçok soru bulunmakla birlikte, bu sorular temel olarak işlevi noktasında yoğunlaşmaktadır. İster bir krâli bir taht tören salonu olsun, isterse yeni bir tapınak modeli olsun beraberinde getirdiği dinamizm, her tartışmanın ötesindedir. Podyumlu Salon'un işlevine dair geliştirilecek öneriler, aynı zamanda Urartu Kültürü'ne dair birçok ayrıntının da tekrar tartışmaya açılmasına vesile olacaktır.

4.2. SUR DUVARLARI VE ANITSAL KAPI

Urartu askeri mimarisinin en güzel örneklerinden birini oluşturan Ayanis Kalesi sur duvarları yaklaşık 450 x 150 metrelik bir alanı kapsamaktadır. Sur duvarlarında gerçekleştirilen kazılarda doğu sur tamamen ortaya çıkarılmışken, anıtsal kapıyı da bünyesinde barındıran güney sur duvarlarının bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Bunların yanı

sıra kentin batısı ve kuzeyinde gerçekleştirilen kısa süreli çalışmalarda, bu alanlardaki surların yapısı hakkında da bilgi edinilmiştir. Kale sitadelini çevreleyen sur duvarları ve sitadel içerisinde en az 8 milyon kerpiç bloğu kullanılmış olmalıdır.⁵⁵⁰ Kerpiç bloklarının üç farklı kalıptan edildiği tespit edilmiştir.⁵⁵¹

Kentin güney hattı boyunca açığa çıkarılan güney sur duvarları, Urartu sur mimarisini anlamak için eşsiz bir laboratuvar niteliğindedir. Güney sur duvarları, doğu duvarları gibi düz bir temel oluşturacak şekilde oyulmuş ana kaya üzerine kurulmuştur. Güney surları güneyin tamamını çevreler ve batıya doğru devam eder. Bu bölümdeki duvarlar doğuda görüldüğü gibi kireçtaşı yerine bazalttan yapılmıştır. Hazırlanan anakayanın üzerine özenle kesilmiş ve şekillendirilmiş dikdörtgen bloklar dikey olarak yerleştirilmiştir. Bazalt blokların boyutları 0,8 x 0,6 m ile 0,65 x 0,57 m veya 0,5 x 0,6 m arasında değişmektedir.⁵⁵² Bu bloklar taş ocağında oluşturulmuş, ancak surların yakınında bulunan bazalt tozundan da anlaşılacağı gibi inşaat sürecinde kalede son formları verilmiştir. Ayanis Kalesi'nin güney sur duvarlarında da 'rustik' denilen teknik görülmektedir. Taşların üzerindeki çıkıntılı tümsekler özellikle duvarın ön sıralarında göze çarpmaktadır.

Güney surda dikkat çeken diğer bir ayrıntı ise sur alanında belli aralıklarla bastionların kullanılmış olmasıdır. En net izlenen bastionun genişliği 15 m'ye kadar ulaşmaktadır. İki bastion arasındaki mesafe ise 14 metre olarak ölçülürken bastionlar 5.38 m dışa taşmaktadır.

Urartu askeri mimari yapılarının en özel örneğini oluşturan güney sur duvarlarında yapılan çalışmalarda demir ve tunçdan oluşan çok sayıda ok ucu tespit edilmiştir. Ayrıca surun bastion yapan ve batı bitim notasında yer alan yıkıntı kütleinin altında oldukça ilginç bir buluntu konteksine rastlanılmıştır. Yoğun kül izlerinin yer aldığı bu konteksin içerisinden üç yetişkin ve bir bebeğe ait insan kemiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra bireylerle birlikte tunç madalyon, fibula, silindir mühür ve tekstil parçaları ele geçirilmiştir.

⁵⁵⁰ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi", *Urartu Doğu'da Değişim*, Eds. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 341.

⁵⁵¹ Baştürk, *New Evaluations on the Superstructure of the Urartian Fortification Walls: The Ayanis Case*.

⁵⁵⁴ Çilingiroğlu, *Temple Area*, 26.

Ayanis Kenti'nin diğer anıtsal sur yapısı kentin doğu hattı boyunca devam eden doğu sur duvarları'dır. Yapım tekniği tamamen güney surla aynı özellikleri taşıyan doğu sur duvarlarında kullanılan malzeme ve işçilik değişiklik göstermektedir. Güney surda kullanılan bazalt blokların yerine kireç taşı bloklar kullanılmıştır. Kireç taşından inşa edilen bu duvarların yükseklikleri ana kayanın topoğrafik yükseltisi ile doğru orantılı olarak 1.80-2.15 cm yüksekliğine ulaşmaktadır. Kaba bir şekilde biçimlendirilen bu kireçtaşı blokların üzerine leiferler konularak kerpiç bedenler yükseltilmiştir. Ayrıca kyklobik taşlarla örülmüş sur duvarlarından 2.20-2.70 cm dışa çıkıntı yapan ve genişlikleri 5 m'yi geçmemekle beraber güney sura kıyasla daha kısa olan 6 adet bastion yer almaktadır.

Ayanis Kenti sur duvarlarının planı incelendiğinde mevcut veriler doğrultusunda rızalitli plan ve kurtağzı planın bir arada uygulanmış olduğu görülmektedir. Kurtağzı plan tekniği, doğu surun kuzeye yöneldiği ve yamacın dikleştiği alanda uygulanırken, aynı tekniğin doğu surun güney bölümünün batıya yöneldiği ve Anıtsal Güney kapı ile birleştiği alanda da uygulandığı görülmektedir. Güney surda olduğu gibi doğu surda da yoğun bir şekilde tunç ve demir ok ucu tespit edilmiştir. Söz konusu bu ok uçları sur duvarı yüzeyine yakın yerde ele geçmiştir. Bunların muhtemelen kerpiç beden üzerine saplı oldukları daha sonra üst yapının çökmesi sonucu sur duvarı yüzeyine yakın yerde dağınık halde bulundukları ileri sürülmüştür.

Ayanis sitadelini çevreleyen diğer sur yapıları ise kuzey sur ve batı sur yapılarıdır. Sitadelin kuzey kesiminde dik bir yamaçta ve dar bir alanda yapılan çalışmalarda kuzey sura ait kireç taşı bloklara rastlanılmıştır. Yapım tekniği ve malzeme açısından doğu sura oldukça benzeyen bu kyklobik kireç taşı blokların üç sırası korunmuş ve yükseklikleri 0.50 ila 0.75 m arasında değişmektedir. Ana kayaya oturan sur temellerinin korunan kısmının yüksekliği ise 2.26 m'dir. Surun hemen önünde zengin ve çeşitli buluntuları içeren 2 m kalınlığında kültürel depozit tespit edilmiştir. Yoğun kül tabakası ile kaplı olan bu depozitten hayvan kemikleri, çivi yazılı bullalar, taş eserler, kemik eserler, tunç eserler ve çok sayıda seramik parçaları ele geçmiştir.

Dik bir yamaç üzerinde yer alan diğer sur yapısı ise kentin batı ucunda yer alan batı sur alanıdır. Batı sur duvarlarının doğu sur duvarları ile aynı özelliği taşıdığı gözlemlenmiştir. Ana kayaya açılmış yataklar üzerine oturtulan büyük kireç taşı bloklarla

örülmüş sur duvarları tespit edilmiştir. Arazinin eğimli yapısından kaynaklı olarak teraslar yaparak devam eden bu sur duvarları yaklaşık 4 m yüksekliğindedir. Kuzey-güney doğrultuda uzanan basamakların genişliği ise 2,5 m ile 3 m arasında değişmektedir. Yapılan çalışmalarda surun bastion yaparak devam ettiği gözlenmiştir. Surun bastion yapan iç kısmında atık suyun dışarı çıkmasını sağlayan açıklık bulunmaktadır. Yaklaşık 30 x 40 cm ölçülerinde olan bu açıklıktan çıkan suyun tahliyesini sağlayan ana kayaya açılmış büyük bir kanal tespit edilmiştir. Kanalin bulunduğu bastionun ön kısmında kuzey-güney doğrultuda uzanan bir duvar yer almaktadır. 2 m yüksekliğinde 2,5 m genişliğinde ve 3 sıra büyük kireç taşlarla örülmüş olan bu duvar, bastionun önünde set oluşturmaktadır. Alanın kuzeydoğu kesiminde doğu surda tespit edilen “kurt dişi” olarak tanımlanan bir mimari oluşum söz konusudur. Bu kurt dişi doğuya dönerek kuzey batıdaki su kanalının dış kısmında yer alan setle aynı doğrultuda uzanmaktadır. Alanda devam eden çalışmalarda metal objeler, ok uçları, alabastron formunda küçük kaplar, yonca ağızlı testiler taş objeler ve kemik parçaları ele geçmiştir.

Ayanis Kenti’nde yer alan diğer bir önemli yapı ise kentin anıtsal giriş kapısıdır. Doğu surun güneye doğru kavis yaptığı, güney sur ile birleştiği noktada yer alan ve sitadele girişi sağlayan anıtsal kapı, güney surun devamı niteliğinde olan düzgün işlenmiş bazalt bloklarla inşa edilmiştir. Anıtsal ve görkemli sur duvarlarını tamamlayan bir unsur olarak karşımıza çıkan anıtsal giriş, 4 m genişliğe ve 3 m derinliğe sahiptir. Kapı geçidi, kalınlığı 0.20 m olan bazalt taş blokları ile kaplanmıştır. Kapı girişinin iç kısmının orta yerinde ise bir kapı mili yer almaktadır. Kapı milinin ortada olması kapının çift kanatlı olarak yapılmış olduğunu göstermektedir. Girişin hemen batısında sitadele çıkışı sağlayan alan kerpiç duvarlarla çevrelenmiştir. “Körkapı” şeklini alan bu yapılanmanın nedeni net olarak anlaşılamamışsa da farklı evrelerde onarım gördüğü veya kapatıldığı söylenebilir. Kapı girişinin iç kısmında doğu yönünde iki küçük oda açığa çıkarılmıştır. Taş duvar üzerine kerpiçle inşa edilmiş odalar, dikdörtgen plana sahiptir. Kuzeyde yer alan odanın ölçüleri 2.70 x 4.20 m ölçülere sahipken, güneyde yer alan odanın ölçüleri ise 2.30x3.70 m’dir. Kuzeyde yer alan odanın girişi batıdan sağlanırken güneydeki odanın giriş kuzeydeki odadan sağlanıyordu. Odalar içerisinde yoğun bir şekilde seramik parçaları ele geçmiştir. Söz konusu bu odaların kapı nöbetçileri ve askerler tarafından kullanılan kule olduğu düşünülmektedir. Güney Sur yüksekliği dikkate alındığında anıtsal giriş kapısının da yaklaşık 15 m yüksekliğe sahip olduğu tahmin edilmektedir.

Kapının inşasında kullanılan teknikler güney sur duvarları ile aynı özellikleri taşımaktadır. Rizalitli bir plana sahip olan girişin her iki yanında 2.20 x 2.20 ölçülerinde birer kule yer almaktadır. Surların aksine bombeli yüzeye sahip olmayan blokların yüzeyleri özenle tıraşlanarak pürüzsüz hale getirilmiştir.

Anıtsal girişin en önemli buluntusu kapının önünde ortaya çıkartılan inşa kitabesidir. Tamamı korunmuş durumda olan yazıt 0.44 x 0.59 x 0.18 m boyutlarındaki bazalt blok üzerine işlenmiştir. 14 satırdan oluşan yazıtta kentin Argiştı oğlu Rusa tarafından yaptırılmış olduğu ve adının “Rusahinili Eiduru- kai/ Eiduru Dağı’nın önündeki Rusahinili” olduğu ifade edilmektedir.

4.3. PAYELİ SALON

Ayanis Kalesi/Kenti’nin doğusunda yapılan kazılar, bu bölümde büyük bir sütunlu salon ve bodrumunda depo alanlarının yer aldığını göstermiştir. Bu iki katlı yapının, alt katları depolama amaçlı kullanılırken, üst katında payelerden oluşan salon bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılan Doğu Payeli Salon 36.5 x 26 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı bir yapıya sahip olup, salonun üst katında yer alan payelerin yedi tanesinin temelleri sağlam olarak ele geçmiştir.⁵⁵³ Bu alandan ele geçen bazı sıva parçaları üzerinde, kırmızı, beyaz, kahverengi ve Urartu mavisi renkleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu salonun kırmızı, kahverengi, beyaz ve mısır mavisi renklerle boyandığı söylenebilir.⁵⁵⁴

Payeli salonun altında arazinin eğiminden faydalanılarak depo odaları inşa edilmiştir. Bu depolardan biri doğuda yer alırken, diğer depo salonun güney kısmına konumlandırılmıştır. Depo içerisinden çok sayıda farklı formlara sahip seramikler ele geçmiştir. Ele geçen kaplar üzerinde herhangi bir ölçü biriminin olmayışı, burada depolanan malzemelerin ticari amaçlı olmadığını göstermektedir. Söz konusu mekânın buluntuları, yalnızca çanak çömlek ile sınırlı kalmayıp okuma-yazma tableti olduğu düşünülen kil tablet parçaları⁵⁵⁵, bu tabletlerin yapımında kullanılan kil topaklar, pişmiş

⁵⁵³ Mahmut Bilge Baştürk, “The Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillared Hall”, *Anatolian Iron Ages 7 The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*, (Eds. Altan Çilingiroğlu, Antonio Sagona), *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39*, ss. 1-22

⁵⁵⁴ Çilingiroğlu, 137-138

⁵⁵⁵ CTU IV, CT Ay- 2009 1-9.

toprak potada ele geçmiştir. Yaklaşık 75000 kırık parçalarla dolu olan güney koridor, ince bir duvar ile doğuda yer alan diğer depo odasından ayrılmaktadır.⁵⁵⁶ Bu seramikler dışında bu alandan tunç bir çanak ve çift kanatlı ok ucu ele geçmiştir.

“Doğu Depo Odası” olarak adlandırılan mekânda ortalama yükseklikleri 2.15 m civarında olan toplam 23 adet pithos ele geçmiştir. Sitadelde yer alan diğer depo odalarının aksine buradan ele geçen pithoslar üzerinde herhangi bir ölçek ya da ibareye rastlanmamıştır. Bu özelliği ile Batı Depo Odaları’ndan ayrılan Doğu Payeli Salon’daki depo odalarının, tapınak dışındaki dağıtım sistemi içerisinde yer almadığı ve tapınak görevlilerinin hususi malı olabileceği söylenebilir. Ayrıca Doğu depo odasından ele geçen üç adet demir yaba, buluntu çeşitliliği açısından Güney depo odasından farklılık göstermektedir.

Çilingiroğlu, Doğu Payeli Salon ve Depo Odalarının işlevi hususunda, 2004 kazı sezonunda No III olarak isimlendirilen alandan ele geçen bir bulla üzerindeki “*Argiṣti oğlu Rusa’nın ashihusi binası inşa ettiği yıl*” ibaresinden yola çıkarak yapının “*aṣihusi*” binası olabileceğini öne sürmüştür.⁵⁵⁷

4.4. EVSEL MEKANLAR

Ayanis kenti stadelinde dini ve krali yapılar dışında, gündelik yaşamın izlerini taşıyan pek çok mekân tespit edilmiştir. XI nolu alan olarak isimlendirilen bu bölüm, tapınak alanının batısında, doğu-batı doğrultusunda uzanan çift sıralı ve kimi zaman iki katlı olabilen, 15 mekândan oluşmaktadır. Yapıların duvarları, doğrudan anakayaya veya anakayadan yükseltilmiş taş temel üzerine inşa edilmiş kerpiç gövdelerden oluşmaktadır. Mekân analizi doğrultusunda evsel mekanlar olarak isimlendirilen bu kompleks alan içerisinde soylu ve krali kesime ait odalar ve depo işleviyle kullanılmış alanları da barındırır. 2005 yılından 2011 yılına değin kesintisiz arkeolojik çalışmaları sürdürülen bu alana ait incelemeler tümüyle tamamlanmış değildir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Erdem, 2014: 147-155

⁵⁵⁷ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi’nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*: 78

⁵⁵⁸ Aylin Ümit Erdem- Altan Çilingiroğlu, “Domestic Architecture in the Urartian Fortress at Ayanis”, *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*, Vol: 2, (Ed. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicolo Machetti vd.), Verlag-Wiesbaden 2010, 151; Buket Beşikçi, “Ayanis Sitadelinde XI. Nolu Alandaki Yapı Grubu: Ayanis Elitlerinin Gündelik Yaşamı, Üretimi ve Ritüellerine Dönük Veriler”, *Tanrı Eiduru’nun Gölgesinde Bir Urartu Kenti Ayanis*, (Ed. Mehmet Işıklı, Ayşegül Akın Aras), Ege Yayınları, İstanbul 2021, 107.

XI nolu alanda sıralanan mekanlar, kuzey-güney doğrultusunda iki sıra olacak şekilde doğu-batı uzantısında 15 mekândan oluşmaktadır. Kuzey bölümde yer alan 7 mekân buluntuları ve mimarisi bakımından, gündelik hayata hizmet etmiş alanlar olarak nitelendirilmektedir. Gündelik hayata hizmet etmiş mekanlardan ilki kuzeydoğu köşede bulunan ve bir geçişle birbirlerine bağlanan 4 mekândan oluşmaktadır. Söz konusu bu mekanlar bir kompleks alan olarak değerlendirilebilir. Mekanlar ortaya çıkarılma sırasına göre 2, 4, 5 ve 6 nolu olarak isimlendirilmiş olup, 6 numaralı mekân doğudan söz konusu odalara geçişi sağlayan bir koridor görevindedir.⁵⁵⁹ Mekânın çalışmaları sırasında tespit edilen çok sayıda kemik ve seramik parçaları bu alanın geçiş için kullanıldığının güzel kanıtlarıdır.⁵⁶⁰ Bahsedilen koridor yardımıyla 5 nolu mekâna geçiş sağlanmaktadır. Bu mekân içerisinde bir kerpiç platform ve pişmiş topraktan yapılmış bir tekne tespit edilmiştir. Tekne, 110x80 cm ölçülerindedir ve kullanım amacına dair bilgiler kısıtlıdır. 2007 yılında Ayanis kenti sitadeline yürütülen arkeobotanik çalışmalar neticesinde tekne içerisinde tespit edilen arpa tortusundan yola çıkılarak büyük oranda bira yapımında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁵⁶¹

5 nolu mekanla bağlantılı olan 2 nolu mekân 4 nolu mekâna tek geçişin sağlandığı alan olması bakımından çok odalı bir görünüm yansıtmaktadır. Mekân içerisinde 5 nolu odada görülen ikinci kat verilerinin burada da görüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶² Bahsedilen veriler mekân içerisindeki çalışmalarda çeşitli metal eserlerin altlarında bulunmuş hasır ve ahşap parçalarından oluşur. Giriş kısmında tespit edilen ahşaplar ikinci kat için kullanılan merdiven malzemesi olduğunu düşündürmektedir.⁵⁶³ Mekânın merkezinde tespit edilen bir diğer bulgu örme sepet kalıntısıdır. Örme sepet çevresinde görülen akdarı ile demir kürek mekânın işlevine dair önemli bulgular yansıtmaktadır. Bu mekanla bağlantılı olan ve kiler görünümü veren 4 nolu mekân, küçük boyutlarda ve içlerinde tahıl dolu küplere sahiptir.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ Erdem, Çilingiroğlu, 151.

⁵⁶⁰ Beşikçi 2021, 111.

⁵⁶¹ Tuğba Solmaz-Emel Oybak Dönmez, "Archaeobotanical Studies at the Urartian Site of Ayanis in Van Province, Eastern Turkey", *Turkish Journal of Botany*, Ankara 2013, 37.

⁵⁶² Altan Çilingiroğlu-Aylin Ümit Erdem, "Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2009, 5

⁵⁶³ Erdem, Çilingiroğlu, 152.

⁵⁶⁴ Beşikçi 2021, 110.

Kuzeyde yer alan, yan yana dizili ve aynı koridorla girişleri sağlanan 7, 8 ve 9 nolu mekanlar gerek mimarileri gerek buluntuları bakımından benzer özellikler yansıtmaktadır. 7 nolu mekân çok sayıda silo, çanak-çömlek, testi ve platforma sahiptir. Dolayısıyla bu alanın depolama amacıyla kullanılmış bir alan olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu alanda mühür, fibula, ezgi taşı, tezgâh ağırlığı ve boncuk gibi pek çok eser tespit edilmiştir. Bu mekânın hemen batısında bulunan 8 nolu mekân diğer yapılara oranla yüksek (yaklaşık 50 cm) bir girişe sahiptir. Mekân içerisinde tespit edilen seki ve kaplar içerisinde herhangi bir tahıl kalıntısına rastlanılmamıştır. Bu sebeple bu alanın kullanımına dair veriler oldukça kısıtlıdır. 9 nolu mekân benzer özellikler taşımakta ve bunun yanı sıra zengin buluntu koleksiyonu barındırmaktadır. Bu buluntu grupları; kılıç, miğfer, ıspatula, boncuklar, kemer ve mızrak şeklindedir.⁵⁶⁵

XI nolu alanın güneydoğu bölümünde kalan 10, 11 ve 12 nolu mekanlar, mimari ve buluntuları açısından diğer mekanlardan farklı özellikler yansıtmaktadır. Dini ve krali nesneler barındıran bu alan, uzun koridor şeklinde tasarlanmış ve duvarları özenle süslenmiştir. Bu alana giriş güneyde bulunan 12 nolu mekândan sağlanmaktadır. 12 nolu mekân, 6 nolu mekanla benzer özellikler yansıtmakta ve koridor görevi üstlendiği düşünülmektedir. Bu alanda önemli sayılabilecek iki buluntu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, üzerinde iki satır halinde babilce yazıt bulunan akikten pendat, diğeri ise kuzey duvar önünde ele geçmiş yumruk şeklindeki tunç meşale tutamağıdır.⁵⁶⁶

12 nolu koridordan geçişin sağlandığı 10 nolu mekân uzun, dikdörtgen planlı bir görünüme sahiptir. Bu mekân duvar süslemeleri ve buluntu koleksiyonu açısından dini ve krali özellikler yansıtmaktadır. Mekânın kuzeybatı bölümünde tebeşir taşından sıvalı, ortasında 5 cm çapında bir delik yer alan bölme dikkat çekicidir. Söz konusu bölme önceleri dinsel temizliğin sağlandığı bir alanı olarak düşünülmüşse de sonraki yıllarda, çevresinde tespit edilen damla formundaki mozaik ve parçaları, burada ahşaptan yapılmış bir çeşit hayat ağacı altarnın bulunabileceğini düşündürmüştür.⁵⁶⁷ Nitekim hayat ağacı örnekleri, Urartu sanatında çokça sevilen dini amaçlı figürlerdir. Altarnın hemen yanında tespit edilen 3 adet yonca ağızlı testi bu alanda sıvı libasyon yapıldığını

⁵⁶⁵ Erdem, Çilingiroğlu, 155.

⁵⁶⁶ Atilla Batmaz, “Ayanis Kalesi’nde Hayat Ağacına İlişkin Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı: 141, İstanbul 2012, 40; Beşikçi, 116.

⁵⁶⁷ Söz konusu alan ve hayat ağacına ilişkin detaylı bilgi için bkz; Batmaz, 42.

düşündürmektedir. Tüm bu bulgular dışında mekân duvarları boyunca tabanda ve kimi zaman duvar üzerinde tespit edilmiş altın rozetler bu mekânın duvarlarının bordür şeklinde süslendiğini göstermektedir.⁵⁶⁸ Mekânın tabanında rozetler dışında tespit edilen metal buluntular bir adet tunç çanak ve kandildir. Yalnızca 10 nolu mekândan geçiş sağlanan 11 nolu mekân mimari plan açısından benzer özellikler taşımaktadır. 10 nolu mekân ile bağlantılı olan bu alanda benzer dini veya krali işlevli olduğu düşünülse de ne yazık ki ele geçen bulgular kullanımına dair bilgilerin kısıtlı olmasına neden olmaktadır. Bu alanda yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda kemik parçaları, seramikler, bir adet bulla, tüm kap, tahıllar ve bir krali nesne tespit edilmiştir. Bu eserler içerisinde önemli sayılabilecek krali nesne, tamamen bezemeli şekilde altından yapılmış ve sap kısmında Urartuca “Kraliçe Kakuli’nin malıdır” ifadesi yer alan yelpaze sapıdır. Yaklaşık 20 cm uzunluğunda olan bu eser ilk kez bir kraliçenin adının geçmesi açısından önemli sayılmaktadır.⁵⁶⁹

Son olarak XI nolu alanda değerlendirilen diğer mekanlar depo yapılarıdır. Depo yapıları 13, 14 ve 15 nolu mekanlar olarak değerlendirilmektedir. Bu mekanlardan 13 ve 14 nolu olanlar, 12 nolu mekânın hemen altına konumlanmaktadır. Tabanlarının direk anakayaya oturtulduğu 13 ve 14 nolu mekân, merkezde yer alan bir duvar ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Mekanlar içerisinde çok sayıda kaseler, çanaklar, yonca ağızlı testiler ve leylek başlı rythonlar tespit edilmiştir. Bazı kapların dışı bozulmayı önlemek amacıyla hasır kaplanmıştır.

Bahsi geçen mekânın batı bölümünde yer alan son mekân ise yine depolama amacıyla kullanılmış olan 15 nolu mekandır. Mekân içerisinde yıkılmış vaziyette tespit edilmiş çok sayıda bazalt blok ve parçaları görülmektedir. Mekânın batı bölümünde bulunan tunç kazan ve kazanın hemen içerisinde tespit edilen tunç kandil önemli bulgular arasında yer almaktadır. Kandil üzerinde tıpkı yelpazede olduğu gibi Urartuca “Argiştı oğlu Rusa’nın malıdır” ibaresi yer almaktadır. Bunların dışında mekânda bakır külçelerin varlığı kent içerisinde işlemek için bir atölyenin var olup olmadığını akla getirmektedir.

⁵⁶⁸ Çilingiroğlu, Erdem, 17.

⁵⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis: An Iron Age Site in the East”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, Volume III, Recent Discoveries (2017-2018)*, Cambridge 2011, 1062.

Ancak Ayanis kenti çalışmalarında günümüze değin böyle bir işliğin varlığına henüz rastlanılmamıştır.⁵⁷⁰

4.5. BATI DEPO ODALARI

Askeri faaliyetlerinden ziyade yapmış olduğu imar faaliyetleriyle anılan bir kral olan Arğişti oğlu Rusa, Ayanis kentindeki anıtsal kapı yazıtında ifade edilen: “*Tanrı Haldi’nin yüceliği ile Arğişti oğlu Rusa bu kaleyi Eiduru Dağı’nın önünde inşa etti. Rusa der ki; kayalığa hiç dokunulmamıştı, buraya hiçbir şey inşa edilmemişti. Bir kutsal alan (E.BARA) ve aynı zamanda bir kale (E.GAL) inşa ettim. Yeni bağlar ve meyve bahçeleri tahsis ettim ve yeni bir kent kurdum. Önemli başarılar elde ettim.*” ibareye göre Ayanis kentinde yalnızca bir kale ve tapınak değil, yaşamsal gereksinimin bir gereği olarak bağlar ve meyve bahçeleri inşa etmiştir. 80 hektardan fazla bir alana yayılan Ayanis kenti sakinlerinin gıda ihtiyacının zorlu kış ayları boyunca sağlanması için büyük depolama yapılarına ihtiyaç duyulmuştur. Aynı zamanda askeri faaliyetleri sayesinde uzun yıllar boyu hüküm süren Urartu uygarlığının seferlerde kullandığı atlar ve diğer hayvanlar için tahıl stoklaması elzem bir durumdur. Nitekim Ayanis kentinin Batı Depo yapılarından ele geçen bullalar üzerinde “atlar için hipuni (=buğday)” gibi yazılı belgeler tarımsal üretimin yalnızca insanlar ile sınırlı olmadığına göstergesidir.

Ayanis kentinde bu ihtiyaca yönelik oluşturulmuş Batı Depo Odaları, kazı çalışmalarının başladığı ilk yıllardan itibaren uzun yıllar çalışılmıştır. Depo odalarının şu an için mimarisi çözülemeyen payeli bir mekânın alt katındaki bodrum yapıları olduğunu söylemek mümkündür. Bodrum katında yer aldığı düşünülen depo yapılarının inşası sırasında topografik şartların göz önünde bulundurulduğu ve Urartulu mimarların elinde çok iyi değerlendirildiği unutulmamalıdır.

Bu durum gözetilerek inşa edilen depo yapılarının, ana kayanın kuzeyden güneye doğru alçaldığı noktada yer alan 25 m uzunluğunda, 2,5 m genişliğinde doğu-batı yönlü uzanan bir duvar ile kuzey ve güney olmak üzere iki alana bölündüğü görülür. Omurga duvarı olarak adlandırılan duvarın kuzey ve güneyi kireçtaşı taşlardan kiklobik düzende örülmüş, ortası küçük taşlar ile doldurulmuştur. Omurga duvarının hem kuzeyinde hem

⁵⁷⁰ Beşikçi, 118.

de güneyinde depo yapılarının yer alması sebebiyle bu duvarın iki ayrı yapı kompleksini ayıran ana duvar olabileceği söylenebilir.

Depo yapılarının sınırlarını oluşturan uzun duvarların kenarlarında çatıyı ve üst yapıyı destekleyen geniş hatıllar yer alır. Çalışmalar sırasında bir arada ele geçen yanmış haldeki ahşap, dal ve sazlar çatı örtüsünün tekniğini gösterir. Hatıllar ile desteklenen ahşap çatının üzeri dal-saz örgü tekniğinde döşenmekte ve çatı örtüsü destek hatıllarına sabitlenmektedir. Olasılıkla dal ve sazların üzerinde zemin oluşturmak amacıyla sıkıştırılmış toprak yer alır. Ana kayanın eğimine bağlı olarak kuzey güney yönlü inşa edilen depo yapılarında kimi zaman teraslar oluşturulmuş, kimi zaman ana kaya doğal bırakılmıştır. Depo yapılarının tabanları ise bazı Urartu kentlerinden farklı olarak sıkıştırılmış toprak ile oluşturulmuştur.

Kuzeyden güneye doğru teraslar halinde inşa edilen depo mekânları arasındaki kot farkını gidermek ve teraslar arasında ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla duvar kenarlarında oluşturulan merdivenler ve kuzey güney doğrultusunda yere döşenmiş hatıllar ile çözüm yaratılmıştır. Farklı depo mekânları arasında geçişlerin sağlanması amacıyla⁵⁷¹ genişlikleri 90 cm ile 126 cm arasında değişen koridorlar yardımıyla sağlandığı gözlenir. Batı Depo Odalarının ana girişi kesin olarak bilinmemekle beraber, 1 nolu doğu mekânında taş döşemeli bir zemin ve kapı geçişinin, depo mekânlarına ana girişi sağladığı düşünülür. Bu konudaki diğer bir öneri ise bazı odalara erişimin üst katta yer alan yapılardan bir merdiven ile sağlandığı yönündedir.

4.6. DIŞKENT

Ayanis Kalesi'nin sur duvarları dışında kalan Dış Kent, keramik dağılımına göre yaklaşık 80 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Bu alandaki çalışmalara 1996-1997 yıllarında başlanmış⁵⁷² ve Dışkent'te toplam 2700 m²'lik bir alanda kazı çalışması gerçekleştirilmiştir.

⁵⁷¹ Omurga duvarına bitişik halde inşa edilmiş 2 ve 6 nolu depo odaları ve bu iki depo odasının güneyinde kalan 3, 7, 4 ve 5 nolu depo odaları arasında geçişi sağlayan 5 adet koridor tespit edilmiştir. Güney kısmında kazıları tamamlanmamış olan 8 ve 9 nolu depo odaları ve bu depo odalarının Doğu Mekânları ve diğer depolar ile olan bağlantısı şu an için bilinmemektedir.

⁵⁷² Stone, Zimansky, 356

4.6.1. Pınarbaşı

Pınarbaşı olarak adlandırılan alanda, 1998 yılı kazı sezonunda açılan 20x20 m'lik açmada 1.80 m kalınlığında payandalı dış duvara sahip yapı kompleksinin bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Kuzey, doğu ve güneydeki mekanlar, çatısı iki sütunla taşınan 15x10 m boyutlarında bir ana salona açılmaktadır. Yapının duvarları dik açılıdır ve anıtsal bir yapı görüntüsünü vermektedir. Yapının planı henüz kesin olarak saptanamamış olsa da kazılan hiçbir Urartu kalesinde örneğine rastlanmamıştır. Duvar kalınlıkları, kullanılan taş malzemenin niteliği, ortaya çıkarılan geniş ve birbiri ile ilişkili mekanlar yapının idari bir işlev üstlenebileceğini göstermektedir. Pınarbaşı'nda bu tür yapıların sayısı birden fazla olmalıdır. Kale dışında böyle anıtsal yapıların varlığı Urartu'da kentleşme kavramını yeniden ele almamızın gerekli olduğunu göstermektedir. Yapıya ait taş temeller ana kaya içine açılan temel yataklarına oturtulmuş, örülen taş duvarların etrafında kalan çukur boşlukları killi ve küçük taşlı bir toprakla doldurulmuştur⁵⁷³. Sivil yapıların ağırlıklı olduğu yerleşmede Güneytepe'dekilere göre daha sıradan kamu binaları da yer almaktadır. Çok katlı olduğu kesin olan mekânların bazılarının zemini kısmen taş döşeli iken geri kalanı ise sıkıştırılmış toprağın sıvanması ile yapılmıştır. 1.5 -2 metre duvar kalınlığına sahip yapıların iki katlı olduğu kesindir. Buradan ele geçen malzemeler Güneytepe'ye göre çok sınırlı ve düşük kalitededir. Hem Güneytepe hem de Pınarbaşı yerleşmesinde ihtiyaca göre düzenlenmiş tadilatlar ve eklemeler açıkça izlenebilmektedir.⁵⁷⁴

4.6.2. Güneytepe

Güney Tepe'de sürdürülen çalışmalarda doğu-batı doğrultusunda uzanan eğimli bir yol ve yolun her iki yanında iki ev kompleksine ait mekanlar tespit edilmiştir.⁵⁷⁵ Bu mekanların yaklaşık 12 hektarlık bir kısmı ikametgâh yapılarını içermektedir. Güneytepe yerleşimi kale girişinin kuzeydoğusunda bilinçli bir planlama dâhilinde konumlandırılmıştır. Yerleşimin savunma duvarı ile korunmadığı ve kaleye yakın kısımlarında diğer alanlara göre daha düzenli, özel bir mimariye sahip kamu yapıları yer almaktadır. Kamu yapılarında ele geçen silindir ve dikdörtgen mühürler, bullalar bu

⁵⁷³ Çilingiroğlu, Derin, 400.

⁵⁷⁴ Stone, Zimansky, 362.

⁵⁷⁵ Çilingiroğlu, Derin, 400; Stone, Zimansky, 359-360.

mekânların kale ile bağlantısını ve statü unsurunu göstermektedir. Yapılar, anakayanın yüksek olduğu bölümlerde temel taşı olarak kullanılan kireç taşları anakayaya oturtulmuş, elverişsiz olduğu yerlerde dolgu malzemesi kullanarak taraçalandırılmıştır. Yapıların arasında ana sokaklar yer almaktadır. Bu ana sokak zemininde hayvan kemiği, seramik parçaları gibi artık malzemeler tespit edilmiştir. Yaşam alanı olarak kullanılan avlu ve odalardan oluşan yapılarda ezgi taşı, ocak, fırın, tandır gibi günlük yaşamı işaret eden çok sayıda eleman ele geçmiştir. Mekânlar içerisinde ele geçen Asur formu seramikler, üç kanlı ok uçları ise burada yaşam süren halkın *yabancı* kökenine işaret etmektedir. Klasik Urartu duvar tekniğinde yapılan, iki katlı olduğu düşünülen yapıların duvarları mısır mavisine boyalıdır.⁵⁷⁶ Kaleye uzak, tepenin daha üstüne konumlandırılmış yapılar ile arasındaki statü farkı hem mimaride hem de ele geçen malların daha basit formda olması ile açıklanmaktadır.⁵⁷⁷

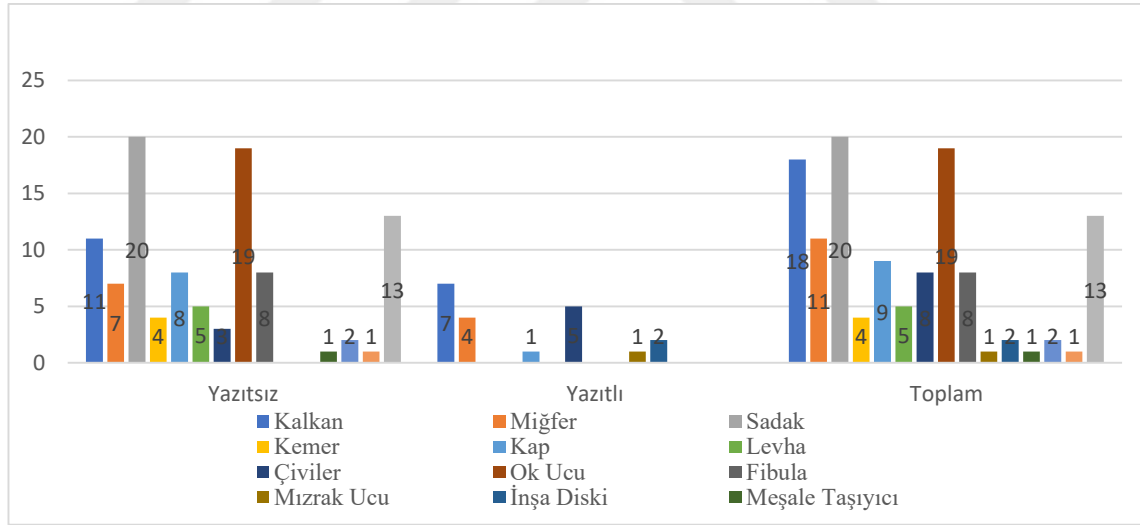
⁵⁷⁶ Çilingiroğlu, 137-138.

⁵⁷⁷ Çilingiroğlu, 18-23.

BEŞİNCİ BÖLÜ

AYANİS KALESİ'NDEN ELE GEÇEN TUNÇ ESERLER

1989 yılından itibaren günümüze kadar bilimsel kazıları sürdürülen Urartu Krallığı'nın görkemli kalelerinden biri olan ve krallığın başkenti Tuşpa'ya/Van'a 38 km uzaklıktaki bir tepe üzerine inşa edilen Ayanis Kalesi/Kentinde çok sayıda tunç eserler ortaya çıkarılmıştır. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkartılan ve savunma silahlarından, saldırı silahlarına; mimari süsleme elemanlarından, taşınabilir objelere değin geniş bir yelpazede karşımıza çıkan tunç eserler, kültürel mirasımızın en önemli eserleri arasında yerini almıştır. Ancak bu eserler şimdiye değin bir bütün olarak çalışmalarda ele alınmamış, tunç eserlerin sadece bir bölümü makaleler ile bilim dünyasına tanıtılmıştır. Yayınlar dışında çok sayıda proje ve analitik çalışmalara da konu olmuştur. Bu başlık altında Ayanis Kalesi/Kenti kazılarının ilk yıllarından 2021 kazı sezonuna kadar geçen süreçte ele geçen tunç eserler ele alınacak olup etütlük eserler çalışma kapsamı dışında tutulmuştur (Grafik 5.1).

Şekil 5.1. Ayanis Kalesi/Kenti'nde Ortaya Çıkarılan ve Çalışmaya Dahil Edilen Eserlerin Formlarına Göre Dağıl Grafığı.

5.1. KALKANLAR

Urartu tunç eser sanatında önemli bir yere sahip kalkanlar, Urartulu ustalar tarafından farklı tipoloji ve boyutlarda üretilmiştir. Bu farklılıklar kalkanların kullanım amaçlarıyla da paralellik göstermektedir. İlk olarak III. Salmanasar'ın tarafından

yaptırılan Balavat kapısının tunç plakalarında karşımıza çıkan kalkan betimleri, Urartu kalkanlarının tipolojik yapısı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.⁵⁷⁸ Ancak bu kabartmalarda işlenen kalkanlar, aynı kabartmada işlenen insanların boyutlarıyla orantılandığında, kalkanların boylarının küçük olduğu görülmektedir. Balavat kapısı betimlerinde görülen kalkanların çapları yaklaşık 50-60 cm kadardır ki bu boyutlu kalkanlar, Urartu kalelerinden ele geçen savaş kalkanlarının boyutlarıyla örtüşmektedir.⁵⁷⁹ II. Sargon döneminde işlenen Khorsabad kabartmasında betimlenen Musaşir tapınağının yağmalanması sahnesinde büyük boyutlu ve aslan başlı kalkanlar görülmektedir.⁵⁸⁰ Urartu tapınak alanlarında ele geçen ve tanrı Haldi'ye sunulan bu kalkanların çapları 100 cm kadardır. Dolayısıyla Urartu kalkanlarını boyutlarına yönelik küçük ve büyük boyutlu olarak gruplamak mümkündür. Küçük boyutlu kalkanların genel olarak savaşlarda kullanıldığını ve bu kalkanları standart kalkanlar olarak adlandırebileceğimizi söylemek mümkündür. Büyük boyutlu kalkanların ise savaşta kullanmak için ağır ve kullanışsız olduğunu, kalkanların ele geçtiği mekanları da göz önünde bulundurduğumuzda bunların adak ve törenlerde kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁸¹ Kalkanların boyutlarına göre gruplanmasıyla paralel olarak, kalkanlar bezemeli-bezemesiz ya da adak/tören-savaş şeklinde sınıflandırılabilir.⁵⁸² Büyük boyutlu kalkanlar genel olarak bezemeli yada yazıtlıdır ki bunlar tapınak alanlarında ele geçen ve tanrılara adak olarak sunulan kalkanlardır. Küçük boyutlu kalkanların ise üzerinde bezeme ya da yazıt bulunmadığından doğrudan askerler tarafından kullanılan kalkanlar olarak değerlendirebiliriz.

Yekpare tunç plakaların tavlınması ve dövülmesiyle elde edilen kalkanlara, yükseltme ve çökertme gibi tunç işleme teknikleri uygulanarak, kalkanların yuvarlak ve konik-konveks bir gövdeye sahip olmaları sağlanır.⁵⁸³ Bu kalkanların taşınabilmesi için 2 ya da 3 tutamağı bulunur ve bu tutamaklar perçinler yardımıyla kalkanlara eklenmiştir. Bu tutamakların büyük bir kısmı tunçtan yapılmışken, demirden yapılmış tutamaklarda

⁵⁷⁸ King, Litt, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, Plate. XXXVII-XLII; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: pl. 12; Calmayer 1986: fig. 4; Kellner, *Bemerkungen zu den Helmen in Urartu*, Taf. V-VI.

⁵⁷⁹ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 108.

⁵⁸⁰ Botta, Fladin, *Monument de Ninive, II. Architecture et sculpture*, Lev.141: van Loon, *Urartian Art*, 44, Fig.5b.

⁵⁸¹ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 155-187

⁵⁸² Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 119.

⁵⁸³ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 109.

ele geçmiştir. Bu bağlamda demirden yapılan tutamakların fonksiyonelliği tam olarak anlaşılmamaktadır. Kalkanlarda yer alan üçüncü tutamağın da fonksiyonelliği tartışmalıdır. Kalkanın her iki köşesinde birbirine paralel olarak konumlandırılan tutamakların ilkinin içinden kolun geçirildiği ve diğerinden tutulduğu düşünülmektedir ki kalkanı taşımak ve askerin kendini savunması için en etkili tutuş pozisyonu budur. Ancak kalkanın merkez üst noktasında yer alan üçüncü tutamak göğüs göğüsse savunmalarda, askerin kılıç sallayan eliyle kalkanı desteklemesi için kullanılmış olabilir. Diğer bir düşünce ise adak kalkanlarında görülen bu tutamağın, kalkanı bir duvara asmak için kullanılmış olabileceğidir.⁵⁸⁴

Bazı kalkanların kenar kısımlarında demir teller tespit edilmiştir.⁵⁸⁵ Kalkanların kenar kısımları kıvrılmış ve kıvrılan bu kısımlara demir teller gizlenmiştir. Kullanılan demir teller kalkanların ağırlıklarını artırdığı gibi kalkanların mukavemetini de artırmıştır. Ancak tunç kalkanların saldırılara karşı ne kadar korucuyu olduğu da tartışmalıdır. Geç Tunç Çağı örneklerinden esinlenerek yapılan tunç kalkanların, kılıç darbeleriyle kesilebileceği ancak ahşap ya da tunç üzerine kaplanan derinin daha koruyucu olduğu ortaya konmuştur.⁵⁸⁶ Bazı Urartu tunç kalkanlarının iç kısımlarında deri kaplama uygulaması kullanılmıştır.⁵⁸⁷ Ayrıca kazılar esnasında ele geçen tunç kalkanların büyük bir bölümü tapınak alanlarından ele geçmiş olup, bu kalkanlar adak/tören kalkanlarıdır. Adak kalkanlarda öncelik mukavemet değil gösteriştir, dolayısıyla bu kalkanlarda deri kaplama ele geçmemesi normal bir durumdur. Tüm bunlarla birlikte Urartu Krallığı'nda kullanılan tek kalkan türü tunç kalkanlar değildir. Yapımı, fonksiyonelliği ve sağlamlığı açısından askerler tarafından ahşap kalkanlarda kullanılmış olmalıdır. Ancak gerek ahşap malzemenin dayanıksızlığı gerekse kazıların sitadelerde yoğunlaşması, ahşap kalkanların ele geçmesini zorlaştırmıştır. Assur rölyeflerinde⁵⁸⁸ karşımıza çıkan bazı betimlerde dallar ile oluşturulmuş kalkan betimlerine

⁵⁸⁴ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 109.

⁵⁸⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 119.

⁵⁸⁶ Coles, *Archaeology by experiment: Bronze Age shields made at Cambridge which establish that leather was for use, bronze for ritual and Show*, 299-301; Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 45.

⁵⁸⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 119.

⁵⁸⁸ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate XXVIII Fig.11,16.

rastlanılmaktadır ki bu kalkanların Urartu savaşçıları tarafından da kullanılmış olabileceği ön görülmektedir.⁵⁸⁹

Urartulular tarafından kullanılmış kalkanların tarihlendirilmesinde net bilgiyi kalkanlar üzerinde yer alan yazıtlar sağlamaktadır. Urartu tapınaklarında tanrılara sunulan kalkanların büyük bir kısmında, kalkanın hangi kral tarafından sunulduğunu bildiren yazıtlar bulunmaktadır. Yazıtlar dışında kalkanlar üzerine işlenen figürler ve bezeme öğeleri de kalkanların tarihlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yazıtsız ve bezemesiz kalkanların tarihlendirilmesi ise oldukça sorunludur. Çavuştepe,⁵⁹⁰ Altıntepe,⁵⁹¹ Kayalidere⁵⁹², Karmir-Blur⁵⁹³, Toprakkale⁵⁹⁴ ve Ayanis⁵⁹⁵ gibi birçok Urartu kalesinde yazıtsız ve bezemesiz tunç kalkan parçaları ele geçmiştir. Ancak krallığın ilk yıllarından itibaren kullanım gören benzer formlar, krallığın son yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla kalkan formlarından yola çıkılarak dönemsel ayırım yapmak doğru bir yaklaşım değildir.

Balavat kapısı üzerinde betimlenen Urartu askeri ellerinde küçük ve ortası konik kalkanlar taşır vaziyette resmedilmiştir. Bu kalkanlar Urartu sitadellerinden ele geçen kalkanlardan farklı formdadır. Ancak Urartu yerleşimlerinde ele geçen miğfer benzeri konik tunç eserlerin (umbo) kalkan parçaları olduğu ve betimlerde görülen kalkanların bu umbolarla oluşturulduğu anlaşılmıştır ki bu umbolar Assur ordusu tarafından da kullanılmıştır.⁵⁹⁶ Konik forma sahip umboların alt kısımlarında sık aralıklarla açılmış aplik yuvaları bulunmaktadır. Umbolar tunç kalkanlara aplik edilebileceği gibi bir deri aracılığıyla ahşap kalkanlar üzerinde de kullanılmış olabilir. Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı Haldi'ye ait tapınakta ortaya çıkartılan tunç kalkan parçası üzerindeki tanrı betimlerinde Umbolu kalkanların Urartu'daki en eski örneğine şahit olunur.⁵⁹⁷ Benzer

⁵⁸⁹ Wafler, *Alter Orient und Altes Testament* 26, 256; Belli, *Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress*: 214; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 109.

⁵⁹⁰ Erzen, Çavuştepe I.

⁵⁹¹ Özgüç, *Altıntepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*.

⁵⁹² Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, Fig.18-20

⁵⁹³ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*; Fig 8-17

⁵⁹⁴ Piotrovsky, *Karmir-Blur I*: Pl.X,1

⁵⁹⁵ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 189-219.

⁵⁹⁶ Layard, *Monuments of Nineveh*; pl. 23; King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*: pl. X,LII, LIII, LVII, LVIII, LXXIV; Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 121, pl.63; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: pl. XXVIII/6; Barnett, Forman, *Assyrian Palace Reliefs* pl.25.

⁵⁹⁷ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*: 38.

şekilde Karmir-blur'da ortaya çıkarılan sadak ve miğfer üzerindeki betimlemelerde Urartulu süvarilerin umbolu kalkanlar taşıdıkları görülmektedir.⁵⁹⁸ Bunlarla birlikte bezemeli tunç bir kemer üzerindeki mitolojik anlatımların işlendiği bir sahnede, insan başlı yaratıkların ellerinde tutukları kalkanlarda 5-6'lı umbolar bulunmakla birlikte sahnenin doğası gereği kalkanlar üzerinde kullanılan umboların sayılarında abartılmış olabileceği düşünülmelidir.⁵⁹⁹ Bu örnekler dışında, Prähistorische Staatssammlung Müzesi deposunda muhafaza edilen ve MÖ 8. yüzyıla tarihlenen tunç miğfer üzerindeki bir sahnede umbolu kalkanları görmek mümkündür.⁶⁰⁰

Urartu tunç kalkanlarına en yakın olan kalkanlar, Layard tarafından Nimrud Kuzey Batı Sarayının AB odasında gerçekleştirilen kazılarında ele geçen kalkanlardır. Bahsi geçen sarayda altı kalkan tespit edilmiş olup, bu kalkanların sadece ikisi kısmen tamdır.⁶⁰¹ Bu kalkanlar dışında Girit'teki Idaean Zeus'un mağarasından ele geçen tunç kalkanlar da Urartu kalkanlarıyla benzerlik göstermektedir. Girit kalkanlarının Batı Asya'da tam olarak benzerleri bulunmaması nedeniyle, bu kalkanlar Urartu kalkanları ile ilişkilendirilmiş ve İ.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Urartu kültürüne özgü niteliklerin Batıya doğru yayıldığı ön görülmüştür.⁶⁰²

5.1.2. Ayanis Kalkanları

30 yılı aşkın süredir kesintisiz bir biçimde devam eden Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında şimdiye değin 100'e yakın kalkan ve kalkan parçaları ele geçmiştir.⁶⁰³ Tezimizde bütünlüğünü tamamen ya da kısmen korumuş 17 adet kalkan⁶⁰⁴, 1 adet yazıtlı kalkan parçası⁶⁰⁵ ve 1 adet umbo'ya⁶⁰⁶ değinilecektir. Ayanis'ten ele geçen diğer kalkan parçaları ise çeşitli analizler için kullanılmış olup, analiz sonuçlarına bu tezin 6. Bölümünde değinilecektir. Bu kalkan içerisinde bezeme unsurlarıyla ve Urartu sanatına kattıklarıyla iki kalkan dikkat çekicidir.

⁵⁹⁸ Barnett, Watson, *Russian Excavations in Armenia*, 140, fig. 15.

⁵⁹⁹ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu* b: res. 14.

⁶⁰⁰ Kellner, *Bemerkungen zu den Helmen in Urartu*, 208-209, Lev. 7-9. Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 110.

⁶⁰¹ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 45.

⁶⁰² Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 21-24

⁶⁰³ Bu sayı Ayanis Kalesi/Kenti kazı kod defteri verilerinden alınmıştır.

⁶⁰⁴ Kat. No. 1-17

⁶⁰⁵ Kat. No. 18

⁶⁰⁶ Kat. No. 19

Değınilecek ilk eser Tapınak Kompleksi içerisinde yer alan, 4 No.lu depo odasından ele geçen zengin bezeme unsurlarına sahip kalkanır.⁶⁰⁷ Söz konusu kalkan 73 cm çapına sahip olup bütün olarak gün güzüne çıkartılmıştır. Ortası dışa doğru kabartılmış konveks bir gövdeye sahip olup, form açısından tipik Urartu kalkanlarıyla aynıdır. Kalkanın ön yüzünde görülen tutamak perinlerinden kalkanın üç tutamaklı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tutamaklardan ikisi sağlam biçimde günümüze ulaşmıştır. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen diğır adak kalkanlarından farklı olarak, kalkan üzerinde yazıt bulunmamaktadır. Bu kalkanı diğır Urartu kalkanlarından ayıran bir diğır özellik kalkanın üzerinin bilinçli olarak kalaylanması ve parlatılmasıdır⁶⁰⁸. Kalay parlatılan bu kalkan II. Sargon'un 8. Sefer yazıtında belirttiğı göz kamaştıran gümüş kalkanları hatırlatmaktadır.⁶⁰⁹

Palmet, aslan ve boğı figürleriyle süslenen kalkan, Urartu sanatında Minua oğlu Arğışti döneminde kullanılmaya başlanan⁶¹⁰ ve daha sonraki yıllarda Arğışti oğlu Sarduri⁶¹¹ ve Sarduri oğlu Rusa⁶¹² dönemlerinde kullanılan adak kalkanlarını anımsatmaktadır. Kalkanın merkezinde palmet motifi yer alırken, bu palmet motifinin çevresi, bir çift sıra paralel bordür ile sarılmış ve bunun içi, zikzak motifi ile bezenmiştir. Urartu sanatında zikzak motifleri Arğışti ve Arğışti oğlu Sarduri dönemlerinde yaygın kullanım görmüş olup⁶¹³, Toprakkale'den gelen Erimena oğlu Rusa eserlerinde de görölmektedir.⁶¹⁴ Ancak şimdiye değin ele geçen ve Arğışti oğlu Rusa yazıtlı eserler arasında zikzak motifi ile süslenen tunç eserlere rastlanılmamıştır. Zikzak bezemeleriyle oluşturulan bordürler kalkan üzerinde üç kez daha tekrarlanmış olup bu bordürler bezeme alanlarını ayıran firezleri oluşturmak için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu bordürler, aynı zamanda kalkan üzerine işlenen aslan ve boğalar için de bir yürüme zemini oluşturmakta ve boğı ve aslan figürlerinin simetrik olarak kalkan üzerine işlenmesini

⁶⁰⁷ Kat. No. 1

⁶⁰⁸ ilingiroğlu, Sağlamtimur, 466; Batmaz, *Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları*, 185. Eser üzerinde uygulanan p-XRF analizi sonucunda ortalama %15'in üzerinde kalay tespit edilmiştir.

⁶⁰⁹ Foster, 810.

⁶¹⁰ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG*, 16 Fig. 17 Taf. 13

⁶¹¹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 36. Taf. 18-20.

⁶¹² Piotrovsky, *Karmir Blur*, Taf. 38.

⁶¹³ Piotrovsky, *Karmir Blur I*, 54 Taf.13-15; Piotrovsky, *Karmir Blur II*, 38; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41 f. Taf. 21; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf. 23; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 132. Nr. 108.

⁶¹⁴ Erzen, *Untersuchungen in der urartäischer Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 405, Fig. 13-19; Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 58; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66.

kolaylaştırmaktadır. Kalkanın merkezinde yer alan palmet motifinin hemen altındaki ilk friz içerisine sekiz adet boğa figürü işlenmiştir. Kalkanın dışa doğru genişleyen ikinci frizinde ise, on altı aslan figürüne yer verilmiştir. Aslan ve boğa sayılarındaki farklılık hayvan figürlerinin işlendiği alanın genişliği ile doğru orantılıdır. Aslan figürlerinin işlendiği frizin hem altında hem de üstünde, birbirine paralel ve içi zikzak bezemeli bordür ile sınırlandırılmıştır.

Kalkan üzerinde hayali bir eksen uzatıldığında, eksenin sağ ve sol tarafında kalan figürler birbirlerinin aynalanmış görüntüsü gibi durmaktadır. Kalkanın gövdesinin tam ortasında duran palmetin üst hilali üzerinde dört boğa, ikişerli olarak birbirlerine doğru yürür ve düz gözükür. Palmetin altında dört boğa, ikişerli şekilde birbirlerine doğru yürür şekilde çizilmiştir. Aynı boğalarda olduğu gibi, üst hilalde dört aslan sağdan, dört aslan soldan merkez noktaya yürümektedirler. Altta ise artık en dışta yer alan dış bordür üzerinde, dörderli aslan aynı şekilde yürümektedir. Dolayısıyla, kalkan bu simetri doğrultusunda asıldığında tüm hayvanlar birbirine karşı yürür şekilde görülmektedir. Bu durum belki de kalkanın işlenmesinde kullanılan kalıbın, kalkanın bir tarafında ön yüzün kalkanın diğer tarafında arka yüzünün kullanılmış olmasıyla ilişkili olabilir.

Bu kalkan üzerinde yer alan aslan ve boğa figürleri Arğişti oğlu Rusa'nın sanat stilinden çok farklı bir tarzda işlenmiştir. Eser üzerinde yazıt yer almadığından dönemini net olarak ortaya koymak güçtür. Aslan figürleri genel olarak Erimena oğlu Rusa aslanlarını andırmakla birlikte, özellikle aslanların abartılı yeleleri ve pençelerinin arkasından çıkan uzantılar Erimena oğlu Rusa yazıtını taşıyan eserle benzerdir.⁶¹⁵ Frizlerde sınırlandırıcı bezeme olarak kullanılan zikzak bezemelerini oluşturan üçgenlerin boş oluşları da Erimena oğlu Rusa eserlerinde gördüğümüz bir özellik olarak karşımıza çıkar.⁶¹⁶ Bu farklılık iki şekilde yorumlanabilir. İlk yorum olarak; bu eser Arğişti oğlu Rusa dönemi eserleri ile çağdaşı ve usta farklılığından dolayı bu stil farklılıkları ortaya çıktı. İkinci bir yorum olarak ise; Baş tanrı Haldi'ye sunulan ve farklı alanlardan gelen hediyeler tapınak odalarında muhafaza edilmekteydi, bu nedenle tapınak

⁶¹⁵ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, Taf. 22,4; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 46, Fig. 2 Nr. 17 Taf. 6. 7

⁶¹⁶ Erzen, *Untersuchungen in der urartäischer Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 405, Fig. 13-19; Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 58; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*.

depo odalarından ele geçen eserlerin farklı krallık dönemine ait stil unsurlarını göstermesi şaşırtıcı bir unsur olmamalıdır ki Ayanis kazılarında ele geçen ve Rusa oğlu Argiştı yazıtını taşıyan tunç eserlerin varlığı bilinmektedir.⁶¹⁷ Buradan yola çıkarak bu eserin Argiştı oğlu Rusa döneminden farklı dönemde yapılmış olduğunu ve farklı bir kralın eseri olarak Haldi tapınağına sunulan bir hediye olarak düşünebiliriz.

Urartu sanatını için önemli bir yere sahip bir diğer kalkan Ayanis çekirdek tapınağının kuzey duvarının köşesinde ele geçen aslan başlı kalkanıdır.⁶¹⁸ II. Sargon'un 8. Seferi sırasında Musaşir Tapınağı'nın yağmalanışını resmeden Khorsabad Kabartması üzerinde, Musaşir Tapınağı'nın ön cephesinde asılı aslan başlı kalkanların varlığına da şüphe ile yaklaşılmaktaydı. Ayanis Tapınağı'nın kuzey duvarı önünde ele geçen aslan başlı kalkan bu şüpheleri gidermiş ve aynen Musaşir Tapınağı'nda olduğu gibi tapınak duvarlarına asılı aslan başlı kalkanların varlığı da bu örnekle kanıtlanmıştır.⁶¹⁹ Ayrıca II. Sargon, 8. Sefer kayıtlarında, kalkan bezemeleri "...kenarları ejder, aslan ve boğa kafaları ile süslenmiş harika 12 gümüş kalkan..." şeklinde tarif edilmiştir.⁶²⁰ Dolayısı yazıtta bahsi geçen aslan kafaları süslü kalkan da Ayanis kazılarında ele geçen kalkanlar gibi olmalıdır.

Aslan başlı kalkan betimlemelerine Geç Hitit ve Yeni Asur kabartmalarında rastlanılmaktadır. Genel olarak savaş arabalarının arkalarına asılı vaziyette işlenen aslan başlı kalkanların, askerler tarafından da taşındığı bilinmektedir. II. Asurnasirpal'in Nimrud saray kabartmalarında askerler tarafından taşınan aslan başlı kalkanlar betimlenmiştir.⁶²¹ Geç Hitit Döneminde Zincirli'de (Sam'al) ve Kargamış'ta MÖ 9. yüzyıla tarihlenen savaş arabaları kabartmalarında arabanın arkasında kükreyen aslan başları görülmektedir.⁶²² Her ne kadar Urartu coğrafyasına uzak olsa da Yunanistan ve İtalya'da da aslan başlı kalkanların varlığı bilinmektedir.⁶²³ Girit'te Eleutherna 134 numaralı mezarda ele geçen aslan başlı kalkanın Ayanis örneğiyle benzerliği dikkat

⁶¹⁷ Belli 1995, 297 Taf.13-14; Dinçol ve Dinçol 1995, 37 Taf. 17; Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 280.

⁶¹⁸ Kat. No.9

⁶¹⁹ Stronach, *The Development of the Fibulae in the Near East*, 278-288.

⁶²⁰ Lar II, 173; Foster 2005: 810; Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 162.

⁶²¹ Madloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 55, 56, pl. XXVIII

⁶²² Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: 42, pl. XIV/1,4,5; Wäfler 1975: 255; Born-Seidl, Bron, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*: 68, Fig:56.

⁶²³ Kunze, *Kretische Bronzereliefs; Coldstream, Geometric Greece: 900-700 BC*, fig.101.

çekicidir.⁶²⁴ Yunanistan, Girit ve İtalya’da görülen aslan başlı kalkanların Yakın Doğu kültürleri ile ilgili ilişkileri önerilmiştir.⁶²⁵ Özellikle Girit’te ele geçen aslan başlı kalkanların doğudan alındığı ve hatta ilk örneklerinin gezgin ustalar tarafından imal edildikten sonra aslan başlı kalkanların batı dünyasında kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir.⁶²⁶

Urartu sanatında şimdilik tek örnekle temsil edilen Ayanis kalkanının ele geçtiği konunun önemi itibarıyla ve kalkan üzerinde yer alan yazıttan anlaşıldığı üzere, aslan başlı kalkan Urartu kültüründe önemli bir yere sahiptir. Şimdilik Urartu eserleri arasında ünik bir konuma sahip kalkan, Urartu dininde ateş kültünün varlığına ve önemine de katkı sağlamaktadır. Bahsi geçen kalkan tapınak kuzey duvarına bitişik halde bulunan ocağın hemen önünde bulunmuş ve tapınağın kuzey duvarına asılı olduğu düşünülmüştür. Yukarıda sözü geçen aslan başlı kalkanın üzerindeki yazıtın ikinci satırında, “Rusa der ki: bu kalkanı kim alırsa, kim atarsa, kim..., kim ateşin üzerine toprak atarsa, kim benim adım siler ve kendi adını koyarsa tanrı Haldi onu, onun tohumunu, tohumunun tohumunu güneş altında yok etsin...” ifadesi geçmektedir.⁶²⁷ Yazıttan anlaşıldığı üzere Rusa, ateşin sönmemesi gerektiğini açıkça belirtmiştir. Bu kalkanın hemen ocağın yanında bulunmuş olması göz önünde bulundurulduğunda Rusa’nın işaret ettiği ateş, payenin yanında bulunan ocak olmalıdır.

100 cm çapına sahip kalkan aslan ve boğa bezemeleriyle süslenmiş ve kalkanın merkezine içi boş döküm tekniğinde yapılmış aslan başı eklenmiştir. Kalkan üzerindeki bezeme düzenine bakıldığında; ilk örneklerine Minua oğlu Argiştı yazıtını taşıyan kalkanda rastlanılan aslan ve boğa figürlerinin süslediği hayvanlar alayına bu kalkanda da karşılaşılmıştır. Yine benzer şekilde Minua oğlu Argiştı ve Sarduri oğlu Rusa kalkanlarında karşımıza çıkan, tomurcuk bezemelerin sınırladığı bezeme frizleri Argiştı oğlu Rusa’nın kalkanında da kullanılmıştır. Tomurcuk dizisi çift sıra olmak üzere bezeme alanını üç frize ayırmak için de kullanılmıştır. Her frizin hem altında hem üstünde tomurcuklarla oluşturulmuş bordürler yer almaktadır. Kalkanın dıştan içe doğru birinci

⁶²⁴ Pappalardo, *Bronzi Dell’Andro Ideo Nel Contesto Della Produzione Cretese Coeva*, Tab. VIId.

⁶²⁵ Benton, *The Date of the Cretan Shields*: 62-63.

⁶²⁶ Prent, *Cretan Sanctuaries and Cult: Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, 369; Batmaz, *Lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian culture?*, 244.

⁶²⁷ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphica*:272; Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 257-267.

frizinde 20 aslan, ikinci frizinde 16 boğa ve üçüncü frizinde 12 aslan işlenmiştir. Kalkanın kenarlarında iki sıra çivi yazısı vardır.⁶²⁸ Bu yazıtın ilk satırında kalkanın Arğişti oğlu Rusa'a tarafından tanrı Haldi'ye adandığı belirtmektedir ki, bu yazıt kalkanın Arğişti oğlu Rusa'ya ait olduğunun açık göstergesidir.

Arğişti oğlu Rusa Dönemi ile birlikte aslan ve boğa figürlerinde ciddi değişimler gözlemlenmektedir. Aslan figürlerinin bacak ve kalça kaslarının/kemiklerinin hatları Arğişti oğlu Rusa Dönemi'ne kadar çizgisel hatlarla verilirken, bahsi geçen kalkanda bu hatlar geometrik figürler ile detaylandırılmıştır. Minua oğlu Arğişti Dönemi'nden itibaren aslan yeleleri alev biçiminde işlenirken, aslan başlı kalkan üzerinde yer alan aslan figürlerinin yeleleri iç içe geçmiş dalga motifleriyle işlenmiştir. Benzer şekilde aslanların karın kısımlarında işlenen çizgisel motifler yerini çavuş motiflerine bırakmıştır. Tunç eserler dışında Arğişti oğlu Rusa aslanlarının bu stilizasyonu, Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen podyumlarda⁶²⁹ ve Kef Kalesi kabartmalarında⁶³⁰ da takip edilmektedir.

Arğişti oğlu Rusa'nın kalkanı üzerine işlenen boğa figürleri içinde değişim söz konusudur. Boğa figürlerinde görülen en dikkat çekici değişim, boğaların sırt, göğüs ve karın kısımlarında kullanılan çavuş motifleriyle gösterilen bezeme unsurlarıdır. Arğişti oğlu Rusa tarafından kurulduğu bilinen Adilceviz Kef Kalesi'nde ele geçen taş kabartma üzerine işlenen boğa figürü içinde benzer özellikler olduğunu söylemek mümkündür. Minua oğlu Arğişti ve Arğişti oğlu Sarduri kalkanlarında karşılaşılan boğaların bacak detayları çizgi stili tarzında işlenmekteydi⁶³¹ ancak Arğişti oğlu Rusa'nın kalkanı üzerine işlenen boğaların bacak detayları, aslanlarda olduğu gibi geometrik şekillerle verilmiştir.

Ağız açık kükrer durumda betimlenen aslan başı yekpare tunçdan içi boş döküm tekniğinde yapılmıştır. 5 kilo 100 gram ağırlığında, 19 cm yüksekliğinde ve 18cm genişliğindedir. Daha önce Arğişti oğlu Sarduri kalkanı üzerine işlenen aslanların burun yapılarında görülen palmet biçimli burun yapısı, tunç aslan başında net bir şekilde görülmektedir. Kabaca üçgen forma sahip göz çukurları aplik taşlarla doldurulmuş olup, aslanın gözlerini oluşturan siyah ve beyaz taşlar kalkanın altında bulunmuştur. Aslanın

⁶²⁸ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphica*:272.

⁶²⁹ Işıklı, Türker, Aras, Akın Aras, Özdemir, Öztürk, 84-97.

⁶³⁰ Ögün, *Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer*, 217.

⁶³¹ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 62.

yeleleri uçları sivriltilmiş saç örgü motiflerinin tekrarlanmasıyla oluşturulmuş ve bu motifin devamı kalkan üzerinde de devam ettirilmiştir.

Geç Hitit Kent Devletleri'nin aslanlarına baktığımızda bu aslanların büyük oranda Hitit İmparatorluk Dönemi ve Yeni Assur Dönemi aslanlarından büyük oranda etkilendiğini biliyoruz.⁶³² En güzel örneklerini Aslantepe, Kargamış, Zincirli, Sakçagözü ve Tell Tayinat'ta gördüğümüz Geç Hitit aslanlarının özellikle baş ve yüz ayrıntılarının daha itinalı verildiğini vücut detaylarının daha yüzeysel işlendiğini görüyoruz. Çoğunluğu ayakta olan bu aslanların kükrer pozisyonu Urartu ve bizim örneğimiz ile pozisyon açısından benzerliklere sahiptir. Burun, ağız, dışarı sarkık ve alt çeneye yapışık dil, sivri dişler burun üstünde kırışık çizgiler, gözlerin altındaki palmet biçimi stilizasyon derin çizgilerle belli edilmiştir. Gözler ise başa oranla bir hayli büyük iri badem biçiminde, kenarları bir şerit ile belirtilmiştir. Genel olarak Geç Hitit Dönemi aslanları ile Urartu aslanları arasında bazı paralellikler kurulsa da aslan başlı kalkana aplik edilen aslanda Geç Hitit etkilerini ve izlerini net görebilmek mümkün değildir.⁶³³

Assur sanatı ve kültürü Urartu Kültürü'nün biçimlenmesinde en önemli unsurlardan biridir.⁶³⁴ Assur Sanatı'nda işlenen aslan tasvirlerinin temel formu Urartu aslanlarıyla benzer olup, detaya inildikçe stilizasyon farklılıkları göze çarpmaktadır.⁶³⁵ Badem şeklinde işlenen göz çukurları, yanaklarda işlenen palmet şeklindeki kırışıklıklar, burun kıllarının detaylı bir biçimde verilmesi ve sivriltilmiş kulaklar; Assur aslanlarının en dikkat çekici özelliklerindendir. Urartu aslan eserlerinde de gördüğümüz temel olarak iki farklı aslan stilini Assur'da da görmekteyiz. İlk stilde karşımıza çıkan kaba ve yassı baş yapısı ikinci stilde yerini uzun bir baş yapısına bırakmıştır. Çene daha çok açılarak sivri dişler ön plana çıkartılmıştır. İlk stilde büyük biçimde işlenen burun küçülmüş ve burun üzerinde verilen detaylar azaltılmıştır. Bu iki stil arasında en büyük farklılığı ise; gözlerde

⁶³² Darga, *Hitit Sanatı*, 113.

⁶³³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, 47–49.

⁶³⁴ van Loon, *Urartian Art*, 169; Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 16; Zimansky 2011, 108–111; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*.

⁶³⁵ Madhlom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 100–105; Collon, *Ancient Near Eastern Art*, 162–164; Sevin 2010.

görmekteyiz. Büyük ve üçgen biçiminde verilen gözler, küçültülerek badem şeklini almıştır.⁶³⁶

Ayanis Aslanı'nın üslup ve yapım malzemesi açısından karşılaştırılabilecek en güzel örneği Bağdat'ın güneydoğusunda yer alan Sippar kentindeki güneş tanrısı Şamaş'ın tapınağından ele geçen beyaz kireç taşı aslan başıdır. Babil topraklarında bulunmasına rağmen aslan başı Assur kralı Esarhaddon'un (MÖ 680–669) adını içeren bir yazıta sahiptir⁶³⁷. Bu eserde göz, bıyık ve burun detayları Ayanis aslanı ile birçok açıdan benzerliklere sahiptir ve kronolojik açıdan da iki eser uyumludur. Sadece bu eserin coğrafi açıdan uzak bir bölgede (Babil Ülkesinde) ele geçmiş olmasına rağmen Assur kralının adını taşıması onun bir Assur eseri olması gerektiğini göstermektedir.

Ayanis Kalesi/Kenti 2014 kazı sezonunda açığa çıkarılan kireç taşı aslan başı⁶³⁸, Urartu Sanatı için şimdilik kireç taşından yapılmış tek örnek olma özelliğine sahip olup, tunç aslan başıyla birebir benzerlik göstermektedir. Urartu aslanları içerisinde Ayanis aslanı ile benzerlik gösteren bir diğer eser Toprakkale'de⁶³⁹ ve Patnos'ta⁶⁴⁰ açığa çıkarılan aslanlardır. Palmet şeklinde gözaltına kadar uzanan bıyıkları, üçgen göz çukurları ve burnunun üzerinde yer alan stilize detaylar Ayanis Aslanını çağrıştırmaktadır.

Yukarıda detaylarına değindiğimiz aslan formunun MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Urartu ve Assur coğrafyasında dönem modası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Urartu, Assur ve hatta Geç Hitit sanatında karşımıza çıkan benzer stil özelliklerinin, uygarlıklar arasındaki kültürel ilişkilerin yanı sıra usta ve zanaatkarların da uygarlık arasında dolaşım halinde olabileceğini düşündürmektedir.

Ayanis Kalesi/Kenti'nde tanrı Haldi'ye adandığını bildiğimiz bir diğer kalkan 79 cm çapa sahip olup sağlam durumdadır.⁶⁴¹ Oldukça yüksek bir konik gövdeye sahip olan kalkanda bir bezeme unsuruna rastlanılmamıştır. Kenar hatları boyunca uzanan yazıtta kalkanın Argiştı oğlu Rusa tarafından adandığı bildirilmektedir.⁶⁴² Kalkan küçük bir

⁶³⁶ The Chronogy of Neo-Assyrian Art kitabında Assur sanatının kronolojisini ele alan T. A. Madhloom, Assur aslanlarının omuz genişliklerinin, yelelerinin ve kaslarının işlenişinden yola çıkarak Assur aslanlarını tarihlendirmeye gitmiştir, bk. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, 100–105.

⁶³⁷ Collon, *Ancient Near Eastern Art*, 167 fig. 134.

⁶³⁸ Işıklı, Aras, 431-444.

⁶³⁹ Van Loon, *Urartian Art*, Plate XI,

⁶⁴⁰ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 280, Fig.5a-b.

⁶⁴¹ Kat. No.15

⁶⁴² Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 241-267.

eksikle günümüze ulaşmış olup formunu korumuş nadir kalkanlardandır. Yukarıda bahsi geçen kalkanlar gibi üç adet tutamağa sahiptir.

Kentin anıtsal girişinde, Ayanis kazılarında şimdiye değin ortaya çıkarılan kalkanların en büyüğü ele geçmiştir.⁶⁴³ 120 cm gibi büyük boyutlara sahip bu kalkan Urartu kalkanları arasında da en büyük kalkanlardandır. Bahsi geçen kalkan, anıtsal kapı geçildikten sonra kerpiç bir rampa üzerinde bulunmuştur. Kalkanın bulunduğu konumun orijinal konumu olmadığı ve kentin yağmalanması sırasında, kalkanın bu alanda düşürüldüğü yorumlanmıştır.⁶⁴⁴ Bu yorumla birlikte kalkanın devasa boyutu düşünüldüğünde anıtsal kapı kulelerinde görevli askerler tarafından kullanılan kalkanlardan olma olasılığı da vardır. Üç tutamağa sahip kalkanın üzerinde herhangi bir bezeme unsuru yoktur ancak kalkanın kenarı boyunca uzanan tek sıra yazıt yer almakta ve bu yazıtta Argiştı oğlu Rusa ibaresi geçmektedir.⁶⁴⁵

Bir diğer kalkan, Tapınak kompleksi içerisinde yer alan depo alanında ele geçmiştir.⁶⁴⁶ 3 no.lu depo alanında ele geçen kalkan tüme yakın olarak ele geçmiştir. 85 cm çapa sahip konik biçimli kalkanın yan kenarları boyunca çivi yazısı yer almaktadır. Bu çivi yazısında diğerlerinin aksine Argiştı oğlu Rusa ismi yerine Sarduri oğlu Argiştı ismiyle karşılaşılmıştır.⁶⁴⁷ Rusa'nın babasının yazıtını taşıyan kalkanın Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçmesi kralların atalarının eserlerine değer vermiş olduğunun göstergesi olabilir. Bahsi geçen bu kalkanın bir köşesinde düşmeden kaynaklı ezik bulunmaktadır. Bu ezikten yola çıkarak kalkanların tıpkı tapınak avlusunda olduğu gibi depo odalarında da asılmış olabileceğini göstermektedir.

Argiştı oğlu Rusa tarafından tanrı Haldi'ye ithaf edilen bir diğer silah Tapınak Avlusunda ele geçen kalkanıdır.⁶⁴⁸ Konik formu kalkan oldukça iyi korunmuş olup üç tutamağa sahiptir. 6 no.lu payenin batısında ele geçen kalkan olasılıkla payelere asılı kalkanlardandır. Kalkanın kenarında yer alan tek sıra yazıtta 'Tuşpa'nın efendisi Argiştı oğlu Rusa bu silahı Tanrı Haldi'ye adadı' ibaresi yer almaktadır.⁶⁴⁹

⁶⁴³ Kat.No.13

⁶⁴⁴ Derin, Çilingiroğlu, 162.

⁶⁴⁵ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphica*, 272.

⁶⁴⁶ Kat.No.16

⁶⁴⁷ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphica*, 280.

⁶⁴⁸ Kat.No.10

⁶⁴⁹ Salvini, *Notiziario. Inscribed documents of the campaign 2001 in Ayanis*: 245

Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen bir diğer yazıtlı kalkan depo odalarına inen merdivenli alandan ele geçmiştir.⁶⁵⁰ Yaklaşık 75 cm çapa sahip kalkan standart koniğe sahip Urartu kalkanlarının formundadır. Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen çoğu kalkan gibi Argiştı oğlu Rusa yazıtına sahiptir.⁶⁵¹ Kalkan bütündür ancak köşelerinde ve konik kısmında ezilmeler mevcuttur.

Tapınak avlusunda yer alan 7 ve 6 no.lu payelerin yanlarında yazıtlı kalkan parçaları ele geçmiştir. 7 no.lu payenin yanında açığa çıkarılan kalkanın yarısı eksiktir.⁶⁵² Günümüze ulaşan kısımdan 76 cm çapa sahip olduğu anlaşılan kalkanın yüzeyinde görülen perçin izlerinin konumlandırılmasından üç kulplu kalkanlardan olduğu anlaşılmaktadır. 6 no.lu kalkan parçası diğer kalkana nazaran daha az korunmuştur.⁶⁵³ Kalkanın kenar kısmına ait 3 parçadan oluşmakta ve toplam genişliği yaklaşık 37 cm'dir. Bahsi geçen her iki kalkanın yazıtında da Argiştı oğlu Rusa ismi okuna bilmiştir.⁶⁵⁴

Tapınak avlusundan ortaya çıkartılan bir başka kalkan, diğer kalkanların aksine demir tutamaklara sahiptir.⁶⁵⁵ 3 no.lu payenin yanında ortaya çıkarılan konik formlu kalkan, bütün olarak ele geçmiş ancak payeye asılı olan kalkanın düşmesi sonucu bir köşesi dışa doğru eğilmiştir. 85 cm çapa sahip kalkanın üç tutamağı da demirden yapılmıştır. Bir başka demir tutamaklara sahip kalkan tapınak depo odalarından ele geçmiştir.⁶⁵⁶ 87 cm çapa sahip kalkan tüme yakın ele geçmiş olup köşelerinde kısmi kırıklar vardır. Konik forma sahip bu kalkanında üç tutamağı demirden yapılmıştır. Tüm tutamakların demirden yapılması kalkanın fonksiyonelliği için negatif bir etmendir. Tunca nazaran işlemesi ve şekil vermesi daha zor olan demir tutamakların, kalkanın yapım aşamasında zorluk yaratacağı gibi, kalkana fazladan ağırlık kattığı için kalkanın kullanımı sırasında da bir avantajı olmayacaktır. Dolayısıyla demirden yapılan tutamakların ne için tercih edildiği tam olarak anlaşılmamaktadır.

Bu kalkanlar dışında Ayanis Tapınak Kompleksi'nde çok sayıda yazıtsız ve bezemesiz kalkan ele geçmiştir. Bu kalkanların büyük bir kısmı 1 no.lu silah deposundan ele geçmiştir. Kalkanların yoğun olarak bu depodan gelmiş olması sebebiyle, 1 no.lu depo

⁶⁵⁰ Kat.No.7

⁶⁵¹ Salvini, Notiziario. *Inscribed documents of the campaign 2001 in Ayanis*: 247.

⁶⁵² Kat.No 6

⁶⁵³ Kat.No.18

⁶⁵⁴ Salvini, Notiziario. *Inscribed documents of the campaign 2001 in Ayanis* 260.

⁶⁵⁵ Kat.No.12

⁶⁵⁶ Kat.No.17

odası ‘kalkan odası’ olarak isimlendirilmiştir. 1 no.lu tapınak depo odasından ele geçen ilk kalkan 68 cm çapa sahip olup konik gövdeli forma sahiptir.⁶⁵⁷ Üç tutamağa sahip kalkan oldukça iyi korunmuş olup, kenarlarında kırık ve ezilmeler mevcuttur. Yine aynı depo odasından ele geçen bir diğer kalkan konik gövdeli ve 73 cm çapa sahiptir.⁶⁵⁸ Kalkanın köşelerinde ezilmeler ve kırıklar mevcut olup tüme yakın bir biçimde ele geçmiştir. 1 no.lu tapınak depo odasından ele geçen bir diğer kalkan, diğer kalkanlar gibi konik gövde yapısına sahiptir.⁶⁵⁹ Kalkanın köşe kısımlarında kırıklar ve eksik parçalar olup, kalkanın korunan kısmından ölçüldüğü kadarıyla yaklaşık 74 cm çapa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu depodan ele geçen bir diğer kalkan tam ve eksiksiz olarak günümüze ulaşmıştır.⁶⁶⁰ Konik forma sahip kalkan 75 cm çapa sahiptir. Üç tutamağa sahip kalkanın orta kısmında yer alan büyük tutamak üçlü perçinlerle kalkana sabitlenirken, kalkanın her iki yanında yer alan küçük tutamaklar tek peçinle kalkana sabitlenmiştir. 1 no.lu depodan ele geçen son kalkanın sadece konik kısmı sağlam kalmıştır.⁶⁶¹ Korunun konik gövdesi yaklaşık 56 cm olup gövde boyutundan yola çıkılarak kalkanın yaklaşık 75 cmlik bir çapa sahip olduğu söylenebilir. Yukarıda benzerlerini gördüğümüz üzere⁶⁶² bu kalkanında üç adet tutamağı demirden yapılmıştır.

Tunç kalkanlar dışında Ayanis tapınak cellasının güney kısmında bir adet umbo ele geçmiştir.⁶⁶³ Tam ve eksiksiz olarak günümüze ulaşan umbo 8.4 cm yüksekliğe ve 10.7 cm çapa sahiptir. Tunç umbo’yu ahşap kalkana eklemek için, umbo’nun altına aplik delikleri açılmıştır. Bahsi geçen deliklerin bir kısmı tahrip olmakla birlikte korunan kısımlarda 6 adet delik tespit edilmiştir.

5.2. MİĞFERLER

Urartu miğferleri, Urartu metal işçiliğinin en iyi bilinen alanlarından birini temsil etmektedir. Krallığın ilk yıllarından itibaren kullanım gören miğferler form açısından büyük bir farklılık göstermezler. Miğferler form açısından incelendiğinde temel olarak

⁶⁵⁷ Kat.No.2

⁶⁵⁸ Kat.No.5

⁶⁵⁹ Kat.No.8

⁶⁶⁰ Kat.No.11

⁶⁶¹ Kat.No.4

⁶⁶² Bknz. Kat. No. 12 ve 17.

⁶⁶³ Kat.No.19

‘konik’ ve ‘sorguçlu’ miğferler olarak iki ana tip olarak gruplandırılabilir.⁶⁶⁴ Konik miğferleri de formlarına göre kendi aralarında ‘basık gövdeli’ ve ‘sivri uçlu’ miğferler olarak altı başlıklara ayırmak mümkündür. Bu miğferler dışında hayvan başlı eklentili miğferlerde bazı araştırmacılar tarafından Urartu kültürüne atfedilmekle birlikte bu iddianın doğruluğu tartışmalıdır.⁶⁶⁵ Miğferlerin formu dışında, miğferler kullanım amaçlarına göre ‘adak/tören’ ve ‘savunma’ miğferleri olarak sınıflandırılabilir.⁶⁶⁶

Assur kralı III. Salmanasar’ın Balavat Kapısı üzerindeki kabartmalarda, Urartu askerleri miğferleri ile birlikte işlenmiştir. MÖ 9. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen kabartma, miğferlerinin ilk betimlendiği kabartma olma özelliğine sahiptir.⁶⁶⁷ Balavat üzerindeki betimlerde Urartu askerleri, yuvarlak ve kavisli bir tepeye sahip sorguçlu miğferler taşır vaziyette işlenmişlerdir.⁶⁶⁸ Bu miğferlerin genel özelliklerine bakıldığında temel olarak iki ayrı tipte işlendiği görülmektedir.⁶⁶⁹ Bu sorguçlu miğferlerin karakteristik özelliği, enseye kadar uzanan ve kulakları kapatan koruyuculara ve yelpaze ya da yarım daire biçimde çıkıntılara sahip olmalarıdır.⁶⁷⁰ Balavat kapısının VII. Bandında⁶⁷¹ görülen Urartulu askerlerin taşıdıkları sorguçların içleri işlenmemişken, II.3. bandında⁶⁷² işlenen sorguçlar dikine çizgilerle bölünmüş yada üst kısımları kavisli işlenmiştir.⁶⁷³ Bu tip miğferi Maraş’tan geldiği söylenen ve günümüzde Louvre Müzesi’ndeki Peretie koleksiyonunda bulunan tunç asker heykelciğinde görmek mümkündür.⁶⁷⁴ Ancak bu heykelcik Darga tarafından MÖ 1.bin yılına tarihlendirilmiştir.⁶⁷⁵ Bu heykelciğin yanı sıra MÖ 9. yüzyıla tarihlendirilen bir

⁶⁶⁴ van Loon, *Urartian Art*, 119.

⁶⁶⁵ Calmeyer, *Helmets and Quivers*, Fig. 10; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Ta.8.; O. Muscarella, Karlsruhe’deki Badischer Lands Müzesi’nde bulunan sorguçlu ve sorgucunun ucunda boğa başı bulunan tunç miğfer üzerinde yer alan kazıma teknikle uygulanmış haraç taşıyan figürlerden oluşan bezemelerin sahte olduğuna inanmaktadır. Muscarella, *Lie Became Great*, 150, No. 19, 184, No. 42; Muscarella, *The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation* 164.

⁶⁶⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 68.

⁶⁶⁷ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser* Lev. I-III; Muscarella, 1988, 52; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 116.

⁶⁶⁸ Calmeyer, *Helmets and Quivers*, 123.

⁶⁶⁹ Batmaz, *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü*, 74-84

⁶⁷⁰ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, Lev.VII ve XXXVII; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: 42

⁶⁷¹ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, Lev.XXXVII

⁶⁷² King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, Lev.IX.

⁶⁷³ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 7-8; Batmaz, *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü*, 75-76.

⁶⁷⁴ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 7, Fig.7.

⁶⁷⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, 224.

Zincirli kabartması üzerine işlenen sahnede, savaş arabası üzerinde ok atan savaşçının taktığı miğfer yukarıda bahsi geçen miğferle benzer tipte işlenmiştir.⁶⁷⁶ Urartu'da ise bu tür miğferlerin, bir kemer üzerinde işlendiğini görmek mümkündür.⁶⁷⁷ Söz konusu kemer üzerinde kanatlı bir aslan üzerinde duran olasılıkla bir tanrı figürünün sorguçlu miğfer benzeri bir başlığının olduğu görülmektedir.⁶⁷⁸ Yarı küresel ve sorguçlu miğferlerin MÖ 14. yüzyılda Transkafkasya'da kullanıldığı önerilmekle birlikte⁶⁷⁹ MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda Filistin'de kullanıldığı belirtilmektedir.⁶⁸⁰ Bununla birlikte Urartu'da kullanım gördüğü düşünülen sorguçlu miğferlerin bir Hurri özelliği olabileceği de düşünülebilir.⁶⁸¹

Kabartma ve betimlerde karşımıza çıkan ve Urartu Krallığının ilk yıllarından itibaren kullanım gördüğü düşünülen sorguçlu miğferler şimdiye değin gerçekleştirilen kazılarda ele geçmemiştir. Kesin kaynağı bilinmeyen ve günümüzde özel koleksiyonlarda ve müzelerde sergilenen sorguçlu miğferlerin sayısı ise birkaç örneği geçmemektedir. İşpuini Dönemi'ne ait olduğu önerilen⁶⁸² miğfer her ne kadar betimlerde işlenen miğferlere yakın olmasa da formu gereği sorguçlu miğferlerdendir. Ayrıca bu miğfer, Assur betimlerinde gördüğümüz askerlerin taşımış olduğu savaş miğferi değil, tanrılara adanan adak ya da tören miğferidir. Konik tarzda yapılan miğferin üzerinde miğferin ön kısmına doğru uzanan bir sorguç yer alır. Sorguç üzerinde sıralan deliklerden bu kısma takılan başka bir parçanın olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen miğfer Urartu kültürü için tek örnek olup benzer sorguçlu miğferlere kuzeybatı İran'da Hasanlu IVB tabakasında ulaşılmıştır.⁶⁸³

Tüm bunlarla birlikte Urartu Krallığı'nda sorguçlu miğferlerin varlığını sorgulamamız gerekmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere kazılar sonucu ele geçen

⁶⁷⁶ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Lev. XIV.

⁶⁷⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 137, fig.12.

⁶⁷⁸ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 136, fig. 12.

⁶⁷⁹ Dezsö, 74, 79.

⁶⁸⁰ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: 42; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 83.

⁶⁸¹ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler* 60- 63

⁶⁸² Seidl bu miğferin Argiştı oğlu Sarduri'ye ait olduğunu belirtmektedir (Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64 taf.9/a) ancak Batmaz miğfer üzerindeki yazıtta "Efendisi Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini adadı" şeklinde ibare olduğunu belirtmiştir. (Batmaz, *Lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian culture?*, 88.)

⁶⁸³ Muscarella, *Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.*, 29, fig. 9 a, b.; Barnett, Falkner, Lev. XX, Res. 2. No.15.

sadece iki miğfer, Assur betimlerinde işlenen miğferlerle benzerlik göstermektedir ki bu miğferlerden yalnızca birinin net olarak Urartu miğferi olduğu söylenebilmektedir. Bu miğferlerde form açısından betimlerde işlenen miğferlerden farklılıklar göstermektedir. Urartu’lu askerler tarafından kullanılan savaş teçhizatları, yönetici sınıf tarafından kullanılan teçhizatlardan farklı olmalıdır. Urartu sanatına dair verilerin büyük bir bölümün görkemli stadellerden ele geçtiğini göz önünde bulundurduğumuzda askerler tarafından kullanılan savaş ekipmanlarının şimdiye değin ele geçmemiş olması olağan bir durumdur. Ancak stadellerde ele geçen ve çoğunlukla tanrılara adak olarak sunulan miğferlerin formuna baktığımızda, bu miğferlerin hemen hepsi silindirik gövdeye sahip sivri uçlu – konik miğferlerdir. Adak miğferleri üzerinde yer alan bezeme ve kabartmaları göz ardı edersek, sivri uçlu konik miğferlerin üretilmesi, Assur betimlerinde Urartulu askerler tarafından kullanılan sorguçlu miğferlerin üretilmesinden daha kolaydır. Burada sorulması gereken soru: Binlerce asker için üretilecek miğferlerde neden daha zor bir miğfer formu seçildiğidir. Ancak ne yazık ki elimizdeki veriler, bu soruya net cevap verecek yeterlilikte değildir. Balavat kapısının tunç plakalarından edindiğimiz bilgiler doğrusunda Urartulu askerlerin sorguçlu miğferler kullandığı düşünülmektedir. Bu bilgileri kullanırken de önemli faktörü göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Balavat kapısının tunç plakalarına işlenen Assur askerleri tipik Urartu miğferi olarak adlandırdığımız sivri uçlu konik miğferler takmaktadırlar. Dar bir alana⁶⁸⁴ işlenen yoğun içeriğe sahip anlatımlı sahnelerde, iç içe geçmiş iki uygarlığın askerleri birbirinden ayırmak için sanatçı Urartulu askerleri farklı miğferlerle tasvir etmiş olabilir. Tunç plakalar üzerine işlenen sorguçlu miğferler arasındaki farklılıklar, Balavat kapısını süsleyen bu tunç plakalarının zamanla uğradığı korozyon ve deformasyonla ya da plakaları işleyen ustaların becerileriyle açıklanabilir.

Assur ve Geç Hitit uygarlıkları gibi Urartu Krallığı’na komşu bölgelerde kullanım gören miğferler arasında en yaygın miğfer şekli sivri uçlu konik miğferlerdir.⁶⁸⁵ Seidl’in ‘standart miğfer’⁶⁸⁶, Batmaz’ın ‘tipik Urartu miğferi’ olarak isimlendirdiği bu tür

⁶⁸⁴ Söz konusu tunç plakaların genişlikleri ortalama 16.5-17.5 cm (II. Ashurnasirpal) 26-27 cm (III. Salmaneser) arasında değişmektedir. King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, 16; Unger, *Die Wiederherstellung des Bronzetors von Balawat*, 10.

⁶⁸⁵ Dezsö, *Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean Helmet Traditions in the 9th-7th Centuries B.C.: The Pattern of Orientalization*, 4; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64. Darga, *Hitit Sanatı*, 235, fig.241.

⁶⁸⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 64.; Batmaz, *Urartu Krallığı’nın II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü*, 128.

miğferlerin yazıtlarından yola çıkarak kraliyet mülkü olduğunu anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın kuruluşundan son dönemine kadar yaygın biçimde kullanılan bu tür miğferlerin ilk örneğine İşpuini Dönemi'nde de rastlanılmaktadır. Bu konik miğferin üzerinde yer alan şimşek motifi Urartu kültürüne özgüdür ve Urartu miğferlerini diğer miğferlerden ayıran en önemli unsurdur. Tipik Urartu Miğferleri'nin üzerindeki şimşek motifi olarak isimlendirdiğimiz motifin/sembolün anlamı net olarak bilinmemektedir. B. Piotrovsky, bu motifi, "tanrı Teişeba'nın şimşegi"⁶⁸⁷, van Loon, "boynuz"⁶⁸⁸, F. Hançar "hayat ağacının soyut bir ifadesi"⁶⁸⁹, M. Riemschneider, "mızrak ucu" ya da "Haldi'nin çatalı/zıpkını"⁶⁹⁰ olarak yorumlamışlardır. U. Seidl, bu motifin geometrik ya da simetrik bir güneş kursu olup olmadığı sorusunu sormaktadır.⁶⁹¹ Bu tür Urartu miğferlerinin ön yüzünde, miğferin uç kısmından başlayarak şimşek motifine kadar inen tek sıra kabartma bulunur. Miğferlerin kafaya oturan oval kısımlarında üç sıra halinde kabartmalı bantlar bulunmaktadır. Yazıtlar genel olarak alt sırada yer alan bantlar arasına işlenmiştir. Miğferin en alt kısmında bağlantı delikleri yer almaktadır. Bu deliklerin sayıları miğferlere göre farklılık göstermekle birlikte,⁶⁹² şimdilik üç çeşit delik sırasından söz edilebilir. Miğferin tamamını çevreleyen deliklerin işlevi hakkında kesin bir yargı öne sürmek henüz mümkün değildir ancak bu deliklerin miğfer içinde kullanılmış olan bir deri aparatını tutturmak için kullanılmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Miğferlerin her iki yanında simetrik olarak konumlandırılan ikişer adet delikler çene kayışını tutturmak için açılmıştır. Bu deliklerden geçirilen teller kendi etraflarında sarılarak halka oluşturmuş olup, insitu örnekleri günümüze ulaşmıştır.⁶⁹³ Yan yüzlerde ikiden fazla açılan delikler için ise yanaklık korumalarını miğfere sabitlemek için kullanılmıştır. Aynı formda imal edilen iki miğferi ayıran tek unsur dip kısımlarında bulunan bağlantı delikleridir.

⁶⁸⁷ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 45.

⁶⁸⁸ van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 119.

⁶⁸⁹ Hancar, "Das urartäische Lebensbaummotiv: Eine neue Bedeutungstradition?", 102.

⁶⁹⁰ Riemschneider, *Das Reich am Ararat* 78-79.

⁶⁹¹ Born-Seidl, Bron, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu* : 92-96.

⁶⁹² Born-Seidl, Bron, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu* : 117, taf. XI; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 127. Fig. 43.

⁶⁹³ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 65; Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 127. Fig. 43b.

Standart miğferlerin yanı sıra Urartu Dönemi'nde zengin bir şekilde dekore edilmiş özel adak/tören miğferleri bulunmaktadır.⁶⁹⁴ Standart miğferlerden farklı olarak adak/tören miğferi olarak değerlendirebileceğimiz miğferlerin gövde kısmında anlatımlı sahneler, tanrı betimleri ve zengin bezemeler kullanılmıştır. Tören miğferleri ilk olarak Minua Dönemi'nde görülmektedir.⁶⁹⁵ Miğferin üzerinde en dikkat çekici unsur şüphesiz alev bezemeleriyle oluşturulmuş daireler içine yerleştirilen tanrı figürleridir. Tanrıların başlarına taktıkları topuz başlıklar, Zincirli kabartmalarındaki kralların/tanrıların⁶⁹⁶ ve Sakçegözü'nde ele geçen kabartmada betimlenen sfenksin⁶⁹⁷ kullandığı başlıkları anımsatırken, uzun tunik kıyafetlerinde Assur etkisi hakimdir.⁶⁹⁸

Karmir-blur kazılarında ele geçen adak/tören miğferi, Urartu sanatı miğferlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁶⁹⁹ Miğfer üzerinde kullanılan kabarma tekniğinde yapılmış aslan başı bezemeleri, ilk olarak Argışti döneminde ortaya çıkar ve Urartu'nun son yıllarına kadar kullanımı devam eder. Profilden işlenen aslanların dairesel kulakları Geç Hitit aslanlarını anımsatmaktadır.⁷⁰⁰ Alev biçimi formunda işlenen yeleler II. Ashurnasirpal dönemine tarihlenen Nimrud kabartmalarında işlenen yaralı aslanların yelelerini anımsatırken,⁷⁰¹ aslanların oval burun yapılarının Urartu sanatına özgü olduğu değerlendirilmiştir.⁷⁰² Urartu coğrafyası dışında, bu aslan başlarının oluşturduğu kabartma bezemeli miğfer örnekleri, Alex Guttmann koleksiyonunda yer alan ve Assur dönemine tarihlendirilen bir eserde görülmektedir.⁷⁰³ Bahsi geçen eserin net olarak hangi krala ait olduğu bilinmese de üzerinde yer alan anlatımlı sahnelerden eserin Assur dönemine ait olduğu aşıkardır.⁷⁰⁴ Ayrıca ilk olarak Fales tarafından yayımlanan miğfer de benzer tipte imal edilmiş olup, Assur dönemine tarihlendirilmiştir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 68.

⁶⁹⁵ Zahlhass, *Zwei neue urartäische Inschriften*, 4.

⁶⁹⁶ Zincirli Kabartma dip not. Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 224, Fig.119.

⁶⁹⁷ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 236, Fig.143.

⁶⁹⁸ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Lev.XXXVIII.

⁶⁹⁹ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

⁷⁰⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 28.

⁷⁰¹ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plate LXXVI Fig. 1.

⁷⁰² Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56.

⁷⁰³ Born, Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, Fig.1-4.

⁷⁰⁴ Miğferin ana şablonunda tanrı Assur tarafından taç giydirilen kral sahnesi işlenmiştir (Born ve Seidl 27, Fig.5).

⁷⁰⁵ Fales, *Prima dell'alfabeta*, 219.

Bu eserler dışında Assur rölyeflerinde işlenen asker betimlerinin kuşandıkları miğferler de bizlere bilgi sunmaktadır. Profilden işlenen Assur askerlerinin miğferleri üzerinde yer alan bezemeler, yukarıda bahsi geçen tipteki miğferlere oldukça benzemektedir.⁷⁰⁶ Çizimler bizleri yanıltmıyor ise bu tür miğferler, Urartu’da olduğu gibi, Assur’da da krallığın ilk yıllarından son yıllarına kadar kullanım görmüş olmalıdır.

Urartu Dönemi öncesi Anadolu’nun birçok noktasında ortaya çıkan anlatımlı sahnelerde⁷⁰⁷ görülen miğfer yanaklıklarına Urartu Dönemi’ni kapsayan dilimde ilk kez Balawat kapısının tunç kaplamalarının betimlerinde rastlamaktayız.⁷⁰⁸ İşpuini yazıtı taşıyan üç örnekle Urartu Dönemi için yanaklıkların varlığı ortaya konmuştur. Miğferlere sonradan bağlanan bu parçaların üst ve arka kısımları düz bir hat izlerken ön kısımlarında içe doğru iki girinti mevcuttur.⁷⁰⁹ Kabaca ‘E’ formuna sahip bu yanaklıkların köşe hatları boyunca eklenti delikleri bulunmaktadır. Bahsi geçen eklenti delikleri ile iç kısımlar tek sıra halinde giden kabartmalı bir bant kuşağıyla birbirinden ayrılmış olup yazıtlar üst kısımda yer alan bant kuşağının hemen altına işlenmiştir.⁷¹⁰ “E” biçimli yanaklıklar dışında, Altintepe mezar odasında ele geçen ve iç kısımlarına deri parçaları perçinlenen “D” biçimli iki tunç levha, yanak koruması olarak yorumlanmıştır.⁷¹¹

5.2.1. Ayanis Miğferleri

1989-2021 yılları arasında Ayanis kazılarında 50’ye yakın miğfer ve miğfer parçaları ele geçmiştir.⁷¹² Yedi adet demir miğfer dışında tamamı tunçdan yapılmıştır. Tunç miğferlerin tamamı Urartu kültüründe kullanım görmüş sivri uçlu konik miğfer formunda üretilmiştir. Miğferlerdeki deri kalıntıları, iç kısmın deri ile kaplandığını açıkça göstermektedir. Miğferin her iki yanında asılı olan küçük metal halkalar kulak koruyucularını miğfere sabitlemek için kullanılmış olabilir.⁷¹³ 2011 kazı sezonunda ortaya çıkarılan 14 cm uzunluğa ve 5 cm genişliğe sahip kulak koruyucusu bunu doğrular

⁷⁰⁶ Madhlloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* Plate XLV fig.5 ve Plate L fig. 4.

⁷⁰⁷ Bittel, *Die Hethiter*, Res. 148; Özgüç, *Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları*, 375.; Darga, *Hitit Sanatı*, 149.; Köroğlu, *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar* 82;

⁷⁰⁸ Madhlloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art* 37-42.

⁷⁰⁹ Belli, *Urartu Kralı İspuini’ye Ait Çivi yazılı ve Resimli Tunç Eserler* 347 Fig.5

⁷¹⁰ Belli, *Urartu Kralı İspuini’ye Ait Çivi yazılı ve Resimli Tunç Eserler* 347 Fig.6; Belli 1992b 47, Fig.1.

⁷¹¹ Borchhardt, 1972, 105, Lev.29, 1-2-3-4; Özgen, 1983, 22-23.

⁷¹² Bu sayı Ayanis Kalesi/Kenti kazı kod defteri verilerinden alınmıştır.

⁷¹³ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 163.

niteliktedir.⁷¹⁴ Tezimizde bütünlüğünü tamamen ya da kısmen korumuş 12 adet miğfere değinilecektir.⁷¹⁵ Bu miğferler içerisinde bezeme unsurlarıyla dikkat çeken eserlerde yer almaktadır.

Sıra dışı bir Kral tarafından yaptırılan sıra dışı bir miğfer, sıra dışı bir kentte gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷¹⁶ Şimdiye değin tanrılara adanan eserlerde aslan-boğa gibi gücü simgeleyen figürler veya fantastik yaratıklarla süslenmiş eserlerle karşılaşılırmaktaydı ancak Argiştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan ve Ayanis'ten ele geçen miğfer üzerinde tavuk figürleri yer alır. Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri'ye ait miğferlerinde karşılaşılan; miğferin, yanlarından uzanarak merkezine doğru eğimlenen aslan başlı kabartmalı bezemeler bu eserde koç başı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer miğferlerden farklı olarak bu miğferin ön kısmının yukarısından aşağıya doğru sarkan koç başlı kabartmalı bir bezeme daha bulunur.⁷¹⁷ Argiştı oğlu Rusa miğferinin ana sahnesinde hayat ağacını dölleyen iki savaşçı ve bu figürlerin hemen arkasında iki asker daha işlenmiştir. Sahnede kıyafeti, silahları ile iki farklı savaşçı betimi yer alır. Hayat ağacını dölleyen askerler, başlıklara sahip, bellerinde kılıçları olan sakallı figürlerin arkalarında yer alan askerlerden üst rütbeli olduğu açıktır. Hayat ağacını dölleyen sakallı figürler ellerinde olasılıkla nar meyvesi tutmaktadırlar. Arka kısımda duran sakalsız, başlıksız ve yay taşıyan kişilerin rütbece diğerlerinden düşük olabileceği gibi bu kişilerin hizmetkarları olma ihtimalleri vardır. Hayat ağacının hemen üzerinde güneş kursu bezemesi yer almaktadır. Miğferi çevreleyen iki dekoratif bandın iç kısmında farklı duruş pozisyonlarına sahip tavuk⁷¹⁸ figürleri işlenmiştir. Miğferi çevreleyen frizin alt kısmında çift sıra halinde üst üste oturtulmuş yumurta bezemeleri yer alır. Bu bezemeler dağları veya toprağı temsil ediyor olabilir. Bandın üst kısmında ise şimdiye kadar sadece Sarduri oğlu İşpuini eserlerinde rastlanılan püskül bezemeler işlenmiştir. Ancak sınırlayıcı dekorasyon olarak kullanılan bu püsküller İşpuini eserlerinden oldukça farklıdır. Miğferi bezeyen sanatçı bu bezemeleri işlerken İşpuini'nin eserlerinden öykünmüş olabileceği

⁷¹⁴ Kat.No.31

⁷¹⁵ Kat. No. 20-31.

⁷¹⁶ Kat.No.20

⁷¹⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 124.

⁷¹⁸ Bu tavuk türlerinin İran tavuğu olduğu belirtilmektedir (Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 164); Bununla birlikte Zooarkeoloji üzerine çalışmalar yapan Abu Bakar Siddiq ile kişisel görüşmemizde, bu betimin Sutavukları ya da Yelvegiller (Rallidae) Familya'sına ait bir av kuşu olabileceğini önermiştir.

gibi yeni bir bezeme yaratmak istemiş olabilir. Miğferin alt kısmında ise çift sıra halinde, miğferin Arğışti oğlu Rusa tarafından adandığını bildiren yazıt vardır.

Bu miğferin bir diğer dikkat çekici özelliği, Ebnöther koleksiyonundaki⁷¹⁹ Assur Dönemi'ne tarihlendirilen miğfere stilistik ve ikonografik olarak benzemesidir. Ebnöther koleksiyonuna ait olan miğfer üzerindeki benzerlikler ve farklılıklar şu şekilde sıralanabilir;

Miğferin merkezinde yer alan ana sahnede hayat ağacını dölleyen iki figür ve arkalarında yer alan askerler.: Arğışti oğlu Rusa'nın miğferinde olduğu gibi başlıklı ve sakallı olarak işlenen bu figürler yatay taralı uzun kıyafetleri ve ellerinde nar meyvesi tutar biçimde betimlenmişlerdir. Bu figürlerin arkasında omuzlarında yaylarını taşıyan figürler sakalsız olarak işlenmişlerdir. Rusa'nın miğferinden farklı olarak bahsi geçen figürlerin arkasında kanatlı cinler resmedilmiştir.

Hayat ağacının üzerinde yer alan güneş kursu: Her iki miğferde de hayat ağacının üzerinde güneş kursu işlenmiş olup güneş kursundan aşağıya doğru uzanan dalların ucundan nar meyvesi sarmaktadır. Hayat ağacını dölleyen figürler bir eliyle dallardan sarkan narı tutar pozisyonda resmedilmiştir.

Koç başlı, yay biçimli kabartmalar: Ebnöther koleksiyonunda ki miğferde de Arğışti oğlu Rusa'nın miğferinde olduğu gibi alışılmışın dışında kabartmalı sarmalların uçlarında koç başları işlenmiştir. Rusa'nın miğferinin üst kısmından aşağıya doğru sarkan koç başlı kabartma yerine, Ebnöther miğferinde aslan figürü işlenmiştir.

Miğferin bant kısımlarını sınırlandırıcı öge olarak kullanılan bezemeler: Her iki miğferinde alt kısımlarında iç içe geçmiş yumurta bezemeleri işlenmiştir. Ancak Ebnöther koleksiyonuna ait olan miğferde bu bezemelerin hemen üzerinde püskül bezemeleri andıran bezemeler kullanılmıştır. Miğfer üzerinde yer alan koç başlı kabartmalı bezemelerin üstlerinde de kullanılan bu püskül bezemeler, Arğışti oğlu Rusa miğferinde biçim değiştirmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷¹⁹ Eichler, Götter, *Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*, 19 fig.9/2; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 128 Fig.11; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 74 fig.35.

Bant içinde verilen kuş motifleri: Ebnöther koleksiyonuna ait miğfer üzerinde bat içerisinde işlenen kuş figürleri yer alır. Bu kuşlar güçleri ile bilinen akbabalardır. Ancak Argışti oğlu Rusa'nın miğferi üzerine işlenen kuş figürleri tavuklardır.

Yukarıda, her iki miğfer arasındaki fark ve benzerlikler maddeler halinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu benzerliklerden yola çıkılarak Argışti oğlu Rusa'nın miğferini bezeyen zanaatkârın Ebnöther koleksiyonda yer alan miğferi gördüğü ve bu miğferden yola çıkarak tavuk motifli miğferi bezediği açıktır. Ancak güçlü bir kuş yerine Rusa'nın miğferi üzerine neden tavuk işlendiği bilinmesi ve yorumlanması zor bir durumdur.

Urartu sanatında ilk olarak Minua oğlu Argışti dönemiyle birlikte görülmeye başlayan⁷²⁰, kabartmalı aslan başlı, yılan gövdeli bezemelerle süslenen miğferler Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında da ortaya çıkarılmıştır.⁷²¹ 4 no.lu tapınak depo odasında ele geçen miğferin sadece küçük bir bölümü korunmuştur. İki parça halinde ele geçen miğfer parçasının korunun kısmında yılan gövdeli aslan başlı bezemeyi görmek mümkündür. Miğferin ön kısmına ait olan bu parçalarda, miğferin alt kısmından başlayan kabartma bezemeler kavis alarak aşağıya bakar biçimde işlenmiş ve bu bezemelerin uç kısımları aslan başları ile sonlandırılmıştır. Ancak bahsi geçen miğfer üzerinde, benzerlerinde görülen anlatımlı sahneler görülmemektedir. Bu durumun sebebi, miğferin ağır korozyona uğradığından kaynaklanıyor olabilir.

Krallığın kuruluş süreci ile birlikte ortaya çıkan ve Urartu ile özdeşleştirilen 'şimşek' motifli miğferlerin Argışti oğlu Rusa Dönemi'nde de kullanıldığı görülmektedir. Ayanis Kalesi/Kenti, tapınak avlusunda iç içe geçmiş durumda iki şimşek motifli miğfer ele geçmiştir.⁷²² Yaklaşık 25 cm çapa ve 29 cm yüksekliğe sahip bu miğferlerin ön kısımlarında şimşek motifi bezemesi yer alır. Benzer form ve bezemeye sahip bu miğferlerden yalnızca birinde yazıt bulunmaktadır.⁷²³

⁷²⁰ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 38 fig.50; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 47 fig.10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

⁷²¹ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 164. Kat.No.29

⁷²² Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 163-164. Kat.No.21 ve Kat.No.28

⁷²³ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*. Aby.13.

Şimşek motifli bir diğer miğfer tapınak avlusunda yer alan 7 no.lu payenin yanında ortaya çıkarılmıştır.⁷²⁴ Bu miğfer tapınak avlusunda ele geçen nadir miğferlerdendir. Buluntu konumundan bahsi geçen miğferin payelerde asıldığı düşünülmektedir. Yaklaşık 26 cm çapa ve 30 cm yüksekliğe sahip miğfer eksiksiz olarak günümüze ulaşmıştır. Miğferin her iki yanında boyunluk iplerini bağlamak için kullanılan tel eklentileri bulunmaktadır. Alt kısmında ise iki sıra kabartma tekniğinde oluşturulmuş bordürler yer almaktadır. Genellikle miğfer yazıtları bu bordürler arasına işlenmektedir, ancak bahsi geçen eserde yazıt rastlanılmamıştır. Aynı alandan ele geçen bir diğer miğferde yazıt ya da bezeme yer almamaktadır.⁷²⁵ Konik formu miğferin uç kısmı daha basık formda işlenmiştir. Miğferin kafaya oturan alt kısmında kırılmalar ve eksik parçalar mevcuttur. Miğferin korunan yüksekliği yaklaşık 18 cm iken alt genişliği 28 cm'dir. Bahsi geçen bu miğferin buluntu konumu bize göstermiştir ki; sadece yazıtlı ve bezemeli miğferler değil, yazıtsız ve bezemesiz miğferler de tapınak avlusunda yer alan payelere asılarak tapınak avlusunda sergilenmekteydi.

2018 kazı sezonunda açığa çıkarılan ve henüz kazısı tamamlanmayan 7 no.lu depo odasının üst seviyelerinden çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır.⁷²⁶ Bu odadan ele geçen zengin buluntuları arasında çok sayıda miğfer ve miğfer parçası vardır. Ancak miğferlerin çoğu deponun çökmesi sonucu parçalanmıştır. Bu miğferlerin 6 tanesi ise benzerine nadir olarak rastladığımız demir miğferlerdendir.⁷²⁷ Bir örnekte ise demir miğferin, tunç miğferin içerisine geçirildiği görülmektedir.⁷²⁸ Dolayısıyla bu zengin buluntu grubu içerisinden günümüze eksiksiz olarak ulaşan tunç miğfer sayısı 2'dir.⁷²⁹

Sivri uçlu konik formlu ve şimşek motifli bu miğfer yaklaşık 30 cm yüksekliğe sahiptir.⁷³⁰ Bütün olarak günümüze ulaşan eserin gövde kısmında ezikler mevcuttur. Miğferin altı kısmında iki sıra halinde kabartma bezeme tekniğinde yapılmış bordürler bulunmaktadır. Miğferin alt kısmının her iki yanında bağlama telleri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bağlama tellerinden yalnızca biri günümüze ulaşmıştır. Bu

⁷²⁴ Kat.No.26

⁷²⁵ Kat.No.27

⁷²⁶ Işıklı, Ocak, Beşikçi, 147.

⁷²⁷ Demir miğferler Assur sanatında karşımıza çıkmaktadır. Detaylar için bkz. Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 43-44.

⁷²⁸ Kat.No.25

⁷²⁹ Kat.No.23 – Kat.No.24

⁷³⁰ Kat.No.24

odadan ele geçen diğer miğfer basık gövdeli konik miğferlerdendir.⁷³¹ Bütün olarak ele geçen miğferin bezeme ya da yazıtı bulunmamaktadır. Miğferin yüksekliği yaklaşık 21 cm çapı ise 25 cm'dir.

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ortaya çıkarılan miğferler arasında değineceğimiz son eser, Rusa oğlu Argiști yazıtını taşıyan kalkan⁷³² ile aynı depo odasından ele geçen tunç miğferdir.⁷³³ Basık gövdeli konik forma sahip miğferin yüksekliği 23 cm ve çapı 30 cm'dir. Miğferin bir tarafında ezikler ve kırılmalar bulunmaktadır. Miğferin kafaya oturan kısmında tek sıra çivi yazısı yer almaktadır. Yazıtın okunabilen kısmından eserin Rusa oğlu Argiști'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.⁷³⁴

Yukarıda bahsi geçen miğferler dışında, yalnızca bir kısmı günümüze ulaşmayı başarmış iki miğfer, günümüzde Van Arkeoloji Müzesi'nde etütlük nitelikte muhafaza edilmektedir.⁷³⁵ Her iki eserde sivri uçlu konik miğfer formunda olup, alt kısımlarında kabartma bezeme tekniğinde yapılmış bant sıraları yer almaktadır.

5.3. SADAKLAR

Urartu kültüründe kullanılan askeri teçhizatların önemli bir bölümü sadaklar oluşturmaktadır. Urartu kalelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan tunç ve demir sadakların varlığı bilinmekteyken, II. Sargon'un sekizinci sefer yazıtında Musaşir tapınağından yağmalanan eserler arasında gümüş sadaklardan bahsedilmektedir⁷³⁶. Ancak henüz arkeolojik kazılarla gümüş sadakların varlığı kanıtlanamamıştır. Urartu'da genel olarak tunçtan üretilen ve varlığını bildiğimiz iki tür sadak vardır ki bunlar savaş arabalarına asılanlar ve askerlerin sırtlarında taşınanlar olarak iki grupta değerlendirilir.⁷³⁷ Her iki grubunda temel işlevi okları muhafaza etmektir. Ancak savaş arabalarında kullanılan büyük boyutlu sadakların mızrak taşımak içinde kullanıldığı öne sürülmektedir.⁷³⁸ Ok taşımak için kullanılan sadaklar, uzun bir dikdörtgen plakanın

⁷³¹ Kat.No.23

⁷³² Salvini, Notiziario. *Inscribed documents of the campaign 2001 in Ayanis*, 280.

⁷³³ Kat.No.22

⁷³⁴ Salvini, Notiziario. *Inscribed documents of the campaign 2001 in Ayanis*, 279.

⁷³⁵ Kat.No.30

⁷³⁶ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, 23. LAR II, 173.

⁷³⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 89.

⁷³⁸ Rehm, *Kykladen und Alter Orient*: 213, fig.7, Fig. 386; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 72, Fig.32, taf. 9d-e, 47c, 55c.

dövülerek, her iki ucunun içe doğru bükülmesiyle oluşturulur. Sadakların alt kısımlar genelde elips bazen de damla şeklinde plakalardan yapılmıştır. Bazı sadakların tunç kısımları doğrudan iki ucu birbirlerine perçinlenirken, çoğu sadakların tunç kısımları birleştirilmezken yaklaşık 3/1'lik kısmı derilerle tamamlanmıştır.⁷³⁹ Derilerin sadaklara eklene bilmesi için sadakların içe doğru kıvrılan her iki kısımlarına boydan boya delikler açılmıştır. Sadakların alt kısımlarını oluşturan plakalar perçinler yardımıyla sadağın gövdesini oluşturan plakalara eklenmiştir. Sadakların ağız kısımları katlanarak içlerine ince demirler yerleştirilerek, ağız kısmı sağlamlaştırılmıştır. Sadakların üst kısımlarında sabit bir kapak ele geçmemiştir. Kullanılan okların ortalama 75 cm uzunluğa sahip olması gerektiğini göz önünde bulundurduğumuzda, sadakların içlerine yerleştirilen okların bir kısmının sadakların dışında kalacağını söylemek mümkündür.⁷⁴⁰ Dolayısıyla doğrudan sadakların üzerini kapatacak kapakların kullanılması işlevsel olmayacaktır. Sırtında sadak taşıyan bir askerin betimlendiği bir Urartu kemerinde, sadağın üzerinin yumuşak hatlara sahip bir cisimle kapalı olduğu görülmektedir.⁷⁴¹ Olasılıkla deri ya da benzeri bir cisimle sadaklara kapak yapılarak okların kullanılmadığı zamanlarda, düşmesi engellenmiştir. Assur kabartmalarında da benzer betimlere rastlanılmakta olup⁷⁴², askerlerin sırtlarında işlenen kılıfların yayları taşımak içinde kullanılmış olabileceği önerilmektedir.⁷⁴³ Bu sadakların ne kadar ok taşıdığı yanıtı ise Ayanis ve Karmir-Blur kazıları sayesinde cevap bulmuştur. Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ortaya çıkarılan bir sadak içerisinde 36 adet ok ucu ele geçmiştir.⁷⁴⁴ Karmir-blur kalesinde ise bir sadak içerisinde 37 ok ucu⁷⁴⁵ çıkarılmıştır. Bahsi geçen bu sadaklar her ne kadar tanrılara sunulmuş adak eserler olsa da sadakların ortalama kapasitesini göstermesi açısından önemlidir.

Urartu dönemine tarihlendirilen sadaklar, ortalama 60-70 cm boylarında ve 9-14 cm çapında ölçülere sahip olup genellikle tunç levhanın şekillendirmesiyle

⁷³⁹ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, 93.

⁷⁴⁰ İdeal ok boyu, ok atacak kişinin iki kolu arasındaki mesafenin 2,5 inçe bölünüp çıkan sonuca, 1,75 inç eklenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin 175 boy uzunluğuna sahip bir askerin kullanabileceği ideal ok uzunluğu yaklaşık $(67 \div 2.5 + 1.75 = 28,55 \text{ inç} / 72.5 \text{ cm' dir.}$

⁷⁴¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Taf. 47c; Born-Seidl, *Bron, Schutzaffen aus Assyrien und Urartu*: 82, Fig. 72.

⁷⁴² Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*: Pl. XXIV, Band IV.5.

⁷⁴³ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 122.

⁷⁴⁴ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*: 238

⁷⁴⁵ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 47

oluşturulmuştur.⁷⁴⁶ Urartu kazılarında şimdiye değin sadece 1 adet demir sadak, Ayanis kazılarında ele geçmiştir.⁷⁴⁷ Bahsi geçen demir sadak dışında ki tüm sadaklar tunç levhalardan işlenmiştir.⁷⁴⁸ Sadakların taşınabilmesi için, biri sadakların üst kısmına, diğeri merkezi ile alt kısmının ortasına denk gelecek noktasına olmak üzere iki adet taşıma/bağlantı halkası eklenmektedir. Karmir-blur kazılarında ele geçen bir sadakta net bir biçimde görüldüğü üzere kayış halkaları sadak üzerinde kullanılan bezeme kuşağını kapatacak biçimde perçinlenmiştir.⁷⁴⁹ Bu durumdan yola çıkılarak, sadak yapımı için önce levhanın hazırlandığını, daha sonra bezemelerin işlendiğini ve son olarak halkaların perçinlendiğini söylemek mümkündür. Sadakların kayışlarla taşınmasını sağlayan bu bağlantı halkaları temelde iki farklı tipte karşımıza çıkmaktadır. İlk tip, Urartu sadaklarının erken örneklerinde karşımıza çıkan ve son dönemlere kadar kullanım gören ‘T’ biçimli gövde üzerinde dairesel halkaya sahip kayış bağlantısıdır. Döküm tekniğinde yapılan ‘T’ biçimli bu bağlantı halkaları ikisi yukarıda ikisi altta olmak üzere toplam dört perçinle sadaklara eklenir.⁷⁵⁰ İkinci tip bağlantı halkaları yarım daire şekli verilen tunç çubuklarının sadaklara eklenmesiyle oluşturulur. İlk tipe nazaran oldukça basit forma sahip bu kayış halkalarına Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında sıkça rastlanılmaktadır. Ancak elimizdeki veriler sadaklarda kullanılan farklı tipteki kayış halkalarından yola çıkarak, sadakları dönemsel olarak sınıflandırmamız için yeterli değildir. Ancak aynı dönem içerisinde kullanılan bu farklı kayış halkalarına sahip sadakların, değişik ustalar tarafından ya da ayrı atölyelerde üretilmiş olabileceği yorumu yapılabilir.

Urartu dönemine tarihlendirilen tunç levhalar üzerine işlenen savaş ve av sahnelerinde, savaş arabası üzerinde ok atan askerleri görmek mümkündür.⁷⁵¹ Sırtlarında sadak taşımayan bu askerlerin sadakları araçlarına astıkları yorumlanmaktadır.⁷⁵² Urartu

⁷⁴⁶ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 47; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 119; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 89.

⁷⁴⁷ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*: 237-240.

⁷⁴⁸ II. Sargon'un Musasir Tapınağının yağmaladığı sırada diğer silahlarla birlikte 33 adet gümüş sadağın Asur askerlerinin ganimet aldığı bilinmektedir. (Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 115-116). Ancak gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında gümüş sadak ele geçmemiştir.

⁷⁴⁹ Piotrovsky, Tri Urartskie nadpisi na bron- zovikh predmetakh iz Teisebaini (Karmir-Blur), 89; Piotrovsky, Karmir-Blur I, 51; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 132; Urartu The Kingdom of Van 2018, 151.

⁷⁵⁰ Bu tip bağlantı halkaları form açısından genel olarak ‘T’ biçimini andırsa da bazı bağlantı aparatları kelebek formuna daha yakındır.

⁷⁵¹ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 34; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Lev.2, Fig.11. Gökçe, *Urartu Krallığında Tekerlekli Taşıtlar*, 98 Fig.1-2.

⁷⁵² Özgen, 38.

betimlerinde savaş arabasında kullanılan sadaklar nadiren resmedilmiştir.⁷⁵³ Az sayıdaki savaş arabası sadakları, arabanın yan yüzüne çapraz asılı⁷⁵⁴ halde ya da aracın arka kısmına mızrak tutucu olarak işlenmiştir.⁷⁵⁵ Çavuşoğlu, bu sadakların MÖ 750 yıllarına kadar arabaların yan yüzlerinde kullanıldığını, MÖ 750 yılından sonra araçların ön kısımlarında kullanılmaya başladığını önermektedir.⁷⁵⁶ Ok atıcılarının kullandıkları araba sadaklarının az sayıda eserde görülmesi, bu sadakların yoğunlukla araç içerisinde kullanılmasıyla ilgili olabilir ki dışta yer alan sadakların düşmesi daha kolay olduğundan okların araç içinde taşınması daha güvenli olmalıdır.

Kalkan ve miğferlerde olduğu gibi sadakları da kullanım amaçlarını göre adak/tören ve savaş sadakları olarak sınıflandırmak mümkündür. Sadaklarda diğer Urartu tunç eserleri gibi bazen zengin bezemelerle süslenmişken, bazen sadece işleve yönelik üretilerek üzerlerine bezeme yapılmamıştır. Sadaklarda yaygın olarak kullanılan bezeme unsuru kabartmalı paralel bantlardır. Sadağın iç kısmından vurma tekniği uygulanarak oluşturulan bu bezemeler yaygın olarak 4'ü ve 6'lı düzende yapılmışlardır. Ancak Urartu Krallığı'nın en erken sadak örneklerinden biri olma özelliğine sahip İşpuini Dönemine tarihlendirilen sadağın⁷⁵⁷ bezemelerinde olduğu gibi bu paralel bezemeler, 3'lü ya da Argışti yazıtını taşıyan sadakta⁷⁵⁸ olduğu gibi 2'li düzende de uygulanmaktadır. Paralel bantlar belirli aralıklarla sadakların tüm gövdesi boyunca tekrarlanmıştır. Kazılar sonucu ele geçen çoğu sadakta bu paralel bezemelerin aralarında kalan hatlar boş bırakılmışken, Karmir-blur'dan⁷⁵⁹ ve Ayanis'ten⁷⁶⁰ ele geçen sadaklarda görülebileceği üzere paralel kabartmaların araları zikzak bezemelerle doldurulmuştur. Yukarı Anzaf Kalesi'nden ele geçen bir örnekte ise kabartmalı paralel çizgiler yerine, 3'lü sıra halinde işlenen noktalar ile paralel bezemeler oluşturulmuştur.⁷⁶¹

⁷⁵³ Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Representational Evidence*, 9th-7th Centuries B.C, 128, Fig.12; Çavuşoğlu, *Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası*, 75, Çiz.1

⁷⁵⁴ Çavuşoğlu, *Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası*, 75, Çiz.1

⁷⁵⁵ Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Representational Evidence*, 9th-7th Centuries B.C, 128, Fig.12.

⁷⁵⁶ Çavuşoğlu, *Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası*, 70, Res.2.

⁷⁵⁷ Belli, 'Gaziantep Müzesi'nde Bulunan ve Kral İşpuini'ye Ait Olan Bronz Sadak', *Der Bronzeköcher des Königs Ispuini im Museum von Gaziantep*, 11-14.

⁷⁵⁸ Piotrovsky, Karmir Blur, Lev.49.

⁷⁵⁹ Piotrovsky, Karmir Blur, Lev.49.

⁷⁶⁰ Kat.No.50

⁷⁶¹ Belli, *Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress*, 131.

Yukarıda bahsi geçen paralel bezemeli sadakları adak sadakları olarak yorumlayabileceğimiz gibi askerler tarafından kullanılan savaş sadakları olarak da yorumlamak mümkündür. Ayanis Kalesi/Kenti Tapınak Avlusundan ele geçen ve tanrı Haldi'ye adandığını düşündüğümüz tunç eserler arasında paralel kabartmalı bezemelere sahip olan sadaklar olduğu gibi bezemesiz ve yazıtsız sadaklarda bulunmaktadır. Dolayısıyla paralel bezemelerden yola çıkarak bir sadağın adak ya da savaş sadağı olduğunu öne sürmek oldukça zordur. Ancak Karmir-blur kazılarında ortaya çıkarılan ve kabartmalı paralel bezemelerle oluşturulan kuşakların içerisine 'Geçit Töreni'⁷⁶² veya 'Geçit Alayı'⁷⁶³ olarak isimlendirilen atlı araba ve süvari geçişlerinin⁷⁶⁴ işlendiği sadak doğrudan adak/tören sadakları olarak yorumlanabilir.⁷⁶⁵ Bezemeler dışında bahsi geçen sadağın ağız kısmının hemen altında yer alan 'yazıt' sadağın kesin olarak adak sadağı olduğunu göstermektedir. Karmir-blur'da ortaya çıkarılan sadaklar dışında Toprakkale'den ele geçen bir sadak parçası üzerinde, kalkanlar üzerinde görmeye alışkın olduğumuz profilden işlenmiş aslan figürü ve palmet motifi görülmektedir.⁷⁶⁶ Tören sadaklarına verebileceğimiz bir diğer örnek Ebnöther Koleksiyonu'nda bulunan bir sadaktır.⁷⁶⁷ Urartu sanatında işlenen betimlere kıyasla, bu sadak üzerine işlenen sahnede alışılmışın dışında, asalara sahip üç kişi ellerinde çeşitli formlarda kapları taşımaktadır.⁷⁶⁸ Dini ya da törensel bir ritüelin parçası olan bu sahne tanrıça Arubani'ye hediye taşıyan figürleri anımsatmaktadır.

Sadakların, içerisinde ok muhafaza etmek dışında başka işlevler içinde kullanıldığı Ayanis Kalesi/Kenti kazılarından öğrenilmektedir. Ayanis Tapınak Avlusunda ortaya çıkarılan bir sadağın içi diğer sadakların aksine tohumlarla doldurulmuştur.⁷⁶⁹ Bu

⁷⁶² Kellner, *Bemerkungen zu den Helmen in Urartu*, 208.

⁷⁶³ Kendall, *Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror*, 34; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*.

⁷⁶⁴ Geçit törenleri, sadaklar dâhil, bazı miğferler ve kemerler gibi sadece kralî tunç eserleri üzerinde görülmektedir. Detalar için baknz. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 204.

⁷⁶⁵ Piotrovsky, *Tri Urartskie nadpisi na bron- zovikh predmetakh iz Teisebaini (Karmir-Blur)*, 89; Piotrovsky, *Karmir-Blur I*, 54 Lev.13-15; Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 37, Fig.26; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41, Lev.21. Urartu The Kingdom of Van 2018, 151.

⁷⁶⁶ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van* 9, fig.9; Barnett, *More Addenda from Toprak Kale* 168, fig. 5-6.

⁷⁶⁷ Calmeyer, *Helmets and Quivers* 132, fig. 17-18.

⁷⁶⁸ Calmeyer, *Helmets and Quivers* 125.

⁷⁶⁹ Çilingiroğlu, *Temple Area*:46; Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?:* 257, 260; Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 159.

durumdan yola çıkılarak sadakların sadece bir silah olmak dışında, bir araya getirme ve toplama görevi de taşıdığı yorumu yapılabilir.⁷⁷⁰

5.3.1. Ayanis Sadakları

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında 80'e yakın sadak ve sadak parçası ele geçmiştir.⁷⁷¹ Bu sadaklar içerisinde 19 sadak değerlendirmeye dâhil edilmiştir.⁷⁷² Ayanis'ten şimdiye değin yazıtlı sadak ele geçmemiştir.⁷⁷³ Ayanis'te ortaya çıkarılan sadakların büyük bir bölümü tapınak avlusundan ve tapınak depo odalarından ele geçmiştir. Çoğunlukla Tapınak avlusunda yer alan payelerin yanlarında bulunan sadakların, payelere asıldığı açıktır.⁷⁷⁴ Bu sadaklar kabaca iki farklı boyutta üretilmişlerdir. Bir grup yaklaşık 69-71 cm aralığında iken, daha küçük grup 62-65 cm aralığındadır. Sadakların tunç gövdelerinin genişlikleri ise 9 ila 12 cm arasında değişmekle birlikte, sadaklarda kullanılan deri kısımlarında bol dikilmesiyle bu genişlik daha da artırılıyor olmalıydı.⁷⁷⁵ Kabartma tekniğinde yapılan paralel bant bezemeler Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan sadaklarda kullanılan genel bezeme unsurudur. 2000 yılı kazı sezonunda ele geçen ve üzerinde savaş arabası betimi yer alan tunç eser sadak parçası olabileceği düşünülmüştür.⁷⁷⁶ Bezemeli eserler dışında, üzerinde bezeme ögesi bulunmayan sadaklarda ele geçmiştir.

Ayanis sadakları arasında değineceğimiz ilk eser, Tapınak Avlusunda ele geçen 65 cm uzunluğa ve 9 cm genişliğe sahip tunç sadaktır.⁷⁷⁷ Eksiksiz olarak günümüze ulaşan sadağın üzeri dört grup halinde, beşli kabartma bant bezemelerle süslenmiştir. Paralel bezemelerin arasında kalan boş kısımlara sadağın kayış halkaları eklenmiştir. İki adet kayış askısı için basit formda yapılmış tunç şeritler kullanılmıştır. Bu sadağı diğer Urartu sadaklarından ayıran en önemli özelliği, içerisinde ele geçen 'gariz' tohumlarıdır.⁷⁷⁸ Bu

⁷⁷⁰ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 126.

⁷⁷¹ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 159; Ayanis veri tabanı verileri.

⁷⁷² Kat.No.32-50

⁷⁷³ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 159; Ayanis Kalesi veri tabanında 1998 ve 2000'li yıllarda yazıtlı sadakların olduğundan bahsedilmekle birlikte, bu eserler yayınlanmamış ve müze çalışmamızda bahsi geçen eserlere ulaşılamamıştır.

⁷⁷⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 121.

⁷⁷⁵ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 159.

⁷⁷⁶ Bahsi geçen esere 'Bezemeli Tunç Parçalar' başlığında değinilecektir. Kat.No.114.

⁷⁷⁷ Kat.No.33

⁷⁷⁸ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 159.

sadak, Urartu dini ritüellerinde savaşın sembolü silahlar ile bereketin sembolü tohumların bir arada kullanıldığını göstermektedir.⁷⁷⁹

Tapınak Avlusunda ortaya çıkarılan bir diğer sadak dört parça halinde ele geçmiştir.⁷⁸⁰ Paralel kabartma bantlar süslenen bu sadakta iki basit kayış halkasına sahiptir. 70 cm uzunluğa ve 9.4 cm genişliğe sahip sadağın üzerinde ikili ve üçlü paralel bantlarla süslenmiştir. 2-3-2 düzeninde bir grup oluşturan bu bezemeler, sadak üzerinde dört kez tekrarlanmıştır. Benzer düzende (2-3-2) paralel bant bezemelerle süslenmiş bir diğer sadakta, Tapınak Avlusunda yer alan 7 no.lu payenin batısında bulunmuştur.⁷⁸¹ Kısmen korunmuş sadağın ortalama uzunluğu 69 cm iken genişliği 12 cm'dir. İki kayış askısından biri sağlam durumdadır ve bu askıda yukarıda bahsi geçen eserlerde olduğu gibi basit halkalardandır. Tüme yakın ele geçen bir diğer sadağın yalnızca dip kısmı eksiktir.⁷⁸² Bu sadakta da kabartma tekniğinde yapılmış paralel bezemelere süslenmiştir. Sadağın ağız ve dip kısmında beşerli bantlar kullanılmışken, orta kısmında altılı bant bezemesi kullanılmıştır. Sadağın günümüze ulaşan tek kayış halkası basit formlu tunç şeritler kullanılmış olup, bu halka diğerlerinden farklı olarak sadağın köşesine yatay biçimde perçinlenmiştir. Kayış halkalarının bu şekilde yatay bir biçimde işlendiği bir başka sadak tapınak depo odalarından ele geçmiştir.⁷⁸³ Tüme yakın olarak bulunan sadağın dip kısmında ve ağız kısmında ufak eksikler yer almaktadır. Sadağın her iki yanında 26'şar tane deri tutturma halkası bulunmaktadır. Sadağın uzunluğu yaklaşık 63.5 cm iken genişliği 9.4 cm'dir.

Krallığın ilk yıllarından itibaren kullanılmaya başladığını tahmin ettiğimiz ve ilk kanıtlarına Minua oğlu Arğişti dönemine tarihlendirilen sadakta⁷⁸⁴ olduğu gibi, Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında 'T' biçimli kayış halkalı sadaklar ele geçmiştir. Bu sadaklar içerisinde en iyi korunmuş olanı Tapınak Avlusu 7 no.lu payenin önünde ortaya çıkarılan sadaktır.⁷⁸⁵ Yaklaşık 69 cm uzunluğa ve 9.4 cm genişliğe sahip sadağın gövdesi, 6'lı paralel kabartma gruplarının oluşturduğu bezemelerle süslenmiş olup, bu bezeme grupları sadak üzerinde dört kez tekrarlanmıştır. Aynı kontekstte ortaya çıkartılan bir diğer sadak

⁷⁷⁹ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 257-267.

⁷⁸⁰ Kat.No.35

⁷⁸¹ Kat.No.38

⁷⁸² Kat.No.43

⁷⁸³ Kat.No.48

⁷⁸⁴ Piotrovsky, *Karmir Blur*, Lev.49.

⁷⁸⁵ Kat.No.34

parçalar halinde ele geçmiştir.⁷⁸⁶ Bu parçalar birleştirildiğinde tüme yakın bir form sunan sadağın ölçülebilir uzunluğu yaklaşık, 70.3 cm ve genişliği 10.6 cm'dir. Sadak üzerine uygulanan bezeme düzeni, tıpkı yukarıda değindiğimiz sadakta olduğu gibi 6'lı paralel kabartma gruplarının sadak üzerinde dört kez tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur. 'T' biçimli kayış halkalarının her ikisi de sağlam olarak ele geçmiştir.

Bezemeli sadaklar dışında, Ayanis Kalesi/Kenti'nde gövdesi tamamen sade bir şekilde bırakılmış sadaklarda ele geçmiştir. Genel kanı bezemeli sadakların tanrılara sunulmuş adak silahlar olabileceği yönündeydi. Ancak Ayanis Kalesi/Kenti tapınak depo odalarında ortaya çıkarılan bezemesiz sadak⁷⁸⁷ bezemesiz sadaklarında tapınaklarda adak eşyası olarak kullanıla bilineceğini göstermiştir. Bahsi geçen eserin bir kısmı günümüze ulaşmış olup korunun uzunluğu 49 cm, genişliği 11.2 cm'dir. Ağız kenarına yakın kısmında bulunan 'T' biçimli kayış halkası sağlam ve sadağa perçinli olarak bulunmuştur.

Ayanis tapınak depo odalarında, daha önce benzerine Karmir-blur Kalesinde rastladığımız üzere⁷⁸⁸ içlerinde oklarla birlikte tanrıya sunulmuş sadaklar ele geçmiştir.⁷⁸⁹ Sadak içlerinde yer alan okların bir kısmı ahşap saplarıyla birlikte günümüze ulaşmıştır.⁷⁹⁰ Depo odalarından ele geçen 4 sadak içlerinde ok uçlarıyla ele geçmiştir.⁷⁹¹ Bu sadakların hepsinin sadece bir kısmı korunabilmiş ve içlerindeki ok uçları ağır korozyonla sadağa kaynamıştır. Bu sadaklar paralel kabarmalı bezemelerle süslenmiş 'T' biçimli kayış halkalarını sahip sadaklardır. Bahsi geçen sadakların tamamının dip kısmı korunmuş ve içlerinde ortalama 10 adet çift kanatlı ve saplı ok uçları bulunmaktadır. 2018 yılında kazısına başlanan 7 no.lu depo odasından ele geçen sadağın⁷⁹² içinde 4 adet ok ucu çıkmış olsa da aynı sadakla aynı kontekstten gelen yaklaşık 400 adet ok ucu, sadakların kapasitesini gösterir niteliktedir.

Genellikle gündelik yaşam ile ilişkilendirilen eserin ele geçtiği Evsel Mekanlarda bulunan sadak içerisinde 15 adet ok ucu ahşap saplarıyla birlikte ortaya çıkarılmıştır.⁷⁹³ Tip 1 olarak isimlendirdiğimiz basit kayış halkasına sahip sadağın üzerinde bezeme

⁷⁸⁶ Kat.No.36

⁷⁸⁷ Kat.No.45

⁷⁸⁸ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 47

⁷⁸⁹ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*: 238

⁷⁹⁰ Çilingiroğlu, *Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma ile İlgili Yeni Bulgular*, 18-22, fig.8; Kat.No.51

⁷⁹¹ Kat.No.32,40,44,49.

⁷⁹² Kat.No.32

⁷⁹³ Çilingiroğlu, *Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma ile İlgili Yeni Bulgular*, 18-22, fig.8; Kat.No.51

bulunmamaktadır. Diğer sadaklardan farklı olarak, bahsi geçen sadağın dip kısmı gövde parçasının yukarı doğru kıvrılmasıyla oluşturulmuştur. Sadağın her iki yanında yer alan deri bağlama delikleri oldukça sağlam korunmuştur. Bahsi geçen sadağın buluntu konumundan anladığımız üzere adak sadağı olmadığı açıktır.

Tapınak avlusunda yer alan 10 no.lu payenin yanında ele geçen bezemeli sadak şimdilik Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen tek zikzak bezemeli örnektir.⁷⁹⁴ Bir kısmı günümüze ulaşan sadağın korunan kısmında 10 adet kabartmalı paralel bezemeler kullanılmıştır. Paralel bezemelerin aralarında kalan kısımlar zikzak bezemelerle süslenmiştir. Genel olarak Arğişti ve Arğişti oğlu Sarduri dönemlerinde yoğun olarak kullanılan⁷⁹⁵ ve Toprakkale'den ele geçen kalkandan⁷⁹⁶ bildiğimiz üzere Erimena oğlu Rusa dönemine kadar kullanıldığını bildiğimiz zikzak motiflerinin Ayanis Kalesi/Kenti'nde aynı alandan gelen kalkan⁷⁹⁷ ve sadak üzerinde kullanılması ilginç bir ayrıntıdır.

Tapınak depo odalarında açığa çıkarılan sadak parçası şimdilik piktogramlı tek tunç örnektir.⁷⁹⁸ Sadağın ağız kısmından itibaren 7 cm'lik kısmı günümüze ulaşmış olup korunan kısmında 4 adet kabartmalı paralel bezeme görülmektedir. Bu paralel bezemelerin arasında kalan kısma boynuz (?) piktogramı işlenmiştir. İlk olarak Sarduri oğlu İşpuini Dönemi'nde ortaya çıkan piktogramlar,⁷⁹⁹ krallığın ilerleyen yıllarında belirli eserlerde kullanılmıştır. Benzer bir piktogram günümüzde Van Müzesi'nde yer alan tunç bir kabın ağız kısmına işlenmiştir. Boynuz⁸⁰⁰ figürünün yanında ters 'V' biçimli bir işaretle yer almaktadır.⁸⁰¹ Bahsi geçen sadak üzerinde kullanılan piktogramın bir benzeri Karmir-blur kazılarında ele geçen bir tunç kabın iç kısmına işlenmiştir.⁸⁰² Arğişti

⁷⁹⁴ Kat.No.50

⁷⁹⁵ Özgüç, *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, 33-37; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 6

⁷⁹⁶ Erzen, *Untersuchungen in der urartäischer Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 405, Fig. 13-19; Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 58; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66.

⁷⁹⁷ Kat.No.1

⁷⁹⁸ Kat.No.42

⁷⁹⁹ Belli, *Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum*, 178, Fig.1 Taf.1.

⁸⁰⁰ Yayımlayıcılar bu şekli saban demiri olarak tanımlamıştır. Belli ve Salvini 2010.

⁸⁰¹ Belli ve Salvini 2010, 47. Fig.4

⁸⁰² Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig.28 d.a.

oğlu Sarduri yazıtı taşıyan⁸⁰³ bu kâseye işlenen boynuz biçimli piktogram için Seidl bir ismin hecesi olabileceğini önermiştir.⁸⁰⁴

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen sadakların bir örnek dışında tamamı tunçtan yapılmıştır. Bu durum tüm Urartu eserleri içinde geçerlidir. Ulaşıla bilinen kaynaklar tarandığında Ayanis Kalesi'nden ele geçen demir sadak şimdilik tek örnektir. Tapınak avlusu 6 no.lu payenin güneyinde yer alan depo odalarına giriş merdivenlerinin yanında ele geçen demir sadağın⁸⁰⁵ üzeri tunç plakalarla süslenmiş ve bu yüzden değerlendirmeye dâhil edilmiştir.⁸⁰⁶ Çeşitli betimlerde görüldüğü üzere sadaklar genel olarak omuzda ya da belde taşınmaktadır. Sadak yapımında tuncun tercih edilmesi, demire oranla daha hafif ve kolay işlenebilir olmasıdır. Dolayısıyla bahsi geçen bu demir sadağın gerek ağırlığı gerekse buluntu konteksti, eserin adak için üretildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte 68.5 cm uzunluğa ve 13 cm genişliğe sahip bu sadak savaş arabaları için uygun boyutta görülmemektedir. Demir sadağın biri hemen ağız kısmının diğeri gövdenin alt kısımlarına yakın yerde olmak üzere iki adet 'T' biçimli tunç kayış halkası vardır. Tunç sadaklarda kullanılan demir kayış halkalarının bu demir sadakta tunç olarak kullanılması dikkat çekicidir. Sadağın ağız kenarının altına, orta kısmına ve dip kısmının hemen üzerine toplamda üç adet bezemeli tunç plaka eklenmiştir. Bu tunç plakalar sadakların köşe kısımlarının gövde üzerine doğru katlanmasıyla sadağa tutturulmuşlardır. Tunç plakaların her birinin üzerinde üç adet bezeme alanı oluşturulmuş ve bu bezeme alanlarına birbirine zıt yönlerde duran ikişer sıra halinde tomurcuk motifleriyle süslenmiştir. Ağır korozyona uğrayan sadak iki parça olarak ele geçmiş ve sadağın dip kısmına ait parçada 4 adet çift kanatlı tunç ok ucu ele geçmiştir.⁸⁰⁷

5.4. KEMERLER

Urartular tarafından kullanıldığı bilinen ilk kemer örneklerine Balavat Kapısının kabartmalarına işlenen Urartulu askerlerin bellerinde rastlanılmaktadır.⁸⁰⁸ Bu sebeple

⁸⁰³ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 20, Fig.28a; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 114; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Fig.10b

⁸⁰⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 49.

⁸⁰⁵ Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 237.

⁸⁰⁶ Kat.No.47

⁸⁰⁷ Bahsi geçen sadağın etrafından gelen 600'den fazla ok ucu, sadak içinde daha fazla ok ucunun olduğunun göstergesidir. (Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 238)

⁸⁰⁸ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*; Lev. I-III.

kemerlerin Urartu Krallığı'nın ilk yıllarında itibaren kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak yazıtlarla desteklenen ilk eser Minua oğlu Arğişti Dönemi'ne aittir.⁸⁰⁹ Urartu sanatında zengin bir veri gurubunu oluşturan kemerin büyük bir bölümü kaçak kazılar sonucunda ele geçtiğinden kemerlerin tarihlendirmeli ve gruplandırılmaları, kemerler üzerinde yer alan yazıtlardan ya da betimlerden yola çıkılarak yapılmaktadır. Urartu kemerleri temel olarak genişliklerine göre; 'Dar', 'Orta' ve Geniş' olmak üzere üç grup altında incelenmektedir.⁸¹⁰ Genişlikleri 13-18 cm olan kemerler 'Geniş'; Genişlikleri 8-13 cm olan kemerler 'Orta'; Genişlikleri 8 cm'ye kadar olan kemerler 'Dar' kemerler olarak gruplandırılmıştır. Bu ayrımlara ek olarak kemerler üzerinde yer alan betimlere göre gruplandırma yapılmaktadır. Dar kemerlerin daha çok kadınlar tarafından kullanılmış olabileceği, orta ve geniş kemerlerin ise erkekler tarafından kullanılmış olabileceği önerilmektedir.⁸¹¹ Bu önermeyle bağlantılı olarak kemerler üzerinde yer alan anlatımların da kemerleri takan kişilerle bağlantılı olabileceği yorumlanabilir. Örneğin aslan, boğa, karmaşık yaratıklar yada savaş sahneleri gibi betimlerin yer aldığı kemerlerin erkekler tarafından, eğlence, libasyon, ziyafet gibi konuların yer aldığı kemerlerin ise kadınlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.⁸¹² Kemerin her iki uzun ve kısa kenarlarında sıralı halde delikler bulunmakta olup bu delikler kemeri bir deriyle/kumaşla birleştirilebilmek için kullanılmaktadır.⁸¹³ Her iki kısa kenarına perçinlenen halka veya kancalar yardımıyla kemerin bele bağlanması sağlanmaktadır. Her iki uç kısımda halkalara sahip olan kemerler olduğu gibi bir ucunda halka diğer ucunda kanca olan kemerlere de rastlamak mümkündür.⁸¹⁴ Urartu Krallığı'na ait kemerlerin büyük kısmı mezarlardan ele geçmektedir. Sitadellerin dışında (dış kentlerde) yer alan mezarlık alanlarda⁸¹⁵, Urartu köylerinde⁸¹⁶ ve krali mezarlarında⁸¹⁷ kemerlerin ölü hediyesi olarak ele geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla kemerlerin soylu kesime hitap eden bir takı/aksesuar olmadığı ve Urartu toplumunda yaşayan her kesim tarafından kullanıldığı

⁸⁰⁹ Piotrovsky, *Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954*, 80. Piotrovsky, *Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958*, 108 Nr. 54-168.

⁸¹⁰ Çavuşoğlu 2002; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 133-134.; Keller ise kemerleri dar ve orta kalınlıkta kemerler olarak ayırmıştır. (Bknz. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*.)

⁸¹¹ Çavuşoğlu, *Urartu Kemerler*, 20.

⁸¹² Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 133-149.

⁸¹³ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 48; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*.

⁸¹⁴ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 25.

⁸¹⁵ Öğün, *Urartu Halk Mezarları* 443, 446; Sevin, Özfirat, *Van/Altın-tepe Kazıları*, 220

⁸¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 121;

⁸¹⁷ Özgüç, *Excavations at Altın-tepe*, 258-259.

anlaşılmaktadır. Ayanis Kalesi Dış Kenti kazılarında, bir kadın iskeletinin belinde ortaya çıkarılan kemer bu durumun en güzel örneklerinden biridir.⁸¹⁸ Ölü hediyesi olarak mezarlarda ortaya çıkarılan kemer dışında sitadellerde günlük yaşam ile ilişkilendirilen alanlarda da kemerlere rastlamak mümkündür. Ayanis Kalesi Evsel mekanlarda gün yüzüne çıkarılan kemerler bu durumun kanıtı olarak gösterilebilir.

5.4.1. Ayanis Kemerleri

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında şimdiye değin ortaya çıkarılan binlerce eserin önemli bir kısmını tunç eserler oluşturmaktadır. Kentte ele geçen bu zengin tunç repertuarın içinde kemer sayısı oldukça zayıftır. Ayanis'te ortaya çıkarılmış kemerler arasında incelemeye değer kemer sayısı sadece 4 adettir.⁸¹⁹ Bu kemerlerden 1 tanesi, Payeli Salon'un güney kısmında kazılan bir açmada,⁸²⁰ 1 tanesi Dış Kent kazılarında⁸²¹ mezar buluntusu olarak ele geçmişken, diğer 2 kemer Evsel Mekanlarda ortaya çıkarılmıştır.⁸²²

Payeli Salon'un güneyinde yer alan açmada⁸²³ ele geçen kemer, bezemeleriyle ön plana çıkmaktadır.⁸²⁴ Söz konusu kemer yaklaşık 91 cm uzunluğa ve 8.3 cm genişliğe sahiptir. Kemerin her iki ucunda da bağlama halkaları mevcuttur. Kemer olasılıkla bu halkalardan geçirilen kaytan⁸²⁵ ya da deriyle bağlanmaktaydı. Kemerin her iki uzun köşesinde açıkça görülebilen sıralı haldeki deliklerden, kemerin arkasına deri ya da kumaş eklendiği aşıkardır. Eserin korozyona uğramamış kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla, kemerin üst ve alt sırası ikili sarmal bezeme ile süslenmiştir. Bu sarmal arasında kısımda stilize edilmiş hayat ağacı, geometrik motifler ve kanatlı bir at figürü görülmektedir. Kemer boyunca dairesel bir bezeme (çelenk) üzerinde ve bir çerçeve içinde verilmiş hayat ağacı/stilize edilmiş hayat ağacı figürleri tekrarlanmış gibi gözükmemektedir. Bu bezemeleri birbirinden ayırmak içinse oval bir hat etrafına sıralanmış damla biçimli bezemelerin oluşturduğu motifler kullanılmıştır. Benzer motifleri Kellner

⁸¹⁸ Zimansky, Ayanis Dış Kenti, 144, Res.19

⁸¹⁹ Bu sayı Ayanis Kalesi/Kenti kazı kod defteri verilerinden alınmıştır.

⁸²⁰ Kat.No.52

⁸²¹ Çilingiroğlu, Erdem, 7; Kat.No.53

⁸²² Kat.No.54 ve Kat.No.55

⁸²³ Söz konusu açma 2010-2011 kazı sezonlarında kazılmıştır. 10x10 boyutlarına sahip alanda kazı çalışmaları devam ettirilmediğinden mekânın işlevi anlaşılamamıştır.

⁸²⁴ Kat.No.52

⁸²⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*: 122.

tarafından yayımlanan ancak menşei belli olmayan kemerler üzerinde de görmek mümkündür.⁸²⁶ Bu bezemelerin yanı sıra kanatlı at figüründen yola çıkılarak kemer üzerinde çeşitli mitolojik yaratıkların yer aldığı öne sürülebilir. Kemer genel şablon yapısıyla, Karmir-blur kazılarında ele geçen kemer ile yakın benzerlik göstermektedir.⁸²⁷ Ayanis kemerine oranla daha az korozyona uğrayan Karmir-blur kemeri üzerinde, stilize edilmiş hayat ağacı motifi, çeşitli geometrik motifler ve Urartu panteonunun ilk üç tanrısının (Haldi, Teişeba, Şivini) figürleri yer almaktadır.⁸²⁸ Kazıcısı bu kemeri MÖ 8.yy'a tarihlemiş⁸²⁹ ve kemer üzerinde yer alan stilize hayat ağacını ve diğer figürleri, Ziwieye altın eserleri ile Kelermes ve Melgunov kurganlarının çıkan eserlerle karşılaştırmıştır.⁸³⁰ Ayanis kemeri üzerine işlenen hayat ağacı, dış kısmı dairesel bezemelerle süslenmiş çerçeve içerisinde verilmiştir. Aynı kemer üzerinde yer alan bir başka çerçeve içinde hayat ağacı yerine, oval ve eşkenar dörtgen (baklava dilimi) şekillerinin tekrarlanmasıyla oluşturulmuş stilize hayat ağacı bezemesi bulunmaktadır. Stilize edilmiş hayat ağacını, yukarıda bahsi geçen Karmir-blur kemeri üzerinde de görmek mümkündür.⁸³¹ Dedeli'den ele geçen bir kemer üzerinde bu oval ve bakla dilimleriyle oluşturulan motifler, sınırlayıcı bezeme olarak kullanılmışlardır.⁸³² Ayanis kemeri üzerinde yer alan hayat ağaçları, çelenk motifin üzerinde yükselmekteyken, Karmir-blur'dan ele geçen bir başka kemer üzerinde bu çelenk motifleri hayat ağacı bezemelerinin üzerinde işlenmiştir.⁸³³ Çelenk motiflerinin bu şekilde gösterilmesine; kaynağı belli olmayan ancak Karmir-blur kemerleriyle birebir benzerlik gösteren ve Kellner tarafında da Karmir-blur eserleriyle aynı atölyenin ürünleri olarak yorumlanan kemerlerde de şahit oluyoruz.⁸³⁴ Ayanis kemeri üzerinde görülen kanatlı at figürü, Urartu sanatında çeşitli kemerler ve tunç plakalar üzerinde karşımıza çıksa da⁸³⁵, söz konusu

⁸²⁶ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Taf.25, fig.105; Taf.41, fig.161.

⁸²⁷ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 141, fig.80

⁸²⁸ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 173

⁸²⁹ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 156

⁸³⁰ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 177

⁸³¹ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 141, fig.80

⁸³² Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Taf.28, fig.102.

⁸³³ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, 143, fig.84

⁸³⁴ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 66.; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Taf.62-64, Fig.240-248.

⁸³⁵ Özgüç, *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*; Lev.XXV, Fig.1; Kendall, *Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror*, 52, Fig.18; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Taf.13, Fig.51; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 40 Fig.11.

kemer üzerine işlenen kanatlı at figürü duruşu ve uzun boyun yapısı itibariyle Ziwiye'den ele geçen gümüş at koşum takımı üzerine işlenen aslan figürünü anımsatmaktadır.⁸³⁶

Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen bir diğer dış kentte açığa çıkarılan bir kadın iskeletinin beline sarılı halde bulunmuştur.⁸³⁷ Ölü hediyesi olarak dikdörgen planlı ve taş duvar örgülü mezara bırakılan bu kemer, 3 parça halinde ele geçmiştir. 89 cm uzunluğa ve 10,1 cm genişliğe sahip bu kemer boyutları itibariyle 'Orta' boyutlu kemerlerdendir. Bu kemer, nokta kabartma bezemeler ile süslenmiştir. Urartu sanatında nokta bezemelerle ilk olarak Minua yazıtına sahip at yanaklığında⁸³⁸ rastlanılmakla birlikte Argiştı oğlu Sarduri dönemine tarihlendirilen kemer üzerinde de kabartmalı nokta bezemeler kullanılmıştır.⁸³⁹ Argiştı oğlu Sarduri döneminden sonraki yıllarda da nokta bezemeli kemerler sıkça kullanım görmüştür. Söz konusu kemer üzerinde 5 sıra halinde kabartmalı noktalarla oluşturulmuş, paralel bezemeli kuşaklar yer almaktadır. Her kuşak içerisinde alt alta sıralanmış üçerli nokta bezemeler bulunmaktadır. Kemerin tüm hatları boyunca deri veya kumaş bağlama delikleri açılmıştır.

Evsel Mekanlar olarak tanımlanan ve daha çok Ayanis sitadelinin günlük yaşam ile ilgili verilerini sağlayan alanda iki adet kemer parçası ele geçmiştir.⁸⁴⁰ Her iki kemer parçası da bu alanın 9 no.lu yapısından ele geçmiştir. Aynı teknikte ve aynı boyutta yapılan bu kemerli birbirinden ayıran en önemli faktör üzerlerinde yer alan bezeme kuşaklarının sayısıdır. Bahsi geçen bu kemerlerden biri, kemerin uç kısmına aitken⁸⁴¹ diğer kemer, kemerin orta parçalarından birine aittir.⁸⁴² Kemerin uç kısmına ait parça 4 sıra halinde kabartmalı noktalarla oluşturulmuş, paralel bezemeli kuşaklar ile süslenmişken, diğer parça 3'lü kuşak ile süslenmiştir. Her iki kemer parçasında da mezar buluntusunda ki kemer gibi, her kuşak içerisinde alt alta sıralanmış üçerli nokta bezemeler yer almaktadır.

⁸³⁶ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 68, Fig. 37; Parrot 1972, 142, Fig.175.

⁸³⁷ Kat.No.53

⁸³⁸ Işık, Kuvanç, *A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhisi-Ururda Words in Urartian*, 225 Fig.2b.

⁸³⁹ Belli, Kellner, *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, 320 Fig.1; Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 310; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 142 Fig.4.

⁸⁴⁰ Kat.No.54 ve Kat.No.55

⁸⁴¹ Kat.No.54

⁸⁴² Kat.No.55

5.5. KAPLAR

Urartu Krallığının çekirdek bölgesini oluşturan Van Gölü havzasında, MÖ 9. yüzyıl ile birlikte yeni bir çanak çömlek repertuarı ile karşılaşılır.⁸⁴³ Bu repertuar arasında dikkat çeken parlak kırmızı renkte ve cilalı olan seramikler, diğerlerinden kolaylıkla ayrıla bilmektedir.⁸⁴⁴ Bu “kırmızı cilalı seramik grubu” ince, özenli ve kaliteli oluşuyla “saray ürünü” olarak da adlandırılmakta ve dolayısıyla bunlar sitadellerde kullanılan yöneticiler tarafından kullanılan prestij ürünler olmalıydı. Bu seramiklerin yanı sıra Urartu kalelerinde ve mezarlarda ele geçen çeşitli formlarda üretilmiş metal kaplar da üretim zorluğundan ve tuncun değeri sebebiyle bir prestij unsuru olmalıdır.⁸⁴⁵ Karmir-blur kalesi kazılarında bir oda içerisinde ele geçen 150 adet tunç kâse⁸⁴⁶ üzerindeki çivi yazıtları, bunları Urartu kralının malı olarak tanımlar ki bu da metal kapların bir prestij unsuru olduğunun açık kanıtıdır.

Urartu maden sanatında önemli bir yere sahip olan metal kaplar, çoğunlukla tunçtan ve az sayıda gümüşten üretilmiştir. Urartu ve Assur yazıtlarında altın süslemeli gümüş kaplardan söz edilse de sadece altından üretilmiş kaplardan söz edilmemektedir⁸⁴⁷ ki kaçak kazılardan altın kaplamalı gümüş kapların örnekleri bilinmektedir.⁸⁴⁸ Arkeolojik kazılar sonucu az sayıda ele geçen gümüş eserler arasında; Karmir-blur’dan gümüş bir kâse ve testi ile kral Minua oğlu Argiştî’nin adının yazılı olduğu gümüş bir kapak, Toprakkale’den iki gümüş bardak ve üç adet kapaklı kap ve Altıntepe’deki mezardan gümüş kaplara örnek gösterilebilir.⁸⁴⁹ Ancak bu bölümde tezimizin içeriği gereği sadece tunç eserler değerlendirmeye dâhil edilecektir. Bu değerlendirme yapılırken, kapların arkeolojik bağlamı, epigrafik kanıtları, karakteristik ve biçimsel benzerlikleri göz önünde bulundurulacaktır. Bununla birlikte Urartu tunç kapların sayıca çokluğu sebebiyle, özel eserlere değinilecektir.

⁸⁴³ Sevin, 458.

⁸⁴⁴ Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*: 230.

⁸⁴⁵ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 55.

⁸⁴⁶ Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*: 112 ve Fig. 55.

⁸⁴⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 201.

⁸⁴⁸ Belli, Yardımcıel, Yaşlı, *Ağrı-Patnos-Liç (Yalçinkaya) Urartu Bronze and Silver Ware Treasure*, 22.

⁸⁴⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 221.

Tunç kaplar genel olarak pişmiş toprak ve kısmen taş kaplarla paralellik gösterebilecek çok çeşitli formlar sergilemektedir. Bu başlık altında Urartu tunç kapları formlarına göre kaseler, testiler, kazanlar ve kandiller gruplandırılarak ele alınacaktır.⁸⁵⁰

5.5.1. Kaseler

Urartu dönemine tarihlendirilen tunç kaplar içerisinde en sık rastlanılan kap formu kaselerdir.⁸⁵¹ Karmir-blur Kalesi'nde 25 numaralı odanın doğu duvarının güney kesiminde yer alan mahzende tunç çanakların ortaya çıkarıldığı kazılarda 150'ye yakın tunç kâse bulunmuştur. Kaselerin büyük bir kısmında yazıt⁸⁵² yer almaktayken, aynı zamanda bu kaselerin bir kısmının içinde piktogramlar yer alır.⁸⁵³

Kaseler kendi aralarında farklı form ve biçim gösteren kaseler, formlarına göre; küresel göveli, dik kenarlı, basık tabanlı, çan biçimli, yivli ve 'S' profilli kaseler olarak alt gruplara ayrılmaktadır.⁸⁵⁴ Bu ayrımla birlikte tunç kaplar, çeşitli yayınlarda farklı form isimleriyle de anılmaktadır.⁸⁵⁵

Urartu krallığının bilinen ilk tunç kasesi, Lutupri oğlu Sarduri'ye aittir.⁸⁵⁶ Karmir-blur kazılarında ele geçen ve günümüzde Erivan Tarih Müzesi'nde yer alan tunç kâsenin iç kısmında "Sarduri" yazıtı yer almaktadır.⁸⁵⁷ Söz konusu tunç kâse silindirik gövdeli bir forma sahip olup kâsenin ana gövdesi üzerinde yivler yer almaktadır.⁸⁵⁸ Karmir-blur'dan ele geçen diğer kaselerin bir kısmı küresel gövdeye sahipken⁸⁵⁹ bir kısmı basık-

⁸⁵⁰ Bu sınıflandırma genel olarak Marhav'ın (1991), Yazgan'ın (1996) ve Seidl'in (2004) çalışmalarından örneklendirilmiştir.

⁸⁵¹ Kâse formunun karşılaştırmalı anlamları için bkz. Ökse, *Ön Asya Arkeolojisinde Çanak Çömlek, Teknik Özellikleri, Biçimleri*, 88-89.

⁸⁵² Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG* 55-63)

⁸⁵³ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG* 55-63, Lev. 18; Piotrovsky, 259, Lev. XXXIV; Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 155, Fig. 97-98; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*: 90-113, Fig. 39, 53.

⁸⁵⁴ Belli, *Urartu-Savaş ve Estetik*, 270

⁸⁵⁵ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 200; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 55.

⁸⁵⁶ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 20. 56 Fig. 27; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 272, HC 5.

⁸⁵⁷ Piotrovsky, *Klinoobrazii nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*: 111, Fig. 5; Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG* 20 Fig.56; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 272, 5.

⁸⁵⁸ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG* 59, Plt. 30, 1; Piotrovsky, 259-260, Lev. XXXIV.

⁸⁵⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 202, Lev.17, Fig.1.3

düz tabanlıdır.⁸⁶⁰ Sarduri ile birlikte, kaselerde yazıt uygulamasının Urartu kültüründe standart hale geldiği görülmektedir.⁸⁶¹ Allerheiligen Schaffhausen Müzesi'nde yer alan ancak geliş yeri belli olmayan 4 adet tunç kase yarı küresel forma sahip olup iç kısmında İşpuini yazıtı yer almaktadır.⁸⁶² Bir diğer tunç kâse de benzer form özelliklerine sahip olmakla birlikte yine iç merkez kısmına “Minua'nın malı” olduğunu ifade eden çivi yazısı eklenmiştir.⁸⁶³ “Minua'nın malı” ifadesi geçen diğer bir tunç kâse Froughi özel koleksiyonunda yer almaktadır.⁸⁶⁴ Bu yazıtlı kaseler dışında, Minua'dan sonra tahta çıkan Minua oğlu Argiştı⁸⁶⁵, Argiştı oğlu Sarduri⁸⁶⁶ ve Sarduri oğlu Rusa⁸⁶⁷ yazıtlarına sahip tunç kaseler ele geçmiştir. Yazıtlı tunç kaselere örnek gösterebileceğimiz bir diğer kâse Karmir-blur kazılarında ele geçmiştir. Kâsenin iç kısmında yer alan dairesel yazıttan eserin Argiştı oğlu Rusa dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır⁸⁶⁸. Dairesel yazıtın içinde ise boğa piktogramı bulunmaktadır.

Çivi yazılı kaselerin yanı sıra piktogramlara sahip kaseler de bulunmaktadır. Berlin Frühgeschichte Müzesi'nde, düz gövdeli iki düz kenarlı tunç kâsenin iç ortasına yaban keçisi başı işlenmiştir.⁸⁶⁹ Gent kataloğundaki tunç kâsenin iç ortasına yaban keçisi başı işlenmiştir⁸⁷⁰. Yaban keçi piktogramları dışında, Argiştı oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa'nın yazıtlarının yer aldığı kaselerin içine kraliyet amblemi olabilecek aslan başı ve bir bitkili kule piktogramı bulunmaktadır.⁸⁷¹

⁸⁶⁰ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 202, Lev.4, Fig.1.4

⁸⁶¹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 202, no. 28, 29.

⁸⁶² Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 200, Taf. 2a-c; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Taf. 2a; İş

⁸⁶³ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 202, Fig. 1.4.

⁸⁶⁴ Salvini, *Iscrizione cuneiformi Urartee su og-getti di metallic*: 184, Lev. VII.

⁸⁶⁵ Piotrovsky, *Klinoobraziie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 11 Fig.3-4

⁸⁶⁶ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, 20

⁸⁶⁷ Piotrovsky, *Klinoobraziie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 111 Fig.7

⁸⁶⁸ Piotrovsky, *Klinoobraziie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*, 112 Fig.8; UKN 285.

⁸⁶⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 202, Fig. 3-4.

⁸⁷⁰ Piotrovsky, *Klinoobraziie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949*; Fig.8; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 208, 209, Fig. 3,4,5.

⁸⁷¹ Piotrovsky, *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG*, Fig.27d;31c,d.

Assur⁸⁷², Frig⁸⁷³, Geç Hitit⁸⁷⁴, Lidya⁸⁷⁵, Akamenid⁸⁷⁶ gibi Demir Çağ uygarlıkları tarafından kullanım görmüş yivli kaseler⁸⁷⁷, Urartu kültüründe de karşımıza çıkmaktadır. Urartu dönemine tarihlendirilen yivli kaselerin taş⁸⁷⁸, tunç ve gümüş⁸⁷⁹ gibi farklı malzemelerle üretilmiş örnekleri vardır. Bu tür yivli kaselerin ortak özelliği, dip kısımlarında kabın gövdesine doğru uzanan kabartmalı bezemelerinin bulunmasıdır. Kaselerin gövdeleri kabartma tekniğinde düşey yönde repoussé olarak damla biçimli taç yapraklarla bezenmiştir.⁸⁸⁰ Her bir oluk üzerinde çift sıra bir sıra bulunan, olukların kenarına kadar yükselen düz kenarlar, farklı dönemlere tarihlenen Urartu yivli çanakların genel özellikleridir⁸⁸¹. Küresel, yarım küre, dikey, yassı veya çan biçimli gövdeli, düz veya dışa çekik ağızlı bu sığ çanaklar içi boş, düz veya alçak tabanlı olabilir. Adilcevaz sütun altlıklarında aslanın üzerinde betimlenen Tanrı Haldi'nin sol elinde tuttuğu sunu kabı yivli kaplardandır.⁸⁸² Bu tip kapların benzerlerine Urartu'nun çağdaşı olan Assur rölyeflerinde de rastlanılır.⁸⁸³ Bu betimlemelerden yola çıkarak yivli kaselerin bir kısmının sunu/libasyon amacıyla kullanıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Ancak yivlere sahip ağız kenarı dışa açılan sığ kaseler dışında, kaselerden daha büyük boyutlara sahip derin kap formlarına da rastlanılmaktadır.⁸⁸⁴ Dolayısıyla yivlerin kullanımı tek başlarına kapların fonksiyonu konusunda sağlıklı bilgi vermemektedir.

Çavuştepe Kalesi Uç Kale bölümünde yapılan kazılarda yapının içinde düz gövdeli, dışa çekik ağız kenarlı tunç yivli bir çanak⁸⁸⁵, Iğdır Melekli türbelerinde ele geçen üç

⁸⁷² Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 116, Fig.59

⁸⁷³ Vassileva, *Frig Tunç İşlemeciliği*, 321, Fig.8

⁸⁷⁴ Matz, *Altitalische und vorderasiatische Reliefschalen*, 113, Fig.3 Lev.III

⁸⁷⁵ Özgen, *Lidya Hazinesi*, 312, Fig.8

⁸⁷⁶ Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, 116, Lev.XXV/e; Muscarella, "Bronze and Iron", *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, 206, Fig.316.

⁸⁷⁷ Bu forma sahip kaselerin isimlendirilmesinde farklılıklar söz konusudur. Ompahos, phiale, omurgalı kâse, dilimli kâse gibi isimlendirmelerle karşımıza çıkan bu forma sahip kaseleri yivli kaseler olarak isimlendirmeyi uygun gördük.

⁸⁷⁸ Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* 80, Fig. 49; Van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 79; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*: 171

⁸⁷⁹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 222, Fig.23

⁸⁸⁰ Kalkan, *Eine Königliche Tradition auf dem Siedlungshügel Karagündüz: Imitatio Regis?* 717.

⁸⁸¹ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 203.

⁸⁸² Bilgiç, Ögün, "Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz", 1964 Fig. 2.

⁸⁸³ Dyson, *A Gift of Nimrud Sculptures* 22, Fig. 10; Gansell, *Images and Conceptions of Ideal Feminine Beauty in Neo-Assyrian Royal Contexts*, 394-95, Fig. 1-2.

⁸⁸⁴ Çilingiroğlu, Erdem, "Ayanis Kalesi Kazıları", 2005 17, Pic 11.

⁸⁸⁵ Erzen, *Çavuştepe I*: 44-45, Pic. 27, lev. XXXVIIIc.

küresel ve yivli gövdeye sahiptir kâse⁸⁸⁶ ve Toprakkale kazılarında ele geçen kâse⁸⁸⁷ yivli kaselere örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan ve Adilcevaz mezarlıklarından ele geçen iki tunç kâse oldukça sade, dik kenarlı ve düz dipli formlara örnek gösterilebilirken⁸⁸⁸, bir diğer küresel gövdeli kâse Iğdır Melekli'de ortaya çıkarılmıştır⁸⁸⁹.

5.5.2. Testiler

Urartu metal kapları arasında değineceğimiz bir diğer form testilerdir. Hemen her dönemde kullanım gören testilerin genel form özellikleri; kulplu, dar boğazlı ve geniş gövdeli olmalarıdır.⁸⁹⁰ Bu genel form Urartu Krallığı'nda kullanım gören testiler içinde geçerlidir. Farklı boyutlarda üretilen testiler, yonca ağızlı ya da oval ağızlı biçimde karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹¹ Tunç testiler dışında, Urartu Krallığı'nda gümüşten ve demirden üretilmiş testilerde bulunmaktadır.⁸⁹² Urartu krallığında karşımıza çıkan tunç testilerin gövdeleri yekpare plakalardan üretilebildiği gibi iki plakanın birleştirilmesiyle üretilen testilerde bilinmektedir.⁸⁹³ Bu testilerin kulpları ise çoğunlukla sonradan perçinler yardımıyla kâseye eklenmiştir. Testilerin tabanları düz veya oval tabanlı olarak üretilmiştir. Kâse formu kaplarda olduğu gibi testilerde de en fazla veri gurubunu sağlayan kale Karmir-blur'dur. Karmir-blur'da ele geçen 10 adet tunç testi farklı boyutlarda üretilmiştir.⁸⁹⁴ Toprakkale kazılarında ele geçen iki adet tunç testiden biri, alt gövdesi ve üst gövdesi ayrı olarak işlendikten sonra bu iki parçanın birleştirilmesiyle yapılmıştır. Bahsi geçen bu testinin kulpu perçinlerle testiye eklenmiştir.⁸⁹⁵ Sadece üst yarısı korunagelmış olan diğer tunç testi de en az iki parçadan üretilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu testinin de kulpu testiye perçinler yardımıyla

⁸⁸⁶ Barnett, *The Urartian Cemetery at Iğdır* 159-170, pls. 9-10, 23-25, 37.

⁸⁸⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 203, şek. 2.1.

⁸⁸⁸ Ögün, *Die Urartäischen Bestattungsbräuche* 662-663, 678.

⁸⁸⁹ Barnett, *The Urartian Cemetery at Iğdır* 159-170, Lev. 9-10, 23-25, 37.

⁸⁹⁰ Ökse, *Ön Asya Arkeolojisinde Çanak Çömlek, Teknik Özellikleri, Biçimleri*, 99.

⁸⁹¹ Taşyürek, *Urartian Figurines and Metal Vessels in the Adana Regional and Gaziantep Museums*, Fig.8

⁸⁹² Gümüş testi: Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*: 16, 70-72, 74, Fig.42 Taf. XVIb; Demir testi: Kellner 1979, 152, Fig.2; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 204.

⁸⁹³ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 204.

⁸⁹⁴ Piotrovsky, *Karmir Blur*, Fig.15,61; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 204.

⁸⁹⁵ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Nr. 42, Tafel XVIb

eklenmiştir⁸⁹⁶. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan testilerden sadece biri eksiksiz olarak günümüze ulaşmıştır.⁸⁹⁷ Yonca ağızlı forma sahip testi yekpare plakadan üretilmiştir. Parçalar halinde ele geçen diğer testilerinde bir kısmı yonca biçimli ağızlara sahip olup, ele geçen kulplardan yola çıkılarak bu testilerin de kulplarının sonradan eklendiği söylenebilir⁸⁹⁸. Benzer şekilde Altın-tepe 3 numaralı mezar odasında da ağır hasarlı bir tunç kulp bulunmuştur⁸⁹⁹. Kazıların yanı sıra kökenleri bilinmeyen müzelerde yer alan tunç testiler de bulunmaktadır. Genel formları sebebiyle yayımlayıcı tarafından Urartu dönemine tarihlendirilen bu testilerden 4 tanesi Van Müzesinde, 2 tanesi Erzurum Müzesinde bulunmaktadır.⁹⁰⁰ Van ve Erzurum Müzeleri'nde bulunan tunç testilerin geniş gövdeli ve uzun boyunludur. Bunlardan beşi düz tabanlı, biri oval tabanlıdır. Dördü ağızdan gövdeye perçinlenmiş kulplara sahiptir⁹⁰¹. Gaziantep Müzesi'nde bulunan tunç yonca ağızlı testi numunesi tek kulplu ve iyi durumdadır. Testinin boyun kısmında kabartma şerit bezeme yer almaktadır.⁹⁰²

5.5.3. Kazanlar

Büyük boyutları, eklentileri ve işçilikleri ile Urartu metal kapları arasında etkileyici bir yere sahip olan tunç kazanlar, Urartu maden eserleri arasında dikkat çekici bir konumdadır. Genellikle tunçdan yapılmış kazanlar, Batı Asya ve Akdeniz'in Demir Çağı toplumlarında önemli bir değere sahipti. MÖ birinci binyıl başlarından itibaren İran ve Mezopotamya'dan Anadolu'ya, Levant ve Kıbrıs'tan Yunanistan ve İtalya'ya kadar geniş bir coğrafyada üretilip kullanılmışlardır. Yunan tapınaklarına (Olympia, Delphi, Samos) genellikle adak eşyası olarak sunulan kazanlar;⁹⁰³ Frig,⁹⁰⁴ Etrüsk⁹⁰⁵ ve Kıbrıs⁹⁰⁶

⁸⁹⁶ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Nr. 43, Tafel XVIIb

⁸⁹⁷ Kat.No.59

⁸⁹⁸ Çilingiroğlu, *Storerooms*, 75; Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 221-222.

⁸⁹⁹ Emre, 282, 284, Lev. 14, Fig. 16

⁹⁰⁰ Ceylan, *Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri*, 43-49.

⁹⁰¹ Ceylan, *Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri*, 43-49, Çiz. 1-6.

⁹⁰² Taşyürek, *Urartian Figurines and Metal Vessels in the Adana Regional and Gaziantep Museums*: 104, Pic. 17.

⁹⁰³ Herrmann, Volkmann, *Die Kessel der orientalisieren- den Zeit, Zweiter Teil: Kesselprotomen und Stabdreifüße: Kilian, Dirlmeier, Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern*, 246-252; Gehrig, *Die Greifenprotomen aus dem Heraion von Samos*.

⁹⁰⁴ Kohler, "The Lesser Phrygian Tumuli", *The Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports II*, 13, 58, 63-64, 118, 123-124

⁹⁰⁵ Canciani, Hase, *La tomba Bernardini di Palestrina*.

⁹⁰⁶ Karageorghis, *Excavations in the necropolis of Salamis*, 25-26, 97-108.

mezarlarına lüks cenaze ziyafeti ekipmanı olarak yerleştirilmiştir. Asur'da ele geçen kazanlar ise saraylar gibi özel fonksiyonlara sahip alanlarda ortaya çıkarılmıştır.⁹⁰⁷ Hem yazıtlar hem de arkeolojik kanıtlar,⁹⁰⁸ Akdeniz çevresinde ve ötesinde kazanların ganimet, haraç, armağan veya ticaret şeklinde hareketini ve dolaşımını kanıtlamaktadır.⁹⁰⁹ Bununla birlikte deniz aşırı ticaretin Urartu döneminde ve sonrasında, Batı uygarlıklarıyla olan ilişkilerin sadece ticari değil, kültürel çerçevede de gerçekleştiği önerilmektedir⁹¹⁰. Bu ticari ve kültürel ilişki ağının Tabal ve Frig vasıtasıyla batıya aktarılmış olabileceği gibi⁹¹¹ Urartu ana yurdundan Akdeniz, Orta Anadolu veya Karadeniz üzerinden de aktarıldığı iddia edilmiştir.⁹¹² Bu geniş coğrafyaya yayılan Urartu kazanlarının menşei de tartışma konusudur. Urartu kazanları olarak literatüre geçen kazanların, Suriye kökenli olabileceği önerilmiştir.⁹¹³ Bu öneri, Kuzey Suriye seferleri ile Arğıştı oğlu Sarduri'nin Kummuh kralından aldığı söylediği 1535 bakır kazandan⁹¹⁴ yola çıkılarak yapılmıştır. Bir diğer önemli arkeolojik kanıt Anadolu'da Kaniş Karum II tabakasında bir mühür baskısından ve Kaniş Ib tapınağından gelmektedir.⁹¹⁵ Bahsi geçen mühür baskısı üzerinde betimlenmiş 3 boğa ayaklı kaide üzerinde duran kazanlar, Kaniş Ib katındaki tapınakta arkeolojik olarak da bulunmuştur.⁹¹⁶ Dolayısıyla Anadolu topraklarında kazan kullanma geleneği MÖ 2. binyıllara kadar geri gitmekte ve nesiller arası iletişim ve etkileşimle Demir Çağ toplumlarına aktarılmış olmalıdır.

Altıntepe, Ayanis, Karmir-blur, Kayalidere, Toprakkale gibi Urartu kalelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında eklentili ve kulplu kazanlar ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik kazılar dışında kaçak yollarla elde edilen kazan ve eklentilerde bulunmaktadır. Urartu kazanları temel olarak eklentili ve kulplu olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilebilir. Eklentili kazanlarda kulp yer almazken kulplu

⁹⁰⁷ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 67–69, 171, pl. XXXVI.

⁹⁰⁸ II. Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında, Musaşir tapınağından yağmalanan eserler arasında “kuiiri”, “ḥarû”, “tapḥu” isimleri ile farklı kap formları bildirilmiştir. Yazıtta bahsi geçen bu kaplar büyük boyutlu madeni kaplar olmakla beraber, genel terminolojide hepsi “Kazan” olarak algılanmakta ve yayınlarda bu şekilde kullanılmaktadır.

⁹⁰⁹ Muscarella, *Greek and Oriental Cauldron Attachments: A Review*, 40–45; Bär 2007; Dezsö – Vér 2013; Çifçi, *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, 257–270

⁹¹⁰ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 130

⁹¹¹ van Loon, 231–232.

⁹¹² Barnett, “Urartu”, CAH III 314–322.

⁹¹³ Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler, 71.

⁹¹⁴ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*: 220, 9.1.1.

⁹¹⁵ Özgüç, *Kanım Kanish as a City of International Trade*, 51, Lev. 1–2.

⁹¹⁶ Özgüç, *Kanım Kanish as a City of International Trade*, 51, lev. 1–2.

kazanlarda da eklenti bulunmamaktadır. Eklentili kazalar doğrudan kült uygulamaları ile ilişkilendirilebilir, ancak kulplu kazanlar için aynı durum söz konusu değildir. Bir prestij unsuru olduğu tartışmasız olan kulplu kazanlar, stadelerde günlük yaşam aktivitelerinde kullanılmış olabileceği gibi, tapınak alanlarında dini seremonilerin bir parçası olarak da kullanılmışlardır. Kulplu kazanların her iki işlevini de Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında öğrenmekteyiz.⁹¹⁷ Kazanlarda kullanılan kulpların temel işlevi, kazanları taşımaktır. Ancak eklentili kazanların kulplarının olmayışı, bu kazanların nasıl taşındığı hakkında soru sormamıza sebeptir. Betimlerde üç ayaklı stantlar üzerinde gösterilen ve Altıntepe mezarlarında da arkeolojik olarak kanıtlanan bu statlar, eklentili kazanların bir fonksiyonu da kazanların taşınması olabilir.

II. Sargon'un Muşaşir'i yağmalamasının anlatıldığı Khorsabad kabartmalarında üç ayaklı kazanların Muşaşir tapınağının önünde/avlusunda durdukları görülür.⁹¹⁸ Khorsabad kabartmasında, boğa tırnakları şeklinde oluşturulmuş üç ayaklı⁹¹⁹ altlıklar üzerinde gösterilen iki kazan, Urartu kültüründe kazanların, dinî merasimlerde önemli bir rol oynadığının kanıtlarından biridir. Kayalıdere Tapınak avlusu taban döşemesi üzerinde yer alan toynak şeklindeki üç izin kazan altlıklarına ait olduğu yorumlanmış⁹²⁰ ve Karsabad kabartmasındaki kazan betimlerini desteklemiştir. Bu izlerden yola çıkarak tapınak avlularında yer alan kazanların dini ritüellerin bir parçası olduğu açıkça söylenebilir. Kazanlar sadece tapınak avlularında gerçekleşen dini ritüellerde rol oynamamaktadır. Anlağan tarafından yayımlanan bir kemer üzerinde,⁹²¹ kadınlar tarafından gerçekleştirilen eğlence sahnesiyle birlikte, ayaklar üzerinde yükselen boğa eklentili bir kazanın yanında iki figürün libasyon sahnesi betimlenmiştir. Kazanların bir diğer kullanım alanları mezar odalarıdır. Bu kullanım alanına verebileceğimiz en iyi örnek, Erzincan-Altıntepe Kalesi 3 no.lu oda mezarlarında bulunan üç ayaklı altlığa sahip tunç kazandır⁹²². Günümüze de Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen

⁹¹⁷ Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan kazanların işlevlerine Ayanis Kazanları başlığı altında değinilecektir.

⁹¹⁸ Botta, Fladin, Monument de Ninive, II. Architecture et sculpture, Pl. 141.

⁹¹⁹ Bahsi geçen kabartmada, kazanların oturduğu altlıkların iki ayağı gösterilmiş olsa da arkeolojik kazılar bu altlıkların üç ayaklı olduklarını göstermiştir.

⁹²⁰ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*: 72.

⁹²¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 141, Fig.99

⁹²² Özgüç, *Excavations at Altıntepe*: 255, Res. 16; Özgüç, *Altıntepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, 20.

kazan 300 litre kapasiteye, 51 cm yüksekliğe ve 70 cm ağız çapına sahiptir.⁹²³ Ağız kenarları üzerinde, kazana perçinlerle tutturulmuş birbirine paralel hatlarda bulunan dört adet boğa başı yer almaktadır. Bahsi geçen kazan ayakları boğa toynağı biçiminde işlenmiş tunç üç ayaklı bir altlık üzerinde durur,⁹²⁴ Benzer uygulama Frig Krallığı'na başkentlik yapmış Gordion'da da görülmektedir. Gordion MM Tümüls'ünde ölü yemeğinde kullanılan çeşitli metal eserler arasında boğa başlı ve sirenli tunç kazanlar bulunmuştur.⁹²⁵

Urartu kazanları popülaritesini, büyük oval yapılarından ziyade, kazanların ağız kısımlarına perçinlenen boğa başı, aslan başı, siren, grifon gibi eklentilerle süslenmesine borçlu olabilir. Urartu kazan eklentileri, kuş kanatları ve kuyruklarını andırı şeklinde "t" şeklinde bir plaka üzerinde durmaktadır. Bu eklentiler genelde, kazanların kenarlarından dışa doğru yapılmış ve kazanın ağız kısmının yukarı seviyede konumlandırılmıştır. 'T' biçimli plakalar, kazanların ağız kenarlarının hemen altına küçük çivilerle perçinlenmiştir. Bu eklentiler arasında boğa başı eklentisi, daha yaygın olarak kullanılmış ve diğer eklentilerden farklı olarak genel görüş, boğa eklentileri Urartu sanatıyla ilişkilendirilmiştir. Urartu Krallığı'nın yayılım sahası içinde boğa eklentili kazanlar dışında, kazanlardan kopmuş olan tek boğa eklentileri de bulunmuştur. Urartu kazanlarına ait boğa başı eklentileri; Karmir-blur⁹²⁶, Toprakkale⁹²⁷, Verahram/Alışar⁹²⁸ ve Guşçi⁹²⁹ gibi kale ve mezar odalarında ele geçmiştir. Bahsi geçen merkezler dışında menşei bilinmeyen, çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunan boğa başı eklentileri de vardır.⁹³⁰

Yukarıda görüldüğü üzere geniş bir alan içerisinde ele geçen bu boğa eklentileri stilistik açısından birbirinden farklıdır. Guşçi mezarlarından ele geçen boğa eklentileri ile

⁹²³ Barnett, Gökçe, *The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe near Erzincan*, 121-129; van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 104.

⁹²⁴ Barnett, Gökçe, *The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe near Erzincan*, 121-129; van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 121-122, Plate, XIX, 1,2; XIII, XIV, Fig. 1; Van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 103-104, Plate. XXI; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: 52, Pl. 30, Pl.31: A-B; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 227; Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*: 219-222.

⁹²⁵ Akurgal, 256; Sams, *Frig Tümülsleri*, 254.

⁹²⁶ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 39, fig. 25.

⁹²⁷ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*: Fig. 2

⁹²⁸ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 83, fig. 59; Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 168, Fig.125

⁹²⁹ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*: 39, fig. 24

⁹³⁰ Van Loon, "Urartian Art", *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 105; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 228; Gökçe - Kuvanc, 2018: 154, Res. 1-9.

Altıntepe boğaları ile stilistik açıdan benzerlik göstermelerine rağmen Guşçi eklentilerinde daha plastik bir görünüm fark edilir.⁹³¹ Bahsi geçen bu boğaların boynuzlarının sonradan dökülerek eklenmesi Guşçi eserlerine özgü bir özelliktir⁹³². Verahram/Alışar boğa eklentisi, Urartu sanatında alışık olduğumuz boğa tiplerinin genel özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak Urartu boğa figürlerinden alışık olduğumuz üzere saçların dikine çizgilerle verilmesi, bu eser üzerinde uygulanmamış ve saçlar yatay çizgilerle verilmiştir. Toprakkale ve Verahram örnekleri MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına ve boğa başlarındaki detayların daha çizgisel görünümü nedeniyle Altıntepe kazanından biraz önceye; tamamen plastik görünüme sahip Guşçi boğaları ise Altıntepe kazanından daha sonraya MÖ 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.⁹³³ Karmir-blur Kalesi'nden ele geçen boğa eklentisi, Urartu boğa örneklerinden çok farklı bir form ve stil sergiler.⁹³⁴ Değindiğimiz diğer boğa eklentilerine nazaran daha küçük bir yapıya sahiptir. Bu küçük yapısından ve eklendiği metal kabın korunan ağız çapından anlaşıldığı üzere, kazandan daha küçük bir kabın eklentisi olmalıdır. Bahsi geçen bu küçük boyutlu boğa eklentilerinin benzerlerini seramik kaplarda⁹³⁵ ve Urartu toprakları dışında Gordion MM Tümülsü'ndeki Dinos formlu metal kapta görülmektedir.⁹³⁶ Karmir-blur'dan ele geçen bu boğa eklentisinin, Gordion'daki örnekle benzerliği boyutlarıyla sınırlı kalmayıp, stilistik olarak da benzerlik göstermektedir. İki örnek arasındaki en büyük fark boğa başlarının saç kısımlarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Gordion örneğinde boğanın alın kısmı boş bırakılmışken, Karmir-blur eklentisinde dikey çizgilerle kısa saç işlenmiş olup bu saçların hemen altına oval bir bezeme uygulanmıştır. Bu eklentinin tarihlendirilmesi de tartışmalıdır. Kimi araştırmacılar, bahsi geçen bu eklentinin Urartu topraklarına ithal yollarla geldiğini savunurken⁹³⁷, kimi araştırmacılar ise bu eserin Urartu işçiliğine ait olduğunu ancak geç dönem özellikleri taşıdığını belirtmektedir.⁹³⁸

⁹³¹ Batmaz, *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, 137.

⁹³² Hanfmann, *Four Urartian Bulls' Heads*, 205-213.

⁹³³ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 227.

⁹³⁴ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 39, fig. 25.

⁹³⁵ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, fig. 55; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 239, Fig.33.

⁹³⁶ Muscarella, 11, Fig.9, 13.

⁹³⁷ Muscarella, "Bronze and Iron", *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, 13.

⁹³⁸ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: 53; Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*: 67-68.

Kuş gövdeli ve insan başlı yapıya sahip siren eklentileri, kanatlarını her iki yana açmış ve yüzleri kazana dönük şekilde üretilmişlerdir. Her iki yana açılan kollar, kanatları tutar biçimde verilmiştir. Sirenlerin sırt kısımlarında ise dikey olarak konumlandırılmış asma halkaları bulunmaktadır. Boğa başlı eklentilerde olduğu gibi siren eklentilerinin de kökeni konusunda farklı görüş ayrılıkları vardır. Ancak genel kanı, siren eklentilerinin Kuzey Suriye kökenli olduğu yönündedir⁹³⁹. Urartu Krallığı'nın ana egemenlik sahasında sadece Toprakkale kazılarında ele geçen siren eklentilerinin⁹⁴⁰, Anadolu topraklarında benzeri Gordion Tümülüslerinden gelmektedir.⁹⁴¹ Bunla birlikte siren eklentileri yayılımı, doğuda Verahram'dan⁹⁴², batıda Yunanistan'da Rodos, Delos, Atina, Delphi, Ptoon, Olimpiea ve Argos; İtalya'da Palestrina ve Vetulonia'ya kadar geniş bir hat izlemiştir.⁹⁴³ Oldukça geniş bir kullanım alanı bulmuş olan siren eklentilerinin bu geniş yayılım alanında ortaya çıkması, siren eklentilerin kökeni üzerine farklı görüşlerin öne sürülmesinin yolunu açmıştır. Siren eklentilerinin Urartu kökenli olduğunu öneren araştırmacılar, sirenlerin yüz hatlarından⁹⁴⁴ ve sirenlerin ön kısımlarında görülen kıyafetlerinde üçgen motiflerin kullanılmasını⁹⁴⁵ dayanak göstermiştir. Bununla birlikte Olimpia siren eklentilerinin⁹⁴⁶ kıyafetlerinde kullanılan rozet motifleri, Toprakkale'de ele geçen ve taht parçası olarak yorumlanan eserin göğüs bezemelerini anımsatmaktadır.⁹⁴⁷ Sirenlerin Urartulu olmadığını savunan araştırmacılar, sirenlerde kullanılan yüz tipi stilinin, Kuzey Suriye kökenli olduğunu savunmaktadır⁹⁴⁸. Bir diğer görüşte siren eklentilerinde ki insan yüzlerinin işlenişi Kuzey Suriye örnekleriyle benzeştiği ancak bu sirenlerin bazı özelliklerinin de Urartu kültüründe aranması gerektiği yönündedir.⁹⁴⁹ Bir diğer yorum, siren eklentilerinde görülen stillerin Fenike, Arami ve Kuzey Suriye Geç Hitit krallıkları hâkimiyetindeki sanatsal yapıdan kaynaklandığıdır.⁹⁵⁰ Bu önerilerin

⁹³⁹ Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, 64-80.

⁹⁴⁰ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Taf.III a-c; Taf.XXV a-c.

⁹⁴¹ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Taf.I a-c.

⁹⁴² Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, fig.103-105.

⁹⁴³ Muscarella, *The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments*, 317-323.

⁹⁴⁴ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 39; Maxwell-Hyslop 1956, 151.

⁹⁴⁵ Pallottino, *Urartu, Greece and Etruria*, 45.

⁹⁴⁶ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Taf.XXIIa.

⁹⁴⁷ Piotrovsky, *Urartu-Archaeologia Mundi*, fig.101

⁹⁴⁸ Muscarella, *The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments*.

⁹⁴⁹ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*:192-193; Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, 76.

⁹⁵⁰ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 233.

dışında bahsi geçen siren eklentilerinin, Toros bölgesi civarında atölyelerde üretildiklerini savunmuşlardır.⁹⁵¹

Karmir-blur kazılarında ortaya çıkarılan aslan başlı eklenti, Urartu için tek örnektir. Boğa ve siren başlı eklentilerden farklı olarak ‘t’ biçimli plakaya sahip olmayıp, uzun tüp biçimli kıvrımlı bir gövdeye sahiptir.⁹⁵² Eklentinin uç kısmında yer alan aslan başının stili tartışmasız Urartu tarzındadır ki eklentinin gövdesinde yer alan yazıt Argiştı oğlu Sarduri’ye aittir.⁹⁵³ Bu tarz eklentiye sahip kazanlar, batıda Vetulonia, Etruriya ve Olimpia’dan gelmektedir. Olimpia örneğinde, kazanın içerisine doğru bakan üç aslan, dışarı bakan üç grifon ve karşılıklı biçimde içe bakan iki siren tek kazan üzerine eklenmiştir.⁹⁵⁴ Karmir-blur eklentisi, Olimpia kazanında yer alan aslan eklentileriyle büyük benzerlikler göstermesine rağmen, Urartu’da kullanılan grifon eklentileri şu an için bilinmemektedir.

5.5.4. Kandiller

Genel olarak kaselerle benzer form özellikleri gösteren kandilleri, kaselerden ayıran en önemli faktör, kandillerin içine yerleştirilen delikli parçalardır. Bu özellikte birlikte, kandillerin bir köşesinin dışa doğru kıvrımlı olduğu görülmektedir. Kandillerin dışa doğru kıvrıma sahip kısmına yakın bir konuma yerleştirilen delikli parçaların ayırdığı geniş kısma yanıcı sıvı bulunurken, diğer kısma fitil benzeri maddeler konuyor olmalıydı. Urartu’da bu forma tunç kandiller olduğu gibi pişmiş toprak ve demirden üretilmiş kandil örnekleri de mevcuttur. Ayanis Kalesi/Kenti’nde tunç ve seramik örnekler ele geçmişken⁹⁵⁵, Karmir-blur kazılarında demir örnek bilinmektedir.⁹⁵⁶ Tunç kandiller arasında uzun kulplara sahip kandillerin de varlığı bilinmektedir⁹⁵⁷. Uzun saplı kandillerin demir bir örneği Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında Payeli Salonun güneyinde yer alan XIII no.lu alanda ele geçmiştir.⁹⁵⁸ Ayanis Kalesi/Kenti kazılarına Evsel

⁹⁵¹ van Loon, “Urartian Art”, *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 108; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: 55.

⁹⁵² Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 44, fig.29.

⁹⁵³ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 44; UKN 430; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 38.

⁹⁵⁴ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*: 234, Fig.12.

⁹⁵⁵ Kozbe, Çevik, Sağlamtimur, Pottery, 85-154; Erdem - Konyar 2011: 268.

⁹⁵⁶ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 204.

⁹⁵⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 213. Fig.14

⁹⁵⁸ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 198, Res.14.

Mekanlarda ortaya çıkarılmış tunç kandilin ağız kenarında yer alan ‘Ru-sa-a-i Ar-gis-te-hi-ni-i ta-ma-a-si’ ifadesinden kandilin Argiştı oğlu Rusa’nın malı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵⁹

5.5.5. Ayanis Kapları

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında zengin tunç repertuvarının küçük bir bölümünü tunç kaplar oluşturmaktadır.⁹⁶⁰ Bu kaplar içerisinde kâse, çanak, testi, kazan ve kandil formları ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen bu formlar arasında 9 adet eser değerlendirmeye dâhil edilecektir.⁹⁶¹

Ayanis kapları arasında değineceğimiz ilk eser, formu ve boyutu ile diğer kaplardan ayrılan bir yivli kaptır.⁹⁶² Batı depo odaları 10 no.lu magazin yapısından ele geçen yivli kap, 22.3 cm yüksekliğe ve 49 cm çapa sahiptir. Söz konusu kabın dip kısmından itibaren yükselen kabartmalı bezemeler, kabın ağız kısmının hemen altında son bulmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz üzere, Assur⁹⁶³, Frig⁹⁶⁴, Geç Hitit⁹⁶⁵, Lidya⁹⁶⁶, Akamenid⁹⁶⁷ gibi Demir Çağ uygarlıkları tarafından kullanım görmüş yivli kaselerden farklı olarak Ayanis kasesi geniş bir hacme sahiptir. Assur ve Urartu kabartmalarında gördüğümüz küçük boyutlu sunu kaselerinden farklı olarak oldukça büyük boyuta sahip olması ve buluntu konumuyla benzer örneklerinden ayrılmaktadır. Urartu sanatında benzerlerine az rastlanılan bu yivli kapların, Ayanis’te tahıl depolanan alanda bulunması dikkat çekicidir. Bu durum iki farklı yorumla açıklanabilir. Belki de düşündüğümüz gibi bu yivli kaselerin uygarlıklar için özel bir anlamı yoktu ve bu tür bezemeli kapları, diğer sade kaplardan ayırmıyorlardı. Diğer bir yorum olarak; betimlerde, mezar odalarında ve tapınak avlularında⁹⁶⁸ ele geçen yivli kaplar özel bir anlam taşımaktaydı ve bu sebeple belki de

⁹⁵⁹ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 184.

⁹⁶⁰ Ayanis veri tabanı verileri.

⁹⁶¹ Kat.No.56-65.

⁹⁶² Çilingiroğlu, Erdem, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2005 17, Pic 11; Kat.No.56

⁹⁶³ Mallowan, *Nimrud and its Remains*, 116, Fig.59

⁹⁶⁴ Vassileva, *Frig Tunç İşlemeciliği*, 321, Fig.8

⁹⁶⁵ Matz, *Altitalische und vorderasiatische Reliefschalen*, 113, Fig.3 Lev.III

⁹⁶⁶ Özgen, Lidya Hazinesi, 312, Fig.8

⁹⁶⁷ Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, 116, Lev.XXV/e; Muscarella, “Bronze and Iron”, *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, 206, Fig.316.

⁹⁶⁸ Söz konusu yivli kapın minyatür bir taş kopyası Ayanis Tapınak Avlusu’nda ele geçmiştir. (Sağlamtimur vd. 2001, 248, Plt.VII Fig. 95)

bir bereket ritüelinin bir parçası olarak pitoslarla dolu depo yapılarına bırakıldılar. Ancak hali hazırda elimizdeki verilerle net bilgi sunmamızın imkânı yoktur.

Ayanis Batı Depo odalarından ele geçen bir diğer tunç kap içe dönük ağızlı, düz dipli çanaktır.⁹⁶⁹ Urartu’da Benzer kap formlarının pişmiş toprak taklitlerini görmek mümkündür.⁹⁷⁰ Çanak formulu bu tunç kap, 22.3 cm yüksek ve 50 cm çap ölçüleriyle yivli kapı andırır. Ancak bu çanak üzerinde bir süsleme-bezeme unsuru bulunmamaktadır.

Urartu Krallığı’nın diğer kalelerinde çok sayıda tunç kâse ele geçmesine rağmen⁹⁷¹, Ayanis’te varlığını bildiğimiz tunç kâse sayısı oldukça sınırlıdır. Ayanis Kalesi/Kenti’nin hemen her mekânında çok sayıda tunç kâse parçası ele geçmiş olsa da bu kaselerin arasında yalnızca 1 tanesi sağlam olarak günümüze ulaşmıştır⁹⁷². Söz konusu bu kâse, 14 cm çapa ve 3.5 cm yüksekliğe sahip olup, Evsel Mekanlar XV no.lu yapıda bulunan kazanın içinde ele geçmiştir⁹⁷³. Herhangi bir bezemeye sahip olmayan bu kâsenin kazanın içinde bulunmuş olması, bu kâsenin kazana hububat ya da sıvı aktarımında kullanıldığını akıllara getirmektedir.

Urartu krallığı tarafından yaygın bir kullanıma sahip olduğunu bildiğimiz yonca ağızlı testiler, Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında sık rastlanılan kap formlarını oluşturmaktadır. Öyle ki Evsel Mekanların 13 no.lu yapısında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında pişmiş topraktan üretilmiş ellinin üzerinde yonca ağızlı testi ele geçmiştir⁹⁷⁴. Bu zengin buluntu gurubu içerisinde tunçtan üretilmiş yonca ağızlı testi sayısı oldukça azdır. Ayanis Kalesi/Kenti’nde ortaya çıkarılan testilerden sadece biri eksiksiz olarak günümüze ulaşmıştır.⁹⁷⁵ Evsel mekanlarda bulunan bu yonca ağızlı forma sahip testi, yekpare plakadan üretilmiştir. Testinin sadece boyun hizasında küçük bir bölüm eksiktir. Testinin ağız kısmını güçlendirmek amacıyla, ağız kenarında ince demir bir şerit geçirilmiştir. Ağız kenarının hemen üzerinde tek bir tunç kulpa sahiptir. Bu kup, testiye yukarıdan 2, aşağıdan 3 perçinle tutturulmuştur. Testinin iç yüzünde karın üzerinde küçük bir kısım demir bir plaka ile sağlamlaştırılmıştır. Parçalar halinde ele

⁹⁶⁹ Kat.No.57

⁹⁷⁰ Kozbe, Çevik, Sağlamtimur, *Pottery*, 132 Plt.I Fig.17-18.

⁹⁷¹ Piotrovsky, *Urartu. Archaeologia Mundi*, 155, Fig. 97-98; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*: 90-113, Fig. 39, 53.

⁹⁷² Kat.No.58

⁹⁷³ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 198, Res.14.

⁹⁷⁴ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 182.

⁹⁷⁵ Kat.No.59.

geçen diğer testilerinde bir kısmı yonca biçimli ağızlara sahip olup, ele geçen kulplardan yola çıkılarak bu testilerin de kulplarının sonradan eklendiği söylenebilir.⁹⁷⁶

Mezopotamya'dan Anadolu'ya, Levant ve Kıbrıs'tan Yunanistan ve İtalya'ya kadar geniş bir coğrafyada yayılım gösteren kazanlar Urartu kültür ve sanatında önemli bir yere sahiptir. Çeşitli hayvan ve mitolojik yaratıklardan oluşan eklentilere sahip kazanlar, genel olarak Urartu egemenlik sahasına atfedilmekle birlikte henüz eklentili kazanlar Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında ele geçmemiştir. Ayanis'te günümüze ulaşan üç kazanda 'kulplu kazanlar' olarak tanımlanan kazanlardandır.

Bu kazanlar içinde eksiksiz bir biçimde ele geçen kazan Evsel Mekanlar'da açığa çıkarılmıştır.⁹⁷⁷ Söz konusu kazan 15 no.lu mekân içinde yer alan koridorun güney batısında, ters dönmüş bir biçimde bulunmuştur. Yukarıda bahsedildiği üzere kazanın iç kısmında küçük bir kâse⁹⁷⁸ ve kazanın alt kısmında detaylarına aşağıda değineceğimiz yazıtlı bir kandil⁹⁷⁹, ele geçmiştir. Bahsi geçen kazanın ve diğer eserlerin buluntu durumuna bakıldığında bu buluntu grubunun, mekânın zeminden yukarıda bir konumdan düştüğü anlaşılmaktadır. 40 cm ağız çapına, 57 cm karın çapına ve 35 cm yüksekliğe sahip kazanın iki demir kulpu bulunmaktadır. Halka formundaki demir kulplar, demir plakalar yardımıyla kazana perçinlenmiştir. Boyutlarına oranla güçlü kulplara sahip bu kazanın buluntu durumu da göz önünde bulundurulduğunda, kazanın kulplarından asılmış bir şekilde kullanılmış olduğu düşünülebilir. Evsel Mekanlarda ele geçen bu kazan, tunç kazanların gündelik yaşamda kullanılmış olduklarının güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

Tunç kazanların kullanım alanıyla ilgili bir diğer bilgi, Batı Depo Odalarında ele geçen tunç kazandan öğrenilmektedir.⁹⁸⁰ Batı Depo alanında ortaya çıkarılan 13 mekândan şimdilik 9'u büyük depolama amacıyla kullanıldığı tespit edilmiştir⁹⁸¹. Bu depo alanları içerisinde sadece 7 no.lu depo odasında tunç kazan tespit edilmiştir. Ağız kısmının bir bölümü eksik olan bu kazanın 110 cm uzunluğa, 84 cm genişliğe ve 55 cm yüksekliğe sahiptir.⁹⁸² Yaklaşık 200 litre kapasiteye sahip olduğu düşünülen bu kazanın

⁹⁷⁶ Çilingiroğlu 2001: 75; Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, Small Finds, 221-222.

⁹⁷⁷ Çilingiroğlu, Batmaz, "Ayanis Kalesi Kazıları", 2009-2012, 184; Kat.No.60

⁹⁷⁸ Kat.No.58

⁹⁷⁹ Kat.No. 64

⁹⁸⁰ Kat.No.62

⁹⁸¹ Çilingiroğlu, Storerooms, 67-83; Öztürk, Sezer, *Ayanis Ekonomisinin Şifreleri: Batı Depo Odaları*, 122.

⁹⁸² Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, Small Finds: 222.

hacmi, Urartu'da ölçü birimi olarak kullanılan 'aqarki' ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁸³ Kazanın bulunduğu 7 no.lu odanın hemen üst kısmında (kuzeyinde) yer alan 6 no.lu depo odasında bulunan kireç taşından üretilmiş 'künk'ün tahıl aktarımı için faydalandığı da düşünüldüğünde, tunç kazanın tahıl ölçülerinde kullanıldığı düşünülmektedir.⁹⁸⁴

Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen bir diğer kazan, kült aktivitelerle ilişkilendirilmektedir.⁹⁸⁵ Tapınak avlusu ile depo mekânlarının bağlantısını sağlayan giriş odasında ele geçen kazan, 150 cm ağız çapına sahip olup kazanın korunan yüksekliği 43 cm'dir. Aynı alan içerisinde Tapınak Avlusunda gerçekleştirilen dini ritüellerle bağlantılı olduğunu düşünülen tunç kazanın içi darı ile doldurulmuştur. Bu darılar tapınak avlusunda ele geçen ve içleri darı ile doldurulmuş sadaklar ve Cellanın güney duvarında yer alan bu ocağın hemen yanında, içleri akdarı ve buğdayla dolu üç adet küple ilişkili olmalıdır. Muhtemelen tapınak ritüellerinde kullanılan ve bereket ile ilişkilendirilen bu darılar, atılmıyor tıpkı silahlar gibi tapınak depo odalarında muhafaza ediliyor olmalıydı.⁹⁸⁶ Dolayısıyla benzerine rastlanılmamış bu uygulamadan yola çıkılarak kazanın kült amaçlı kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür. Oldukça tahrip olmuş bu kazanın iki adet tunç kulpu perçinlerle kazana tutturulmuştur. Benzer forma sahip bir kazan Assur'da karşımıza çıkmaktadır.⁹⁸⁷ Nimrud NW Sarayı HH odasından ele geçen kazan, Ayanis kazanıyla benzer olarak geniş bir ağız çapına sahip olup sepet formu tutamaklara sahiptir.⁹⁸⁸

Evsel mekanlarda ortaya çıkan iki tunç kandil, Ayanis tunç kapları içinde değerlendirmeye alacağımız son örnekleri oluşturmaktadır. Bu kandillerden biri eksiksiz olarak ele geçmiş ve kandil formunun tüm özelliklerini taşımaktadır.⁹⁸⁹ 10 no.lu mekândan kuzey duvar önünde ele geçen tunç kandil, 23 cm çapa ve 6 cm yüksekliğe sahiptir. Kandilin yağdanlık ve fitillik alanlarını birbirinden ayırmak için delikli tunç bir plaka kullanılmıştır. Fitil gibi yanıcı bir maddenin konduğu alanda, kandilin uç kısmı dışa doğru bükülerek, ufak bir akıtacak oluşturulmuştur. Bu akıtacağın tam zıt yönünde,

⁹⁸³ Çilingiroğlu, Storerooms, 71.

⁹⁸⁴ Çilingiroğlu-Sağlamtimur 1997: 368; Çilingiroğlu, Storerooms, 7.

⁹⁸⁵ Çilingiroğlu, *Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahanili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity?* 98; Çilingiroğlu, *Urartulu Argışti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü*: 42; Kat.No.61

⁹⁸⁶ Çilingiroğlu, *How was an Urartian Fortress Built?*, 257-267; Çilingiroğlu, *Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler*, 75-79.

⁹⁸⁷ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 72.

⁹⁸⁸ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 282, Lev.XL.

⁹⁸⁹ Çilingiroğlu, Erdem, "Ayanis Kalesi Kazıları", 2005 25, Res. 13; Kat.No.56

yağdanlık kısmında 3 adet sıralı delikler, kandilin tutamak kısmına ait olabilir. Bu tür tutamağa sahip kandillerin demir örneği yine Ayanis kazılarında bilinmektedir.⁹⁹⁰

Kandil olarak değerlendirdiğimiz bir diğer eser, yayınlarda yazıtlı kâse olarak değerlendirilmiştir.⁹⁹¹ Ancak Urartu sanatına ait olduğunu bildiğimiz yazıtlı ya da yazıtsız kaselerin tamamı benzer formda üretilmekle birlikte, ağız kenarında akıtacak bulunan bir kâse yoktur. Kandil olarak adlandırmayı uygun gördüğümüz Ayanis eseri, Evsel Mekanlar 15 no.lu oda da ele geçen kazanın yanında ortaya çıkarılmıştır.⁹⁹² Kandilin içinde ve çevresinde çok sayıda yanmış ahşap parçaları ele geçmiştir. Kâse olarak adlandırılan eseri kandil olarak isimlendirmemizdeki en önemli faktör ağız kenarında dışa doğru eğilmiş akıtacağa sahip olması ve eserin iç kısmında ağır yangına maruz kalmış olmasıdır. Ancak kandil formlarında karşımıza çıkan, yağlık ve fitillik kısmını birbirinden ayıran tunç plaka ele geçmemiştir. Kandillere sonradan eklenen bu parçanın tahribat sonucu kandilden kopması olasıdır. Bahsi geçen kandilin ağız kısmında ‘Ru-sa-a-i Ar-gis-te-hi-ni-i ta-ma-a-si’/’Argiştı oğlu Rusa’nın malı’ yazıtı bulunmaktadır.⁹⁹³

5.6. LEVHALAR

Levha/Plaka olarak isimlendirilen eserlerin Urartu sanatında kullanıma yönelik kanıtları Ayanis⁹⁹⁴ ve Toprakkale⁹⁹⁵ kazılarında gelmektedir. Kemerler ile benzer şekilde tunç plakaların kazıma ve kabartma teknikleri kullanılarak elde edilen levhaların kapı ve duvar süslemelerinde kullanıldığı düşünülmektedir. Urartu yerleşimlerinde ele geçen levhalarda standart bir form ya da bezeme bulunmamaktadır. Levhalar kullanım alanlarına göre çeşitli boyutlarda ve formlarda üretilmişlerdir. Toprakkale’den ele geçen tunç levha teknik olarak farklı üretim aşamalarından geçmiştir.⁹⁹⁶ Urartu tunç sanatında çok alışık olmadığımız, ancak özellikle Argiştı oğlu Rusa dönemi taş eserlerine sıklıkla karşılaştığımız kakma tekniği bu tunç levha üzerinde uygulanmıştır. Eser üzerinde yer alan boğa figürünün sırt-göğüs kıllarından, toynaklarından ve kuyruk uç kısmından

⁹⁹⁰ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 198, Res.14.

⁹⁹¹ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 184; Kat.No.64

⁹⁹² Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 184.

⁹⁹³ Çilingiroğlu, Batmaz, “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, 184

⁹⁹⁴ Çilingiroğlu, Temple Area, 53, Fig.9; Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, Small Finds 233, Fig.3; Reindell 2001,386, Fig.1

⁹⁹⁵ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 308, Fig.5

⁹⁹⁶ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 8-16, Lev.VIII; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 308, Fig.5

parçaları çıkarılmıştır. Benzer uygulama rozet betiminde ve çavuş motifli bezemede de gerçekleştirilmiştir. Levha üzerinden çıkarılan bu parçalar yerine renkli taşlar kullanılmış olabileceği gibi levha renkli bir yüzeye asılarak, kontrast yakalanmak istenmiş olabilir. Levhanın korunun yüksekliği yaklaşık 25 cm iken uzunluğu 55 cm'dir. Ancak levha üzerinde yer alan betimlerin eksik kaldığı düşünülürse eserin uzunluğunun daha fazla olduğu tahmin edilebilir.⁹⁹⁷ Söz konusu eserin üst kısımlarında yer alan çivi deliklerinden, levhanın bir yüzeye çakıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eserin kesin konteksti belli olmadığından, levhanın nereye ait olduğunu söylemek zordur. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen farklı form ve işleve sahip levhaların temel olarak iki farklı işlevi olduğu söylenebilir. Detaylarında aşağıda değineceğimiz plakaların bir kısmı kapı süslemesi olarak kullanılmışken, bir kısmı duvarları süslüyor olmalıydı.

Tunç levhaların kapı süslemesi olarak kullanılmasının en güzel örneklerini Balavat kapısında görmek mümkündür.⁹⁹⁸ Balawat'ta, ikisi II. Assurnasirpal'in, biri de III. Şalmaneser'in saltanatından kalma üç çift kapı bulunmuştur. Bununla birlikte, yalnızca ikincisi tam olarak tanımlanmış ve yayınlanmıştır.⁹⁹⁹ Bu ahşap kapı kanatları, uzunlukları 145 cm genişlikleri 26-27 cm¹⁰⁰⁰ ve uzunlukları 70 cm genişlikleri 16.5-17.5 cm¹⁰⁰¹ olan tunç levhalarla süslenmiştir. Levhalar üzerine, aralarında Urartu'nun da olduğu çeşitli uygarlar üzerine gerçekleştirilen seferler işlenmiştir. Söz konusu bu levhalar her iki uzun kenarında rozet görüntüsünü andıran etrafı kabartmalı çivi delikleri bulunur. Levhalar bu deliklerden geçirilen kubbeli (yarım küre) çivilerle kapı kanatlarına çakılmışlardır. Assur topraklarında Balavat kapısı dışında, Khorsabat ve Nimrut'ta da kapı levhalarına rastlanılmıştır.¹⁰⁰² Khorsabat'ta Adad tapınağının 166 no.lu odasında arkalarında ahşap izleri bulunan çivili levhalar ele geçmiştir.¹⁰⁰³ Levhanın her iki uzun köşesi rozet motifleriyle süslenmiş ve bant kısmında aslan, boğa ve insan figürlerinin yanı sıra çeşitli

⁹⁹⁷ Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 304. Altintepe'de ele geçen duvar resimlerinde birbirini tekrar eden benzer sahneler görülmektedir. Özgüç, *Altintepe I: Architectural Monuments and Wall Paintings*, Fig.14.

⁹⁹⁸ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser* Plate. XXXVII-XLII; Azarpay, *Uartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: pl. 12; Calmayer 1986: fig. 4; Kellner, *Bemerkungen zu den Helmen in Urartu*, Taf. V-VI.

⁹⁹⁹ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*; Unger, *Die Wiederherstellung des Bronzetors von Balawat*.

¹⁰⁰⁰ Unger, *Die Wiederherstellung des Bronzetors von Balawat*, 10.

¹⁰⁰¹ King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, 16.

¹⁰⁰² Curtis, *Assyrian and Uartian Metalwork: Independence or Interdependence?*, 55.

¹⁰⁰³ Place 1867-70, I, 129

motif bezemeleri uygulanmıştır. Assur'da bir diğer kapı levhası Anu-Adad tapınağından ele geçmişken¹⁰⁰⁴, diğer levha Nirud'un Kuzey Batı Sarayında ele geçmiştir.¹⁰⁰⁵ Bahsi geçen bu levhalar, Balavat kapısında görmüş olduğumuz örneklerden farklı olarak kralların yıllarını içermeyip, daha çok dinsel ve törensel konular içermektedir.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak Assur topraklarında tunç levhaların varlığından ve yaygın kullanımından bahsedilebilir. Bunun yanı sıra Asur kraliyet yazıtlarında kapıların tunç şeritlerle kaplandığını işaret eden ifadelerden¹⁰⁰⁶, Assur'da levhaların kullanılmasının I. Adad-Nirari'ye (1307-1275) kadar gittiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Urartu'da tunç levhaların kapı ve benzeri yerlerde kullanılması, diğer birçok unsur gibi Assur'dan Urartu'ya geçmiş olabilir.

5.6.1. Ayanis Levhaları

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında uzun dikdörtgen ve yay biçimli forma sahip levhaların varlığı bilinmektedir. Dikdörtgen forma sahip levhaların buluntu durumları ve işleniş tarzları bizlere kullanım alanları ile ilgili sunarken, yay formuna sahip tunç levhaların işlevi belirgin değildir. Bu eserler arasında üçü dikdörtgen formlu, ikisi yay formlu olmak üzere beş ayrı levhaya değinilecektir.

Ayanis levhaları arasında değineceğimiz ilk örnek Ayanis çekirdek tapınağının giriş koridorunda ortaya çıkarılan levhadır.¹⁰⁰⁷ Uzun dikdörtgen forma sahip olan levha, 170 x 24,8 x 0,2 cm boyutlarına sahip olup köşe hatları rozet başlı çivilerle süslenmiştir. Kısa kenarında iki sıra, uzun kenarında bir sıra halinde toplam 54 rozet başlı çividen 6 tanesi günümüze ulaşmamıştır. Bu özel çivilerle süslenen plakanın üzerinde herhangi bir figür ya da bezeme tespit edilememiştir. Ancak eserin buluntu konumu ve eser üzerinde kullanılan çivilerin özenli işçiliğine bakılınca, eser üzerinde bezemenin tespit edilemeyeşi, levhanın uğramış olduğu korozyon durumuyla ilişkilendirilebilir. Levha üzerinde yer alan çivilerin formları ve dizilişi Assur Balavat kapısında bulunan tunç levhaları anımsatmaktadır. Balavat kapısı üzerinde yer alan levhalarda ve Khorsabat'ta

¹⁰⁰⁴ Andrae 1909; Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, Lev. XXVII, Fig.443.

¹⁰⁰⁵ Curtis, *Assyrian and Urartian Metalwork: Independence or Interdependence?*, 60.

¹⁰⁰⁶ Grayson 1976, 180, No. 818

¹⁰⁰⁷ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds 233*, Fig.3; Kat.No.65

ele geçen tunç levha parçalarında da rozet motifleri, sınırlayıcı bezeme unsuru olarak kullanılmıştır. Söz konusu Ayanis örneğinde görmüş olduğumuz, rozetlerin sınırlayıcı unsur olarak kullanımı Altıntepe duvar resimleriyle de benzerdir.¹⁰⁰⁸ Rozet başlı çiviler tunç plakayı süslerken aynı zamanda plakanın asıldığı yerde sabit kalmasını sağlamaktaydı. Tapınağın giriş koridorunda ele geçen bu levhanın, buluntu konumunu in situ olarak değerlendirecek olursak, levha tapınak girişinin ön cephesine ait olmalıdır. Ancak Assur'da benzerlerini gördüğümüz üzere doğrudan cella içerisine açılan kapıya ait olmaz. Kapının konumlandığı alanın genişliği 120 cm olduğundan, söz konusu eser kapı için geniş kalacaktır. Ancak cellanın 170 cm genişliğindeki rizalitli girişi eser için uygun ölçülere sahiptir. Dolayısıyla bahsi geçen bu eserin, tapınak ön cephesini süsleyen bir görevinin olduğunu söylemek mümkündür.

Dikdörtgen forma sahip bir diğer eser güneş motifi bezemeleriyle süslenmiş 101 cm uzunluğa ve 22 cm genişliğe sahip tunç levhadır.¹⁰⁰⁹ Tunç levha üzerine eşit aralıklarla yerleştirilmiş beş stilize edilmiş güneş motifi yer almaktadır. Her güneş motifine 12 tane güneş ışını işlenmiştir. Bu ışınlar dalgalı ve düz biçimde tekrarlanmıştır. Bu ışınların her birinin uç kısmında topuz başlı çiviler yer almaktadır. Güneş motifinin merkezi ise çiçek rozet bezemesiyle süslenmiştir. Minua dönemi ile birlikte kullanılmaya başlayan sivri uçlu çiçek rozet motiflerinin, uçlarının yuvarlatılarak uygulanması Minua oğlu Argiştı döneminde karşımıza çıkmaktadır. Benzer formda stilize edilen güneş motifine Toprakkale kazılarında da rastlanılmıştır.¹⁰¹⁰ Güneş motifi ile neredeyse birebir benzerlik gösteren bir eser Assur topraklarında ortaya çıkarılmıştır.¹⁰¹¹ Sharif Khan/Şerif Han'da ele geçen bu güneş motifi¹⁰¹² 16 cm çapında dairesel bir yapıya sahip olup, 8 düz, 8 dalgalı ışına sahiptir. İştâr'ı temsil ettiği önerilen bu güneş motifli eser ile Ayanis güneş motifli levhaların aynı geçmişe ya da görüye sahip ustalarca yapıldığı söylenebilir. Bunun dışında Zincirli kazılarında ortaya çıkarılan tunç bir madalyona işlenmiş aslan üzerinde duran tanrının arkasında stilize güneş motifi işlenmiştir.¹⁰¹³ Bu madalyon üzerinde betimlenen güneş ışınlarının uç kısımlarının dairesel olarak işlenmesi, akıllara Ayanis

¹⁰⁰⁸ Özgüç, *Altıntepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, Lev.LV Fig.2.

¹⁰⁰⁹ Kat.No.66

¹⁰¹⁰ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 69, Fi g.12e.

¹⁰¹¹ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 127, Lev. XCVIII, fig.1207

¹⁰¹² Yayımlayıcısı yıldız olarak bahsetmektedir.

¹⁰¹³ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 175, fig.12.

plakaları üzerinde topuz başlı çivilerle oluşturulan bezemeleri getirmektedir. Gerek bahsi geçen bu güneş motifinin ışınlarının uç kısımlarında, gerekse levhanın köşelerinde yer alan çivi deliklerinden eserin bir duvar ya da ahşaba çakıldığı açıktır. Işınlara sahip bu güneş motifinin içerisine tanrı betimlerinin işlendiği örneklerde bulunmaktadır. Kafkaslarda açığa çıkarılan ve atlı kavimlerle ilişkilendirilen bir kurgandan ele geçen bir tunç plaka üzerinde¹⁰¹⁴ ve Assur rölyeflerinde¹⁰¹⁵ bu uygulama görülmektedir.¹⁰¹⁶ Güneş motifleriyle bezenen bir diğer levha, tapınağa sunulan eşyaların depolandığı odalardan ele geçmiştir.¹⁰¹⁷ Ancak bu eser yukarıda bahsettiğimiz örnek gibi sağlam olarak ele geçmemiştir. 2 no.lu depo odasından ele geçen 9 farklı parçanın dijital olarak birleştirilmesiyle bütünlük yakalanmaya çalışılmıştır.¹⁰¹⁸ Benzer örneğinde olduğu gibi kabartma tekniğinde yapılan dikdörtgen çerçevenin içinde 5 adet güneş motifi yer alıyor olmalıydı. Yukarıda değindiğimiz örnek gibi mimari yapılarda süsleme elemanı olarak kullanıldığını düşündüğümüz bu eserlerin, 7 no.lu payenin altındaki 2 no.lu depo odasında ele geçmiş olması, levhanın 7 no.lu payede kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra bahsi geçen 2 no.lu depo odası, diğer odalara geçiş noktasındadır. Dolayısıyla bahsi geçen bu eserler depolara açılan girişleri süsleyen levhalarda olabilir.

Ayanis Tapınak Kompleksinde dikdörtgen levhaların yanı sıra yay formuna sahip bezemeli tunç levhalarda ele geçmiştir.¹⁰¹⁹ Şimdilik bu forma sahip iki örneğin varlığı bilinmektedir. Köşe noktalarında yer alan çivi izlerinden bu levhaların da yukarıda değindiğimiz örnekler gibi bir duvarı ya da ahşabı süslediği açıktır. Tapınak avlusu 10 no.lu payenin güney kısmında, ahşap hatıllar ile birlikte ele geçen bu parçalar, tapınak avlusunu oluşturan ahşap direklere çakılı olduğu önerilebilir. Tüme yakın ele geçen her iki eser benzer forma sahip olup, eserlerin hatları boyunca çift sıra halinde nokta bezemelerle şeritler oluşturulmuştur. Bahsi geçen bu eserlerden birinin¹⁰²⁰ merkezinde, Ayanis cella içerisinde bulunan kakma bezemelerle oluşturulmuş stilize hayat ağacı motiflerinin alt gövdelerini andıran motif bulunmaktadır. Nokta bezemelerle oluşturulan

¹⁰¹⁴ Ivantchik, *Kimmerier und Skythen*, 32, fig 11

¹⁰¹⁵ Petrenko, *Image of Goddess Ishtar from a Kurgan in Stavropole*, 17, fig. 5

¹⁰¹⁶ Castelluccia, *Urartian Metalwork in Caucasian Graves*, 106, Fig.V.

¹⁰¹⁷ Kat.No.67

¹⁰¹⁸ Parçalar ele geçtiği dönemde dört farklı envanter numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Bir parça Van Müzesi'nde bulunurken kalan parçalar Ayanis Kalesi eser deposunda muhafaza edilmektedir.

¹⁰¹⁹ Kat.No.68 ve Kat.No.69.

¹⁰²⁰ Kat.No.68

bu motifin köşe noktalarından tomurcuk bezemeler kullanılmışken, motifin kısa ve uzun kenarlarında üçgen bezemeler üzerinde yükselen palmet çiçeği motifi kullanılmıştır. Bu veriler doğrultusunda, bahsi geçen eser üzerinde kullanılan motifin stilize edilmiş bir hayat ağacı motifi olduğu söylenebilir. Aynı alandan ele geçen diğer bezemeli eser üzerine uygulanan betim içinde benzer durum söz konusudur. Kısa kenarları korunamayan tunç levhanın merkezinde köşeleri yumuşatılmış beşgen gövdeye sahip bezemenin dört köşe noktasında tomurcuk ve palmet çiçeği motifi işlenmişken bir köşesinde baklava dilimi motifi işlenmiştir. Bu genel bezeme şablonu da cella duvarlarını süsleyen stilize hayat ağacının üst gövdesini anımsatmaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen bu bezeme de stilize edilmiş hayat ağacı motifi olarak yorumlanabilir.

5.7. ÇİVİLER

Urartu kale ve yerleşimlerinde ele geçen çiviler kullanım amaçlarına göre farklı boyutlarda ve formlarda imal edilmişlerdir. 1 cm'den 45 cm'ye kadar boyut aralığında üretildiğini bildiğimiz çivilerin, at koşum takımlarından, duvar süslemelerine değin geniş bir kullanım alanı vardır. Genel olarak demir ve tunçtan üretilen çivilerin altın¹⁰²¹ ve gümüş¹⁰²² örneklerinin varlığı da bilinmektedir. Urartu kazılarında ele geçen ve boyutları 1 cm ila 6 cm aralığındaki yuvarlak başlı çivilerin genel kullanım alanın duvar, ahşap ve taş gibi mimari elemanların süslenmesi olduğu görülmektedir. Bu küçük boyutta üretilen çiviler çoğunlukla çiçek rozetlerinin çeşitli yüzeylere tutturulması için kullanılmıştır.¹⁰²³ Rozetli çivilerin benzerlerine Toprakkale kazılarında ve Assur topraklarında da rastlanılmaktadır. Rozetli çivilerin boyutları 170 cm'yi bulan büyük boyutlara sahip tunç levhaların asılması için kullanıldığı bilinmektedir. Bunun en güzel örneğine Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında rastlanılmıştır.¹⁰²⁴ Bunun yanı sıra bu çiviler, altın ve tunçtan üretilen küçük boyutlu bezemeli levhaların yüzeylere sabitlenmesi için de kullanılmışlardır. Ayanis cellasında ve Podyumlu Salonda ortaya çıkarılan podyumların alt kısımlarında görülen çivi delikleri ve in situ olarak ele geçen küçük bir çivi, podyumlar üzerinde kullanılan çeşitli süsleme levhalarının podyumlara küçük çiviler

¹⁰²¹ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 244, Plt. III, 24-36.

¹⁰²² Wartke, 1993, 150. Fig.77

¹⁰²³ Rozetlerin büyük bir bölümü altın kaplamalı eserlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla rozetler tezimizde değerlendirmeye alınmayacaktır.

¹⁰²⁴ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 233, Fig.3; Kat.No.65

ile tutturulduğunu kanıtlamıştır.¹⁰²⁵ Benzer uygulama podyumlar üzerinde yer alan ve mozaik olarak isimlendirilen iç içe geçmiş taş halkaların, podyuma sabitlenmesi içinde bu küçük boyutlu çiviler kullanılmıştır. Urartu topraklarında çivilerin podyum gibi taş eserler üzerinde kullanımın kanıtlandığı tek yerleşim şimdilik Ayanis Kalesi/Kenti'dir. Büyük boyutlara sahip tunç levhaları da tutturmak için küçük boyutlu çivilerin kullanıldığı bilinmektedir. Ayanis cella duvarına çakılı halde ele geçen levhayı tutturmak için boyutları 6-7 cm'yi bulan tunç çiviler kullanılmıştır. Levhalar başlığı altında bahsettiğimiz üzere benzer uygulamalar Assur'da da sıkça karşımıza çıkmaktadır.¹⁰²⁶ Bahsi geçen bu küçük boyutlu çivilerin at koşum takımlarını deriye tutturmak içinde kullanıldığı bilinmektedir. Urartu'da şimdiye değin ele geçen çok sayıdaki at koşum takımı parçalarında – özellikle küçük boyutlu disklerde çivi deliklerine ve çivilere rastlanılmaktadır.¹⁰²⁷ Bu durum sadece Urartu için geçerli olmayıp, Assur egemenlik sahası içinde de çok sayıda at koşum takımlarıyla ilişkilendirilen küçük çivilerin varlığı bilinmektedir.¹⁰²⁸

Bahsi geçen küçük boyutlu çiviler dışında, boyutları yaklaşık 10 cm ila 20 cm olan standart boyutlara sahip çiviler farklı tipolojilere sahiptirler. Demir ve tunçtan üretilen bu çivileri, baş kısımlarının formlarını göre; kartal başlı, mantar başlı ve yuvarlak başlı olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Bu gruplar arasında kartal başlı olarak isimlendirilen çivilerin tamamı demirdendir ve Ayanis dışında başka bir Urartu yerleşiminde ele geçmemiştir.¹⁰²⁹ Ayanis Tapınak avlusunda ele geçen bu çiviler, yanmış ahşap kirişlere çakılı halde bulunmuştur. Bu çivilerin tamamının demirden üretilmesi, tutuculuğunun artırılması için başlarının kartal başına benzer şekilde kanca biçimde şekillendirilmesi ve in situ durumlarından yola çıkılarak bu çivilerin sadece ahşap kirişleri birbirine tutturmak için kullanılmış olduğu önerilebilir.¹⁰³⁰

Kartal başlı çiviler gibi ahşap kirişleri birbirine tutturmak için kullanıldığı düşünülen yuvarlak başlı çivilerin, demirden ve tunçtan üretilmiş örnekleri vardır. Farklı boyutlarda üretilen yuvarlak başlı çivilerden, küçük boyuta sahip çivilerin tunç ya da altın

¹⁰²⁵ Çilingiroğlu, Temple Area, 42.

¹⁰²⁶ Curtis, *Assyrian and Urartian Metalwork: Independence or Interdependence?*, 60.

¹⁰²⁷ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, 44, Fig.33; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 10.

¹⁰²⁸ Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, 101-102.

¹⁰²⁹ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 219.

¹⁰³⁰ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 220

kaplamalı tunç eserleri ahşap, kerpiç ya da taş yüzeylere sabitlemek için kullanıldığı, 20 cm'ye kadar olan çivilerin ise ahşap hatılları tutturmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yuvarlak başlı çivilerden farklı olarak, Mantar başlı çivilerin kubbe biçimli uç kısımların altında, baş ve gövde arasında halkları bulunmaktadır. Demir ve tunç örneklerinin varlığını bildiğimiz mantar başlı çivilerin, demir gövdeye sahip tunç başlıklı örnekleri de bulunmaktadır. Bu form yapısı, at arabalarında kullanılan mantar başlı aks kapaklarını anımsatmaktadır.¹⁰³¹ Bahsi geçen bu formdaki çiviler, baş ve gövde kısımlarından arasında yer alan bu halkaya kadar çakılıyor olmalıdır. Dolayısıyla bu çivilerin işlevi yukarıda değindiğimiz örneklerden farklı olmalıdır. Kalın ve dayanıklı yapıları, mantar başlı çivilerin ağır yükler taşıdığının göstergesidir. Urartu kaleleri arasında Toprakkale, Kef Kalesi ve Kayalıdere'de mantar başlı çiviler ele geçmiştir.¹⁰³² Assur coğrafyasında benzer formda üretilmiş çivilere rastlamak mümkündür. Khorsabat, Nimrud ve Koyuncuk'ta ele geçen mantar başlı çiviler dışında, Nimrud'ta ele geçen içbükey kenarlara sahip kare formlu tunç levhaların merkezinde mantar başlı çivileri andıran çıkıntılar dikkat çekicidir.¹⁰³³ Assur'da bu levhaların pişmiş toprak örnekleri de benzer formda üretilmiştir. II. Ashurnasirpal Sarayından ele geçen içbükey kenarlı sırlı kil levhalarında merkezinde, mantar başlı çiviler ile karşılaşmak mümkündür.¹⁰³⁴ Minua oğlu Argiştî'ye ait olduğunu bildiğimiz Horhor mezarlarının¹⁰³⁵ iç kısımlarında yer alan nişler üzerinde görülen, içbükey formlu kare oyuklar ve bu oyukların merkezindeki geniş çivi delikleri, yukarıda bahsi geçen tunç ve kil eserler gibi levhaların yerleştirilmesi için uygundur. Ayrıca Erebuni¹⁰³⁶ ve Altintepe¹⁰³⁷ duvar resimlerinde de içbükey kare plakalar aslan ve boğa figürlerinin arasında kullanılmıştır. Bu verilerden yola çıkarak mantar başlı çivilerin tapınaklarda, kerpiç duvarlarda ya da mezar odalarında süsleme levhalarını tutucu işlevinin olduğu söylenebilir.

¹⁰³¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 93, Fig.61.

¹⁰³² Bilgiç, Ögün, *Second Season Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz*, Lev. XXI.; Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, Pl. XVIIIc; ve XIX; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Taf.XXXVa.

¹⁰³³ Schauensee, *Northwest Iran as a Bronzeworking Centre: The View from Hasanlu*, 49; Curtis, *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, Lev. XXIV, Fig.399-400.

¹⁰³⁴ Preusser 1955, Lev. 15-16.

¹⁰³⁵ Çevik, *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*, 112, Lev.3-6; Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa*, 119.

¹⁰³⁶ Oğanesjan, *Rospisi Èrebuni*, Fig.2

¹⁰³⁷ Özgüç, *Altintepe I: Architectural Monuments and Wall Paintings*, Fig.14

Urartu sanatında demir ve tuncun bir arada kullanılarak eser üretilmesi çok sık rastlanılan bir durum değildir. Ayanis¹⁰³⁸ ve Kayalidere¹⁰³⁹, de baş kısımları tunçtan, gövdeleri ise demirden üretilen çiviler ele geçmiştir. Ayanis kalesinde ortaya çıkarılan bu tür çivilerin tamamı Tapınak Avlusunda ortaya çıkarılmıştır. Kayalidere’de ise beş adet sadakla birlikte yan yana bulunan bu çiviler, Burney tarafından buluntuların yağma esnasında sonradan götürülmek için bir arada gömüldükleri şeklinde açıklanmıştır¹⁰⁴⁰. Bunlar gerçekten de yağma ya da başka bir nedenle bilinçli olarak gömülmüş olsalar dahi sadaklar ve çivilerin bir arada ele geçmesi çok rastlantısal görülmemektedir. Ayanis buluntularından da öğrenildiği üzere bu formlu çiviler, kalkan, miğfer, sadak gibi eserleri asmak için kullanıyor olmalıydı.

5.7.1. Ayanis Çivileri

Ayanis Kalesi/Kenti’nde şimdiye değin çeşitli formda, boyutta ve farklı madenlerden üretilmiş 400’ü aşkın çivi ve çivili rozetler ele geçmiştir¹⁰⁴¹. Yukarıda bir kısmının detaylarına değinilen bu form grupları arasında mantar başlı formlu çiviler özel bir yere sahiptir. Bu eserler arasında 5 adet yazıtlı¹⁰⁴², 3 adet yazıtsız¹⁰⁴³ çivi değerlendirmeye alınacaktır. Seçilen bu çiviler arasında bir örnek tapınak depo odalarından ele geçmişken, diğer örneklerin tamamı tapınak avlusundan ele geçmiştir.

Tunç ve demirin ortak olarak kullanılmasıyla üretilen mantar başlı çiviler, Ayanis eserleri arasında özel bir yere sahiptir. Urartu sanatında üzerinde yazıt bulunan ve tapınaklara sunulan çok sayıda kalkan, miğfer, sadak gibi örnekler bilinirken, üzerinde yazıt bulunan ve tapınağa sunulan çivilerin varlığı Ayanis Kalesi’nde kanıtlanmıştır. Şimdilik beş örnekle temsil edilen yazıtlı ve mantar başlı çiviler, Assur yazıtlarında atıfta bulunulan ‘sikkat karri/’ler olmalıdır.¹⁰⁴⁴ Urartu kültürü üzerine çalışan araştırmacılar tarafından ‘sikkatu’ olarak isimlendirilen¹⁰⁴⁵ yazıtlara sahip bu mantar başlı çivilerin kültürlerde özel bir yerinin olduğu aşikardır. Ayanis Kalesi/Kenti’nde ortaya çıkarılan

¹⁰³⁸ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 220.

¹⁰³⁹ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, Lev. XVIIIb-c.

¹⁰⁴⁰ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, 93.

¹⁰⁴¹ Bu veri Ayanis Kalesi/Kenti veri tabanından alınmıştır.

¹⁰⁴² Kat.No.70 – Kat.No.74

¹⁰⁴³ Kat.No.75 – Kat.No.77

¹⁰⁴⁴ Grayson, 173 ve 677; CAD 15, 1984: 247.

¹⁰⁴⁵ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphica*, 271.

beş sikkatu'da Tapınak Kompleksi'nden ele geçmiştir. Boyutları 45 cm'ye kadar ulaşan bu yazıtlı çivilerin dördü çekirdek tapınağının önünde bulunmuşken¹⁰⁴⁶, biri tapınak depo odalarında¹⁰⁴⁷ ortaya çıkarılmıştır. Çekirdek tapınak önünde bulunan bu çiviler, Muşasir tapınağından bilindiği üzere adak kalkanlarını taşıyor olmalıydı. Ancak bu çivilere depo odasında da rastlanması dikkat çekicidir. Depo odasına muhafaza edilen silahlar standart mantar çivilerle de asılabilir, dolayısıyla çok kullanılmayan bir mekân için yazıtlı çivi kullanılması şaşırtıcıdır. Burada iki ihtimal söz konusu olabilir. Diğer örnekleri gibi, depodan ele geçen çivide çekirdek tapınakta asılıyken, bir nedenle işlevini kaybetmiş olabilir ve depolara taşınmış olabilir. Diğer bir öneride; bizim düşüncelerimiz aksine, Urartular için çivilerin yazıtlı ya da yazıtsız olması büyük bir anlam ifade etmiyordu ve tapınaklar kadar olmasa da önem arz eden depo odalarında bu çivilerin kullanılmasında bir sakınca görülüyor olabilir.

Ortalama aynı boyutlara sahip bu eserler bir arada üretilmiş gibi gözükmektedir. Bahsi geçen bu çivilerin mantar başlı tunç kısımları oldukça iyi korunmuşken, duvara çakılan demir kısımları kötü durumdadır. Bu eserler içinde iyi bir şekilde korunan sikkatu çekirdek tapınağın hemen önünde bulunmuştur.¹⁰⁴⁸ 42 cm uzunluğa sahip çivinin mantar başı yaklaşık 8 cm çapa sahip çiviler ortalama 2,5 kg ağırlığındadır.¹⁰⁴⁹ Genel olarak bu ölçülerde üretilen çivilerin halka kısımlarında “Argiştı oğlu Rusa, efendisi Haldi'ye adadı” ifadesini içeren yazıt yer almaktadır.¹⁰⁵⁰ Bu tür çivi yazıtlı çivilerin örneklerine Assur'da da rastlanılmıştır. Nimrud kazılarında sırlanmış seramikten yapılan mantar başlı çivinin halka kısmında yazıt¹⁰⁵¹ yer almaktadır.¹⁰⁵² Nimrud'ta bulunan ve II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) dönemine tarihlendirilen¹⁰⁵³ bu çivinin, Urartulu ustalara ilham kaynağı olduğu önerilebilir.

Ayanis'te yazıtlı mantar başlı çiviler dışında yazıtsız ve küçük boyutlu çivilere de rastlanılmıştır. Bu çivilerden biri batı depo odalarında¹⁰⁵⁴ ele geçmişken diğer iki çivi

¹⁰⁴⁶ Kat.No.70 - Kat.No.73

¹⁰⁴⁷ Kat.No.74

¹⁰⁴⁸ Kat.No.70

¹⁰⁴⁹ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 220.

¹⁰⁵⁰ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 276.

¹⁰⁵¹ Yazıtta 'Asur kralı Tukulti-Ninurta'nın oğlu Asur kralı Ashur-nasir-apli Sarayı; Kalhu'nun Kidmuru tapınağının mülkü' ifadesi bulunmaktadır. Grayson, 1976, 199.

¹⁰⁵² Albenda 1991: pl. IX

¹⁰⁵³ Grayson, 1976, 199.

¹⁰⁵⁴ Kat.No.75

tapınak avlusunda ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁵⁵ Tapınak avlusunda ele geçen bu çiviler yaklaşık 15 cm uzunluğa ve 3 cm çapa sahiptir. Yazıtlı çivilere oranla oldukça küçük boyuta sahip bu çiviler, miğfer ya da sadak gibi daha hafif silahları taşımak için kullanılmış olabilir. Depo odasında ele geçen mantar başlı çiviler, mantar başlı çivilerin sadece tapınak alanlarında kullanılmadığını, farklı işleve sahip alanlarda da birtakım eserleri taşımak için kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

5.8. OK UÇLARI

Ok uçlarının insanlık tarihindeki serüvenin başlangıcı, Paleolitik döneme kadar uzanmaktadır. Üst Paleolitik döneme tarihlendirilen duvar resimlerinde av için kullanılan ok ve yayları görmek mümkündür.¹⁰⁵⁶ İlk olarak insanların doğada bulduğu organik maddelerden yapılmaya başlanan ok uçları, ilerleyen süreçte tunç ve demirden yapılmaya başlamıştır. Kentlerin kurulmasıyla birlikte, kentleri savunmak ve işgal etmek için kullanılan ok uçlarının önemi artmıştır. Uzun mesafelere ulaşabilen ok uçları etkili bir silaha dönüşmüştür.

Urartu yerleşimlerinde ele geçen çok sayıdaki ok ucu, tunç ve demirden üretilmiştir. Ancak zengin bir form ve yayılıma sahip ok uçları arasından, konumuz gereği sadece tunçtan üretilmiş ok uçları değerlendirmeye alınacak ve genel özellikleri sunulmaya çalışılacaktır. Urartu krallığında kullanım görmüş ok uçlarını ahşap gövdelerine eklenme yapılarına göre temel olarak kovanlı ve saplamalı(dilli) olarak ayırmak mümkündür. Bu ok uçlarının namlu kısımları ise, yaprak biçimli ve kanatlı olarak üretilmiştir. Ok uçlarının namlu formları ve dip kısımlarının bu temel iki formlarından yararlanılarak çeşitli kombinasyonlarda ok uçları üretilmiştir. Bu kombinasyonlar sonucu; ‘Kovanlı-Çift Kanatlı’, Kovalı-Üç Kanatlı’, ‘Saplamalı-Yaprak Biçili’ ve ‘Saplamalı-Kanatlı’ gibi çeşitli ok ucu formları ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan mu formlara ‘mahmuz’ olarak isimlendirilen çıkıntılar eklenerek de yeni formlar üretilmiştir.¹⁰⁵⁷ Tüm bu tipler dışında

¹⁰⁵⁵ Kat.No.76- Kat.No.77

¹⁰⁵⁶ Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, 30.

¹⁰⁵⁷ Derin, Muscarella, Iron and Bronze Arrows, Işıklı, Özdemir, Van Ayanis Kalesi'nden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme; Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*.

mahmuzlarında pencere açılarak, ‘ıslık oku’ ya da ‘işaret oku’ olarak isimlendirilen okların Urartu’da kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁵⁸

Yaprak biçimli ok uçları, namlularının söğüt yaprağına benzemesinden dolayı bu isimle anılmaktadır. Faklı boyutlarda üretilen bu tip ok uçlarının boyutları 8 ila 10 cm arasında değişmekle birlikte bir kısmının saplama bölümünde dayamak bulunmaktadır. Dolayısıyla yaprak biçimli ok uçlarını da kendi aralarında dayamaklı – dayamaksız olarak alt gruplara ayırmak mümkündür.

Urartu topraklarında ele geçen bir diğer grup, kanat uzantılı namluya ve saplamalı dibe sahip ok uçlarıdır. Urartu tarafından yaygın kullanılan ve çoğunlukla demirden üretilen bu tip ok uçlarına MÖ 2. bin yıldan itibaren rastlanmaktadır.¹⁰⁵⁹ Ortalama 9 cm uzunluğa ve 2 cm genişliğe sahip bu tür ok uçları, diğer formlar nazaran hasar verme oranı daha yüksektir. Geniş bir yüzeye sahip bu ok uçlarının üzerinde bezeme ve yazıtlara rastlanılmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi’nden ele geçen bir kanat çıkıntılı ok ucu üzerinde ‘Minua Tanrı Haldiye Adadı’ ibaresi geçmekteyken, Karmir-Blur kazılarında ortaya çıkarılan bir başka kanat çıkıntı ok ucunun üzerinde Argıştı oğlu Sarduri’nin yazıtı bulunmaktadır.¹⁰⁶⁰ Bu yazıtlardan yola çıkarak bahsi geçen bu ok tipinin Urartu kültürü için özel bir yerinin olduğu söylenebilir.

Şimdiye değin kazılan hemen her Urartu yerleşiminde çok sayıda ok ele geçmiştir ki okların kullanım alanları göz önünde bulundurulduğunda bu durum hiçte şaşırtıcı değildir. Ancak çoğu Urartu yerleşiminde çıkan ‘İskit tipi’ ok ucu olarak literatüre geçen kovanlı-kanatlı-mahmuzlu¹⁰⁶¹ tipindeki ok uçlarının Urartu Krallığındaki varlığı tartışma konusudur. Eski Yakın Doğu’da kovanlı-kanatlı ok uçlarının ortaya çıkışı ve yayılışı genel olarak İskitlere dayandırılmıştır.¹⁰⁶² Urartu krallığının yayılım hattı içerisinde; Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran’da çok sayıda İskit tipi olarak adlandırılan ok uçları ele geçmiştir. Bahsi geçen bu tip ok uçlarının İskit ve Kimmer gibi atlı kavim olarak tanımlanan göçebe topluluklara atfedilmesinin temel sebebi, bu formdaki ok uçlarının Urartu yayılım sahasında görülmesinin, İskit ve Kimmer isimlerinin Assur ve Urartu

¹⁰⁵⁸ Kat.No.95 ve Kat.No.96

¹⁰⁵⁹ Tekin, Madeni Eser Tipolojisi, 37.

¹⁰⁶⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 26, Fig.7

¹⁰⁶¹ Bu tip ok uçları bazen mahmuzsuz bazen de üç kanatlı olarak üretilmektedir.

¹⁰⁶² Barnett 1982: 364; van Loon, “Urartian Art”, *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 25; 1985: 190; Hauptmann 1983: 269; Erzen, Çavuştepe I:46,48, 50, 53.

metinlerinde geçmesiyle paralellik göstermesidir.¹⁰⁶³ Geniş bir yayılım alanına sahip bu ok uçlarının Urartu yerleşimlerinde bulunması, genel olarak atlı kavimlerin Urartu üzerine gerçekleştirdikleri saldırılarla ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁶⁴ İşpuini oğlu Minua döneminde inşa edilen Anzaf Kalesinde görülen yangın izleri ve İskit tipi ok uçlarından hareketle kazıcısı, İskitlerin bu kalede varlık gösterdiğini öne sürmektedir.¹⁰⁶⁵ Çavuştepe Kalesi'nde yürütülen çalışmalarda bulunan İskit tipi mahmuzlu ok uçları kalenin saldırı geçirmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁰⁶⁶ Kalenin görkemli yapılarından olan surlara saplanmış ok uçları, kaleyi savunan bir Urartulunun kaleden düşerek, belinde kemeri ile bulunmuş iskeleti ve bulunan diğer iskeletler kazıcısı Erzen'in saldırı görüşünün ortaya atılması sağlar. Bu bulguların yanı sıra İskitlere ait çok sayıda ok ucu Çavuştepe Kalesi kazı çalışmalarında ele geçmiştir.¹⁰⁶⁷ İskit tipi ok uçlarının görüldüğü diğer bir Urartu yerleşimi ise Yoncatepe Kalesidir. Van kentinin 9 km güneyinde bulunan yerleşimde, ele geçen bulgular buranın yangına maruz kaldığını göstermektedir. Her ne kadar stadel de İskitlere ait bulgulara rastlanılmasa da yerleşim alanı eteklerinde bulunan İskit tipi ok uçları, bu yangın tabakasında İskitlerin payı olduğunu düşündürmektedir.¹⁰⁶⁸ Muş ili Varto ilçesinde yer alan Kayalıdere yerleşimi ele alacağımız diğer bir yerleşimdir. Burada yer alan tapınak yapısından İskit tipi üç kanatlı ok uçları ele geçmiştir.¹⁰⁶⁹ Van sınırları içerisinde kalan Toprakkale yerleşiminde çok sayıda İskit tipi mahmuzlu ok uçları ele geçmiştir.¹⁰⁷⁰ Anadolu toprakları dışında Kuzeyde Karmir-blur Kalesi'nde sur duvarları cephesi boyunca çok sayıda istik tipi ok ucu ele geçmiştir.¹⁰⁷¹ Kuzey batı İran'da Bastam ve Hasanlu'da da istik tipi ok uçlarının varlığı bilinmektedir.¹⁰⁷² Urartu surları üzerinde ve dışında ele geçen bu tip kovanlı ok uçları saldırılarla ilişkili olabileceği gibi, sitadellerin içerisinde ve detaylarına aşağıda değineceğimiz üzere tapınak silah depolarından ele geçen ok uçları, İskit tipi olarak adlandırılan ok uçlarının Urartu tarafından da üretilip kullanıldığına işaret etmektedir.

¹⁰⁶³ Derin, Muscarella, *Iron and Bronze Arrows*, 197.

¹⁰⁶⁴ Belli, 442; Erzen, 79.

¹⁰⁶⁵ Belli, 442.

¹⁰⁶⁶ Erzen, *Çavuştepe I*, 79.

¹⁰⁶⁷ Erzen, *Çavuştepe I*, 55.

¹⁰⁶⁸ Belli, 101.

¹⁰⁶⁹ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere*, 71.

¹⁰⁷⁰ Muscarella, 73.

¹⁰⁷¹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 226 Lev.8

¹⁰⁷² Kroll, *Grabungsbericht*, 100; Ghirshman, *he Art of Ancient Iran: From its Origins to the Time of Alexander the Great*, 24.

5.8.1. Ayanis Ok Uçları

Zengin veri grubuyla Urartu arkeolojisinde ön plana çıkan Ayanis Kalesi/Kenti buluntuları incelendiğinde, metal eserler arasında en kalabalık grubu ok uçları oluşturmaktadır. 1989 yılından günümüze sürdürülen kazılarda iki bini aşkın ok ucu ele geçmiş olup, bu iki binden fazla ok ucunun yaklaşık %20'si tunçtan üretilmişken geri kalanı demirdendir. Ayanis Kalesi/Kenti'nin çeşitli noktalarında ele geçen yaklaşık 400 tunç ok ucunu tümünü değerlendirmek gerekli olmadığından farklı tiplerden seçilen 19 örnek değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

Ayanis'te ele geçen ok uçlarının mekânsal dağılımını değerlendirirken, sitadel içi ve dışı olarak ayırmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sitadel içinde ortaya çıkarılan mekanlar arasında en zengin ok ucu veri grubu Tapınak Kompleksinden ele geçmiştir. Bu yapı kompleksinden ele geçen ok uçları çoğunlukla sadakların içinde bulunmuştur. Bu durum ok uçlarının doğrudan tapınaklara sunulmadığı, ok uçlarının sadaklar aracılığıyla adandığını düşündürmektedir. Ancak Karmir-blur ve Çavuştepe kazılarından ele geçen yazıtlı oklar üzerinde yer alan '... Tanrı Haldiye Adadı' ibareleri ok uçlarının tek başına da tapınaklara adandığının göstergesidir.¹⁰⁷³ Bununla birlikte Ayanis 1 no.lu depo odasından ele geçen çok sayıdaki ok ucunun sadaklarla bağlantılı olamayacağı, çuval benzeri bir torbayla birlikte depo odalarında konulmuş olabileceği düşünülmektedir.¹⁰⁷⁴ Benzer şekilde Ayanis son dönem kazılarından bir kısmı ortaya çıkarılan depo odasında küçük bir alanda ortaya çıkarılan yaklaşık 400 adet ok ucu da doğrudan/sadaklar kullanılmadan tapınağa sunulmuş olabilir.¹⁰⁷⁵

Tapınak Kompleksi'nde Haldi'ye adanan ok uçları dışında, sitadel içinde yer alan farklı mekanlarda ok uçlarının ele geçmiş olması, kent içinde yaşayan soylu sınıfın ve askerlerin yay kullanmış olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Evsel Mekanlar olarak tanımlanan alanda ele geçen oklar¹⁰⁷⁶, soylu sınıfın ya da bunları koruyan kişilerin okları kullandığını göstermektedir. Uzak mesafe silahı olarak kullanılan ok uçlarının sitadel gibi korunaklı bir alan içerisinde yer alan Evsel Mekanlarda ele geçmiş olması, bu ok uçlarının güvenlik gerekçesiyle burada bulundurulmadığını düşündürmektedir. Bu ok

¹⁰⁷³ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 26, Fig.7; Belli vd. 2004, 12, Fig.7.

¹⁰⁷⁴ Batmaz, *Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları*: 186.

¹⁰⁷⁵ Işıklı, Ocak, Beşikçi, 146-147.

¹⁰⁷⁶ Çilingiroğlu, Erdem, 6.

uçlarının, soylu kesim tarafından av amaçlı kullanılan kişisel silahlar olması muhtemeldir.

Batı depo odalarında az sayıda ele geçen ok uçlarının, depo odalarında muhafaza edilen tahılın güvenliğini sağlamak için olabilir.¹⁰⁷⁷ Büyük boyutlu pithoslarla depolanan çeşitli tahıl ürünleri iklim koşullarının kötü geçtiği yıllarda, depo mekanlarından dağıtılıyor olmalıydı. Dolayısıyla depo mekanlarının askerler tarafından korunması ve burada ok uçlarının ele geçmesi şaşırtıcı değildir.

Kenti çevreleyen güçlü sur duvarlarının önünde çok sayıda ok ucunun ele geçmesi ve bu ok uçlarının bir kısmının kerpiçlere saplanmış halde bulunması, bu ok uçlarının kente gerçekleşen saldırılarla ilişkili olduğu açıktır.¹⁰⁷⁸ Bununla birlikte sur alanlarında ele geçen ok uçlarının bir kısmının da kenti savunmak için surlara yerleştirilen askerlere ait olabileceği unutulmamalıdır. Bu sur duvarları içerisinde en fazla ok ucunun ele geçtiği alan güney sur duvarlarıdır. Kentin bilinen tek kapısının da yer aldığı güney sur alanında 200'e yakın ok ucu ele geçmiş ve bu ok uçlarının bir kısmı 'iskit tipi' olarak isimlendirilen mahmuzlu-kanatlı ok uçlarındandır. Ayanis'in kuzey yamacında gerçekleştirilen çalışmalarda, kuzey sur duvarlarının küçük bir bölümü açığa çıkarılmış ve sur önünde farklı arkeolojik materyallerle birlikte 3 adet iskit tipi ok ucu ele geçmiştir.¹⁰⁷⁹ Kenti çevreleyen doğu ve batı surlarda da sayısı 50'yi geçen ok ucu ele geçirilmiştir.

Ayanis'te ortaya çıkarılan ok uçlarının tipolojik yapısı 'ok uçları' başlığı altında değerlendirilen tipolojilerle benzerlik göstermektedir. Yukarıda değindiğimiz ok ucu tiplerinin tüm örnekleri Ayanis Kalesi/Kenti'nde mevcuttur. Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan demir ve tunçtan üretilmiş ok uçlarının tipolojik ayrımı Derin ve Muscarella tarafından ayrıntılı olarak yapılmıştır.¹⁰⁸⁰ Bahsi geçen çalışma her ne kadar 2000 yılına kadar olan kazı süreci buluntularını kapsa da Ayanis ok uçlarının genel tipolojisini yansıtmaktadır.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁷ Kuru, *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekânsal Dağılımı*, 54.

¹⁰⁷⁸ Derin, *Muscarella, Iron and Bronze Arrows*, 192

¹⁰⁷⁹ Işıklı, Özdemir, *Van Ayanis Kalesi'nden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme*, 287

¹⁰⁸⁰ Derin, *Muscarella, Iron and Bronze Arrows*, 191.

¹⁰⁸¹ Söz konusu yayında ayrı başlıklar altında sunulan demir ve tunç ok uçlarının tipolojik yapısını gösteren çizimlerin yerinde küçük bir hata söz konusudur. Demir ok uçlarının tipolojisini gösteren çizim tunç, tunç ok uçlarının tipolojisini gösteren çizim demir olarak geçmektedir.

Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan ok uçları 'kovanlı' ve 'saplamalı' olmak üzere iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Bu iki tipten kovanlı ok uçları kendi aralarında 'çift kanatlı mahmuzlu', 'çift kanatlı mahmuzsuz', 'üç kanatlı mahmuzlu' ve 'üç kanatlı mahmmuzsuz' olmak üzere dört alt tipe ayrılmaktadır. Saplamalı ok uçlarını ise, 'yaprak biçimli' ve 'yaprak biçimli kanat çıkıntılı' iki alt tip altında toplamak mümkündür. Bu gruba ek olarak yaprak biçimli kanat çıkıntılı ok uçlarının namlu kısmında uzun iki adet dikdörtgen pencereler açılan örneklerde mevcuttur.¹⁰⁸²

Ayanis kazılarında ele geçen tunç ok uçları arasında en sık rastlanan tip, 'mahmuzlu' ok uçlarıdır. Bu çalışmamız kapsamında yukarıda ismi geçirilen dört farklı alt tipin, farklı alanlardan ele geçen örnekleri arasından seçilmiş 13 örnek değerlendirilecektir.¹⁰⁸³

Tapınak avlusundan ele geçen tunç ok uçları arasından seçilen ok uçları 'kovanlı-çift kanatlı- mahmuzlu' ok uçları tipolojisindedir.¹⁰⁸⁴ Ortalama 5 cm genişliğe ve 1.5 cm namlu genişliğine sahip bu eserler payelerin yanlarında ortaya çıkarılmıştır. Buluntu konumları bu ok uçlarının payelere asılan sadakların içinden düşmüş olabileceğini göstermektedir. Tapınak avlusunda mahmuzlu ok uçları dışında 'kovanlı-çift kanatlı-mahmuzsuz' örneklerde ele geçmiştir.¹⁰⁸⁵ 1994 yılı kazı sezonunda açığa çıkarılan mahmuzsuz ok ucu, tapınak alanından ele geçen diğer örnekler gibi payenin hemen yanında ele geçmiştir. 2 no.lu payenin kuzeyinde ele geçen ok ucu 4.4 cm genişliğe ve 1.4 cm namlu genişliğine sahiptir.

Tapınak avlusunda olduğu gibi tapınağa adanan eserlerin tutulduğu tapınak depo odalarında da çok sayıda tunç ok ucu ele geçmiştir. Tapınak depo odalarından ele geçen çok sayıda İskit tipi (kovanlı-çift kanatlı-mahmuzlu/mahmuzsuz) ok uçları arasında 'üç kanatlı mahmuzsuz' ok uçlarının da varlığı bilinmektedir.¹⁰⁸⁶ Muhtemelen kovanlı-çift kanatlı ok uçlarından yola çıkılarak üretilen bu formdaki ok uçlarının sayısı sınırlıdır. Yaklaşık 3 cm uzunluğa ve 1.2 cm genişliğe sahip bu ok uçları çift kanatlı ok uçlarına göre daha küçük boyutlara sahiptir. Tapınak depolarında İskit tipi ok uçlarının yanı sıra çok sayıda 'saplamalı-yaprak biçimli kanat çıkıntılı' tipolojisinde değerlendirilen ok ucu

¹⁰⁸² Kat.No.95 ve Kat.No.96

¹⁰⁸³ Kat.No.78 - Kat.No.90

¹⁰⁸⁴ Kat.No.78, Kat.No.79 ve Kat.No.81

¹⁰⁸⁵ Kat.No.80

¹⁰⁸⁶ Kat.No.82

ele geçmiştir¹⁰⁸⁷. Ortalama 8 cm namlu uzunluğuna sahip bu tip ok uçlarının Urartu'da kullanımı oldukça yaygındır. Uzun saplama kısımlarına sahip bu tip ok uçlarının yakın mesafede daha etkili bir silah olduğu aşıkardır. Bu tip ok uçlarının boyutları ve bunların taşındığı sadakların kapasiteleri göz önünde bulundurulduğunda, saplamalı-kanat çıkıntılı' ok uçlarının daha çok savunma silahı olarak kullanılmış olabileceği önerilebilir.

Evsel mekanlarda ele geçen 'kovanlı- üç kanatlı-mahmuzlu' ok ucu Urartu'da benzerlerine az rastlanan tipolojiye sahiptir¹⁰⁸⁸. Yaklaşık 4.5 cm uzunluğa ve 1.4 cm genişliğe sahip bu ok ucunun varlığı, Urartu'da İskit tipi olarak değerlendirilen tüm tiplerin Urartu'da da kullanılmış olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu eser dışında evsel mekanlarda 'kovanlı-çift kanatlı-mahmuzlu' ve 'kovanlı-çift kanatlı-mahmuzsuz' ok uçlarının da varlığı bilinmektedir.¹⁰⁸⁹

İskit tipi ok uçlarının bir diğer örneği Batı sur alanında bulunmuştur. 'Çift kanatlı-mahmuzlu' tipindeki ok ucunun mahmuz kısmı kırık olarak ele geçmiş olup, 4.2 cm uzunluğa ve 1.4 cm genişliğe sahiptir.¹⁰⁹⁰ Bu ok ucunun yanında ele geçen kırmızlı astarlı seramiklerden yola çıkarak, bahsi geçen buluntu grubunun surun iç kısmından kayan toprakla birlikte bu alana kaydığı önerilebilir. Güney sur duvarının önünde ele geçen ok ucu da 'çift kanatlı-mahmuzlu' tipindedir.¹⁰⁹¹ Yaklaşık 2 cm'lik mahmuz kısmı sağlam biçimde günümüze ulaşmıştır. Ok ucunun namlu uzunluğu 4.5 cm iken genişliği 1.5 cm'dir

Ayanis Kalesi/Kenti'nin dışında; farklı ülkelerden getirilerek kentin etrafına yerleştirilen halkaların konutlarında da ok uçları ele geçmiştir. Güney Tepe olarak adlandırılan yerleşim alanında iki adet 'kovanlı-çift kanatlı-mahmuzsuz' ok uçları ele geçmiştir¹⁰⁹². Bu iki örnek her ne kadar aynı tipte olsa da farklı boyut ve hatlarıyla farklı üretim alanlarının malı olduğu aşıkardır. İlk örnek 4.9 cm uzunluğunda ve keskin hatlara sahipken¹⁰⁹³, diğer örnek 4.2 cm uzunluğu ile daha küçük ölçülere ve yumuşak hatlara sahiptir.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁷ Kat.No.91-93

¹⁰⁸⁸ Kat.No.83

¹⁰⁸⁹ Kat.No.84- Kat.No.85

¹⁰⁹⁰ Kat.No.87

¹⁰⁹¹ Kat.No.88

¹⁰⁹² Kat.No.89 ve Kat.No.90

¹⁰⁹³ Kat.No.89

¹⁰⁹⁴ Kat.No.90

Görüldüğü üzere Ayanis Kalesi/Kenti'nde de atlı kavimler tarafından yıkıldığı iddia edilen yerleşimlerde olduğu gibi çok sayıda ve kentin hemen her alanda İskit tipi ok ucu ele geçmiştir. Urartu kalelerinde saldırı izleri olarak kanıt gösterilen bu tip ok uçlarının, İskitlere ait olabileceği gibi dönemin önemli bir teknolojisi olarak doğrudan Urartulu ustalar tarafından üretilmiş olabileceği unutulmamalıdır. Tapınak depo odalarında ele geçen İskit tipi ok uçları, bu tip ok uçlarının Urartu tarafından kullanıldığının önemli bir kanıtıdır.¹⁰⁹⁵

5.9. FİBULALAR

Kıyafetlerin her iki tutturmaya yaran ve bir nevi takı olarak kullanılan fibulaların, MÖ 13. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkarak Miken ticaretiyle birlikte Kıbrıs üzerinden Yakınoğu'ya yayıldığı önerilmektedir.¹⁰⁹⁶ Demir Çağ sürecinde neredeyse tüm Yakınoğu'ya yayılmış fibulalar önemli bir prestij objesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Demir Çağ sürecinde Assur, Geç Hitit, Frig ve Urartu krallıkları tarafından sıkça kullanım gören fibulaların en güzel örneklerine Frig Gordion Tümülüslerinde rastlanılmaktadır.¹⁰⁹⁷ Erken Demir Çağ yerleşim ve mezarlarında gerçekleşen arkeolojik kazı çalışmalarında fibulalara rastlanılmayışı¹⁰⁹⁸, fibulaların MÖ 8. yy'dan itibaren Urartu'da kullanım gördüğünü işaret etmektedir.¹⁰⁹⁹

Özellikle Geç Hitit kabartmalarında soylu kişiler tarafından kullanıldığı görülen Fibulalar, Urartu'da daha çok mezar buluntusu olarak ele geçmiştir.¹¹⁰⁰ Coğunlukla tunçtan üretilen fibulaların altın ve gümüşten üretilmiş örnekleri de bulunmaktadır.¹¹⁰¹ Urartu egemenlik sahası içerisinde; Ayanis, Çavuştepe¹¹⁰², Van Kalesi¹¹⁰³,

¹⁰⁹⁵ Çilingiroğlu, *Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity?*, 63-65

¹⁰⁹⁶ Stronach, *The Development of the Fibulae in the Near East*, 181; Giesen, *Zyprische Fibeln Typologie und Chronologie*, 22; San, *Diyarbakır Müzesinde Yer Alan Urartu Tunç Fibulaları*, 37.

¹⁰⁹⁷ Vassileva, *Frig Tunç İşlemciliği*, 111-122.

¹⁰⁹⁸ Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 182

¹⁰⁹⁹ Muscarella, 69; Ögün, 178-188.

¹¹⁰⁰ Sevin, Özfirat, Kavaklı, Res. 7.5, 7.9; Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 184; San, *Diyarbakır Müzesinde Yer Alan Urartu Tunç Fibulaları*, 38

¹¹⁰¹ Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 183; Belli 2010 358.

¹¹⁰² Mellink, *Archaeology in Asia Minor*, 281.

¹¹⁰³ Tarhan, Fig.21-1.

Toprakkale¹¹⁰⁴, Kayalıdere¹¹⁰⁵, Bastam¹¹⁰⁶ ve Van-Altıntepe Nekropolün¹¹⁰⁷,de çok sayıda fibula ele geçmiştir.

Urartu kültüründe kullanım gören fibulalar çeşitli form ve boyutlarda sahip olup genel olarak ‘yay biçimli’ ve ‘dirsek biçimli’ olmak üzere iki tipte üretilmiştir. Yay biçimli formda üretilen fibulalar daha yumuşak hatlarla oluşturulmuş üst gövdeye sahiptir. Çoğu kez ana gövdenin devamı biçiminde uzanan iğne kısmı, birkaç kez kendi etrafında bükülerek spiral oluşturmuş ve daha sonra gövdenin diğer ucuna doğru uzatılmıştır. Urartu kültüründe daha yaygın olarak kullanım gören ‘dirsek’ biçimli fibulalar insan kolu formunda üretilmiş ve ismini bu formundan almıştır.¹¹⁰⁸ Keskin üst gövdeye sahip olan bu tipteki fibulaların iğne bağlantı yerleri çoğu zaman insan eli formunda üretilmiştir.¹¹⁰⁹

5.9.1. Ayanis Fibulaları

Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında zengin tunç repertuvarının küçük bir bölümünü fibulalar oluşturmaktadır. Günümüze değin gerçekleştirilen kazılarda 20’ye yakın fibula ele geçmiş olup, bu fibulaların biri demirden, diğerleri tunçtan üretilmiştir. Bu fibulalar içerisinde seçilen 8 adet eser değerlendirmeye dâhil edilecektir.¹¹¹⁰

Diğer Urartu yerleşimlerinde olduğu gibi Ayanis kazılarında ortaya çıkarılan fibulaları da temel iki tipte incelemek mümkündür. Değerlendirmeye alınan fibulalar arasından dört örnek ‘dirsek biçimli’, dört örnek ise ‘yay biçimli’ fibulalar seçilmiştir. Bu fibulaların mekânsal dağılımı ile form yapıları arasında bir tutarlılık söz konusu değildir. Fibulalar genel olarak Evsel Mekanlar ve Dış Kentte ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte bir örnek Güney Surda bir örnek ise Kuzey Sur alanında ele geçmiştir.

Değerlendirmeye dâhil edilen ‘dirsek biçimli’ dört fibula da benzer bezemelerle süslenmiştir.¹¹¹¹ Bu fibulaların gövde kısmının merkezinde çıkıntılı kabartma bezeme işlenmişken, fibulaların uç kısımlarında üçlü kabartma boğumları ile süslenmiştir. Bahsi

¹¹⁰⁴ Pedde, *Vorderasiatische Fibeln von der Levante bis Iran*, 304.

¹¹⁰⁵ Burney, *A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere*, Fig.23-7

¹¹⁰⁶ Zahlhass, Fig.52-53.

¹¹⁰⁷ Sevin, Özfirat, Kavaklı, Res. 7.5, 7.9

¹¹⁰⁸ Tekin, *Madeni Eser Tipolojisi*, 186.

¹¹⁰⁹ Örnekler için bkz. Belli, *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, 184.

¹¹¹⁰ Kat.No.97-104.

¹¹¹¹ Kat.No.97-100

geçen bu fibulaların uzunluğu ortalama 1.7 cm iken genişlikleri 2.7 cm'dir. İğneler gövdenin üzerine iki kez sarıldıktan sonra el biçiminde işlenmiş diğer uç kısma doğru uzatılmıştır. Bu örneklerden üçü Evsel Mekanlar 7 no.lu odasından ele geçmişken, bir örnek kentin kuzeyindeki sur yapıları anlamak amacıyla kazılan Batı sur alanından ele geçmiştir.¹¹¹²

Diğer grubu oluşturan yay biçimli fibulaların üst gövdesinde kabartma bezeme kullanılmamıştır. Genel olarak oval bir gövde hattına sahip bu tür fibulaların, köşeli yapıya sahip örnekleri de bulunmaktadır.¹¹¹³ Bu forma sahip Ayanis eserlerinden ikisi diğer fibulalar gibi Evsel Mekanlar, 7 no.lu alandan ele geçmiştir.¹¹¹⁴ 2007 yılı kazı sezonunda ele geçen bir örnek diğerlerinden farklı özellikler göstermektedir.¹¹¹⁵ Fibulanın iğnesini tutmak kullanılan kısım el formunda yapılmıştır. El formunda yapılan bu tür fibulalara genel olarak dirsek biçimli fibulalarda rastlanılsa da söz konusu örnek yay biçim formda üretilmiştir. Yay biçimli forma sahip diğer örnek Dış Kentte Güney Tepe'de ortaya çıkarılmıştır.¹¹¹⁶ Söz konusu eser, fibulaları kullanan kişiler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bir prestij göstergesi olarak değerlendirilen fibulaların, sitadel dışında farklı halk topluluklarının yaşadığı bir alanda ortaya çıkması şaşırtıcıdır. Ancak söz konusu eserin ele geçtiği konumun mimarisi, halkın yaşadığı evlerin mimarisinden farklıdır. Gündelik hayattan izler görülmeyen bir alandan ortaya çıkan bu fibula, sitadellerin etrafına kurulan yerleşim alanlarında yönetici sınıfın varlığına işaret etmektedir.¹¹¹⁷ Değineceğimiz son fibula, güney sur duvarı önünden ele geçmiştir. Ağır korozyon ve yangına maruz kalan fibulanın ele geçtiği buluntu konumu dikkat çekicidir. 3.7 cm uzunluğa ve 2.6 cm genişliğe sahip bu fibula, Sitadelin iç kısmından sur duvarları ile birlikte yamaca doğru kayan akıntının içinden iç içe geçmiş çok sayıda insan kemiği ile birlikte ele geçmiştir. Fibula ile birlikte 3 adet mühür, 1 adet madalyon ve yanmış kumaş parçalarının ele geçmesi, bu eserleri taşıyan kişilerin sitadel içinde yaşayan yönetici sınıfa mensup kişi/kişiler olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla genel olarak Ayanis

¹¹¹² Kat.No.100

¹¹¹³ Kat.No.103-104.

¹¹¹⁴ Kat.No.101-102.

¹¹¹⁵ Kat.No.102.

¹¹¹⁶ Zimansky, *Ayanis Dış Kenti*, 140, Fig.9; Kat.No.104

¹¹¹⁷ Zimansky, *Ayanis Dış Kenti*, 140-141

fibulalarının ele geçtiği mekanlar göz önünde bulundurulduğunda fibulaları, yönetici sınıfla doğrudan ilişkilendirmek mümkündür.

5.10. ÜNİK ESERLER VE TANIMSIZ BEZEMELİ PARÇALARI

Yukarıda detaylarına değinmeye çalıştığımız Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen zengin tunç buluntu guruplarının yanı sıra, kimi özel eserler Ayanis kazıları için tek olma özelliğe sahipken, kimi eserler Urartu kültürü hakkında yeni bilgiler öğrenmemize öncü olmuştur. Bu ünik eserler dışında çeşitli bezemelere sahip ancak form vermediğinden sınıflandırma yapılamayan tunç eserlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ünik eserler ve tanımsız bezemeli parçaların ayrı başlık altında değerlendirmesi uygun görülmüştür. İlk olarak Ayanis Kalesi/Kenti'nde ortaya çıkarılan ünik eserler ele alınacaktır.

5.10.1. Ünik Eserler

Ayanis Tapınak Kompleksinde ele geçen silahlar sadece tapınak avlusunda gerçekleşen olası ritüeller hakkında bilgi vermez, aynı zamanda Urartu yazıtlarında karşımıza çıkan bazı ifade ve betimlere de açıklık getirir. Bu silahlardan biri tapınak avlusu 4 no.lu payenin güney doğusunda ele geçen mızrak/kılıçtır.¹¹¹⁸ Çilingiroğlu bahsi geçen bu eserin bir kılıç ya da mızrak olarak adlandırmaktan çekinmiş ve kılıç ve mızrağın birleşiminden oluşan sembolik bir silah olduğunu önermiştir.¹¹¹⁹ Ancak bu silahı bir isimle anmamız gerektiğinden, bahsi geçen silahtan mızrak olarak bahsedilecektir. Üç parça halinde bulunan mızrağın korunan ölçüleri şu şekildedir: Uzunluk 73.8 cm, genişlik: 7.9 cm ve kalınlık 2.2 cm Her iki köşesi keskinleştirilen eserin sap kısmında ufak bir parçanın eksik olduğu düşünülmektedir. Ancak bu konu tartışmaya açıktır. Form ve tipoloji olarak mızraklara daha yakın benzerlik gösteren bu eser eğer mızrak ise sap kısmında yaklaşık 20 cm bir eksik parçanın olması gerekmektedir. Mızrak uçlarının genel olarak sap delikli olduğunu ve söz konusu eserin sapının ön ve arka kısmında yaklaşık 2 cm genişlik farkının olduğu göz önünde bulundurulduğunda, sap kısmının arkaya doğru genişlemesi olası sap deliği ile ilintili olabilir. Söz konusu mızrağı

¹¹¹⁸ Çilingiroğlu, Salvini, *When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word 'suri'?*, 56; Kat.No.105

¹¹¹⁹ Çilingiroğlu, Salvini, *When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word 'suri'?*, 56.

diğer silahlardan ayıran en önemli özelliği boyutlarından ziyade sap kısmında yer alan dört sıra yazıtta geçen ifadelerdir. Bu yazıtta “Argiştı oğlu Rusa, efendisi Haldi’ye bu şuriyi yaşamı için yaptırdı ve adadı” ibaresi geçmektedir.¹¹²⁰ Bu yazıt içinde geçen bu şuriyi ibaresi önemlidir. “Tanrı Haldi şurisi ile sefere çıktı” ifadesi sefer yazıtlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu ve benzeri ifadelerde geçen ‘şuri’ sözcüğünün ne olduğu tartışma yaratan bir konuydu, kimi araştırmacılar silah olarak kimisi ise savaş arabası olarak yorumlamıştır.¹¹²¹ Ancak Ayanis Kalesi/Kenti’nde ortaya çıkarılan şuri yazıtlı mızrak ile şuri’nin neyi ifade ettiğini tam olarak ortaya koymuştur.

Ayanis Kalesi/Kenti için ünik özelliğe sahip bir diğer eser inşa diskleridir. Ayanis kazılarında ele geçen diskler, yayınlarda tapınak alanının tek giriş kapısı olarak yorumlanan¹¹²² ve son dönem kazıları sayesinde podyumlu mekâna açıldığı anlaşılan, 1.50 m genişliğindeki rizalitli kapının her iki yanında, zeminden yaklaşık 30 cm aşağıda açığa çıkarılmıştır.¹¹²³ 4.3 cm yüksekliğe ve 7.2 cm çapa sahip iki silindirik disk birbirinin kopyası şekilde üretilmiştir. İlk olarak Karmir-blur kazılarında ele geçen ve işlevi konusunda yanlışlığa düşülen inşa diskinin¹¹²⁴ ne amaçla kullanıldığı Ayanis Kalesi/Kenti kazılarından in situ durumda ele geçen diskler sayesinde ortaya çıkmış oldu.¹¹²⁵ Her iki disk üzerindeki yazıtta “Argiştı oğlu Rusa, (bunu) efendisi Tanrı Haldi’ye adadı” ifadesi geçmektedir.¹¹²⁶ Dolayısıyla bu disklerin ele geçtikleri konumları ve üzerinde yer alan yazıtlardan yola çıkılarak, bunların inşa diskleri olduğu tespit edilmiştir. Urartu kültüründe yazıtlı inşa disklerinin varlığını kanıtlayan bu diskler, Ayanis için tanımlamamızı zorlaştıran mekanların kime adandığını göstermesi açısından önemlidir. Urartu kültürü için yeni bir mimari düzene sahip olan podyumlu salonun işlevi dışından

¹¹²⁰ 1. Satır: ^D Hal-di-e e-û-ri-e i-ni sü-ri 2. Satır: ^m Ru-sa-se ^m Ar-gis-te-hi-ni-se 3. Satır: za-du-ni us-tü-ni 4. Satır: ul-gu-si-ia-ni e-di-ni (Çilingiroğlu, Salvini, *When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word ‘suri’?*, 58)

¹¹²¹ Tartışmalar için bkz. Çilingiroğlu, Salvini, *When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word ‘suri’?*, 59.

¹¹²² Son dönem çalışmalarında bu kapının yeni bir mekâna (podyumlu salon) açılan kapı bir kapı olduğu tespit edilmiştir. (Bknz. Aras, Köse, *Ayanis’te Urartulu Tanrıların Kutsal Alanları: Tapınak Kompleksi* 102-103.)

¹¹²³ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 222; Kat.No.112.

¹¹²⁴ Bu diskler yazısız olduğu için kazıcısı tarafından heykel altlıkları olarak yorumlanmıştır. Piotrovsky 1966 179 taf.126.

¹¹²⁵ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 233 Fig.6.

¹¹²⁶ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 275, ArBr 14.

kime ithafen yapıldığı tartışmalıdır. Ancak mekânın giriş kapısında ele geçen bu diskler açık bir şekilde yapının Tanrı Haldi'ye adandığını bildirmektedir.

Değineceğimiz bir diğer eser, Urartu sanatında daha önce benzerine rastlanmayan, yumruk biçimli kandil taşıyıcıdır.¹¹²⁷ Eksiksiz olarak günümüze ulaşan kandil taşıyıcı iki bölümden oluşmaktadır. Eserin arka kısmı, tapınak alanından ele geçen sikkatuları andırır biçimde 24 cm uzunluğunda dikdörtgen formlu çivi şeklinde üretilmişken, ön kısmı insan yumruğu biçimde yapılmıştır. Yumruğun orta kısmı, üzerine kandil yerleştirebilmek için boş bırakılmıştır.¹¹²⁸ Yumruk kısmının işlenişi insan anatomisine oldukça yakın biçimde detaylara özen gösterilerek yapılmıştır. Bununla da kalınmayarak, bilek kısmına her iki ucu aslan başlarıyla süslenen bilezik işlenmiştir. Bilek üzerinde kabartma tekniğinde yapılan bu bilezik üzerinde yer alan aslan başlarının detayları kazıma tekniğinde yapılmıştır. Toplam uzunluğu 32 cm ve genişliği 8 cm olan bu eser Evsel Mekanlar 12 no.lu mekânın kuzey duvarının önünde ele geçmiştir. Tapınak alanında dahi böylesine özenli bir eserin ele geçmemiş olması, bu eserin yüksek önem arz eden bir kişiye özel olarak üretilmiş olabileceğini akıllara getirmektedir ki – aynı alandan, kraliçe Kakuli'nin özel malı olan altın eserin ele geçmiş olması bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Birçok uygarlık gibi Urartu sanatında da üretilen eserler aslan – boğa gibi gücü simgeleyen hayvanlar ya da mitolojik yaratıklarla süslenmiştir. Bunun yanı sıra bazı kemerlerde balık ve kuş gibi figürlerin işlendiği görülmektedir.¹¹²⁹ Ancak balığın tek başına figürün olarak üretilmesine Ayanis Kalesi/Kazılarında şahit oluyoruz. Ayanis Kalesi/Kenti Doğu Depo Alanından ele geçen tunç balık figürü şimdilik Urartu için tek örnektir.¹¹³⁰ Söz konusu balık figürü, 4.4 cm uzunluğa ve 0.9 cm genişliğe sahipken, 1 mm Kalınlığında üretilmiştir. Küçük boyutlu ve ince yapısı eserin bir kolye ucu olabileceğini akıllara getirir de eser üzerinde asmak için halka ya da asma deliği bulunmamaktadır. Dolayısıyla eserin işlevi hakkında yorum yapabilmek için balık betiminin Urartu ve çağdaş kültürlerinde kullanım alanlarına bakmak gerekmektedir. Ayanis örneğinden farklı olarak diğer Urartu kentlerinde balık figürleri kullanılmıştır.

¹¹²⁷ Çilingiroğlu, *Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma ile İlgili Yeni Bulgular*; Kat.No.112

¹¹²⁸ Bu eser üzerine yerleştirilen kandil formlarının varlığı Ayanis Kalesi/Kenti'nden bilinmektedir. 13. No.lu alandan ele geçen ve dip kısmında uzantısı bulunan demir kandil bunun en güzel örneğidir. (Çilingiroğlu, *Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma ile İlgili Yeni Bulgular*, Res.14-15.)

¹¹²⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus* Taf.40b

¹¹³⁰ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*; Lev.4,64; Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürünü Üzerine Düşünceler*, 65; Kat.No.108.

Karmir-blur ve Adilcevaz Kef Kalelerinde Urartu-balık ilişkisini gösteren pişmiş toprak figürinler ele geçmiştir.¹¹³¹ Karmir-blur Kalesi'nde olasılıkla şarap deposu olarak kullanılan 26 No'lu depo odası içinde, ellerinde mızrak tutan üç adet sakallı balık kıyafeti giyinmiş erkek figürini bulunmuştur.¹¹³² Benzer figürinler Adilcevaz Kef Kalesi'nden de ele geçmiştir.¹¹³³ Kef Kalesi'nde kiler odasında bulunan dört figürin, sakallı olup başları ve sırtları balık pulu şekiller ile bezenmiştir. Kef Kalesi'ndeki örneklerin sağ kolu öne doğru uzatmış durumdayken, sol kolu aşağıya bakar biçimde işlenmiştir. Figürlerinin kollarının bu şekilde işlenişinden yola çıkılarak bir ellerinde bakraç bir ellerinde ise mızrak veya kozalak tuttuğu düşünülmektedir.¹¹³⁴ Piotrovsky tarafından¹¹³⁵ “tanrı heykeller”, Ögün tarafından¹¹³⁶ ise “balık rahip” şeklinde tanımlanan bu figürinlerin benzerlerini Assur topraklarında da görmek mümkündür. Assur kabartmalarında¹¹³⁷ ve mühürleri¹¹³⁸ üzerinde görülen balık kıyafeti giyinmiş figürlerin, Urartu'da olduğu gibi pişmiş toprak örnekleri de bulunmaktadır.¹¹³⁹ Bunların yanı sıra, Lori Berd mezarında ele geçen bir miğfer üzerinde de balık figürünün işlendiğini görmek mümkündür.¹¹⁴⁰ Assur'da ele geçen bu balık betimleri genel olarak koruyucu ve şifa verici olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁴¹ Urartu yerleşimlerinden ele geçen balık betimleri genel olarak depo ve kiler yapılarında bulunmuştur. Buradan hareketle de söz konusu figürlerin depo ve kiler yapılarının korunması, kötü ruhlardan arındırılması için yapılmış olabilir.¹¹⁴² Benzer durum Ayanis örneği içinde geçerlidir, doğu deposundan ele geçen bu balık figürün işlevi koruyucu ya da bereket getirici olarak yorumlanabilir.

¹¹³¹ Bilgiç, Ögün, *Second Season Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz*, 3, Lev.VII a-c.

¹¹³² Barnett, 77.

¹¹³³ Bilgiç, Ögün, *Second Season Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz*, 3, Lev.VII a-c; Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 224; Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler*, 68.

¹¹³⁴ Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler*, 68.

¹¹³⁵ Piotrovsky, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, 77

¹¹³⁶ Ögün, *Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst*, 487.

¹¹³⁷ Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler*, 74, Çiz.5.

¹¹³⁸ Collon, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*, 79, Fig.357.

¹¹³⁹ Black, Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 18.

¹¹⁴⁰ Devedjian, *Some Urartian Objects from the Tombs of Lori Berd*, 87, Fig. 4.

¹¹⁴¹ Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 224; Batmaz, Uhri, *Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler*, 66.

¹¹⁴² Sağlamtimur, Kozbe, Çevik, *Small Finds*, 224

Urartu Krallığı sanatında örneklerine nadir olarak rastlanılan madalyonlardan bir örnek Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında gelmektedir.¹¹⁴³ Urartu madalyonları genel olarak rütbe ve makam nişanları olarak kabul edilir dolayısıyla Urartu repertuarındaki diğer takılarla karşılaştırıldığında, Urartu madalyonlarının az sayıda örneği günümüze ulaşmış olması şaşırtıcı değildir.¹¹⁴⁴ Urartu dönemine tarihlendirilen madalyonların, tunç, gümüş ve altından üretilmiş örnekleri bilinmekle birlikte şimdiye kadar iki altın madalyon, beş gümüş ve üç tunç madalyon bilinmektedir.¹¹⁴⁵ Bu madalyonlar arasında en dikkat çekisi Toprakkale kazılarında ele geçen altın madalyondur.¹¹⁴⁶ Madalyon üzerinde tahta oturmuş bir tanrıça karşısında ayakta durur vaziyette işlenmiş uzun kıyafetli bir kadın figürü yer almaktadır. Menşei bilinmeyen diğer altın madalyon, aslan üzerinde betimlenen tanrının önünde dua eder pozisyonda erkek figürü ile süslenmiştir¹¹⁴⁷. Şimdiye değin konteksti belli olan en kalabalık madalyon grubu Karmir-blur kazılarında ele geçmiştir. Karmir-blur kazılarında üç gümüş madalyon ele geçmiş olup, ikisinin üzerinde tanrı ve tanrıçaya adak sahnesi işlenmişken¹¹⁴⁸ bir diğerinin üzerinde Şivini'nin sembolü kanatlı güneş kursu ve çeşitli çiçek motifleri yer almaktadır¹¹⁴⁹. Diğer iki madalyonun nereden geldiği bilinmemekte olup, bu madalyonlardan biri Sadberk Hanım Müzesi'nde¹¹⁵⁰ diğeri ise Metropolitan Müzesi'nde¹¹⁵¹ muhafaza edilmektedir. Çavuştepe ve Giyimli kazılarında tunçtan üretilmiş madalyonların ele geçtiği bilinmektedir.¹¹⁵² Benzer sahnelerin işlendiği bu madalyonlarda boğa üzerinde duran kanatlı tanrı betimin önünde, keçi ile adakta bulunan bir kadın figürü işlenmiştir. Urartu toprakları dışında Zincirli'de ortaya çıkarılan iki tunç madalyon, madalyon kullanma geleneğinin Geç Hitit kent devlerinde olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁵³

¹¹⁴³ Aras, *Ayanis: Deprem, Yıkım ve Soygun*, 54; Kat.No.109.

¹¹⁴⁴ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 164.

¹¹⁴⁵ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 164; Belli 203, 262.

¹¹⁴⁶ Meyer, *Ein neuentdeckter urartäischer Brustschmuck*, 210.

¹¹⁴⁷ Kellner, 83, Fig.18.

¹¹⁴⁸ Urartu The Kingdom of Van 2018, 214-215.

¹¹⁴⁹ Urartu The Kingdom of Van 2018, 213.

¹¹⁵⁰ Belli, Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu-War and Aesthetics, 262.

¹¹⁵¹ Kellner, *Ein bemerkenswertes Medaillon*, 235, Fig.46

¹¹⁵² Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 164.

¹¹⁵³ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 174.

Yukarıda bahsi geçen madalyonlar dışında, Ayanis Güney Sur önünde gerçekleştirilen temizlik çalışmaları esnasında tunç bir madalyon ele geçmiştir.¹¹⁵⁴ Eksiksiz olarak ele geçen madalyon 3,2 cm genişliğe sahip olup, ağır korozyona uğradığından üzerindeki olası betim/bezeme görülmemektedir. Ancak şimdiye değin ele geçen madalyonların tümünde çeşitli betim ve bezemelerin var olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Ayanis madalyonunun da bezemeli olduğu açıktır. Bununla birlikte madalyonların büyük bir bölümünün, Ayanis Kalesi/Kenti'nde kurucusu olan Argıştı oğlu Rusa tarafından yaptırılmış olması dikkat çekicidir. Urartu dönemine tarihlendirilen madalyon betimlerinin büyük bir bölümünde tanrı ya da tanrıçalara sunular yapan kadın betimleri görülmektedir. Dolayısıyla madalyonların ağırlıklı kadınlar tarafından kullanılan prestij objeleri olarak değerlendirilebilir. Yanmış ve iç içe geçmiş insan kemikleri arasından ele geçen madalyonunda bir kadına ait olması muhtemeldir ki-kemikler üzerinde gerçekleştirilen ilk çalışmada genç bir kadına ait olduğu anlaşılan kemiklerde bulunmaktadır.

Urartu Krallığının dinsel seremonilerinde önemli bir yere sahip hayat ağacı kültüne ilişkin verileri, başta Tapınak Kompleksi olmak üzere Ayanis Kalesi/Kenti'nde de görmek mümkündür. Stidel içerisinde daha çok günlük işleyişle ilişkilendirilen ve Evsel Mekanlar olarak adlandırılan alanda da hayat ağacı inancı ile ilgili güçlü veriler ortaya çıkmıştır.¹¹⁵⁵ Dinsel veya törensel bir amaca hizmet ettiği açık olan ve Podyumlu Salon olarak isimlendirilen mekândan ele geçen yaprak biçimli tunç obje incelemeye değerdir.¹¹⁵⁶ 6.5 cm uzunluğa, 4.5 cm genişliğe ve 2 cm yüksekliğe sahip bu eserin orta kısmı içe doğru kavisli olarak üretilmiştir. Ayrıca sap kısmının da tunçtan yapıldığı ancak kırıldığı anlaşılmaktadır. Genel yapısıyla, Urartu sanatında sıkça karşımıza çıkan hayat ağaçlarının kozalaklarını andırmaktır. Üzerinde yer yer korunan küçük altın parçalarından, söz konusu eserin altın plakalarla kaplandığı anlaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak Podyumlu Salon'da altın kaplamı tunç bir hayat ağacı varlığı önerilebilir.

¹¹⁵⁴ Çilingiroğlu, Işıklı, 236.

¹¹⁵⁵ Bu veriler Batmaz tarafından ayrıntılı olarak işlenmiş ve yayımlanmıştır. Detaylar için bkz. Batmaz, *Ayanis Kalesi'nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular*, 39-50.

¹¹⁵⁶ Kat.No.110.

Ünik eserler gurubu arasında değinilecek son eser, yıldız formlu tunç bir rozettir.¹¹⁵⁷ Evsel mekanlarda 10 no.lu alan ele geçen yıldız biçimli eser yaklaşık 2.4 cm genişlik 2.5 cm yüksekliğe sahiptir. Yedi kollu bu yıldızın ortasında kabartma bezeme tekniğinde yapılmış daireler bulunmaktayken, eserin alt kısmında çatallı bir kısım yer alır. Çatallı bu yapı yıldız formu eserin, başka bir esere eklendiği bölüm olmalıdır. Örneğine rastlanılmayan bu eserin benzer betimini Adilcevaz Kef Kalesi kabartmasında görülmektedir. Boğa üzerinde betimlenen Teişaba'nın başlığı üzerinde duran simgeyi anımsatmaktadır. Tanrıların taktıkları bu başlıklarda kullanılan yıldız motiflerine Assur betimlerinde de rastlanmaktadır.¹¹⁵⁸ Bu betimlerle birlikte bahsi geçen eserin seremoni koridoru gibi özel bir alandan ele geçmiş olması göz önünde bulundurulduğunda söz konusu yıldız motifli eserin, tanrı heykelciğinin bir parçası olması muhtemeldir.

5.10.2. Tanımsız Bezemeli Parçalar

Yukarıda bahsi geçen ünik eserler dışında, Ayanis Kalesi'nde çok sayıda net form vermeyen bezemeli parçalar da ele geçmiştir. Bu parçaların bir kısmı, eserler üzerinde yer alan bezemelerden ve parçanın form yapısından yola çıkılarak işlevleri hakkında yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Kazılar esnasında farklı tarihlerde ancak aynı alandan gelen ve benzer bezemelere sahip olan eserler bir arada değerlendirilmiş olup, toplamda 6 farklı esere değinilecektir.

Bu eserler arasında değinilecek ilk eser, 23.5 cm uzunluğunda ve 20.1 cm genişliğinde ki bezemeli tunç parçadır. Ağır korozyona maruz kalan eserin korunan kısmında palmiye ağacını andırır şekilde, palmet motifinden oluşturulmuş bir hayat ağacı ve hayat ağacının sağında boğa başı görülmektedir. Eserin alt kısmında ise çizgi bezemelerle oluşturulmuş bezeme alanı içinde zikzak motifleri kullanılmıştır¹¹⁵⁹. Çeşitli Urartu tunç eserleri¹¹⁶⁰ üzerinde ve kabartmalarında¹¹⁶¹ palmet motifinin varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte çeşitli kemerler üzerinde hayat ağacı dallarında kozalak

¹¹⁵⁷ Batmaz, *Lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian culture?*, 75, Fig.24; Kat.No.111.

¹¹⁵⁸ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Lev. LXI-2.

¹¹⁵⁹ Kat.No.112

¹¹⁶⁰ Çavuşoğlu, *Van Müzesi'nden Urartu Savas Sahneli At Göğüslük Parçası*, Lev. XXIX, Fig.6-7.

¹¹⁶¹ Ögün, *Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer*, 217; Çizmeli Ögün 2012: 288; Çilingiroğlu 2001, 62-64

olarak kullanılan palmet motiflerinin kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁶² Urartu kültüründe doğrudan palmet motifleriyle oluşturulmuş hayat ağacı figürünün en güzel örneği İşpuini oğlu Minua dönemine tarihlendirilen at alınlığında rastlanılmaktadır.¹¹⁶³ Bu örnek dışında Toprakkale kazılarında ele geçen tunç bir plaka üzerinde de palmet motifi bulunmaktadır.¹¹⁶⁴ Benzer bir palmet motifine Urartu dönemine tarihlendirilen tunç disk üzerinde de rastlanılmaktadır.¹¹⁶⁵ Ancak Toprakkale örneğinde, dağı sembolize ettiği düşünülen gövdeye sahip tek bir palmet ağacı betimlenmişken tunç disk üzerine işlenen palmet hayat ağacı ince uzun bir gövdeye sahiptir. Ayanis kazılarında ele geçen bu tunç parça üzerinde, tıpkı Minua eserinde olduğu gibi üst üste duran iki farklı palmet bezemeleriyle oluşturulmuş hayat ağacı betimi yer almaktadır. Dolayısıyla Ayanis örneğiyle en yakın benzerliği gösteren eser, Minua yazıtlı at alınlığıdır. Urartu toprakları dışında özellikle Assur kabartmalarında sıkça rastlanan palmiye ağaçları¹¹⁶⁶ dışında, palmiye ağacını andırır şekilde palmet bezemeleriyle oluşturulmuş palmetli hayat ağacı¹¹⁶⁷ motifleriyle de karşılaşılmaktadır¹¹⁶⁸. Assur'da Esarhaddon dönemine tarihlendirilen mühür baskısı üzerinde bulunan palmet hayat ağacı, Ayanis örneğiyle yakın benzerlik göstermektedir.¹¹⁶⁹ Ayanis'ten ele geçen bu tunç parça üzerine işlenen boğa figürünün yalnızca baş kısmı korunmuştur. Boğanın korunan kısmı stil hakkında net veriler sunmasa da bazı ip uçları vermektedir. Boğanın yuvarlak göz yapısı, az kıvrımlı uzun boynuzu ve boynuzun kafadan çıkış kısmındaki belirgin çıkıntı dik kulak yapısı, Argiştı oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa eserlerinde görülen boğaları andırmaktadır. Söz konusu eser üzerinde ayırıcı bezeme ögesi olarak kullanılan zikzak motifleri, Urartu sanatında uzun yıllar devamlılığı olmayan ve nadir kullanılan bir motiftir. Urartu yazıtlı tunç eserleri incelendiğinde zikzak motiflerin genel olarak Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri eserlerinde kullanıldığı görülmektedir. Bunlar dışında Ayanis Kalesi/Kenti'nden ele geçen bazı yazıtsız eserler üzerinde de kullanıldığı görülmektedir.

¹¹⁶² Çavuşoğlu, *Van Müzesi'nden Urartu Savas Sahneli At Göğüslük Parçası*, Lev. XXXIII.

¹¹⁶³ Muscarella, Nr. 145; Merhav, Nr. 73; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 85 Nr. 39.

¹¹⁶⁴ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 69, Fig.10.

¹¹⁶⁵ Calmeyer, Seidl, Fig.1; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Fig.74.

¹¹⁶⁶ Giovino, *The Assyrian Sacred Tree A History of Interpretations*, Fig.45-48.

¹¹⁶⁷ Giovino, *The Assyrian Sacred Tree A History of Interpretations*, 191.

¹¹⁶⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus* Fig. 35; Giovino, *The Assyrian Sacred Tree A History of Interpretations*, Fig.2, Fig.106

¹¹⁶⁹ Giovino, *The Assyrian Sacred Tree A History of Interpretations*, 171, Fig.75.

Zikzak bezemelerle oluşturulmuş bu bezeme alanı eserin niteliği ile ilgili bilgiler sunması açısından önemlidir. Eserin korunan kısmında dairesel bir hat oluşturan bu bezeme alanının çapı hesaplandığında, palmet ve boğa betiminin yaklaşık 50 cm çapa sahip bir alan içine işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Urartu sanatında benzer şekilde dairesel bezeme kuşaklara sahip büyük boyutlu eserler grubu kalkanlar ve diskler oluşturmaktadır. Ancak çoğu zaman at koşum takımlarıyla ilişkilendirilen büyük boyutlu disklerin ortalama çapı 30 cm'dir. Dolayısıyla söz konusu eser bir kalkana ait olabilir. Kalkanlar üzerine işlenen figürlerin simetrik olarak bezendiği göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu eser üzerine işlenen palmet biçimli hayat ağacının her iki yanında boğa figürleri yer alıyor olmalıydı ve bu sahnenin aynısı kalkanın üzerinde tekrarlanmış olması gerekmektedir. Genel olarak boğa figürlerinin aslan figürleriyle birlikte verildiği düşünüldüğünde bu eser üzerinde de kullanılmış olması muhtemeldir ancak elimizde bunu iddia edebilecek bir kanıt yoktur. Bunun yanı sıra kalkanların köşe kısımlarında yaklaşık 10 cm'lik bezemesiz boş bir alan bırakıldığı ve tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda bu eserin yaklaşık 70 cm çapa sahip bir kalkana ait olabileceği önerilebilir.

Kalkana ait olduğunu düşündüğümüz diğer bezemeli parçalar tapınak deposundan ele geçmiştir.¹¹⁷⁰ Aynı mekândan farklı zamanlarda ortaya çıkarılan toplam yedi parça birleştirilerek kalkan formu elde edilmiştir. Kalkan parçası olarak yorumladığımız bu parçalar üzerinde aslan ve boğa figürleri, rozet bezeme ve her iki köşesinde daireler bulunan baklava dilimi bezemeler bulunmaktadır. Aslan figürlerinin yeleleri ve göğüs kılları düz çizgilerle işlenmiştir. Urartu sanatında aslanların yele göğüs detayları genel olarak ya alev biçimli ya da dalgalı çizgilerle verilmektedir.¹¹⁷¹ Dolayısıyla daha önce Urartu sanatında görmediğimiz bu uygulama diğer örneklerden farklıdır. Parçalar üzerinde yer alan aslanların karın kıllarının işlenişinde farklılıklar görülmektedir. Bir örnekte karın kılları çavuş motifleriyle işlenmişken diğer bir aslan figüründe dikine çizgiler ile işlenmiştir. Aslanların kendi aralarındaki farklılıklar, ön ayakların eklemlerinin işleniş tarzında da görülmektedir. Bezemeli parçalar üzerinde yer alan bu ön ayak eklemleri genel olarak tavuk budu biçimde işlenmiştir. Başka bir aslan figüründe ön ayak, aslanın gövdesinin arka kısmında kalmış gibi işlenmiş eklem kısmı (humerus kemiği) spiral çizgi

¹¹⁷⁰ Kat.No.116

¹¹⁷¹ Boğa figürü ağır korozyona uğradığından stilistik olarak değerlendirme dışında tutulmuştur.

ile gösterilmiştir. Ancak bu aslan figüründe, eseri işleyen kişinin hata yapmış olma ihtimali yüksektir. Kuyrukları havaya kalkık biçimde işlenen aslanların burun ve çene yapıları oval biçimlidir. Aslan figürleri, bu özellikleriyle Argiştı oğlu Rusa aslanlarının işleniş tarzından oldukça uzaktır. Söz konusu aslanların stilistik olarak benzer örneğine Karmir-blur'da ortaya çıkarılan ve üzerinde Sarduri oğlu Rusa'ya ait olduğunu gösteren yazıtın yer aldığı tunç kalkanda rastlanılır.¹¹⁷² Kalkanlar üzerinde yer alan aslan sahnelerini birbirinden ayırmak için daire ve baklava dilimi ile oluşturulmuş bezemeler kullanılmıştır. Aslan ve boğa figürlerinin üzerinde yürüdüğü bu ayırıcı bezemelerin benzerleri Giyimli'den ele geçen tunç levhanın arka yüzünde görülmektedir.¹¹⁷³ Ayanis kalkan parçaları üzerinde aslanların arasında süsleme bezemesi olarak kullanılan çiçek motifinin de benzerine Giyimli adak levhasının arka yüzünde karşılaşılmaktadır.¹¹⁷⁴

Bahsi geçen eserin kalkan olarak tanımlamamızda önemli faktörlerden biri, bir kalkan köşesine ait bir parçanın, bezemeli eserlerle birlikte ele geçmesidir. Yaklaşık 40 cm genişliğe sahip bu parça kullanılarak, kalkanın çapı hesaplanmış ve bu çapa orantılı olarak küçültülen hayali çizgiler üzerine aslan ve boğaların üzerinde yürüdüğü sınırlayıcı bezemeler yerleştirilerek, kalkanın bezeme düzeni çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma sonucu, bahsi geçen bu parçaların yaklaşık 95 cm çapa sahip bir kalkana ait olduğu önerilebilir. Ayrıca bu kalkan üzerinde ayırıcı bezemelerle (baklava dilimli ve daire) oluşturulan iki kuşağın, aslan, boğa ve rozet betimleriyle süslenmiş olduğu görülmektedir.

Üzerinde aslan betimin yer aldığı bir başka bezemeli parça Tapınak avlusunda ortaya çıkarılmıştır.¹¹⁷⁵ Yaklaşık 6.3 cm uzunluğa ve 5.7 cm genişliğe sahip eserin üst kısmında bant içinde birbirine bakar halde işlenmiş tomurcuk bezemeler yer alırken bu bezemelerin altında aslan figürü yer almaktadır. İlk olarak İşpuini Dönemi'nde ortaya çıkan tomurcuklar kendi içlerinde gelişim göstermektedir. Bu gelişimin en belirgin özelliği tomurcukların içlerinin boş, dolu veya bir boş bir dolu şeklinde betimlenmesidir. Ancak bu örnekte, Urartu sanatında kullanılan diğer tomurcuk bezemelerden farklı

¹¹⁷² Piotrovsky, 48 Nr. 49; Tiratsian, *Découvertes récentes en Arménie*, 35; Bochum, 76 Nr. 44; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 134 Nr. 109

¹¹⁷³ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 194, Fig.151b. kemer olarak üretilen bu parça işlevini yitirdikten sonra, arka kısmına figürler işlenmiş adak levhası olarak kullanılmıştır.

¹¹⁷⁴ Seidl, *Bronzekunst Urartus* 194, Fig.151b.

¹¹⁷⁵ Kat.No.117.

olarak, tomurcukların için yatay çizgilerle süslenmiştir. Tomurcuk bezemeler bu şekilde yatay çizgilerle süslenmesi yeni bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser üzerinde yer alan aslan figürünün hatları korozyon sebebiyle net biçimde anlaşılmamaktadır. Sadece aslanın yukarı doğru kıvrılan kuyruk kısmı belirgindir. Kuyruk kıllarının verilişinden yola çıkarak, bu aslanın Argiştı oğlu Rusa aslanlarından farklı bir tarzda işlendiğini söylemek mümkündür. Kuyruk kıllarının işleniş tarzı Argiştı oğlu Sarduri eserleri üzerinde işlenen aslanların kuyruk yapılarını¹¹⁷⁶ andırsa da net bir yorumda bulunmak zordur. Kemer, kalkan ya da sadağa ait olma ihtimali olan, bu eserin işlevi hakkında sağlıklı bir yorum yapmak yanlış olacaktır.

Urartu sanatının ilk yıllarında sıkça kullanılan ancak Ayanis Kalesi/Kenti'nde tek örnekle temsil edilen boğa üzerinde duran Teişeba betimine, ufak bir parça üzerinde rastlanılmaktadır¹¹⁷⁷. Yaklaşık 4.5 cm uzunluğa ve 4.5 cm genişliğe sahip eser, ağır korozyona maruz kalmış olsa da boğa betimin bir kısmı ile tanrı figürünün bacakları ayırt edilebilmektedir. Ancak bu bezemeleri stilistik olarak incelemek mümkün değildir. Kıyafetin arka kısmında görülen bezemenin kanatlı güneş kursunun alt kanatlarını andırmaktadır. Dolayısıyla Tanrı Teişeba'nın kanatlı güneş kursu içinde işlenmiş olduğu öne sürülebilir. Özellikle Sarduri oğlu İşpuini dönemine tarihlendirilen tunç at koşum takımı parçalarında, Teişeba'nın, kanatlı güneş kursu içinde ve boğa üzerinde durur vaziyette işlenmiş betimlerine rastlanılmaktadır.¹¹⁷⁸ Benzer şekilde, Anzaf kalkanı üzerinde yer alan Teişeba betimde kanatlı güneş kursu içinde ve boğa üzerinde durur vaziyette verilmiştir.¹¹⁷⁹ Bahsedildiği üzere hem kalkanlarda hem de at koşum takımlarında kullanılan bu betimden yola çıkarak Ayanis'ten ele geçen bu parçanın işlevi hakkında yorum yapmak güçtür

Ayanis tapınağının depo odalarından ele geçen bir diğer parça üzerinde savaş arabasının arka kısmı ve araba üzerinde iki savaşçı görülmektedir. Urartu sanatında ilk kez Minua oğlu Argiştı döneminde karşımıza çıkan savaş arabası kullanan asker

¹¹⁷⁶ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG*, 29 Fig. 18; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 36f. Taf. 18-20

¹¹⁷⁷ Kat.No.113

¹¹⁷⁸ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner*, 75 , Fig. 12 Taf. 15; Tanabe 1982,68, Nr.II Taf. 11; Belli 1992 b, 49 Fig. 3 Taf. III; Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 214, U23 Fig. 387. 388; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 53. Nr. 65;

¹¹⁷⁹ Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, 49, Fig.20.

bezemelerini¹¹⁸⁰ Argiştı oğlu Sarduri eserleri üzerinde de görmek mümkündür.¹¹⁸¹ Altı savaş araba sahnelerinde genel olarak iki atın çektiği savaş arabası ve arabanın üzerinde iki asker tasvir edilmektedir. Atları oldukça özenli süslenmiş savaş arabalarının arkasında, arabayı kullanan askerlerden birine ait olan püsküllü bir mızrak yer almaktadır. Ayanis'te ortaya çıkarılan eser üzerinde de benzer bir sahne işlenmiş olmalıdır. Eserin korunana kısmında miğferli olarak işlenen askerlerin savaş donanımına sahip olduğu aşıkardır. Bununla birlikte diğer Urartu betimlerinde olduğu gibi savaş arabasının arkasında püsküllü mızrak görülmektedir. Urartu toprakları dışında Assur¹¹⁸² ve Geç Hitit¹¹⁸³ dönemlerine tarihlendirilen çeşitli eserler üzerinde de savaş arabalı sahneleri görmek mümkündür. Urartu'da savaş arabalı betimler çoğunlukla sadaklar üzerine uygulanmıştır¹¹⁸⁴. Özellikle Argiştı oğlu Sarduri yazıtlarına sahip sadaklarda baskın figüratif bezemenin savaş arabaları olduğu söylenebilir.¹¹⁸⁵ Ayanis depo odalarından ele geçen bu bezemeli eser, 4.7 cm uzunluğa ve 3 cm genişliğe sahiptir. Savaş arabası üzerinde duran askerin miğfer ucundan, savaş arabasının tekerleğinin alt kısmına olan mesafe 3,06 cm olarak ölçülmüştür. Benzer ölçüm Argiştı oğlu Sarduri eserine¹¹⁸⁶ uygulandığında sonuç 3,1 cm çıkmaktadır. Her iki bezemenin benzer boyutlarda işlenmiş olması ve Ayanis eserinin korunan kısmında dikine inen kesit, bu parçanın bir sadağa ait olabileceğini göstermektedir. Eğer bu parça gerçekten bir sadak parçasına aitse, Ayanis Kalesi/Kenti'nin tek figüratif bezemeli sadağını bu eser olarak gösterebiliriz.¹¹⁸⁷

Ayanis bezemeli tunç eserler arasında değinilecek son eser, Tapınak depo odalarından ele geçen iki bezemeli parçadır.¹¹⁸⁸ Her iki parça bir bütün eserin farklı parçaları gibidir. İlk parça 8,8 cm uzunluğunda ve 14 cm genişliğindedir¹¹⁸⁹. Bu eser

¹¹⁸⁰ Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni*, 838 Fig. 4. 5; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf. 23

¹¹⁸¹ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41, Taf. 21.

¹¹⁸² Nagel, *Der Mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*, Fig. 40; Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, V, 2a.; Börker, *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, 179-180, no. 132, pls. 132a-d; Dezsö, Neiderreiter, Bondar, 2021, 171 fig. 16.

¹¹⁸³ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, 96-99, Fig.110-112.

¹¹⁸⁴ Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni*, 838 Fig. 4. 5; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf. 23; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41, Taf. 21; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Fig. 24; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 132 f. Nr. 108

¹¹⁸⁵ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41, Taf. 21. F 103.F 104.

¹¹⁸⁶ Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 132 f. Nr. 108

¹¹⁸⁷ Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 158-163.

¹¹⁸⁸ Kat.No.115 – Kat.No.118.

¹¹⁸⁹ Kat.No.115

üzerinde üç sıra halinde şeritler oluşturulmuş ve bu şeritler arasına kareler içerisinde çiçek ve rozet betimleri işlenmiştir. Eserin bir köşesinde dalga motiflerle oluşturulmuş uçları dairesel biten çizgi motifler yer alırken, diğer kırık köşesinde çavuş motifleriyle sınırlandırılan bir çerçeve görülmektedir. Daha büyük ikinci parça 27,4 cm uzunluğa ve 12,5 cm genişliğe sahiptir¹¹⁹⁰. İlk örnekte karşımıza çıkan bezeme düzenleri bu eserde de kullanılmıştır. Üstte iki sıra paralel çizgilerle sınırlandırılmış olan iki bezeme alanı içine rozet motifleri yapılmış ve her rozet arasına da yine iki sıra dikey bantlara yerleştirilmiştir. Bu bezeme alanları arasına ise çiçek motifleri yapılmış ve bu motifler birer sıra atlayarak yine çift sıra kare çizgi ile çerçevelenmiştir. Tüm bu motiflerden sadece en alttaki rozet motifleri aşağıya doğru uzanmaktadır. Diğer kısımlar ise kırık ve eksiktir. Orta kısım ise aşağıya doğru uzanan onarlı dalgalı motiflerden oluşmaktadır. Parçanın arka tarafında ise bezemelerin sonlandığı görülmektedir ve bu kısımlar spiral çizgilerle bitirilmiştir. Bu kısımda düzleştirilmiş yaklaşık 1 cm düzleştirilmiş eklenti alanı yer almaktadır. Bahsi geçen bu iki parçanın bezeme düzeni Toprakkale kazılarında ele geçen ve taht parçası olarak yorumlanan tunç eserler ile birebir benzerlik göstermektedir.¹¹⁹¹ Toprakkale'den ele geçen bu taht parçaları içerisinde boğa ve aslan üzerinde betimlenen tanrıların¹¹⁹² kıyafetinin bezeme düzeni ile Ayanis'ten ele geçen bu parçaların bezeme düzeni birebir benzerlik göstermektedir. Toprakkale örneği üzerinde yer alan çiçek motifleri yaklaşık 5 mm ölçülere sahipken, Ayanis eserinde kullanılan aynı bezemeler 12 mm ölçülerinde işlenmiştir. Bu ölçü oranları kullanılarak Ayanis'ten ele geçen parçaların kullanıldığı eserin boyutu hakkında bilgi edinmek mümkündür. Toprakkale'den ele geçen tanrı figürünün 25 cm yüksekliğe sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Ayanis'ten ele geçen parçaların yaklaşık 60 cm'lik bir heykele ait olması muhtemeldir¹¹⁹³. Tüm bunlardan yola çıkarak ve bu iki parçanın heykele ait olduğunu kabul edersek, Urartu dini seremonileri hakkında zengin bilgiler sunan Ayanis Kalesi/Kenti'nde, dini seremonilerde kullanılmış olması muhtemel portatif bir heykelin varlığından söz edilebilir.

¹¹⁹⁰ Kat.No.118

¹¹⁹¹ Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 166-169, Taf.1-II.

¹¹⁹² Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 14, Fig.8

¹¹⁹³ $12 \div 5 = 2.4 / 25 \times 2.4 = 60$.

ALTINCI BÖLÜ

ANALİZ SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

6.1. URARTU TUNÇ ESERLERİ ÜZERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ANALİZ ÇALIŞMALARI

Urartu metal endüstrisinde kalay-bakır alaşımının işlem zinciri (*chaîne opératoire*), maden çıkarma, döküm, yeniden döküm, alaşımlama, şekillendirme, tamamlayıcı uygulamalar ve onarımlar gibi çeşitli aşamalardan oluşur.¹¹⁹⁴ Bakırın kalayla alaşımlama işlemi, kalayın bakıra eklenmesiyle ilgili farklı yöntemlerle gerçekleştirilebilir.¹¹⁹⁵ Yeni alaşımlama işlemi, belirli bir toplumun teknolojik yönleriyle ilgili olabilirken; geri dönüşüm, toplumların sosyo-ekonomik yapısı ve metal kaynaklarının belirli bir zamanda mevcudiyetine bağlı olmaktadır.¹¹⁹⁶

Urartu tunç nesnelerinin üretimi için gereken maden kaynaklarının menşei ve tunç üretiminin teknolojik özelliklerini belirlemek için arkeolojik verilerin yanı sıra kimyasal karakterizasyon, mikroskobik inceleme ve kurşun izotop analizleri yapılmıştır. Endüktif olarak birleştirilmiş optik emisyon spektroskopisi (ICP-OES), endüktif olarak birleştirilmiş kütle spektroskopisi (ICP-MS) ve endüktif olarak birleştirilmiş lazer aşındırma kütle spektroskopisi (LA-ICP-MS) yöntemleri, genellikle yığın analizi için uygulanırken elektron mikroskobu-enerji dağıtıcı X-ışını spektroskopisi (SEM-EDX) taraması da mikro yapısal analiz için uygulanır. Öte yandan, elde taşınabilen X-ışını floresan (pXRF) yöntemi, özellikle envanterlik eserlerin analiz edilebilme kolaylığından ötürü popüler hale gelmiştir.

Urartu tunç eserleri üzerine daha önceki analitik çalışmalardan biri, emisyon spektroskopisi ve atomik absorpsiyon spektroskopisi (AAS) kullanılarak

¹¹⁹⁴ Ruder, Merhav, *Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture* 338

¹¹⁹⁵ Coghlan, Notes on the prehistoric metallurgy of copper and bronze in the Old World; Figueiredo, Silva, Senna-Martinez, Araujo, Fernandes, Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baiões; Oudbashi, Hasanpour, Davami, Investigation on corrosion stratigraphy and morphology in some Iron Age bronze alloys vessels by OM, XRD and SEM-EDS methods; Vernet, Ghiara, Piccardo, Are tin oxides inclusions in early archaeological bronzes a marker of metal recycling? ; Ho ve Satullo 2021.

¹¹⁹⁶ Pollard, Bray, Gosden, Wilson, Hamerow, Characterising copper-based metals in Britain in the first millennium AD: a preliminary quantification of metal flow and recycling; Bray, Cuénod, Gosden, Hommel, Liu, Pollard, Form and flow: the ‘karmic cycle’ of copper

uygulanmıştır.¹¹⁹⁷ Örnekler Toprakkale ve Altıntepe’de bulunan çeşitli tunç eserlerden toplanmıştır. Kimyasal analiz sonucu, alaşımlama işlemine ilişkin Asur tunç nesnelerinden elde edilen verilerle karşılaştırılmıştır. Urartu tunçları için kalay ve kurşun içeriği aralıklarının, genellikle Asur tunç buluntularının analiz ölçümleriyle benzer olduğu görülmüştür. Yazarlar ayrıca Urartu tunçlarının kalay ve kurşun yüzdelerinin Yunan metal işçiliği ile uyumlu olduğunu belirtmişlerdir.

Van Müzesi’nde yer alan Urartu tunç hançer ve kılıçlarından oluşan eser gurubu üzerine ICP-OES kullanılarak yapılan çalışma, kalay yüzdesinin %10 ile %11 arasında değiştiğini ve bu da çağdaş tunç kompozisyonuna tekabül ettiğini ortaya koymuştur.¹¹⁹⁸ İz element dağılımındaki farklılıklar, üretimde kullanılan metallerin birden fazla kaynaktan sağlandığını ve geri dönüşüm için hurda metal kullanıldığını göstermiştir.

Ayanis Kalesi’nde tipolojik olarak büyük çeşitlilik gösteren birçok tunç buluntu da son yıllarda kimyasal analizlere tabi tutulmuştur. İlk analiz, kalkanlardan ve boğa biçimli bir protomdan toplanan numuneler üzerinde AAS aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.¹¹⁹⁹ Buna rağmen örneklerin kalay konsantrasyonu %6-10 ve baş protomun çinko içeriği daha yüksek çıkmış ve 0,04 ile 0,40 arasında değişen kurşun konsantrasyonu, nesnelerin hurda metalden yapılmadığını göstermiştir. Ayanis’ten elde edilen metal nesnelerin üretim teknikleri üzerine bir başka çalışmada, SEM-EDX, X-ışını kırınımı (XRD) ve tunç kalkanların optik mikroskopi analizini içeriyordu.¹²⁰⁰ Yazarlar, bakır alaşımı arzındaki farklı dönemleri veya kaymaları yansıtan alaşımlama içeriğine göre kalkanların üç gruba ayrılabilceğini öne sürdüler. Çalışma ayrıca şekillendirme işleminin mekanik ve tavlama işlemlerinin tekrarlanan döngülerini içerdiğini göstermiştir.¹²⁰¹

Tunç eserlerin alaşımlama ve şekillendirme işlemleri ile ilgili daha önce bahsedilen çalışmaların yanı sıra Batmaz vd. (2019), tunç eserlerin olası kaynaklarını anlamak için kurşun izotop analizi ile bakır alaşımlarının kaynağını araştırdı. Elde edilen veriler,

¹¹⁹⁷ Hughes, Curtis, Hall, *Analyses of Some Urartian Bronzes*, 141-145

¹¹⁹⁸ Biber, Sevin, Yalçın, *Technological and archaeometallurgical studies on the Urartian swords and daggers*, 149-173.

¹¹⁹⁹ Reindell, Reinderer, *The Urartian Bronzes of Ayanis (Turkey)*, 203-207.

¹²⁰⁰ Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena*, 793-800; Angelini, Batmaz, Çilingiroğlu, Grassini, Ingo, Riccucci, *Tailored Analytical Strategies for the Investigation of Metallic Artefacts from the Ayanis Fortress in Turkey*, 675-679.

¹²⁰¹ Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena*, 799.

Ergani ve Keban'ı içeren civardaki bakır madenleri yerine Kıbrıs, Toroslar, Pontidler, Kafkaslar ve muhtemelen Umman'dan bakır tedarikiyle kaynak çeşitliliği olduğunu göstermiştir.

6.2. AYANİS TUNÇ ESER ANALİZ ÇALIŞMALARI

30 yılı aşkın süredir devam eden Ayanis kazıları zengin tunç eser koleksiyonuna sahiptir. Büyük bir bölümü Tapınak Kompleksi olarak adlandırılan alandan ele geçen bu buluntu topluluğundan yola çıkarak Urartu döneminde üretilen tunç eserin nasıl üretildiği; üretimde kullanılan alaşım oranlarının yüzdelik değerleri, üretimde kullanılan hammaddenin olası kaynakları, gibi temel sorunlara cevap bulabilmek adına çeşitli analiz yöntemlerine başvurulmuştur. Urartu dönemine tarihlendirilen bu eserlerin kimyasal yapısını anlayabilmek adına ICP-MS, SEM-EDX ve pXRF analiz yöntemleri uygulanırken kaynak tespiti için ise TIMS yöntemine başvurulmuştur. Bu bağlamda Ayanis Kalesi/Kenti'nin çeşitli noktalarından ve farklı işleve sahip eserlerden seçilen örneklerden, 41'ine ICP-MS, 26'sına SEM-EDX, 24'üne TIMS ve yaklaşık 80'ine p-XRF¹²⁰² analizi uygulanmıştır. ICP-MS analizleri için seçili eserlerden yaklaşık olarak 3x3 cm'lik parçalar alınmış ve bu parçalar mekanik temizlikle korozyondan arındırıldıktan sonra parçaların bir kısmı elmas uçlu dişçi motoru yardımıyla toz haline getirilmiştir¹²⁰³. ICP-MS analizi yapmak için temizlenen örneklerle aynı zamanda SEM-EDX ve p-XRF analiz yöntemleri de uygulanmıştır. Kurşun izotop analizleri içinde yaklaşık 5x5 cm'lik örnekler alınmış ve bu örneklerle de mekanik temizlik uygulandıktan sonra analiz için laboratuvara gönderilmiştir.

Ayanis eserlerinin ortaya koyduğu sonuçlara geçmeden önce analiz yönteminde kullanılan cihazların özelliklerine ve eserlere uygulanan işlemlere değinmekte fayda vardır.

ICP-MS: ICP-MS analizi için seçilen numunelerin tamamı Atatürk Üniversitesi Doğu Anadolu Yüksek Teknoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi Laboratuvarı'nda on

¹²⁰² Bu çalışma kapsamında ve gerekli izinler doğrultusunda yaklaşık 200 esere p-XRF analizi uygulanmıştır. Ancak bunların büyük kısmı diğer kazı alanlarından ele geçen envanterlik eserlerdir. Konumuz gereği bu sonuçlar tezde paylaşılmayacak olup, yayın süreci devam etmektedir.

¹²⁰³ Dişçi motorunun uçları her örnekte temizlenerek kullanılmıştır.

beş element (Mg, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, As, Se, Ag, Sn, Sb, Pb, Bi) analizi için ICP-MS-Agilent 7800 serisi, Agilent Teknolojileri, Japonya cihazı kullanılmıştır.

Analize başlanmadan önce tüm örnekler için mikrodalga bozundurma uygulanmış olup bu işlem için Milestone connect Ethos up marka mikrodalga bozundurma sistemi kullanılmıştır. Örneklerden 30 mg civarı tartım yapıldı ve teflon kaplar içerisine alınıp üzerlerine 10 ml asit çözeltisi ilave edildi kapalı sistem oluşturularak mikrodalgaya yerleştirildi. (Asit çözeltisi: 8 ml HNO₃, 1 ml H₂O₂, 1 ml HCl). 20 dakika 210 °C T1 sıcaklığı, 15 dakika 210 °C T2 sıcaklığa ayarlı sistemde bozundurma işlemi yapıldı (1800 MW(w). Bozundurma sonucunda 10 ml olan örnekler 5 ml ultra saf su ilave edilerek seyreltildi (örnekler %2 HNO₃ çözeltisi içinde olacak şekilde 100 kat seyreltildi ve cihaza verilerek analiz edildi).

Çözeltide bulunan elementlerin konsantrasyonlarının belirlenmesinde "İndüktif Olarak Eşleştirilmiş Plazma-Kütle Spektrometresi" kullanıldı. ICP-MS cihazı, örneklerin sisteme yüklenmesinde kullanılan cam MikroMist nebulizer (U-serisi, Avustralya) ve quartz bir spray bölmesi (çift geçişli, USA) içermektedir. Plasma kısmı quartz torch (2.5 mm, Japonya) barındıran inert numune giriş kiti ve nikel malzemeden oluşan sample cone ve skimmer cone (x-lens için, USA) kısımlarından oluşmaktadır.

Numunelerdeki element konsantrasyonu tayininden önce tüm quartz ve nikel parçalar prosedüre uygun olarak temizlendi. Temizlik için quartz ve cam parçalar %5-10'luk HNO₃ çözeltisinde bir gece bekletildi, ardından saf su ile iyice durulandıktan sonra etüvde kurutuldu ve cihaza takıldı. Nikel malzemeden oluşan sample ve skimmer cone parçaları 5 dakika boyunca sırası ile saf su, %5'lik HNO₃ çözeltisi ve saf su içerisinde ultrasonik banyoda bekletildi. Daha sonra temiz bir pamuk yardımı ile iyice temizlendi ve saf su ile iyice durulandıktan sonra etüvde kurutuldu. Kurutulan parçalar cihaza yerleştirildi.

Analize başlamadan önce cihaz, helyum gazı ile 45 dakika süre ile purge edildi. Plasma gas: 15 L/dk, auxiliary gas: 1 L/dk, carrier gas: 1 L/dk, makeup/dilution gas: 1 L/dk ve taşıyıcı gaz basıncı 1,45 kPa gibi cihaz parametreleri ayarlandıktan sonra cihaz aktifleştirildi. Cihaz aktifleştirildikten sonra sırası ile torch axis, resolution axis, EM, standart lenses tune, plasma corection, full spectrum ve performance report testleri gerçekleştirildi. Daha sonra tuning solüsyonu (1µg/L Ce, Co, Li, Mg, Tl, Y) ile cihazın

kalibrasyon işlemi gerçekleştirildi. Tune işlemi sonucunda alınan değerler kontrol edilerek cihazda herhangi bir sapmanın olup olmadığı belirlendi. Stok çözeltilerden yararlanılarak hazırlanan standart çözeltiler okutulup kalibrasyon eğrileri kontrol edildi. Kalibrasyon eğrilerinin kontrolü sonrasında numuneler oto örnekleyici tarafından cihaza yüklenerek analiz edildi. Oto örnekleyici ve tubing %2'lik HNO₃ ve ultra saf suyla, probe kısmı %1'lik HCl çözeltisi ile yıkanarak bir sonraki enjeksiyon için hazır hale getirildi. Ölçümler; 1200 W RF gücünde, 1 L/dk taşıyıcı gaz akışında ve 0,30 rps nebulizer pompa hızında gerçekleştirildi. Taşıyıcı gaz olarak argon gazı kullanıldı ve Ölçümlerin hesaplanması için “Mass Hunter 4.4 Workstation Software 7800 ICP-MS Top C.01.04” yazılımı kullanılmıştır.

SEM-EDX: Seçilen ürünler için SEM-EDX ile mekanik olarak temizlenen yüzeylerin mikroyapısal ve mikrokimyasal analizleri Atatürk Üniversitesi Doğu Anadolu Yüksek Teknoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi Laboratuvarı'nda Ametek EDAX ile donatılmış Zeiss, Sigma-300 tarafından yapılmıştır. Mekanik temizleme uygulandıktan sonra numuneler ince bir altın tabakası ile kaplanmıştır. Kullanılan EDS analizinde X-ışınının minimum ışın boyutu 750 nm idi. Spot analizinin boyutu, incelenen aşamalara bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

P-XRF: pXRF analizi, Olympus InnovX Delta model analizörü kullanılarak mekanik olarak temiz yüzeylerde ve ayrıca dört numunenin aşınmış yüzeylerinde gerçekleştirilmiştir. Cihaz, bir silikon kayma detektörü (SDD) ve bir X-ışını tüpü hedefinin uyarma kaynağı ile donatılmıştır. Yöntemin kesinliği ve doğruluğu, sertifikalı referans malzemeleri CD 314/UNS C31400 ile test edilmiştir. Cihaz, alaşım artı moduna getirilmiş ve 35 s için 40 kV'a ayarlanmıştır.

Analiz sonuçları spektrometre cihazından bilgisayara excel ortamında nitel ve nicel analiz sonuçlarını içerecek şekilde toplu olarak aktarılmıştır.

TIMS: Kursun izotop jeokimyası deneyleri; ODTÜ Merkez Laboratuvarı (Ar-Ge Eğitim ve Ölçme Merkezi, Radyojenik İzotop Laboratuvarı)'nda Köksal vd. (2017)'de detayları ve koşulları verilen metotları baz alan laboratuvar içi deney talimatları uygulanarak yapılmıştır. Tartım, kimyasal çözme ve kromatografi işlemleri 100 temizlik standardında temiz laboratuvar koşullarında, ultra saf su ve kimyasallar kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Numunelerden yaklaşık 100'er miligram tartılarak PFA şişelere aktarılmıştır. Numuneler, 4 mL 14 N HNO₃ içinde 2 gün süreyle >100°C'lik ısıtıcı tabla üzerinde bekletilerek tamamen çözülmüştür. Isıtıcı tabla üzerinde buharlaşmaya yakın kurutulan örnekler 4 mL 6 N HCl içinde yine bir gün süreyle ısıtıcı tabla üzerinde çözülmüştür. Çözülen numuneler ısıtıcı table üzerinde buharlaşmaya yakın kurutularak 1 mL 2 N HCl içine alınmış ve kromatografiye hazır duruma getirilmiştir.

Kurşun elementi, teflon kolonlarda Bio-Rad AG1-X8 anyon değişim reçinesi ile HCl ve HBr asitleri kullanılarak ayrılmış, tek filamente silika jel ve 0.005 N H₃PO₄ eklenerek yüklenmiştir. Ölçümler 1200 – 1350 °C sıcaklık aralığında statik modda yapılmıştır. NIST SRM981 standardı; ²⁰⁶Pb/²⁰⁴Pb, ²⁰⁷Pb/²⁰⁴Pb ve ²⁰⁸Pb/²⁰⁴Pb oranları için sırasıyla 16.948, 15.499 ve 36.709 (n=10), değerlerini vermiş ve sonuçlar üzerinde NBS değerleri dikkate alınarak gerekli bias düzeltmesi yapılmıştır. Ölçümler, Triton Termal İyonizasyon Kütle Spektrometresi (Thermo-Fisher) kullanılarak çoklu toplama ile yapılmıştır. Analitik belirsizlikler 2 sigma düzeyindedir.

6.2.1. Ayanis Eserlerinin Kimyasal Analiz Sonuçları

Urartu tunç eserinin alaşımlama tekniklerini araştırmak için Ayanis Kalesi'nden ICP-MS, SEM-EDX ve pXRF kullanılarak elde edilen 37 eserin kimyasal analizini gerçekleştirdik. Matristeki ve nesnelerin yüzeyindeki eleman dağılımını incelemek için çeşitli teknikler uyguladık. Sonuç olarak çalışma, Urartu metal atölyelerinin farklı amaçlarla kullanılacak eserler için kişiye özel oranların uygulayıp uygulamadığını anlamayı amaçlamaktadır. Ana ve eser element bileşimlerini belirlemek için pXRF metodolojisinin uygulanabilirliği hem mekanik olarak temizlenmiş hem de aşınmış yüzeylerde test edildi.

1989-2021 kazıları sırasında ortaya çıkarılan, sadaklar, kalkanlar, miğferler, levhalar, bir kazan ve bir testi de dahil olmak üzere kimyasal analiz için otuz yedi bronz nesne seçildi (Tablo 6.2.1.1). Örnekler, Ayanis kalesindeki tipoloji çeşitliliğini ve arkeolojik bağlamları temsil edecek şekilde farklı alanlardan seçilmiştir (Plan 6.2.1.1). Bu çalışmada sunulan örneklerin çoğu kalkanlardan oluşmaktadır. Analiz için seçilen örneklerin büyük çoğunluğu tapınak depo odalarından ele geçen eserden oluşmaktadır.

Tapınak Kompleksi dışında, payeli salondan testi parçası MS.11 ve Anıtsal Kapıdan, Ayanis kalkanlarının en büyüğü olan (MS.34) kalkan analize tabi tutulmuştur.

Tüm numuneler ICP-MS yöntemi ile toplu analize tabi tutulurken, on altı eserin mikroyapısal analizi SEM-EDX ile ve yirmi dört nesnenin yüzey analizi pXRF ile gerçekleştirilmiştir (Tablo 6.2.1.1). Ana ve eser elementler olan Mg, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, As, Se, Ag, Sn, Sb, Pb, Bi için Agilent 7800 Quadrupole ICP-MS kullanılarak toplu analizler yapılmıştır.

ICP-MS ile tunç eserlerin yığın analizi Tablo 6.2.1.2’de sunulmuştur. Sonuçlar, nesnelerin üretiminde kalay-bakır alaşımının kullanıldığını göstermektedir. Bakır içeriği, altı numune dışında (MS.12, MS.27-MS.29, MS.33, MS. 38) %81.5 ile %87,1 ağırlığı arasında ölçülmüştür. Kalay konsantrasyonu %1.32 ile %13.1 arasında değişmektedir; bununla birlikte, MS. 12 (kazan) ve MS. 25 (kalkan), en yüksek ve en düşük kalay içeriğine sahiptir. Bu çalışmada ölçülen bakır ve kalay içeriği aralığı, Ayanis’ten alınan nesneler için önceki kimyasal analiz sonuçlarıyla uyumludur¹²⁰⁴. Alaşım elementi kalayının değişen miktarları, alaşımlama veya döküm işlemleri sırasındaki farklı imalat teknikleri ile ilgili olabilir. Önceki çalışmalarda %2’ye kadar daha düşük kalay miktarına sahip Urartu tunç objeler tespit edilmiştir¹²⁰⁵. Yeniden döküm sırasında, kalayın tercihli oksidasyonu, nihai ürünün kalay içeriğinin tükenmesine yol açmaktadır.¹²⁰⁶ Kalay miktarının düşük olması, yeniden döküm nesnesine taze bakır cevherinin eklenmesiyle de ilgili olabilir.¹²⁰⁷ Bununla birlikte, uçucu olan ve oksidasyondan güçlü bir şekilde etkilenen çinko, arsenik ve antimon için bu çalışmada ölçülen düşük konsantrasyon da geri dönüşüm süreci ile ilgilidir.¹²⁰⁸

¹²⁰⁴ Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena*, 793-800; Batmaz, Lehner, Dardeniz, Long-distance interaction in Urartu?: Provenance and composition of copper alloys from Ayanis, 406-422.

¹²⁰⁵ Çukur, Kunç, *Development of bronze production technologies in Anatolia*, 225-231.; Batmaz, Lehner, Dardeniz, *Long-distance interaction in Urartu?: Provenance and composition of copper alloys from Ayanis*, 406-422

¹²⁰⁶ Figueiredo, Silva, Senna-Martinez, Araujo, Fernandes, Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baiões; Pernicka 2014; Oudbashi, Hasanpour, Davami, Investigation on corrosion stratigraphy and morphology in some Iron Age bronze alloys vessels by OM, XRD and SEM-EDS methods; Vernet, Ghiara, Piccardo, Are tin oxides inclusions in early archaeological bronzes a marker of metal recycling? .

¹²⁰⁷ Batmaz, Lehner, Dardeniz, *Long-distance interaction in Urartu?: Provenance and composition of copper alloys from Ayanis*, 406-422.

¹²⁰⁸ Figueiredo, Silva, Senna-Martinez, Araujo, Fernandes, Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baiões ; Pernicka 2014; Bray, Cuénod, Gosden, Hommel, Liu, Pollard, *Form*

Kalay içeriği ve nesne tipi arasındaki olası herhangi bir korelasyon, Cu ve Sn içeriğini karşılaştıran iki değişkenli bir grafik kullanılarak değerlendirilir. Şekil 6.2.1.1a, kazan ve diğer nesneler arasındaki bakır ve kalay içeriğine göre bir ayrımı göstermektedir. Sadak parçaları, %1,32 ile %5,32 arasında değişen benzer bir kalay konsantrasyonuna sahipken, diğer askeri teçhizatın bakır ve alaşım değerleri yüksek derecede değişkenlik göstermektedir. Kalkan örneği (MS. 25), daha düşük bakır içeriği nedeniyle ana gruptan ayrılır. Çalışma grubundaki tek kazan örneği olan MS.12, diğer objelere kıyasla en yüksek kalay (%18) ve en düşük bakır miktarına sahiptir. Kazanın kalay konsantrasyon ağırlığı anormal bir şekilde %18 olarak belirlendi. Bu, kalayın %10'a kadar kasıtlı olarak eklenmesi, bakırın mukavemeti ve şekillendirilebilirliği gibi mekanik özelliklerini artırmaktadır. Daha yüksek miktarda kalay bakırın mukavemetini artırsa da işlenebilirliği ve sünekliği azaltır.¹²⁰⁹ Bu nedenle, kazanın dövülerek şekillendirilmesinin (soğuk çalışma), dövülebilirliği geri kazandırmak için tavlama işlemleriyle gerçekleştirildiğini varsayabiliriz.¹²¹⁰ Kalay miktarının fazla olması bakırın renginde ve parlaklığında da değişikliğe yol açar. Biber vd. (2008), kalay konsantrasyonundaki kasıtlı bir artışın, nesnenin bir prestij ürünü olarak işleviyle ilgili olabileceğini öne sürmüştür.

Kazan numuneleri, MS 12 (%0.001) ve bir miğfer parçası, MS. 26 (%2.75) (Şekil 6.2.1.1c) hariç, numunelerin kurşun içerikleri %0.01-0.49 aralığındadır. Süs eşyaları gibi mekanik özellikleri düşük nesnelerin imalatı sırasında bakır alaşımlarına bilerek %2'ye kadar kurşun ilavesi, metal karışımının akışkanlığını iyileştirir, çünkü kurşun, tunç matriste ince parçacıkların dağılımı olarak asılı kalır.¹²¹¹ Ancak miğfer bir zırh objesidir ve sertlik ve dayanıklılığa sahip olması beklenir. Bu çalışmada ölçülen miğfer numunelerinde kurşunun ortalama değeri $0,3 \pm 0,18$ 'dir. Bu nedenle, miğferdeki kurşun miktarındaki farklılıkların, kasıtlı bir eklemeden ziyade mevcut bakır cevheri birikintileri veya hurda malzemenin kimyasal bileşimi ile ilgili olması daha olasıdır. Kurşunun düşük

and flow: the 'karmic cycle' of copper; Valério, Soares, Araújo, Silva, Baptista, Middle bronze age arsenical copper alloys in southern Portugal, 1003-1023.

¹²⁰⁹ Figueiredo, Silva, Senna-Martinez, Araújo, Fernandes, Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baiões; Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena*, 793-800.

¹²¹⁰ Scott, Scott, Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals

¹²¹¹ Ingo, Çilingiroğlu, Faraldi, Riccucci, Casaletto, Erdem, Batmaz, *The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena*.

maliyeti ve erişilebilirliği, çeşitli nesnelerin üretimi için kalay yerine alaşım metali olarak kurşun seçimini etkilemiş olabilir.

Ayanis tunç objelerindeki demir içeriği MS.39 (%0.34) hariç %0.01 ile %0.18 arasında değişmektedir. Ingo vd. (2006), demir miktarının döküm işlemi sırasında redoks¹²¹² koşullarının bir göstergesi olarak kullanılabileceğinden bahsetmiştir: “%0.3’ten ağır olan içerik daha verimli bir süreci gösterirken ağırlık olarak yaklaşık %0.05’lik bir miktar, zayıf indirgeme koşulları altında gerçekleştirilen erken işlemler için tipiktir ve bu nedenle demir içeriği, döküm operatörünün ileri teknolojik yetkinliğini ve becerisini kanıtlayabilir.” Daha düşük demir konsantrasyonu, demir minerallerinin indirgenmesini ve bakır alaşımına dahil edilmesini engellediği için zayıf indirgeme koşullarını ve nispeten düşük sıcaklıkları gösterir.¹²¹³

Numunelerin bir kısmı korozyon mekanizmasını ve yüzey morfolojisini anlamak için pXRF ve SEM-EDX analizine tabi tutulmuştur (Tablo 6.2.1.1). MS.1, MS.17, MS.19 ve MS.27’nin temizlenmiş ve korozyona uğramış yüzeylerinden elde edilen sonuçların pXRF ile karşılaştırılması, korozyon tabakasının kalay zenginleşmesi ve bakır azalması ile karakterize olduğunu göstermektedir (Tablo 6.2.1.3). Sonuç olarak, her iki yüzey tipinde de kalay değerleri sağlam metalden önemli ölçüde yüksektir (Tablo 6.2.1.2). Öte yandan, bakır miktarı korozyonlu yüzeyde daha düşük ölçülmektedir, ancak temizlenmiş yüzeyde yığın analize göre daha yüksektir. Bakır için yüzey ve yığın analizi arasındaki nispi fark %10 civarındadır (Şekil 6.2.1.2a) ve kalay için, kalay içeriği %6’dan düşük olduğunda yüzeyde dört kat daha fazladır (Şekil 6.2.1.1b, 6.2.1.2b).

Bakır-kalay alaşımlarının korozyon mekanizması iyi kurulmuş ve Robbiola vd. (1998) tarafından sınıflandırılmıştır. Tip I’in iki katmanlı yapısı, iç kalay oksidasyonu ve dekuprifikasyon adı verilen seçici bakır çözünmesi ile ilgili olarak açıklanırken, üç katmandan oluşan Tip II, alaşımın çözünmesini ve bakırın çökmesini ve ardından bakır gözenekli dış katmanın oluşmasını içerir.

Yüzeyde ölçülen Cu ve Sn içerikleri göz önüne alındığında, mekanik olarak temizlenmiş yüzeyler bile korozyon zenginleştirme etkisini yansıtmaktadır. Önceki

¹²¹² Redoks atomların oksidasyon durumlarının değiştiği bir tür kimyasal reaksiyondur. Redoks reaksiyonları, kimyasal türler arasında elektronların fiili veya biçimsel aktarımı ile karakterize edilir, çoğunlukla bir tür oksidasyona, diğer türler indirgemeye uğrar.

¹²¹³ Craddock, Meek, *Iron in ancient copper*, 187-204.

çalışmalarda, genellikle, patina oluşumu sırasında korozyon nedeniyle temizlenmiş yzeyde bile dökme alaşımdakine göre Cu tükenmesi rapor edilmiştir.¹²¹⁴ Bu çalışmada tespit ettiğimiz yzeyde daha yüksek Cu değerleri, Tip I korozyon oluşumu sırasında “korozyona uğramış tabakalar boyunca alaşımdan dış yzeye doğru bakır katyon göçünün patina büyümesinin kontrol adımı olma olasılığı” ile açıklanabilir.¹²¹⁵ Yzeydeki As ve Fe iğeriklerinin artması da katyonik difüzyon altında korozyon gelişimini desteklemektedir. Diğer taraftan, bu çalışmada Alloy Plus ayarlarını kullanan pXRF cihazının kalibrasyonu, Cu iğeriğinin büyük ölçüde fazla tahmin edilmesine yol açabilir.

SEM-EDX yöntemi ile yapılan gözlemler yzeyde tuz oluşumunun varlığını göstermektedir (Şekil 6.2.1.3). Bu nedenle, SEM mikrografları dökümle üretimi gösteren mikro yapılar gösterse de ęekiçleme izleri belirgin değildir. pXRF ölçümlerinin de yapıldığı mekanik olarak temizlenmiş yzeyde tuz oluşumu, pXRF ile elde edilen verilerin Cu, Sn, As ve Fe konsantrasyonlarına göre saptığını göstermektedir. EDX analizi, artan oksijen iğeriğinin geręekten de bakırın azalmasıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

¹²¹⁴ Orfanou, Rehren, *A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts*, 87; Oudbashi, Hasanpour, Davami, *Investigation on corrosion stratigraphy and morphology in some Iron Age bronze alloys vessels by OM, XRD and SEM-EDS methods*; Nørgaard, *Portable XRF on prehistoric bronze artefacts: Limitations and use for the detection of Bronze Age metal workshops*, 101-122

¹²¹⁵ Robbiola, Blengino, Fiaud, *Morphology and mechanisms of formation of natural patinas on archaeological Cu-Sn alloys*, 2083-2111.

Tablo 6.2.1.1. ICP-MS, SEM-EDX ve P-XRF Analizi Yapılan Örneklerin Envanter ve Örnek Numaraları

Analiz Kodu	Envanter No	Buluntu Alanı	Form	ICP-MS	SEM-EDX	pXRF
MS.1	GNI	Tapınak Kompleksi	Sadak	x		x
MS.2	CGO	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		x
MS.3	ENH	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x	x	x
MS.5	FSP	Tapınak Kompleksi	Levha	x	x	x
MS.6	E.10	Tapınak Kompleksi	Miğfer	x		x
MS.7	E.13B	Tapınak Kompleksi	Miğfer	x		x
MS.8	IFI/AY.104.04	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.9	E.501	Tapınak Kompleksi	Sadak	x	x	x
MS.10	IBI	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		x
MS.11	CLZ	Payeli Salon	Testi	x	x	x
MS.12	IAU	Tapınak Kompleksi	Kazan	x		
MS.13	GCD	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.14	EMM	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		x
MS.15	HZV	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x	x	x
MS.16	GSK	Tapınak Kompleksi	Sadak	x		
MS.17	ETR	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x	x	x
MS.18	HYV	Tapınak Kompleksi	Sadak	x		
MS.19	EYZ	Tapınak Kompleksi	Levha	x	x	x
MS.21	ENJ	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.22	E.5	Tapınak Kompleksi	Miğfer	x		
MS.23	GZZ	Tapınak Kompleksi	Sadak	x	x	x
MS.24	GCY	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x	x	x
MS.25	GDS/AY.98.00	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.26	E.359	Tapınak Kompleksi	Miğfer	x	x	x
MS.27	GYE	Tapınak Kompleksi	Sadak	x	x	x
MS.30	FNS	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x	x	x
MS.31	E.349	Tapınak Kompleksi	Sadak	x		x
MS.32	11.81.97 Aslanbş	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.33	IHZ	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.34	DKP	Anıtsal Kapı	Kalkan	x		x
MS.35	IHC	Tapınak Kompleksi	Kalkan	x		
MS.36	FAU	Tapınak Kompleksi	Levha	x		

Tablo 6.2.1.2. ICP-MS Analiz Sonuçları

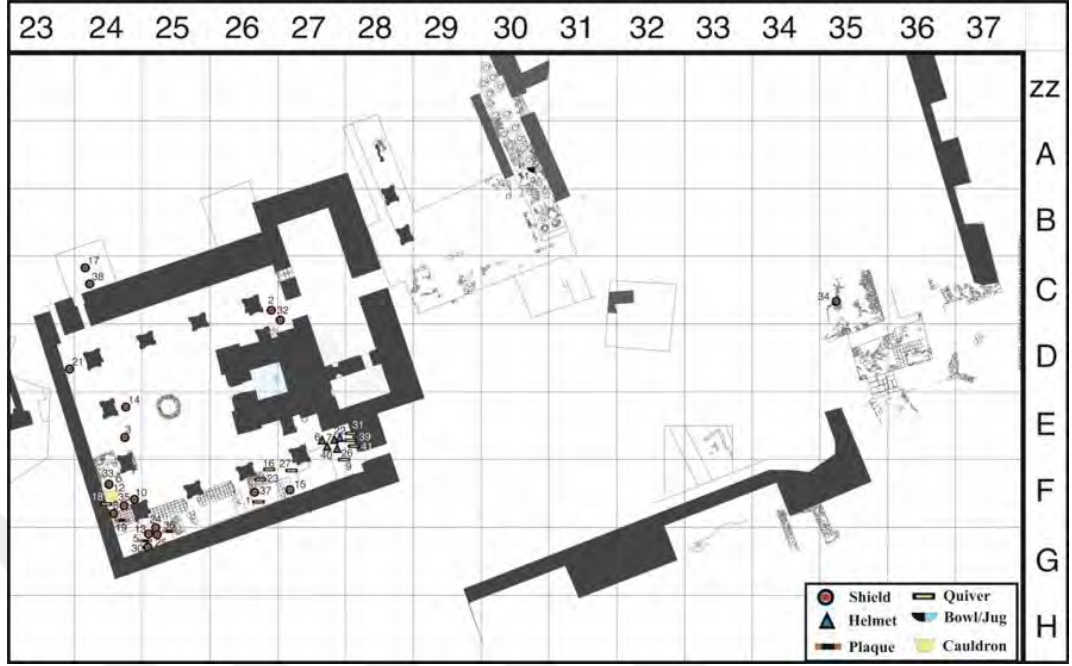
Analiz Kodu	Cu	Sn	Pb	As	Fe	Zn	Ag	Cr	Mn	Co	Ni	Sb	Bi	Cu/Sn
	%							mg/kg						
MS.1	87.1	1.32	0.19	0.06	0.05	0.08	n.d.	1	3.37	33.5	231	45.5	43.3	65.0
MS.2	81.8	11.7	0.15	0.01	0.02	0.01	n.d.	11	2.77	8.69	109	2.01	36.9	6.99
MS.3	82.0	9.67	0.07	0.004	0.01	0.03	n.d.	10	n.d.	43.3	118	3.02	35.5	8.48
MS.5	81.9	2.50	0.05	0.01	0.01	0.004	n.d.	n.d.	1.39	6.09	173	1.38	0.01	32.8
MS.6	81.5	10.4	0.08	0.01	0.02	0.55	n.d.	n.d.	2.77	12.2	102	6.73	43.3	7.84
MS.7	83.9	6.86	0.45	0.02	0.05	0.02	n.d.	n.d.	0.27	51.9	259	12.9	44.8	12.2
MS.8	85.3	1.72	0.06	0.07	0.08	0.01	n.d.	n.d.	n.d.	9.12	169	70.6	91.1	49.6
MS.9	84.5	3.03	0.15	0.01	0.13	0.05	n.d.	0.37	n.d.	26.8	317	1.17	37.2	27.9
MS.10	86.9	6.80	0.04	0.02	0.18	0.004	n.d.	n.d.	0.99	4.04	87.7	4.72	65.3	12.8
MS.11	83.7	5.39	0.17	0.02	0.14	0.08	n.d.	n.d.	2.76	21.1	96.7	33.0	69.4	15.5
MS.12	70.8	18.8	0.001	n.d.	0.01	0.002	n.d.	n.d.	0.53	13.8	420	n.d.	n.d.	3.77
MS.13	83.8	9.60	0.05	0.05	0.05	0.01	n.d.	76.9	1.84	5.71	96.5	5.19	32.8	8.73
MS.14	83.7	8.81	0.06	0.003	0.02	0.01	n.d.	0.08	1.91	41.4	41.4	2.40	30.2	9.50
MS.15	86.4	2.98	0.26	0.04	0.02	0.05	0.001	n.d.	1.21	36.9	196	9.14	55.3	29.0
MS.16	84.5	4.52	0.07	0.04	0.04	0.01	n.d.	n.d.	1.10	23.9	58.9	2.76	75.9	18.7
MS.17	87.3	1.54	0.15	0.22	0.17	0.01	0.0001	0.22	4.87	2.37	118	4.77	71.6	56.7
MS.18	81.0	1.84	0.19	0.02	0.02	0.04	n.d.	n.d.	1.64	27.3	211	0.68	61.0	44.0
MS.19	84.4	13.1	0.13	0.04	0.03	0.01	n.d.	n.d.	1.81	22.5	144	54.5	62.2	6.44
MS.21	86.4	4.43	0.19	0.0002	0.02	0.01	n.d.	n.d.	0.46	6.48	118	4.39	17.2	19.5
MS.22	83.3	2.63	0.29	0.13	0.09	0.03	n.d.	14.5	2.878	42.9	244	4.35	51.6	31.7
MS.23	82.8	3.14	0.13	0.01	0.02	n.d.	n.d.	n.d.	1.08	7.66	72.1	3.26	33.1	26.4
MS.24	83.5	4.20	0.03	0.003	0.05	0.012	n.d.	n.d.	3.70	12.1	144	0.92	25.0	19.9
MS.25	84.8	0.98	0.16	0.01	0.07	n.d.	n.d.	n.d.	0.33	54.6	198	1.86	38.2	86.5
MS.26	82.9	3.09	2.75	0.004	0.02	0.01	n.d.	n.d.	0.78	16.7	122	n.d.	21.1	26.8
MS.27	79.9	5.32	0.24	0.01	0.01	0.15	0.0002	n.d.	2.10	45.1	253	8.85	46.1	15.0
MS.29	77.9	2.61	0.66	0.32	0.02	0.02	0.001	23.0	5.24	11.6	169	9.20	410	29.9
MS.30	81.8	2.87	0.17	0.003	0.04	0.01	0.001	2.32	14.9	15.2	77.8	0.79	37.8	28.5
MS.31	86.6	1.79	0.10	0.12	0.02	0.02	0.001	0.95	0.60	8.78	198	1.91	77.9	48.4
MS.32	82.2	4.71	0.07	0.01	0.01	0.003	0.001	0.55	0.56	10.4	100	6.62	58.9	17.5
MS.33	79.0	8.42	0.01	0.002	0.04	0.001	0.0002	0.22	4.80	2.25	73.3	11.1	53.1	9.38

MS.34	81.9	4.11	0.04	0.003	0.04	0.15	0.001	0.68	0.34	10.1	111	0.70	53.2	19.9
MS.35	84.6	2.47	0.12	0.04	0.10	0.04	0.004	0.74	1.31	25.3	143	88.9	35.72	34.3
MS.36	82.0	6.71	0.19	0.002	0.10	0.25	0.001	0.30	0.96	4.43	103	0.90	54.2	12.2
MS.37	82.7	1.33	0.04	0.003	0.01	0.02	0.0002	0.87	5.29	14.0	107	n.d.	27.2	62.2
MS.38	71.2	8.60	0.07	0.02	0.01	0.01	0.001	2.32	n.d.	11.1	90.5	12.1	50.2	8.28
MS.39	86.5	3.12	0.13	0.03	0.34	0.004	0.001	0.81	n.d.	5.60	112	7.41	32.6	27.7
MS.40	84.7	1.14	0.49	0.001	0.16	0.001	n.d.	2.41	4.73	163	67.9	n.d.	9.24	74.3
MS.41	83.3	2.05	0.04	0.01	0.08	0.004	0.0002	1.78	3.02	5.17	92.7	0.15	46.6	40.6

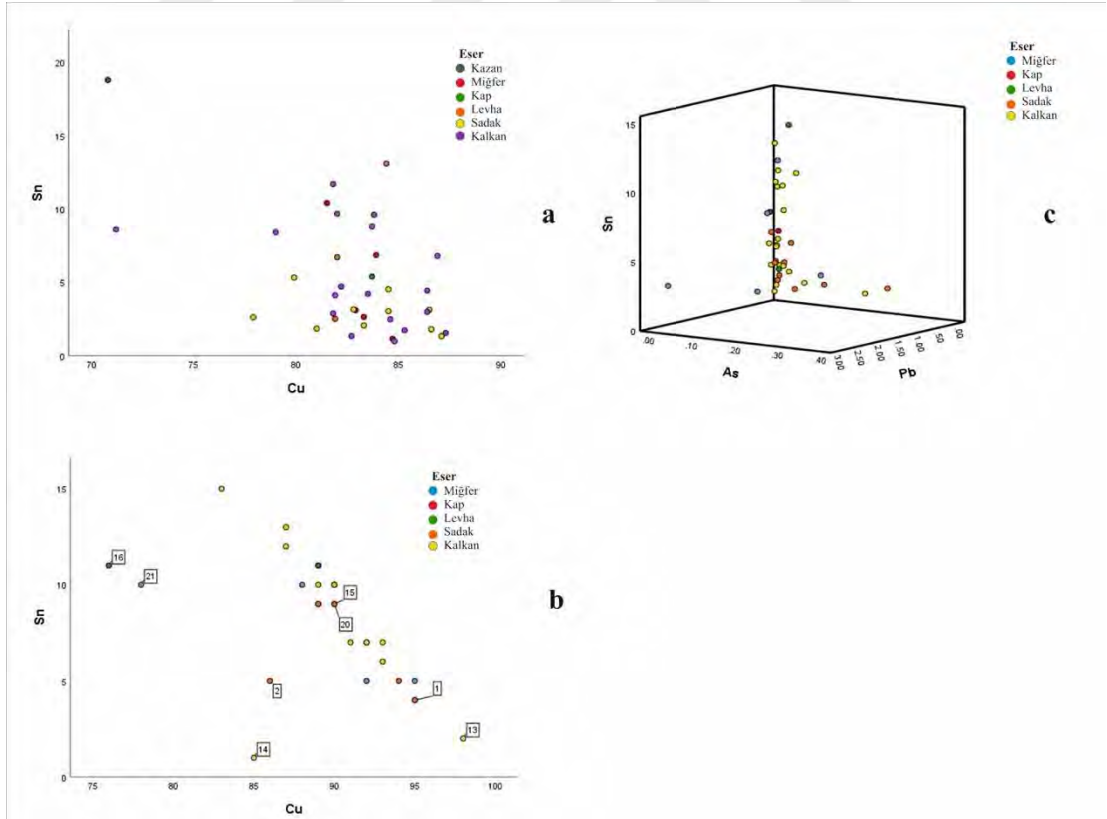

Tablo 6.2.1.3. p-XRF ve SEM-EDX Analiz Sonuçlarının Karşılaştırılması.

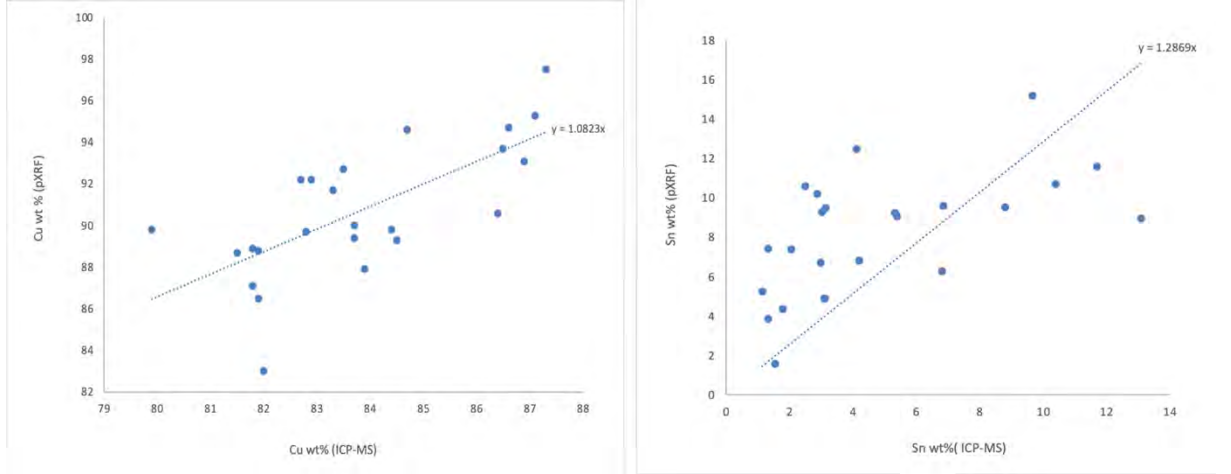
Analiz Kodu	pXRF						SEM-EDX						
	Cu	Sn	Pb	As	Fe	Cu/Sn	Cu	Sn	Pb	As	Fe	O	Cu/Sn
MS.1	95.3	3.87	0.12	0.26	0.05	24.6	-	-	-	-	-		-
MS.1C	85.6	4.72	0.26	0.27	0.61	18.1	-	-	-	-	-		-
MS.2	87.1	11.6	0.26	0.41	0.12	7.51	-	-	-	-	-		-
MS.3	83.0	15.2	0.19	0.20	0.19	5.46	77.8	6.72	0.10	n.d.	1.44	57.7	11.6
MS.5	88.8	10.6	0.09	0.24	0.12	8.38	84.3	10.8	0.09	1.19	0.64	60.3	7.81
MS.6	88.7	10.7	0.10	0.27	0.10	8.29	-	-	-	-	-		-
MS.7	87.9	9.60	0.71	0.33	0.33	9.16	-	-	-	-	-		-
MS.9	89.3	9.28	0.17	0.23	0.32	9.62	86.4	9.14	0.18	1.77	0.14		9.45
MS.10	93.1	6.29	n.d.	0.24	0.27	14.8	-	-	-	-	-		-
MS.11	89.4	9.09	0.27	0.35	0.48	9.83	86.0	10.1	n.d.	0.08	1.18		8.51
MS.14	90.0	9.55	0.07	0.17	0.09	9.42	-	-	-	-	-		-
MS.15	90.6	6.72	0.34	0.49	n.d.	13.5	87.0	7.83	n.d.	0.25	0.89		11.1
MS.17	97.5	1.59	0.15	0.37	0.20	61.3	88.2	7.98	0.02	1.62	0.97		11.1
MS.17C	84.5	1.20	n.d.	0.28	0.49	70.4	-	-	-	-	-		-
MS.19	89.8	8.95	0.20	0.40	0.22	10.0	86.14	7.59	0.54	1.82	1.17		11.3
MS.19C	75.7	11.2	0.86	n.d.	0.97	6.76	-	-	-	-	-		-
MS.23	89.7	9.5	0.26	n.d.	0.07	9.44	91.8	5.27	0.22	1.11	0.43		17.4
MS.24	92.7	6.84	n.d.	0.14	0.20	13.6	90.8	6.61	0.22	1.27	0.14		13.7
MS.26	92.2	4.89	2.62	n.d.	n.d.	18.9	86.1	9.67	0.28	1.21	0.41		8.90
MS.27	89.8	9.26	0.18	0.27	0.11	9.70	89.5	6.09	0.31	1.61	0.85		14.7
MS.27C	77.7	9.77	0.27	n.d.	0.40	7.95	-	-	-	-	-		-
MS.30	88.9	10.2	0.24	n.d.	0.23	8.72	89.6	4.14	0.06	0.68	1.01		21.6
MS.31	94.7	4.38	0.16	0.16	n.d.	21.6	-	-	-	-	-		-
MS.34	86.5	12.5	0.09	0.27	0.35	6.92	-	-	-	-	-		-
MS.37	92.2	7.42	n.d.	0.17	n.d.	12.4	88.0	8.37	n.d.	n.d.	1.18		10.5
MS.39	93.7	4.91	0.15	0.25	0.53	19.1	88.4	7.28	0.06	0.80	0.69		12.1
MS.40	94.6	5.26	n.d.	n.d.	0.48	18.0	86.6	7.71	0.15	2.02	0.81		11.2
MS.41	91.7	7.39	n.d.	0.22	0.25	12.4	86.5	7.33	0.12	2.72	1.93		11.8

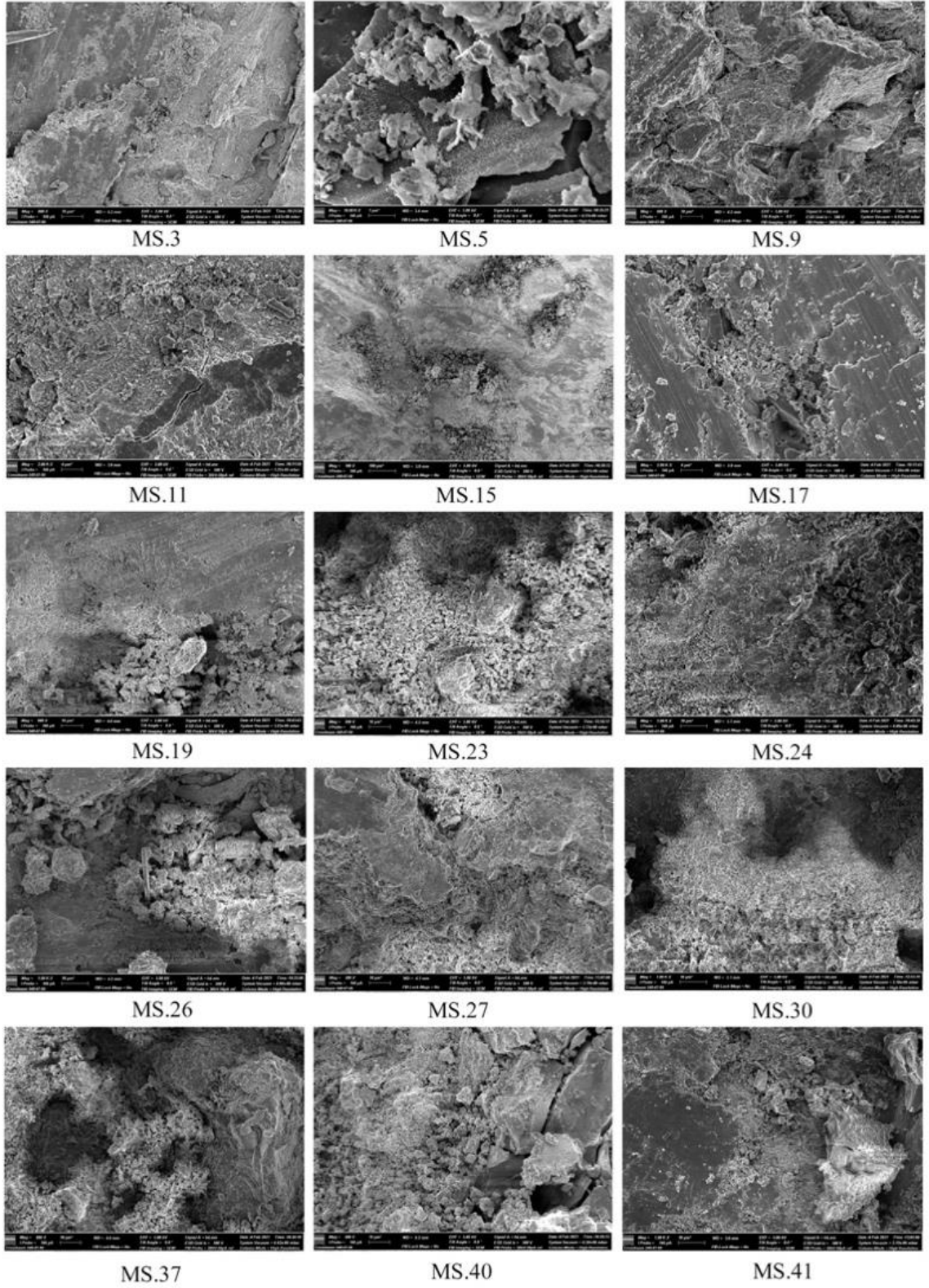
Plan 6.2.1.1. ICP-MS, SEM-EDX ve P-XRF Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri.

Şekil 6.2.1.1. Kurşun İzotop Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri.

Şekil 6.2.1.2. ICP-MS (A) Ve Pxr (B) ile Elde Edilen Çeşitli Tiplerde Cu ve Sn İçeriğini Gösteren İkili Grafiklerin Karşılaştırılması. 3B Dağılım Grafiği, Sn'ye Karşı As'a Karşı Pb İçeriğini (C) Gösterir.

Şekil 6.2.1.3. Bakır (A) ve Kalay (B) İçin Yüzey ve Yığın Analizi Arasındaki Nispi Fark.

6.2.2. Ayanis Eserlerinin Kurşun İzotop Sonuçları

Kurşun izotop bolluk oranları, tunçları üretmek için kullanılan bakırın hangi kaynaklardan ele edildiği hakkında bilgi sunması açısından önemlidir. Bu bağlamda büyük bir çoğunluğu Ayanis Kalesi/Kenti eserlerinden seçilen çeşitli formdaki tunç eserler üzerine kurşun izotop analizi uygulanmıştır (Tablo 6.2.2.1). Ayanis Kalesi/Kenti'nden alınan örneklerin büyük bir kısmı Tapınak Kompleksi'nden seçilmişken, eserlerin buluntu konumlarıyla olası kaynakları arasındaki ilişkiyi anlayabilmek adına farklı alanlardan da analiz için örnekler alınmıştır (Plan. 6.2.2.1). Ayrıca Van Müze Müdürlüğünden alınan izinler doğrultusunda Yukarı Anzaf Kalesi ve Çavuştepe Kalesi'nden de birer analiz için birer örnek seçilmiştir. Yerleşim buluntuları arasından belli sayıda örnek saptanmıştır, 25 adet örnek üzerinden sadece bir tanesinden sonuç alınamamıştır. Bu yüzden de *BIZ.21* kodu ile belirtilen örnek çalışmanın dışında tutulmuştur. Geriye kalan 24 örnekten 22 adeti Ayanis Kalesi'nden seçilmiştir.

Ayanis Kalesi'nden seçilen örnekler farklı işleve hizmet eden ve farklı alanlardan ele geçen eserlerden oluşmaktadır. Ayanis Kalesi'nden seçilen bu farklı işleve sahip eserler arasında 12 adet kalkan (*BIZ.4*, *BIZ.6*, *BIZ.11*, *BIZ.12*, *BIZ.13*, *BIZ.15*, *BIZ.16*, *BIZ.18*, *BIZ.20*, *BIZ.22*, *BIZ.23*, *BIZ.24*), 4 adet miğfer (*BIZ.3*, *BIZ.5*, *BIZ.8*, *BIZ.17*), 2 adet Quiver (*BIZ.10*, *BIZ.19*), 2 adet levha (*BIZ.1*, *BIZ.25*), 1 adet kap (*BIZ.2*) ve 1 adet testi (*BIZ.14*) bulunmaktadır. Bu eserlerin büyük bir kısmı Ayanis tapınak kompleksinden ele geçmiş olmakla birlikte, Anıtsal Kapı, Payeli Salon ve Depo Odaları gibi farklı amaçlara hizmet eden alanlardan da örnekler seçilmiştir.

Argiştı oğlu Rusa tarafından inşa edilen Ayanis Kalesi'nden ele geçen eserlerin büyük bir bölümü Argiştı oğlu Rusa'ya ait olduğu bilinmektedir. Argiştı oğlu Rusa'nın hükümdarlık döneminin son yıllarında kurduğu Ayanis Kalesi'nden henüz Argiştı oğlu Rusa sonrası dönemine tarihlendirilen bir eser ele geçmemiştir. Ancak tapınak kompleksinde Tanrı Haldi'ye ithafen sunulan tunç eserler arasında Argiştı oğlu Rusa'nın babasına (Rusa oğlu Argiştı) ait iki eser ele geçmiştir.¹²¹⁶ Bu olgudan yola çıkılarak Ayanis Kalesi'nden ele geçen eserlerin büyük bir bölümünün Argiştı oğlu Rusa dönemine

¹²¹⁶ Salvini, Notiziario. *Inscribed documents of the campaign*, 279-280. Abb.4, Taf.1;

ait olduğunu ancak bir kısım eserin Arğişti oğlu Rusa'dan önceki dönemlere tarihlenebileceği söylenebilir.

Ayanis Kalesi'nden analiz için seçilen örnekler arasında kesin olarak Arğişti oğlu Rusa'ya ait olduğunu bildiğimiz üç eser (*BIZ.13*, *BIZ.23* ve *BIZ.23*) bulunmaktadır. Her üç örnekte kalkandan alınmış olup, bu kalkanlar üzerinde Arğişti oğlu Rusa yazıtı yer almaktadır.¹²¹⁷ Özellikle *BIZ.23* olarak kodlandırdığımız aslan başlı eklentiye sahip kalkan Urartu arkeolojisi için büyük önem arz etmektedir. Çünkü Ayanis Kalesi kazısından ele geçen aslan başlı tunç kalkan, Urartu sanatı için şimdilik tek örnektir.

BIZ.11 ve *BIZ.12* kodları verilen numuneler bezemeli kalkan parçalarına aittir. Bu kalkanlar üzerinde yer alan bezeme stilleri Arğişti oğlu Rusa eserleri üzerinde gördüğümüz stillerden ayrılmaktadır. Bu stil ayrımlarını eserler üzerinde yer alan aslan ve boğa figürlerinde görmek mümkündür. Bahsi geçen eserler üzerinde herhangi bir yazıt yer almadığından bu örneklerin Arğişti oğlu Rusa'ya mı, yoksa Rusa öncesine mi ait olduğunu söylemek zordur

MÖ 8. yüzyılın ortalarında Arğişti oğlu Sarduri tarafından kurulan ve krallığın son yıllarına kadar ayakta kaldığı tahmin edilen Çavuştepe Kalesi¹²¹⁸ kazılarında analiz için 1 örnek (*BIZ.9*) seçilmiştir. Bu örnek kalkan parçasına ait olup, örnek alınan kalkanlarda yazıt ya da bezeme unsuruna rastlanılmamıştır. Çavuştepe Kalesi kazılarında ele geçen arkeolojik eserlerin büyük bir çoğunluğunun Arğişti oğlu Sarduri'ye ait olduğu göz önünde bulundurulacak olursa analiz için seçilen bu örneğinde Arğişti oğlu Sarduri dönemine ait olması muhtemeldir. Bunun yanı sıra Minua tarafından kurulduğunu bildiğimiz, Yukarı Anzaf kazılarında ele geçen ve üzerinde Rusa oğlu Arğişti yazıtı¹²¹⁹ yer alan kalkandan da örnek alınmıştır (*BIZ.7*).

Yukarıda bahsi geçen eserlerden analiz için yaklaşık 3 cm boyutlarında örnekler alınmıştır. Bu örneklerin tamamı korozyona maruz kalmış ve kirlenmiş olduğu ancak kesitlerinde metalin özünün temiz olduğu gözlemlenmiştir. Numuneler analizden önce mekanik olarak tüm yüzeysel kirlerden ve korozyondan dikkatlice temizlendi ve analize temiz bir biçimde gönderilmiştir (Şekil 6.2.2.1).

¹²¹⁷ Salvini, 271-272, AyBr I-II.

¹²¹⁸ Erzen, Çavuştepe I, 6.

¹²¹⁹ Belli, 145-154.

Tunç eserlerin yapımında kullanılan hammaddelerin kaynaklarının tespiti için izotop analizleri kullanılmaktadır.¹²²⁰ Tunç eserlerin üretiminde yoğunluklu olarak bakır elementi kullanılmış olsa da yapılan çalışmalar bakırın izotop analizi için uygun olmadığı görülmüştür. Aynı yataktan alınan bakır örneklerinin farklı sonuçlar ortaya koyduğu görülmüştür.¹²²¹ Yapılan çalışmalar kurşun elementinin izotop analizinde kaynak tespiti için kullanımın geçerli bir yöntem olduğu ortaya konmuştur.¹²²² Model yaşı T(Ma), kurşun izotop oranlarına dayalı olarak hesaplanır ve cevherlerin jeolojik kaynaklarının tektonik yaşlarının parmak izinin alınmasında fayda sağlar. Doğu Anadolu ve komşu bölgeler bağlamında, cevherlerin çoğu, Geç Paleozoyik (500-550 My) ve Prekambriyen (>550 My) kayalarının daha küçük oyukları ve Senozoik-Mezozoik orojenik kuşakla (yaklaşık 20-250 My) ilişkilidir. Bu çalışmada incelenen buluntular belirgin kurşun sıklığı ile bu açıdan bariz bir farklılık sergilemektedir (Şekil 6.2.3.2). 645 Ma'ya kadar hesaplanmış model yaşlarından daha erken yaştaki cevherlere geniş bir dağılım gösterir. Batmaz vd. tarafından (2019)¹²²³ gerçekleştirilen çalışmayla, tez kapsamımızda incelenen eserler karşılaştırıldığında, Ayanis'ten ele geçen tunçlar arasında dikkat çekici bir farktır olduğu görülür. Bu önceki çalışmada, objelerin çoğu, Geç Paleozoik çağla tutarlı bir örnek, Senozoik-Mezozoik kökenlerle tutarlı çağlara denk gelmektedir. Bu fark en iyi iki mantıkla açıklanabilir:

1) Her iki çalışmada da tunçlar için kaynak bakır, bu çalışmanın çok daha büyük bir varyasyon içermesi dışında, geniş ölçüde benzer bölgesel bakır kaynakları kullanılmıştır.

2) Mevcut model yaşları, oluşum anında daha eski kurşunu karıştıran karmaşık maden oluşum süreçlerinden etkilenmiş olabilir.

Kurşun izotoplarının belirli oranları, (Şekil 6.2.2.2-3), bakır ve kurşun madenleriyle, bakırın kurşun izotop analizleri veri tabanı ve ayrıca Batmaz vd. (2019) çalışmasındaki sonuçların içeriğiyle kıyaslayarak madenlerin kaynağını test etmek mümkündür. Burada iki önemli model ortaya çıkıyor. İlk olarak, T(Ma) model

¹²²⁰ Çukur, 81.

¹²²¹ Çukur, 82.

¹²²² Albarède, Desaulty, Blichert-Toft, *Geological Perspective on the Use of Pb Isotopes in Archaeometry*, 854.

¹²²³ Batmaz, Lehner, Dardeniz, *Long-distance interaction in Urartu?: Provenance and composition of copper alloys from Ayanis*, 406-422. 406-422.

yaşlarından anlaşıldığı üzere, bu çalışma belirgin bir farklılık ve dolayısıyla önceki çalışma ile ilgili bakır kaynaklarının potansiyel bir varyasyonunu göstermektedir. İkincisi, sonuçların her iki çalışmaya da yakın olduğu durumlarda, karasal 204Pb'ye göre 208Pb ve 207Pb zenginleştirmelerinde önemli bir “değişim” vardır. Bu durum mevcut materyallerin önceki çalışmada ortaya koyduğu gibi Kıbrıs kaynaklarıyla büyük ölçüde tutarsız olduğunu gösterir.

Tablo 6.2.2.1. Kurşun İzotop Analizi İçin Seçilen Örneklerin Form, Kazı, Envanter Bilgisi, Buluntu Konumu ve Dönemleri

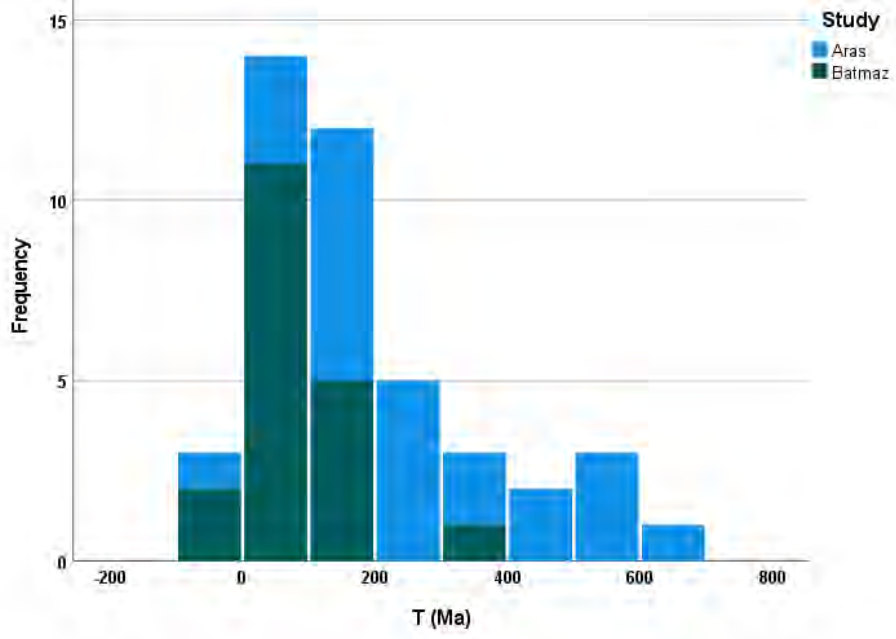
Kod	Form	Kazı	Envanter No	Buluntu Konumu	Dönemi
BIZ.1	Levha	Ayanis	HTN	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.2	Kap	Ayanis	MDI /AY.53.08	Depo Odaları	Argiști oğlu Rusa
BIZ.3	Miğfer	Ayanis	AYN.18.VI.E5	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.4	Kalkan	Ayanis	IHC	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.5	Miğfer	Ayanis	AYN.18.VI.E13B	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.6	Kalkan	Ayanis	ENH	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.7	Kalkan	Y. Anzaf	4.1.93	Anıtsal Kapı	Rusa oğlu Argiști
BIZ.8	Miğfer	Ayanis	AYN.18.VI.E10	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.9	Kalkan	Çavuştepe	ÇVŞT.1	Sitadel	Argiști oğlu Sarduri(?)
BIZ.10	Sadak	Ayanis	HYV	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.11	Kalkan	Ayanis	ETR	Tapınak Kompleksi	Rusa oğlu Argiști(?)
BIZ.12	Kalkan	Ayanis	ENJ	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.13	Kalkan	Ayanis	IHZ 2365	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.14	Testi	Ayanis	CLZ	Payeli Salon	Argiști oğlu Rusa
BIZ.15	Kalkan	Ayanis	IFI 2364/AY.104.04	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.16	Kalkan	Ayanis	GER/AY.124.00	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.17	Miğfer	Ayanis	AYN.18.VI.E359	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.18	Kalkan	Ayanis	CGO	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.19	Sadak	Ayanis	GSK	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.20	Kalkan	Ayanis	GCD	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.22	Kalkan	Ayanis	DKP	Anıtsal Kapı	Argiști oğlu Rusa
BIZ.23	Kalkan	Ayanis	DKR AY.11.18.97	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.24	Kalkan	Ayanis	GDS AY.98.00	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa
BIZ.25	Levha	Ayanis	FAU	Tapınak Kompleksi	Argiști oğlu Rusa

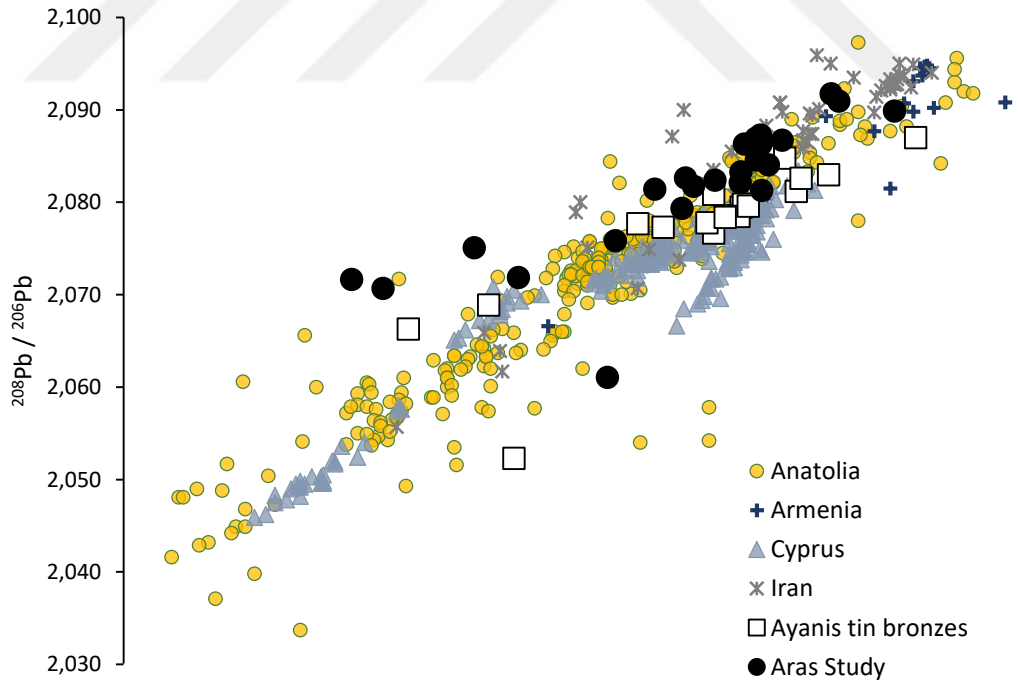
Plan 6.2.2.2. Kurşun İzotop Analizi Yapılan Örneklerin Buluntu Yerleri

Şekil 6.2.2.1. Kurşun İzotop Analizi İçin Hazırlanan Örnekler

Şekil 6.2.2.2. Mevcut Çalışmadan Model Yaşı T(Ma) (Aras) ve Batmaz vd. 2019. Albarède vd. 2012’den Alınan Yöntemlere Dayalı Olarak Hesaplanan Model Yaşı

Şekil 6.2.2.3. Doğu Anadolu çevresindeki komşu bölgelerden ölçülen bakır ve kurşun cevherleri (Killick vd. 2020’den alınan veriler) ve Ayanis’ten arkeolojik tunçları (Batmaz vd. 2019) ile karşılaştırıldığında $^{207}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$ üzerinden $^{208}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$ ve $^{206}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$ kurşun izotop oranları

DEĞERLENDİRME

Urartu dönemi öncesi bölgeye hâkim olan beylikler dönemi sürecinde, kullanılan tunç eserlerin form ve bezeme durumları hakkında bilgi sahibi değiliz. Krallığın ilk yıllarından itibaren üreilmeye başlayan tunç eserler çeşitli figürler ve bezeme öğeleri ile süslenmiştir. Bu figürler ve bezeme öğeleri zamanla çeşitlenmiş, şekil değiştirmiş ve yeni öğeler ortaya çıkmıştır (Şekil 7.1). Söz konusu bu figür ve bezeme öğelerinde görülen değişimler Urartu sanatında yaşanan değişim ve gelişimlerin ip uçlarını taşımaktadır. Yazıtlı eserlerden yola çıkılarak Urartu sanatı için bezeme ve figürlerin durumu aşağıdaki gibi özetlenebilir.

İşpuini dönemine tarihlendirilen tunç eserler incelendiğinde dönemin kendine has özelliklerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu özelliklerin başında püskül bezemeler gelmektedir. Püskül bezemeler ilk olarak İşpuini eserlerinde ortaya çıkar ve bir anda ortadan kaybolur. Sonraki dönemlerde kullanım görmeyen bu püskül bezemelerin bir benzeri Argiştı oğlu Rusa döneminde ortaya çıkar ancak form açısından çok farklıdır.¹²²⁴ Dolayısıyla püskül bezemeleri eserleri İşpuini dönemine atfetmek mümkündür. İşpuini döneminde püskül bezemeler ile birlikte içi boş tomurcuklar da süsleme öğesi olarak kullanım görmüştür. Sonraki dönemlerde de sıkça kullanılan tomurcuk bezemeler kendi içlerinde gelişim göstermektedir. Bu gelişimin en belirgin özelliği tomurcukların içlerinin boş, dolu veya bir boş bir dolu şeklinde betimlenmesidir. Tomurcuk bezemelerin içleri kimi zaman çapraz çizgilerle doldurulurken kimi zaman da noktalar ile doldurulmuştur. Noktalar ile doldurulan tomurcuk bezemeleri şimdilik sadece İşpuini eserlerinde görülmektedir. Yazıtlı eserler incelendiğinde içleri çapraz çizgilerle taranıp doldurulan eserler ise İşpuini ve Minua yazıtlarını taşımaktadır. Bununla birlikte içi boş tomurcuk bezemelerin hemen her krallık döneminde kullanılmış olduğu görülmektedir. Genel kanı tomurcuk bezemenin Urartu'nun ilk yıllarından son yıllara değin devam ettiği yönündedir.¹²²⁵

Minua yazıtının yer aldığı eserler üzerinde görülen bir diğer bezeme öğesi örgü bezemesidir. İlk olarak Minua eserinde ortaya çıkan örgü ya da sağ örüğü bezemesi uzun

¹²²⁴ Bu tavuk türlerinin İran tavuğu olduğu belirtilmektedir (Derin, Çilingiroğlu, *Armour and Weapons*, 164); Bununla birlikte Zooarkeoloji üzerine çalışmalar yapan Abu Bakar Sıddıq ile kişisel görüşmemizde, bu betimin Sutavukları ya da Yelvegiller (Rallidae) Familya'sına ait bir av kuşu olabileceğini önermiştir

¹²²⁵ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, 18.

bir süre kullanım görmemiş ve krallığın son yıllarında Erimeña oğlu Rusa döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki farklı dönemde işlenen örgü bezemesi birbirinden farklıdır. Minua eserinde görülen örgü bezemesi ikili düzende sarmalanmışken¹²²⁶ Erimeña oğlu Rusa eseri üzerine işlenen örgü bezemesi değişim göstererek üçlü düzende işlenmiştir.¹²²⁷ Assur eserlerinde örgü bezeme kuşaklarıyla sıkça karşılaşılmaktadır. Nimrud kazılarında ele geçen iki fil dişi eserde, örgü bezemler sınırlayıcı şerit olarak kullanılmıştır.¹²²⁸

Şekil 7.1. Yazıtlı Bezemeler Üzerine İşlenen Bezeme Öğeleri

Minua oğlu Argiştı döneminde tarihlendirilen çeşitli tunç eserlerde zikzak bezemelerin kullanıldığı görülmektedir. Urartu Dönemi tunç sanatında zikzak bezemeler özellikle Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri eserlerinde sıkça kullanım görmüştür. Bu krallar dışında zikzak bezeme yalnızca Erimeña oğlu Rusa yazıtını taşıyan bir kalkan üzerinde kullanım görmüştür. Ancak Argiştı ve Sarduri dönemlerinde kullanım gören zikzak bezemeleri oluşturan üçgenlerin içleri taranmışken Rusa eserinde kullanılan bezemede bu üçgenlerin içi boş bırakılmıştır.

Minua döneminde ortaya çıkan bir diğer yenilik aks kapakları altına işlenen çiçek betimli rozetlerdir. İşpuni Dönemi'ne tarihlendirilen aks kapaklarının taban kısmında

¹²²⁶ Zahlhass, *Zwei neue urartäische Inschriften*; Seidl, *Bronzekunst Urartus* 75, Fig.36.

¹²²⁷ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 13 Taf.2; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66, fig.58.

¹²²⁸ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Plate LX fig.3 ve Plate LXXXI fig.1.

karşımıza çıkan tanrı ve boğa betimi, Minua Dönemi'nde yerini çiçek betimli rozetlere bırakmıştır. Yazıtlı eserler incelendiğinde Minua dönemi ile başlayan bu rozet betimlerinin krallığın son yıllarına kadar kullanıldığı görülmektedir. Bu betimler genel olarak aks kapaklarında¹²²⁹ ve at koşum takımı disklerinde¹²³⁰ kullanılmıştır. Bunların yanı sıra kalkanların merkezine de işlendiği de görülmektedir.¹²³¹ Minua eserlerinde¹²³² kullanılan rozetler uçları sivriltilmiş formda işlenmiştir olup benzer form Arğişti oğlu Sarduri eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır.¹²³³ Bu eserler dışında Minua oğlu Arğişti döneminde ve Erimena oğlu Rusa döneminde de çiçek betimli rozetlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak Minua oğlu Arğişti yazıtı taşıyan kalkanın¹²³⁴ ve diskin¹²³⁵ üzerinde kullanılan çiçek betimli rozetler Minua eserlerinden farklı olarak rozetlerin uçları yuvarlatılmış tarzda işlenmiştir. Benzer durum Erimena oğlu Rusa yazıtlı kalkanın merkezine işlenen rozet betimi için de geçerlidir.¹²³⁶

Bezeme öğelerinde karşımıza çıkan farklılıklar figüratif bezemeler içinde geçerlidir (Şekil 7.2). İşpuini döneminde ortaya çıkan güneş kursu içerisine yerleştirilen ve bir boğa üzerinde betimlenen tanrı figürleri de İşpuini dönemine özgü bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dört kanatlı bir güneş kursu içerisine yerleştirilmiş tanrı, boğa üzerinde ayakta durur vaziyette işlenmiştir. Tanrının bu şekilde işlenişi Assur stiline ve ikonografisine oldukça yakın olup Assur miğferinde benzer tasvire rastlanılmaktadır.¹²³⁷ İşpuini döneminde güneş kursu içinde betimlenmiş biçimde karşımıza çıkan tanrı figürü Minua döneminde form değiştirerek yerini kanatlı tanrı betimlerine bırakmıştır. Assur kökenli olduğu düşünülen kanatlı tanrı betiminin benzer bir kopyasını Karlsruhe'deki

¹²²⁹ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 70 Nr. B 2 Fig. 7 Taf. 10,2; 11,4; Tanabe 1982, 73 Nr. 15 Taf. 13; Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 72, Nr. B5 Fig. 10; Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 72 Nr. B 4 Fig. 9 Taf. 11, 1. 2.

¹²³⁰ Piotrovskii 1954, 75 Fig. 2. 4; Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG*, 35 Fig. 25; Piotrovskii 1960, 107 Nr. 52-157

¹²³¹ Piotrovsky, *Karmir Blur II*, 51;

¹²³² Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 70 Nr. B 2 Fig. 7 Taf. 10,2; 11,4; Tanabe 1982, 73 Nr. 15 Taf. 13

¹²³³ Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 72, Nr.B5 Fig. 10; Seidl, *Einige urartäische Bronzezyliner* , 72 Nr. B4 Fig. 9 Taf. 11, 1. 2.

¹²³⁴ Piotrovsky, *Karmir Blur II*, 51; UKN 147.

¹²³⁵ Piotrovsky, *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG*, 35 Fig. 25; Piotrovskii 1960, 107 Nr. 52-157

¹²³⁶ Müller-Simonis 1892, 538 Taf. 14; W. Belek - C. F. Lehmann Haupt, 1894, 97; H. Rassam, 1897 377; Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 12 Fig. 9; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66 Taf. 56; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 49. 52 Fig. 4B Nr. 22; HCl 133e

¹²³⁷ Born, Ursula, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*, 16 fig. 5.

tunç pektoral üzerinde görmek mümkündür.¹²³⁸ Bununla birlikte dört kanatlı tanrı betimlerini Sakçagözü rölyeflerinde¹²³⁹ ve Nimrud kazılarında ele geçen fil dişi eserlerde¹²⁴⁰ görmek mümkündür.

İşpuini ve Minua dönemlerinden sonra tunç eserler üzerine işlenen tanrı betimleri bir anda ortadan kaybolmuştur. Tanrı betimlerinin yerlerini aslan – boğa gibi gücü simgeleyen¹²⁴¹ hayvan betimleri ve anlatımlı sahneler almıştır. Yazıtlı tunç eserler üzerinde işlenen tüm boğaların tamamı profilden verilmiş olup genel duruş pozisyonları itibari ile yürür halde işlenmişlerdir. Boğaların başları genel olarak yukarı doğru kıvrılmış; tek boynuz, badem biçimli büyük gözler, kalın kaş hatları, yay şeklinde tek çizgi ile belirginleştirilmiş ağız hattı ve oval burun deliklerinden oluşmaktadır. Karşıya bakar biçimde işlenen başın arkasında tek bir kulak bulunmaktadır. Çapraz biçiminde işlenen ayakların taşıdığı gövde detayları birbirine paralel uzanan çizgilerle verilmeye çalışılmıştır. Boğaların göğüs, göğüs altı ve baldır kılları ile birlikte kaburga kemiklerinin detayları özellikle ön plana çıkartılmıştır. Aşağı doğru sarkan kuyruk çift çizgi ile işlenmişken kuyruğun uç kısımları daha kalın ve püskül biçiminde verilmiştir.

Şekil 7.2. Yazıtlı Bezemeler Üzerine İşlenen Aslan ve Boğa Figürleri

Krallığın ilk yıllarından son yıllarına değin boğa betimleri yukarıda bahsi geçen özellikleri taşımaktadır. Dönemlere göre değişim ve gelişim kabaca boğaların boyun

¹²³⁸ Merhav metal working 87. Fig.44; Kykladen und Alter Orient, 366 Fig. XXXI U 38.

¹²³⁹ Akurgal 2015, 300, fig.122a,122b.

¹²⁴⁰ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Pl. LX fig.3.

¹²⁴¹ Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylon*, 56.

yelelerinde sırt-karın kıllarında ve kuyruklarında gözlemlenmektedir. Detaylara inildiğinde ise boğaların göz ve burun hatlarında değişiklikler olduğu söylenebilir.

İşpuini döneminde ortaya çıkan boğaların vücut kılları çizgisel hatlarla verilirken Minua oğlu Argiştı dönemi ile birlikte bu çizgisel hatlar yerini uçları yuvarlatılmış bezemelere bırakmıştır. Kimi araştırmacılar, bu bezemelerin boğaların üzerlerine atılan kilim ve benzeri örtülerden kaynaklandığı yorumunu yapmıştır.¹²⁴² Ancak krallığın ilk yıllarında bu bezemelerin çizgisel oluşu, zamanla uçlarının kıvrılmaya başlaması ve krallığın son yıllarında uçları yuvarlatılmış bezemelerin boğaların sırt kısımlarına işlenen çavuş motiflerinin altına işlenmiş olması, bu yoruma şüpheyile yaklaşılması gerektiğini göstermektedir.

Boğaların sırt ve göğüs kıllarını göstermek için işlenen bezemeler zamanla boğaların neredeyse tüm vücutlarını kapatır hale gelmiştir. Boğaların başlarının işlenişinde de zamanla gerçekleşen değişimleri takip etmek mümkündür. İlk dönemlerde iri ve oval biçimde işlenen gözler ilerleyen yıllarda badem ya da damla biçimli gözlere dönüşmüştür. Gözlerin hemen üzerine işlenen kaş çıkıntıları ve göz kapakları her dönem fasulye biçimde işlenmiştir.

Boğa betimleriyle birlikte Urartu tunç eserleri üzerinde sıkça aslan figürleriyle karşılaşılmaktadır. Ayakta durur vaziyette işlenen aslanlar, adım atar biçimde ve tüm ayakları görülecek şekilde betimlendiği görülmektedir. Gövdeye nazaran daha büyük bir başa sahip olan aslan figürlerinin daha vahşi bir görünüme sahip olması için keskin dişleri ön plana çıkarılmıştır. Alt çene ile bir bütün halde işlenen dilin uç kısmı oval bir biçimde verilmiştir. Bıyık ve burun kısımlarında palmet biçimli stilizasyon kullanılmış olup tüm hatlar detaylı bir biçimde işlenmiştir.¹²⁴³ Bu güne değin ele geçen Urartu aslanların şişkin gözaltı torbaları, dairesel ve katlanmış kulakları, alev şeklinde yeleleri ve bacak kısımlarında işlenen lale şeklindeki kasları tipik Urartu aslan sanatı özelliklerini yansıtmaktadır.¹²⁴⁴ Bahsi geçen temel özellikleri Akurgal; ‘Halka’, ‘Olgun’ ve ‘Kübik’¹²⁴⁵ olmak üzere üç ana dönem altında toplamıştır.¹²⁴⁶ Bu ayrımların çıkış noktası, aslan

¹²⁴² Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 37.

¹²⁴³ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56.

¹²⁴⁴ van Loon, *Urartian Art*, 118

¹²⁴⁵ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56–62. bk. Halka (Ringelstil) MÖ 780–685, Olgun (Reifenstil) MÖ 685–645/605 ve Kübik (Kubischenstil) MÖ 605–580 tarihlerine verilmiştir.

¹²⁴⁶ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56–62. bk. *Ringelstil, Reifenstil ve Kubischen*.

uzuvlarında karşımıza çıkan hatların gelişimi, eklem bölgelerindeki hat geçişleri, gövdelerin şişkinlikleri ve zayıflatılmalarıdır.¹²⁴⁷ Roaf, Urartu'nun farklı dönemlerine ait olan eserler üzerine işlenen aslan figürlerini karşılaştırmış ve stil değişimlerinden yola çıkarak bir gelişim ortaya koymuştur.¹²⁴⁸ M. Roaf'a göre, Argisti döneminin işlenen aslan figürlerinde daha doğal bir yapı görülürken Sarduri oğlu Rusa döneminden itibaren bu yapı yerini geometrikleşme sürecine bırakmıştır.¹²⁴⁹ Anlaşıldığı üzere, Sarduri oğlu Rusa dönemi ile birlikte başlayan gövdenin yatay çizgilerle bölünmesi ve yeleden kesin hatlarla ayrılması stilizasyonun bozulmasının açık kanıtıdır.¹²⁵⁰

Sarduri oğlu İşpuini ile birlikte işlenmeye başlayan aslan figürleri Urartu Krallığı'nın son yıllarına kadar kullanım görmüştür. İşpuini ve Minua ortak krallık dönemine ait olduğu öne sürülen Anzaf Kalkanı üzerine işlenen aslan figürü diğer krallık dönemlerinde işlenen aslan figürlerinden farklı olarak arka ayakları üzerinde yükselmiş ve öne doğru atlar pozisyonunda işlenmiştir. Bu tür pozisyonunda işlenen aslan figürlerini yazıtsız çeşitli tunç eserler görmek mümkünken, yazıtlı eserlerde dört ayağı yere basan ve adım atar pozisyonunda işlenen aslan figürleriyle karşılaşılmaktadır. Ortak krallık dönemine tarihlendirilen aslan figürünü değerlendirme dışında tutacak olursak, Minua oğlu Argiştî dönemi ile ortaya çıkan aslan figürünün esas duruşu tüm krallık sanatı boyunca sabit kalmıştır. Figürlerde gerçekleşen değişiklikleri aslanların kafa, yele kuyruk yapılarında ve kas hatlarında gözlemlemek mümkündür.

Minua oğlu Argiştî, Argiştî oğlu Sarduri ve Erimeña oğlu Rusa dönemi aslanlarının yeleleri alev biçimde işlenirken Sarduri oğlu Rusa ve Argiştî oğlu Rusa dönemi aslanlarının yeleleri dalga biçimde işlenmiştir. Argiştî dönemi aslanında yele daha sade işlenirken Sarduri ve Rusa eserlerinde yeleler daha abartılı biçimde verilmiştir. Yelelerde görülen abartılı işleniş tarzı ve stilizasyonda ki bozukluklar aslanların kuyruk kılları içinde geçerlidir. Argiştî dönemi aslanlarının kuyrukları lotus çiçeğinin tomurcuğunu andırır biçimde işlenirken ilerleyen dönemlerde sadeleşerek tomurcuk biçimini almıştır. Aslanların genel olarak bacak kasları benzer biçimde işlenmiş olsa da bacak eklemelerinin

¹²⁴⁷ van Loon, *Urartian Art*, 118.

¹²⁴⁸ Roaf, Thureau-Dangin, *Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimeñahi, Urartu and its Neighbors*, 78, fig.7

¹²⁴⁹ M. Roaf'a göre (2010, 78 fig. 7) Uratu Kralları Minua oğlu Argiştî, Argiştî oğlu Sarduri, Erimeña oğlu Rusa, Sarduri oğlu Rusa ve Argiştî oğlu Rusa dönemlerinde beş farklı stilin varlığı söz konusudur.

¹²⁵⁰ Karaosmanoğlu, *Suçati Urartu Kemerî*, 602.

işlenişinde farklılıklar ortaya çıkar. Minua oğlu Argiştı, Argiştı oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa dönemi aslanlarının ön bacak eklemlerinde spiral biçimli oval kıvrımlar işlenirken diğer Urartu aslanlarında bu oval kıvrımlar ortadan kalkmıştır. Aslan figürlerinde farklı dönemlerde karşımıza çıkan bir diğer ayrıntı, aslanların arka baldır kısımlarında görülen ‘N(Z)’ biçimli işaretlerdir. Aslanların baldır (Femur) ve kalça (Pelvis) kemiklerinin birleşme yerinde oluşan kabarıklığı belirtmek için kullanılan bu işaretler zamanla geometrik formlara dönüşmüştür. Sarduri oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa aslanlarında görülen ‘N’ biçimli işaretler Argiştı oğlu Rusa aslanlarında geometrik formlarla verilmeye başlanmıştır.

Assur aslanlarında karşımıza çıkan palmet biçimli burun yapıları, kıvrık kuyrukları, duruş pozisyonları ve kaslı vücut yapılarını, Urartu aslanlarında da görmek mümkündür.¹²⁵¹ Geç Hitit Kent Devletleri’nin aslanlarına baktığımızda bu aslanların büyük oranda Hitit İmparatorluk Dönemi ve Yeni Assur Dönemi aslanlarından büyük oranda etkilendiği görülmektedir.¹²⁵² Bu durum İskit aslanları için de geçerlidir. İskit aslanları gerek duruş gerekse işleniş biçimi olarak Assur dolayısıyla Urartu aslanları ile benzerdir. Özellikle Ziwie aslanlarının Assur ve Urartu aslanları ile benzerliğinden yola çıkılarak, Ziwie aslanlarının Assur ve Anadolu sanatından etkilendiklerini söylemek mümkündür.¹²⁵³ Genel olarak Anadolu sanatında kullanılan aslan betimlerinde Assur etkilerini görmek mümkündür. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen Urartu Dönemi aslan betimlerinin Assur aslanlarından etkilendiği açıktır.¹²⁵⁴

Zengin tunç eser repertuvarına sahip Ayanis Kalesi/Kenti kazılarında da bezemeli ya da bezemesiz eserler ele geçmiştir. Çalışmamızın V. Bölünde detaylarına değinilen bu tunç eserler, form ve bezemelerinin yanı sıra Urartu Krallığı’nın dini ritüelleri, yazıtlara ve kabartmalara konu olan eserler hakkında da bilgiler sunması açısından önemlidir. Tapınak cellasının kuzey dış duvarının hemen önünde ele geçen aslan başlı kalkan üzerinde yer alan yazıttan, tapınak alanında yanan ateşin Urartu için kutsal olduğu ve asla sönmemesi gerektiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu kalkan aynı zamanda Asur kralı II. Sargon’un 8. Seferi sırasında Musaşir Tapınağı’nın yağmalanışını resmeden Khorsabad

¹²⁵¹ Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 80; Collon, *Ancient Near Eastern Art*, 167 fig. 134.

¹²⁵² Darga, *Hitit Sanatı*, 113; Darga, *Hitit Sanatı*, 227-234 Res. 230.

¹²⁵³ Brown, 17-18.

¹²⁵⁴ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 37.

Kabartması doğrulaması bakımından oldukça önemlidir. Kabartmada yer tapınağın ön cephesinde asılı aslan başlı kalkanların Urartu'daki varlığına da şüphe ile yaklaşılmaktaydı ancak Ayanis'ten ele geçen aslan başlı tunç kalkanla birlikte varlığı kanıtlanmıştır. Yine Tapınak Avlusunda ele geçen içi darı ile doldurulmuş sadaklar, Urartu dini ritüellerinde tahılların, silahlar ile birlikte sentezlenerek tanrılara sunulduğunun kanıtıdır. Urartu yazıtlarında “Tanrı Haldi şurisi ile sefere çıktı” ifadesi sefer yazıtlarında sıkça kullanılmaktadır. Bu yazıtlarda bahsi geçen ‘şuri’ sözcüğünün ne olduğu tartışılmaktaydı ancak Ayanis'teki mızrak üzerinde “Argiştı oğlu Rusa, efendisi Haldi'ye bu şuriyi yaşamı için yaptırdı ve adadı” ibaresinin yer alması, şuri'nin açıkça mızrak olduğunu ortaya koymuştur. Bu eserler dışında Argiştı oğlu Rusa'nın yazıtını taşıyan tavuk/su kuşu motifli miğfer Urartu krallarının alışılmışın dışında eserler yaptırdığını göstermektedir. Tanrılara adanan eserlerde daha önce aslan boğa gibi güçlü ve kutsallık atfedilen hayvanların kullanılması beklenirken, (ki bu durum çoğunlukla böyledir) Ayanis'te ele geçen tavuk motifli bu miğfer bazı genel görüşleri yıkması açısından önemlidir. Atlı kavimlerle özdeşleştirilen ve literatürde İskit tipi olarak adlan kanatlı-kovanlı-mahmuzlu ok uçlarının Urartu kalelerinde ele geçmesi genel olarak saldırılarla ilişkilendirilmiştir. Ancak Ayanis tapınak Depo Odalarında ele geçen İskit tipi ok uçları, bu tip ok uçlarının Urartu tarafından üretilip kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Tüm bunlar dışında Ayanis eserleri, Urartu tunç sanatının stil farklılıklarına da ışık tutabilecek niteliktedir. Ayanis kalesinden ele geçen tunç kalkanlar üzerine işlenen aslanlarda üç farklı stil tarzı ile karşılaşılmaktadır. Bu aslanların genel işleniş şablonuna baktığımızda birbirinden çok farklı işlendikleri açıkça görülmektedir. Bu farklılar usta ya da atölye farklılıklarımı? yoksa bu eserler farklı dönemlere mi ait? bunu henüz söylemek zordur ancak bu yorumlara çalışmamızın sonuç bölümünde değinilecektir.

Ayanis Kalesi/Kenti'nde ele geçen tunç eserler referans alınarak, Urartu döneminde üretilen tunç eserin; nasıl üretildiği, üretimde kullanılan alaşım oranlarının yüzdelik değerleri, üretimde kullanılan hammaddenin olası kaynakları, gibi temel sorunlara cevap bulabilmek adına çeşitli analiz yöntemlerine başvurulmuştur. Urartu dönemine tarihlendirilen bu eserlerin kimyasal yapısını anlayabilmek adına ICP-MS, SEM-EDX ve pXRF analiz yöntemleri uygulanırken, kaynak tespiti için ise TIMS yöntemine başvurulmuştur. Bu bağlamda büyük bir bölümü Ayanis Kalesi/Kenti Tapınak Kompleksi yapısından olmak üzere, kalenin çeşitli noktalarından ve farklı işleve sahip

eserlerden seçilen örneklerden, 41'ine ICP-MS, 26'sına SEM-EDX, 24'üne TIMS ve yaklaşık 80'ine p-XRF analizi uygulanmıştır. Bu sonuçlar tezimizin VI. Bölümünde aktarılmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Urartu Krallığı tarafından üretilen tunç eserler stilistik olarak incelendiğinde, genel hatlarıyla bir gelişim takibi yapılabilmekle birlikte, bu gelişimi sekteye uğratan bezeme unsurlarıyla da karşılaşmak mümkündür. Genel hatlara bakıldığında Sarduri oğlu İşpuini döneminin kendine has figüratif ve bezeme unsurları karşımıza çıkar ve bu unsurları ilerleyen dönemlerde net olarak takip edilemez. Minua oğlu Argışti dönemi ile birlikte ortaya çıkan bezeme şablonu ve figüratif bezemelerin Argışti oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa dönemlerinde benzer biçimde kullanıldıklarını ve dolayısıyla bir gelişim izlenebildiği görülmektedir. Argışti oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa dönemlerine tarihlendirilen tunç eserlerde önceki dönemlerden farklı olarak yeni bezeme şablonları ortaya çıkmakla birlikte aynı dönem içerisinde üretilen eserler arasında farklı stil tarzları dikkat çekmektedir.

Kuruluş Dönemi tunç eser sanatında Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua eserleri değerlendirmeye alınmıştır. Bu dönem içerisinde İşpuini yazıtını taşıyan tunç eserler incelendiğinde eserler üzerinde kullanılan temel şablonun boğa üzerinde ve kanatlı güneş kursu içinde işlenen tanrı figürü olduğu görülmektedir. İşpuini eserleri içerisinde dahi belirli bir stil uyumundan söz etmek güçtür. İşpuini yazıtına sahip iki ayrı at koşum takımı parçası üzerine işlenen tanrı ve boğa figürleri karşılaştırıldığında birbirinden çok farklı tarzda işlendiği görülebilmektedir. İşpuini eserleri için genel olarak iki farklı tanrı ve boğa betiminden söz edilebilir. İşpuini yazıtını taşıyan aks kapağı¹²⁵⁵ üzerine işlenen tanrı figürü sivri uçlu ve topuzlu başlığı ile Urartu Dönemi tanrılarından farklı bir tarzda işlenmiştir. Tanrılarının başına taktığı bu tür topuz başlıklar, Zincirli kabartmalarındaki kralların/tanrılarının¹²⁵⁶ ve Sakçagözü'nde ele geçen kabartmada betimlenen sfenksin¹²⁵⁷ kullandığı başlıkları anımsatmaktadır. Aynı eser üzerinde yer alan boğa betimi gelişi güzel biçimde standartların dışında detaylardan uzak bir tarzda işlenmiştir. Yine İşpuini yazıtına sahip yelpaze biçimli dekoratif disk¹²⁵⁸ üzerinde güneş kursu içerisinde ve boğa üzerinde durur vaziyette tanrı betimi görülmektedir. Bu eser üzerine işlenen betimde İşpuini dönemine tarihlendirilmesine rağmen aks kapağı üzerine

¹²⁵⁵ Tanabe 1982, 68 No.II Taf.11.

¹²⁵⁶ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 224, Fig.119.

¹²⁵⁷ Akurgal, *The Hattian and Hittite Civilizations*, 236, Fig.143.

¹²⁵⁸ Rehm, *Kykladen und Alter Orient*, 214 Fig. 387-388.

işlenen betimden oldukça farklı stilde işlenmiştir. Tanrı betimi gerek kıyafetleriyle gerekse düz başlığıyla Assur dönemi tanrılarını anımsatmaktadır.¹²⁵⁹ Tanrının üzerinde durduğu boğa bitimi ise düzgün anatomik yapısı ve vücut detaylarıyla, ilerleyen dönemlerde Urartu sanatında ortaya çıkan boğa figürlerinin öncüsü niteliğindedir. Ancak İşpuini yazıtını taşıyan bu eser üzerine işlenen boğa figürlerinin ayaklarının eklem kısımlarında sarmal biçimli çizgiler görülmektedir. Hasanlu, Luristan ve Marlik buluntularında daha belirgin halde görülen ve figürlerin hemen her yerinde kullanılan bu sarmallar,¹²⁶⁰ İşpuini dönemi dışında Erimeña oğlu Rusa yazıtını taşıyan kalkan haricinde hiçbir tunç eser üzerinde görülmemektedir.¹²⁶¹

Krallığın ilk yıllarında temelleri yeni yeni atılmaya başlanan sanat girişimlerinde farklılıklar ve ayrılmalar gözlemlenebilir. Benzer bezeme ve figüratif şablonlarının farklı yeteneklere ve belki de farklı etnik kimliklere sahip ustaların elinden çıkmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla İşpuini eserlerinde ortaya konan farklı stil tarzlarının olağan bir durum olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

Gelişim Dönemi tunç eser sanatında Minua oğlu Argiştı, Argiştı oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa eserleri belirleyici rol oynar. Minua oğlu Argiştı ile birlikte yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Urartu sanatında bir tutarlılıktan söz etmek mümkündür. Argiştı yazıtı taşıyan eserlerde karşımıza çıkan dökleme sahneleri¹²⁶² ve geçit alayı sahneleri¹²⁶³ Argiştı oğlu Sarduri yazıtını taşıyan eserler¹²⁶⁴ üzerinde de görmek mümkündür. Genel

¹²⁵⁹ Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Lev. LX.5

¹²⁶⁰ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 100-102

¹²⁶¹ Benzer sarmallar Altintepe Kalesi'nde ortaya çıkan duvar resimlerinde de görülmektedir. Ancak duvar resimlerinin ele geçtiği Apadana yapısının tarihlendirmesi konusunda devam eden tartışmalar sebebiyle, bu boğa figürü yorumlamanın dışında bırakılmıştır.

¹²⁶² Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, Taf. 10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*; Piotrovsky, 47 Fig. 47; Tiratsian, *Découvertes récentes en Arménie*, 33; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 132 Nr. 107; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Fig.82

¹²⁶³ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, Taf. 10-13; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*; Piotrovsky, 47 Fig. 47; Tiratsian, *Découvertes récentes en Arménie*, 33; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 132 Nr. 107; Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni*, 838 Fig. 4. 5; Wartke 1:993, Taf. 23; Kellner 1974, 50 Taf. 3; Calmeyer 1975 b; Kellner 1976, Nr.145 Taf. 7; Özgen, *The Urartian Chariot Reconsidered: Representational Evidence*, 9th-7th Centuries B.C., Fig. 4; Markoe 1984; Calmeyer, *Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts*, 86 Anm. 42; Muscarella, "Bronze and Iron", *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, 428L Nr. 576.

¹²⁶⁴ Dökleme Sahneri: Piotrovsky, *Tri Urartskie nadpisi na bron- zovikh predmetakh iz Teisebaini (Karmir-Blur)*, 89; Piotrovsky, *Karmir-Blur I*, 52. 63, Fig. 40 a-v; Taf. 12; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, Taf. 16. 17. / Geçit Alayı: Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41 f. Taf. 21; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Fig. 24; Santrot, *Trésors de l'Arménie ancienne des origines*, 132 Nr. 108.

olarak Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri yazıtlarını taşıyan eserler karşılaştırıldığında aynı sanatçının/atölyenin elinden çıkmış gibidir. Benzer şekilde Minua oğlu Argiştı dönemlerinde Urartu Sanatı'nda ortaya çıkmaya başlayan ve genel olarak tören kalkanları olarak isimlendirilen kalkanlar Urartu'nun son yıllarında kadar benzer bezeme düzeni ile imal edilmiştir. Aslan, boğa ve çeşitli bezemelerle süslenen bu kalkanları birbirinden ayıran en önemli özellik, kalkanlar üzerine işlenen figür ve bezemelerdeki değişikliklerdir. Özellikle aslan ve boğa figürlerinde belirli bir gelişim görülmekle birlikte, Urartu tahtına geçmiş krallara ait eserler üzerine işlenen figürler, kralların kronolojik sıralamasıyla karşılaştırıldığında bazı düzensizlikler ortaya çıkmaktadır.¹²⁶⁵ Toprakkale kazılarında ele geçen eserler üzerine işlenen figürler ve bezemeler bu düzensizliklerin temelini oluşturmaktayken, Erimena oğlu Rusa'nın kronoloji tartışmaları¹²⁶⁶ da yeni sorunlar ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra Argiştı oğlu Rusa tarafından kurulduğu bilinen Ayanis Kalesi kazılarında ele geçen farklı stillerde işlenmiş tunç eserler de Urartu Sanatı'nda ki stil gelişimini sorgulamamızı sağlayan unsurlardandır.

Yükseliş ve Son Dönem tunç eser sanatında Argiştı oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa eserleri belirleyici rol oynar. Genel kanı, Argiştı oğlu Rusa tarafından kurulduğu düşünülen Toprakkale kazılarında Erimena oğlu Rusa yazıtına sahip tunç kalkan parçaları ele geçmiştir.¹²⁶⁷ Bu kalkan parçaları arasında figür ve bezemelerle süslenmiş eserler dikkat çekicidir. Urartu Sanatı'nda Minua oğlu Argiştı dönemiyle birlikte ortaya çıkan tören kalkanları Erimena oğlu Rusa döneminde de kullanım görmüştür. Bu kalkanlar üzerinde yer alan Aslan, boğa ve çeşitli bezemeler ilk dönemlerden itibaren devam eden sanat gelişimini bozmaktadır. Bununla birlikte Erimena oğlu Rusa yazıtını

¹²⁶⁵ Roaf, *Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi, Urartu and its Neighbors*, 78 fig. 7; Seidl, *Bronzekunst Urartus* Fig.94.

¹²⁶⁶ Tartışmalar için bkz: Michael Roaf, "Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt Rusa Sarduri I and Rusa Erimenai", *ARAMAZD*, 5/1 (Yerevan, 2010), 66-82; Altan Çilingiroğlu, "Rusa son of Argiştı: Rusa II or Rusa III?", *ARAMAZD*, 45 (Yerevan 2008), 21-29; Michael Roaf, "Could Rusa Son of Erimena have been King of Urartu During Sargon's Eight Campaign?", *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14 Oktober 2007*, *Acta Iranica*, 51, 2012, ss. 187-216.

¹²⁶⁷ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 10 Fig. 8; Barnett 1972, 166 Nr. 3 Fig. 3; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66 Taf. 56f.; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 49. 52 Fig. 4B Nr. 22; Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 13 Nr. 2 Taf. 9; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66 Taf. 58; HCI 133d.

taşıyan iki farklı kalkan¹²⁶⁸ üzerine işlenen figür ve bezemeler birbirinden çok farklı stil tarzında işlenmiştir.¹²⁶⁹

İlk olarak M. Simonis tarafından bilim dünyasına tanıtılan kalkan¹²⁷⁰ üzerindeki aslan betimlerinin yeleleri Arğişti oğlu Sarduri dönemi aslanlarını, oval burun yapıları ise Sarduri oğlu Rusa aslanlarını anımsatmaktadır. Bunların yanı sıra bahsi geçen eser üzerinde işlenen aslanların ön ayak eklem işleniş tarzları Arğişti oğlu Rusa aslanlarına, kalça üzerinde yer alan ‘N’ biçimli işaretler ise Sarduri oğlu Rusa aslanlarını anımsatmaktadır.

Aynı eser üzerinde yer alan boğa betimleri içinde farklı dönemlere öykünme söz konudur. Erimena oğlu Rusa eseri üzerine işlenen boğa betiminin sırt yelelerinin ve boğa başının işleniş stili Arğişti oğlu Sarduri dönemi boğalarını işaret etmektedir. Rusa boğalarının ayak eklemlerinden çıkan spiral biçimli kıvrımlar ise İşpuini eserlerinde işlenen boğa betimlerinin yapılarına benzemektedir.

Yazıtlı tunç eserler arasında yalnızca Minua dönemine ait bir miğfer¹²⁷¹ üzerinde karşılaşılan bu bezeme ögesi sonraki dönemlerde ortadan kaybolmuştur. Ancak bu bezemenin bir benzeri söz konusu kalkan üzerine işlenen aslan ve boğa figürlerinin yer aldığı frizleri ayırıcı bezeme olarak kullanılmıştır.

Toprakkale’den ele geçen bir diğer kalkan¹²⁷² içinde benzer stil farklılıkları söz konusudur. Erzen tarafından bilim dünyasına tanıtılan bu kalkan¹²⁷³ üzerine işlenen figürler ve bezemeler yukarıda bahsi geçen diğer Rusa kalkanından çok farklıdır. Bahsi geçen bu eser üzerine işlenen aslan figürlerinde sivri burun yapıları, lotus çiçeğinin tomurcuğunu andırır kuyruk yapıları ve dalga biçiminde işlenmiş yeleleri dikkat çekicidir. Bu aslanların yelelerinin işleniş tarzı ve sivri burun yapıları, İşpuini ve Minua ortak krallık dönemine tarihlendirilen ve literatürde Anzaf Kalkanı olarak geçen kalkan

¹²⁶⁸ Barnett, *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, 13 Nr. 2 Taf. 9; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66 Taf. 58; HCI 133d; Barnett 1972, 166 Nr. 3 Fig. 3.

¹²⁶⁹ Karaosmanoğlu, 1991, 601.

¹²⁷⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66 Taf. 56f.; Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 49. 52 Fig. 4B Nr. 22.

¹²⁷¹ Zahlhaas 1993; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Fig.36.

¹²⁷² Erzen, *Untersuchungen in der urartäischer Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 405 , Fig. 13-19; Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 58; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66

¹²⁷³ Erzen, *Untersuchungen in der urartäischer Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 406 fig.13-19.

parçası üzerinde gördüğümüz aslanları anımsatmaktadır. Kuyruk yapıları ise Minua oğlu Argiştı ve Sarduri oğlu Rusa yazıtlı eserler üzerine işlenen aslan figürlerinin kuyruk tarzlarına benzemektedir.

Erimena oğlu Rusa kalkanında kullanılan bezeme ögesi ise zikzak ya da testere dişi olarak isimlendirilen bezemedir. Erimene oğlu Rusa dönemine kadarki süreçte yalnızca Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri döneminde kullanım görmüştür.¹²⁷⁴ Ancak Argiştı ve Sarduri eserleri üzerine işlenen zikzak bezemeleri oluşturan üçgenlerin içleri taranmışken, Rusa kalkanında kullanılan zikzakların içleri boş bırakılmıştır.

Toprakkale'den ele geçen Erime oğlu Rusa yazıtı taşıyan tunç eserler incelendiğinde, bu eserler üzerine işlenen figür ve bezemelerde eskiye öykünme görülmektedir. Bu eskiye öykünmenin ve farklılığın altındaki sebepleri tam olarak anlamak mümkün değildir. Urartu tahtında kısa bir süre kaldığı düşünülen Erimena oğlu Rusa'nın hangi tarihler arasında krallığa hükmettiği net bir şekilde bilinmemekle birlikte, temel olarak iki farklı tarih aralığı önerilmektedir.¹²⁷⁵ Bununla birlikte babadan oğula devredilen krallık yönetiminde Erimena'nın tahtta çıkmadığı, doğrudan oğlu Rusa'nın tahta çıktığı görülmektedir. Erimena oğlu Rusa eserlerinde görülen stil farklılıklarını, Rusa'nın kronolojik sırası ve Erimena'nın Urartu'daki yeri ile yorumlanabilir.

Erimena oğlu Rusa'nın hükümdarlık yılları için önerilen tarih aralığından biri MÖ 713-709 tarihleridir. Bu tarihlere göre Erimena oğlu Rusa, Sarduri oğlu Rusa'dan hemen sonra tahta çıkmıştır. Normal şartlar altında Sarduri oğlu Rusa'dan sonra Rusa'nın oğlu tahta geçmeliydi ancak tahta Erimena oğlu Rusa geçmiştir. Bu durum iki farklı öneri ile yorumlanabilir. İlk öneride Sarduri oğlu Rusa'nın tahta çıkabilecek bir varisinin olmaması ve krallık soyundan gelen Erimena'nın oğlunun tahta geçip son kral Rusa'nın ismini almış olabilir. Diğer bir öneri ise Erimena oğlu Rusa'nın tahtı zorla almış olabileceğidir. Her iki durumda farklı sebeplere tahta çıkan ve belki de krallığı sorgulanmaması adına ismi dahi Rusa olarak anılan Erimena oğlu, yaptırdığı eserlerle kendinden önceki kralların sanatına hakimiyetini ve atalarının eserlerine sahip çıktığını göstermiş olabilir.

¹²⁷⁴ Piotrovsky, Karmir Blur II, 38; Piotrovsky,, 47 Fig. 47; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf. 23; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41 Taf. 21; Santrot, *Trésors de rArménie ancienne des origines*, 132 Nr. 108.

¹²⁷⁵ Çilingiroğlu 2008, 21-28.

Erimena oğlu Rusa'nın tahta çıktığı yıllar için önerilen bir diğer tarih aralığı MÖ 645-635 yıllarıdır ki bu yıllar genel olarak araştırmacılar tarafından kabul edilen tarih aralığıdır. Bu yıllar Urartu krallığının yıkılmaya doğru hızla ilerlediği döneme denk gelmektedir. Rusa'nın 645-635 yıllarında tahtta olduğu kabul edilecek olursak, Rusa için Urartu'nun son krallarından biri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu karmaşa döneminde imal ettirilen eserlerde tutarsızlık ve düzensizlik normal karşılanabilir.

Argiştı oğlu Rusa tarafından inşa ettirildiği bilinen Ayanis Kalesi/Kenti'nin, Rusa'nın hükümdarlık yıllarının sona ermesiyle yıkıldığı düşünülmektedir.¹²⁷⁶ Bununla birlikte Ayanis Güney Sur Alanından ele geçen insan kemiklerinin yaş tayinleri yaklaşık olarak MÖ 595 yıllarını işaret etmektedir.¹²⁷⁷ Urartu Krallığı'nın en görkemli kalelerinden biri olan Ayanis Kalesi'nin her alanında Argiştı oğlu Rusa'nın ihtişamlı sanatının izlerine rastlamak mümkündür. Tapınak cellasının duvarlarını süsleyen intaglio bezemelerden,¹²⁷⁸ cella içerisindeki ve podyumlu salondan ele geçen podyumlar¹²⁷⁹ üzerindeki bezemelerden ve yazıtlı tunç eserlerden¹²⁸⁰ yola çıkılarak Argiştı oğlu Rusa döneminin stil tarzını net olarak anlamak mümkündür. Ancak Ayanis Kalesi tapınak avlusunda ve tapınak depolarında ele geçen yazıtsız ve bezemeli tunç eserlerin bir kısmı Argiştı oğlu Rusa stili dışında işlenmiştir. Bu durum için verilebilecek en güzel örnek, Ayanis Kalesi kazılarında 4 no.lu tapınak depo odasından tüm olarak ele geçen bezemeli kalkandır.¹²⁸¹ Bu kalkan üzerinde yer alan aslan ve boğa figürleri Argiştı oğlu Rusa'nın sanat stilinden çok farklı bir tarzda işlenmiştir. Eser üzerinde yazıt yer almadığından dönemini net olarak ortaya koymak güçtür. Aslan figürleri genel olarak Erimena oğlu Rusa aslanlarını andırmakla birlikte, özellikle aslanların abartılı yeleleri ve pençelerinin arkasından çıkan uzantılar Erimena oğlu Rusa yazıtını taşıyan eserle benzerdir.¹²⁸² Frizlerde sınırlandırıcı bezeme olarak kullanılan zikzak bezemelerini oluşturan

¹²⁷⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 46; Çilingiroğlu, - Derin, 1998: 599; Çilingiroğlu, - Salvini, 1999: 55; Çilingiroğlu, - Salvini, 2001: 17; Kuniholm, - Newton, 2001: 377

¹²⁷⁷ Aras, *Ayanis: Deprem, Yıkım ve Soygun*, 55.

¹²⁷⁸ Çilingiroğlu 2001, 62-64.

¹²⁷⁹ Işıklı vd. 2019, 84-98.

¹²⁸⁰ Kat.No.9

¹²⁸¹ Kat.No.1

¹²⁸² Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 46, Fig. 2 Nr. 17 Taf. 6. 7; Fig. 4A Nr. 22.

üçgenlerin boş oluşları da Erimena oğlu Rusa eserlerinde gördüğümüz bir özellik olarak karşımıza çıkar.¹²⁸³

Tapınak alanından ele geçen başka bir kalkanın parçaları üzerinde çeşitli geometrik motifler ve aslan figürleri yer almaktadır.¹²⁸⁴ Bahsi geçen bu kalkanda alışılmış Urartu kalkanlarının bezeme şablonundan farklı olarak, boğa betimi yerine dört yapraklı ve sivri uçlu çiçek motifi kullanılmıştır. Aslan ve çiçek motifleriyle oluşturulan friz kuşakları ise eşkenar dörtgenler (baklava dilimi) ve dairelerle oluşturulan bezemelerle ayrılmıştır.¹²⁸⁵ Kalkan üzerine işlenen aslan figürü Argiştı oğlu Rusa dönemi aslanlarından oldukça farklıdır. Aslanların yeleleri ve karın kılları çavuş motifi bezemelerle işlenmiştir. Eklemlerin işlenişinde de benzer durum söz konusudur. Argiştı oğlu Rusa aslanlarının eklem ve kaslarının gösteriminde kullanılan geometrik şekiller, bahsi geçen kalkan üzerine işlenen aslanlarda görülmemektedir. Yelelerde olduğu gibi eklemlerde de çavuş motifi bezemeler kullanılmıştır. Aslanın oval burun ve çene yapısı da Argiştı oğlu Rusa aslanlarından farklı stilde işlenmiştir. Akurgal, aslanlardaki oval burun ve çene yapısını MÖ 780–685 yılları arasına tarihlemektedir.¹²⁸⁶ Bununla birlikte çavuş motiflerinin aslanların karın kıllarının gösteriminde kullanımı Argiştı oğlu Rusa döneminde görülmektedir. Ancak Sarduri oğlu Rusa dönemi aslanlarının yelelerinde ve karın kıllarında görülen dalgalı motiflerden öykünülererek, bu eserde yer alan aslanlarda dalga motif yerine çavuş motifi kullanılmış olabilir.

Tapınak avlusundan ele geçen bir diğer tunç eser (olasılıkla kalkan parçası) üzerinde palmet ağacı ve boğa betimi yer almaktadır.¹²⁸⁷ Urartu kültüründe doğrudan palmet motifleriyle oluşturulmuş hayat ağacı figürünün en güzel örneği İşpuini oğlu Minua dönemine tarihlendirilen at alınlığında rastlanılmaktadır.¹²⁸⁸ Urartu tunç sanatında az sayıda kullanım gören bu figürün yaklaşık 150 yıl sonra Ayanis kazılarında ortaya çıkması şaşırtıcıdır. Ayanis'ten ele geçen bu tunç parça üzerine işlenen boğa figürünün

¹²⁸³ Erzen, *Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in der Jahren 1959-1961*, 405 Fig. 13-19; Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 58; Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 66

¹²⁸⁴ Kat.No.13

¹²⁸⁵ Benzer bezemeler, Adana Müzesi'nde yer alan kemer üzerinde de görülmektedir. (Taşyürek, *The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, A.1-Fig.1.)

¹²⁸⁶ Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, 56–62.

¹²⁸⁷ Kat.No.112

¹²⁸⁸ Muscarella, Nr. 145; Merhav, Nr. 73; Merhav, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 85 Nr. 39.

yalnızca baş kısmı korunmuştur. Boğanın korunan kısmı stil hakkında net veriler sunmasa da bazı ip uçları vermektedir. Boğanın yuvarlak göz yapısı, az kıvrımlı uzun boynuzu ve boynuzun kafadan çıkış kısmındaki belirgin çıkıntı dik kulak yapısı, Argiştı oğlu Sarduri ve Sarduri oğlu Rusa eserlerinde görülen boğaları andırmaktadır. Söz konusu eser üzerinde ayırıcı bezeme ögesi olarak kullanılan zikzak motifleri, Urartu sanatında uzun yıllar devamlılığı olmayan ve nadir kullanılan bir motiftir. Urartu yazıtlı tunç eserleri incelendiğinde zikzak motiflerin genel olarak Minua oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri eserlerinde kullanıldığı görülmektedir.

Sadak parçası olarak yorumladığımız bir diğer bezemeli tunç parçada tapınak depo yapılarından ele geçmiştir. Bu eser üzerinde savaş arabasının arka kısmı ve araba üzerinde iki savaşçı görülmektedir. Urartu sanatında ilk kez Minua oğlu Argiştı döneminde karşımıza çıkan savaş arabası kullanan asker bezemelerini¹²⁸⁹ Minua Oğlu Argiştı ve Argiştı oğlu Sarduri eserleri üzerinde de görmek mümkündür.¹²⁹⁰ Özellikle Argiştı oğlu Sarduri dönemine tarihlendirilen sadaklarda, baskın figüratif olarak karşımıza çıkan savaş arabaları betimleri Argiştı oğlu Rusa dönemine kadar az sayıda kullanım görmüştür. Ayanis Tapınak Avlusu'ndan ele geçen çok sayıdaki sadakta kabartmalı bant bezemeler ve zikzak bezemeler dışında bezemelerin kullanılmamış olması ve bahsi sadak parçasında savaş arabalı betimin kullanılmış olması dikkat çekicidir.

Tüm bunlarla birlikte, Ayanis Kalesi her ne kadar Argiştı oğlu Rusa tarafından kurulmuş olsa da tapınak depo odalarından ele geçen miğfer ve kalkan üzerinde Rusa oğlu Argiştı ibareli yazıt bulunmaktadır.¹²⁹¹ Bu durum Ayanis Kalesi'nden ele geçen eserlerin farklı dönemlere ait olabileceğinin en net göstergesidir. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen bezemeli tunç eserler, Argiştı oğlu Rusa dönemi öncesine ve sonrasına ait olması mümkündür.

Urartu tunç eserleri üzerinde kullanılan figür ve bezeme öğeleri incelendiğinde, bu figür ve bezeme öğelerinin yaklaşık olarak 200 yıllık süreçte çeşitli değişikliklere uğradığı, zaman zaman kesintilere uğradığı ya da Krallığın ilk yıllarından son yıllarına kadar devam ettiği görülmektedir. Yazıtlı eserler referans alınarak incelenen Urartu tunç

¹²⁸⁹ Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni*, 838 Fig. 4. 5; Wartke, *Urartu. Das Reich am Ararat*, Taf. 23

¹²⁹⁰ Azarpay, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, 41, Taf. 21.

¹²⁹¹ Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 279 Fig. 4 Taf. I; Salvini, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, 280.

sanatının Assur Krallığı'ndan etkilendiği açıkça görülmektedir. Bu etkilenme henüz Urartu sanatının ortaya çıkmaya başladığı Sarduri oğlu İşpuini döneminden itibaren açıkça görülmeye başlamaktadır. Olasılıkla bu durum Lutipri oğlu Sarduri döneminden itibaren başlamış olmalıdır ancak bu döneme ait yazıtlı ve bezemeli eser ele geçmediğinden net bir yorum getirmek doğru değildir. Krallığın ilk yıllarından itibaren Assur'dan kopyalanan sanat, Urartu Krallığının ilerleyen yıllarında kendine has değişiklikler geçirmiştir. Ancak Krallığın son yıllarına kadar Assur sanatından kopma yaşanmamıştır. Sarduri oğlu İşpuini yazıtını taşıyan eserlerde sıkça kullanılan boğa üzerinde durur vaziyette işlenen kanatlı güneş kursu içinde betimlenen tanrı figürünün diğer birçok unsur gibi Assur'dan alındığı açıktır. Urartu'nun bilinen son krallarından biri olan Arğişti oğlu Rusa döneminde üretilen eserler ise aynı dönem içerisinde Assur tahtında bulunan Esarhaddon eserleriyle yakın benzerlikler göstermektedir. Urartu krallığının güçlendiği yükselişe geçtiği yıllarda eserlerinde karşımıza çıkan Assur etkisi, Krallıkların ikili etkileşimleriyle ya da dönem içerisinde uzak mesafeler kat eden ustalarla açıklanabilir. Ancak krallığın henüz kurulduğu yıllarda Urartu tunç eserlerinde görülen Assur etkisi sorgulanması gereken bir durumdur. Doğu Anadolu gibi zor bir coğrafyada, aşiretleri bir çatı altında toplamak, başlı başına zor bir durum iken dönemin süper gücü Assur ile sanatını kopyalayabilecek düzeyde etkileşime girmiş olmak akla çok yatkın gelmemektedir. Bu duruma, belki de Urartu krallığının temellerini atan kişilerin nereden geldiği ve kimler olduğu açıklık getirebilir. Urartu Krallığını kuran kişilerin kimler olduğu hakkında çeşitli öneriler sunulmuş olsa da kendisini Nairi Kralı olarak tanıtan Sarduri'nin babası Lutipri'nin, Kaşari Dağı'nın güneyinde yaşayan Tupusi oğlu Labturi ile aynı kişi olduğu önermesi tarafımızca da kabul edilen bir öneridir.¹²⁹² Bu öneriyi doğru kabul edecek olursak, zaten Assur sanatını yakından tanıyan bir topluluğun kurmuş olduğu krallığın sanatına, Assur sanatının yön vermesi şaşırtıcı bir durum değildir. Özetle Urartu'nun birçok unsuru gibi tunç eser sanatında da yoğun bir Assur etkisi görülmektedir.

Ayanis Kalesi/Kenti'nden çıkarılan bir grup tunç eser, Urartu metal işçiliğinin alaşımlama teknikleri için incelenmiştir. Ayanis tunç eserlerinin kimyasal bileşimi, bu eserlerin üretimde kalay-bakır alaşımının kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Sadaklar daha

¹²⁹² Detaylı bilgi için bkz. Baştürk 2013, 69-75.

az kalay miktarına sahip gibi görünse de bakıra karşı kalay dağılım grafiği, herhangi bir bileşim grubunu göstermemektedir. Öte yandan, Cu/Sn oranları kalay içeriğinin bir fonksiyonu olarak değişmekte, bu da tunç nesnelerin üretimi için özel olarak hazırlanmış alaşımlama tekniklerinin olmadığını yansıtıyor. Çoğu numune için daha düşük kalay miktarı geri dönüşümle açıklanabilir. Düşük çinko, arsenik ve antimon konsantrasyonu, geri dönüşüm sürecini yansıtan metalin yeniden dökümünü de öne sürüyor. Ancak, nesnenin türü ile kalay içeriği arasında herhangi bir korelasyon bulanamamıştır ki bu da metal işçilerinin Ayanis buluntularının üzerinde kontrollü bir işlem uygulamadığını ve öğelere veya işlevlerine göre alaşımlama işlemini uygulamadığını gösteriyor. Ayanis tunç objelerinde bu çalışmada elde edilen demir içerikleri teknolojik bir gösterge olarak kullanılabilir. Daha düşük demir miktarı, üretim sırasında zayıf, azaltıcı koşulları gösteriyor. Bu sonuç arkeolojik ve tarihi verilerle aynı doğrultudadır. Argiştı oğlu Rusa döneminde Urartu Krallığı'nda büyük imar faaliyetleri başlamıştı; bu süre içinde kasabalar, kaleler ve sulama sistemleri de dahil olmak üzere kapsamlı inşaat faaliyetleri vardı. İnşa edilen bu büyük kalelerin dekorasyonu için metal süs eşyaları ve metal objeler kullanılmıştır. Bu nedenle, tunç ürünlere olan talebin artması, metal işçilerinin hızlı üretimi ve geri dönüşümün artması öngörülemez bir durum değildir.

Tahribatsız ve yerinde uygulama, özellikle numune alınmasına izin verilmeyen metal buluntular için önemlidir. Ancak pXRF analizi ile elde edilen element verileri, temizlenmiş yüzeyler için dahi korozyon tabakasının etkileri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bakır-kalay alaşımları üzerindeki korozyon tabakası, tipik olarak, kalay zenginleştirmesi ile karakterize edilir. Bu çalışma, özellikle kalay içeriği %6'dan düşük olduğunda, yüzeydeki kalay konsantrasyonunun dökme alaşımdakine göre neredeyse dört kat daha yüksek olduğunu göstermektedir. SEM-EDX ile birleştirildiğinde, yöntem korozyon tipini ve durumunu tanımlama açısından daha verimli olabilir. Bu durumda dahi, eser elementler genellikle yüksek ve güvenilir değilken, ana bileşenlerin konsantrasyon değerleri yarı nicel olarak kabul edilmelidir.

Analizler başlığı altında sunulduğu üzere, büyük bölümü Ayanis Kalesi/Kenti kazılarından olmak üzere toplamda 24 adet örnek üzerinde kurşun izotop analizi gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Ayanis, Çavuştepe ve Yukarı Anzaf Kalelerinden alınan örnekler Anadolu, Ermenistan, Kıbrıs ve İran yataklarıyla karşılaştırılmışlardır. Bu çalışmanın ilk sonuçları, analiz edilen örneklerin bir kısmının Anadolu ve Kafkasya

yataklarıyla örtüştüğünü gösterirken, 206Pb204Pb, 207Pb204Pb karşılaştırmalarında bazı örneklerin üretiminde kullanılan bakırın bahsi geçen yataklar dışındaki alanlardan gelmiş olabileceği saptanmıştır. Anadolu ve benzeri yöresel kayaçlar yaklaşık olarak MÖ 70-200 milyon yıl aralığını vermekten, bazı örneklerin 450 milyon yıllık yaşların üzerine çıktığı görülmüştür. Bu değerlerde bizleri Sardunya, Arap Kalkanı ve Orta Asya gibi Urartu coğrafyasına uzak alanlara götürmektedir. Bu yüksek değerlere sahip örneklerin hangileri olduğuna bakıldığında (BIZ.7,9,13,19,20,25), bu yüksek değere sahip örneklerin Ayanis, Çavuştepe ve Yukarı Anzaf kalelerinden seçilen örnekler olduğu görülmüştür. Bu örnekler arasında Ayanis Kalesi/Kenti'nden alınan örneklerden biri Argıştı oğlu Rusa yazıtını taşıyan kalkan iken, Yukarı Anzaf Kalesinden alınan örnek Rusa oğlu Argıştı yazıtına sahip kalkandır. Çavuştepe Kalesinden ele geçen kalkan örneğinin ise Sarduri oğlu Argıştı dönemine ait olduğunu varsayarsak, Urartu Krallığı'nın yaklaşık 100 yıllık süreçte aynı yataktan beslendiğini söyleyebiliriz. Bu durum Urartu Krallığı'nda büyük bir madencilik organizasyonunun kanıtıdır. Dolayısıyla krallığın ticaret ya da seferlerle elde ettiği hammaddelerin büyük depolarda saklandığı ve ihtiyaç halinde farklı krallık dönemlerinde kullanıldığını önerebiliriz.

Stil gelişimlerinin yanı sıra Urartu ve Assur tunç eserlerinin üretim süreçlerinde kullanılan alaşım oranlarında da yakın benzerlikler söz konusudur. Bu durum sadece Assur ile sınırlı olmayıp, Demir Çağ sürecinde Anadolu topraklarına hükmetmiş uygarlıklar içinde geçerlidir. Urartu'da olduğu gibi Frig ve Lidya uygarlıklarında da tunç eser üretimi için ortalama 90% oranında bakır, 8-9% oranında kalay, 1% oranında diğer elementler kullanılmıştır. Dolayısıyla Demir Çağ sürecinde Urartu Krallığı başta olmak üzere diğer toplumların da tunç üretimi için ideal oranı bildiği ve eser üretimi için gerekli olan büyük organizasyonu yönettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abay, E., “Seals and Sealings”, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (Ed.) *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (321-354), Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 2001.
- Akurgal, E., *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, TTK Yayınları, Seri 6, Ankara 1968.
- Akurgal, E., *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1995.
- Akurgal, E., *The Hattian and Hittite Civilizations*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Albenda, P., ‘Decorated Assyrian knob-plates in the British Museum’, *Iraq* 53, 1991, 43–53.
- Albarède, F., Desaulty, A.-M., Blichert-Toft, J. A., “Geological Perspective on the Use of Pb Isotopes in Archaeometry”. *Archaeometry*, 54(5), 2012, 853-867.
- Altınlı, E.İ., “Geology of Eastern and Southeastern Anatolia”, *Bulletin of the Mineral Research and Exploration Institute of Turkey* 66, 1966, 35-76.
- Altunkaynak, G.- Özdemir, M., “Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakalı ve Buluntuları”, *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük*, (183-275), Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara 2019.
- Andrae, W., *Der Anu-Adad- Tempel in Assur*, WVDOG 10, Leipzig, 1909.
- André, B., Salvini M., “Un relief culturel urartéen démasqué”, in *Études – Revue du Louvre* 5, 1998, 29-31.
- Angelini, E. - Batmaz, A. - Çilingiroğlu, A. - Grassini, S. - Ingo, G. M. - Riccucci, C., “Tailored Analytical Strategies for the Investigation of Metallic Artefacts from the Ayanis Fortress in Turkey”, *Surface and Interface Analysis*, 42(6-7), 2010, 675-679.
- Aras, O., “Ayanis: Deprem, Yıkım ve Soygun”, Yılmaz, M.A, Can B., Işıklı M (Ed.), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan*, (49-66), Bilgin Kültür ve Sanat Yayıncılık, Ankara, 2021.

- Aras O., Özdemir M. A., *Urartu Dönemi'nde Doğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı, Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. Sakarya, Değişim Yayınları. 2019
- Aras, O., Köse, S., “Ayanis'te Urartulu Tanrıların Kutsal Alanları: Tapınak Kompleksi”, Işıklı, M., Akın Aras, A. (Ed.) *Tanrı Eiduru'nin Gölgesinde Bir Urartu Kenti Ayanis 30 Yılı Aşan Bir Arkeolojik Serüven*, (ss. 79-107), Ege Yayınları. İstanbul, 2021.
- Azarpay, G., *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, Berkeley and Los Angeles. 1968
- Bär, J., “Tributdarstellungen in der Kunst des Alten Orients”, in: Klinkott, H., Kubisch, S., Müller-Wollermann, R., Hrsg., *Geschenke und Steuern, Zölle und Tribute. Antike Abgabenformen in Anspruch und Wirklichkeit, Culture and History of the Ancient Near East*, 29, Leiden – Boston, 2007, 231–261.
- Bamba, T., “Ophiolite and Related Copper Deposits of the Ergani Mining District, Southeastern Turkey”, *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Dergisi*, 86(3), 1976, 36-57.
- Barnett, R. D., "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van," *Iraq* 12, 1950, 1-43.
- Barnett, R. D., “The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van”, Addenda, *Iraq* 16, 3-22, 1954, 1-3.
- Barnett, R. D., “The Urartian Cemetery at Igdyr”, *AnSt* 13, 1963, 153-198.
- Barnett, R. D., “More Addenda from Toprak Kale”, *AnSt* 22, 1972, 163-178.
- Barnett, R. D., “Urartu”, *CAH* III 1, 1982, 314-371.
- Barnett, R. D., Gökçe, N., “The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe near Erzincan”, *AnSt* 3, 121-129, 1953, 13-19.
- Barnett, R. D., Watson, W., “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq* 14, 132-147, 1952, 32-33.
- Barnett, R. D., Forman W., *Assyrian Palace Reliefs*, Londra, 1976

- Barnett, R. D., Falkner, M., *The Sculptures of Ashur-nasir-apli II (883-859 B.C), Tiglath-pileasar (745-727 B.C), Esarhaddon (681-669 B.C) from the Central and South-West Palaces at Nimrud BMP*, London 1962.
- Başaran, S., “Van Bölge Müzesinden iki Urartu Bakracı”, *AnAr* 7, 79-92, 1981, 1-4.
- Başaran, S., “Çavuştepe Madencilik Atölyesi”, Başgelen and M. Lugal (Ed.), *Festschrift für Jale Inan Armağan*, (443–448), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1989.
- Başaran, S., Sevin, V., *Bibliyografya*, Anadolu Araştırmaları 4-5, 1976-1977, 495- 502.
- Baştürk, M. B., “Ayanis Tapınağı’ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine”, H. Sağlamtimur& E. Abay& Z. Derin& A. Ü. Erdem& A. Batmaz& F. Dedeoğlu& M. Erdalkıran& M. B. Baştürk& E. Konakçı (Ed.), *Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu, A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, (ss. 133-149), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Baştürk, M. B., “The Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillared Hall”, A. Çilingiroğlu, A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 7 The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*, (ss. 1-22), *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 39.
- Baştürk, M. B., *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2012.
- Baştürk, M.B., “Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutribri, 35 Yıl Sonra, Yeniden”, E. Konyar, M.H. Sayar, O. Tekin. *M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler Tarhan Armağanı Essays in Honour of M. Taner Tarhan*, Ege Yayınları, İstanbul. 2013.
- Baştürk, M.B., “New Evaluations on the Superstructure of the Urartian Fortification Walls: The Ayanis Case”, A. Çilingiroğlu, K. Köroğlu, Z. Çulha, G. Öncü (Ed.), *Urartians. A Civilization in the Eastern Anatolia. The Proceedings of the 1st International Symposium held at İstanbul. 13-15 October, 2014*.
- Batmaz, A., *Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.

- Batmaz, A., *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.
- Batmaz, A., “Ayanis Kalesi’nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat* 141, 2012, 39–50.
- Batmaz, A., “Lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian culture?”, L. Bombardieri, A. D’Agostino, G. Guarducci, V. Orsi, and S. Valentini (Ed.), *Identity & connectivity, proceedings of the 16th symposium on Mediterranean archaeology Florence, 1–3 march 2012*, (243–252), British Archaeological Reports, Archaeopress, Oxford 2013.
- Batmaz, A., “Ayanis Kalesi’ndeki Haldi Tapınağı’nın Depo Odaları”, Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.), *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures Proceedings II*, (183-196), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015.
- Batmaz, A. - Lehner, J. W. - Dardeniz, G., *Long-distance interaction in Urartu?: Provenance and composition of copper alloys from Ayanis, Turkey*, 61(2), 406-422, 2019.
- Batmaz, A., Uhri, A., “Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi’nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler” *Arkeoloji Dergisi*, 2008, 65-81.
- Belli, O., “Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *AnAr* 4-5, 177-212, 1976-1977, 1-7.
- Belli, O., “Urartu Kralı Ispuini’ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler”, *AnAr* 9, 325-356, 1983a, 1-4.
- Belli, O., “Oynar Yanaklıkları Urartu At Gemleri”, *AnAr* 9, 373-384, 1983b, 1-2.
- Belli, O., *Van die Hauptstadt der Urartäer*, Ruinen und Museum 1986.
- Belli, O., “Gaziantep Müzesi’nde Bulunan ve Kral Işpuini’ye Ait Olan Bronz Sadak”, *Der Bronzeköcher des Königs Ispuini im Museum von Gaziantep*, in: H. Malay (Hrsg.), *Erol Atalay Memorial = Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, *Arkeoloji Dergisi Özel Sayı 1*, İzmir, 1991, 7-10.

- Belli O., “Ore Deposits, and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron”. In: Merhav R (Ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E. Jerusalem*, 1991, 16–41.
- Belli, O., “Van- Anzaf. Urartu Kaleleri Kazısı”, *Arkeoloji ve Sanat* 54/55, 1992a, 13-30.
- Belli, O., “Beschriftete Bronzegegenstände des Königs Ispuini im Museum von Gaziantep”, in: *Hit-tite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 45-54, 1992b, 1-6.
- Belli, O., “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1993”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1995, 278-297.
- Belli, O., “Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum”, Fs. E. Akurgal, *Anadolu* 23, 1997, 293-297.
- Belli, O., “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST* 19, 1, 1998, 543-570.
- Belli, O., *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları*, İstanbul 1998.
- Belli, O., (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, İstanbul 2000
- Belli, O., (Ed.), *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, İstanbul 2001.
- Belli, O., *Urartu- Savaş ve Estetik = Urartu- War and Aesthetics*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Belli, O., “Bronz Quiver with Cuneiform Inscriptions from Van-Upper Anzaf Fortress”, *Ancient Near Eastern Studies*, 12, 2004, 277–298.
- Belli, O., Kavaklı, E., “Çivi Yazılı iki Urartu Kral Asası”, *AnAr* 7, 1981, 15-25, 1.
- Belli, O., - Kavaklı, E., “Çivi Yazılı iki Urartu Kral Asası”, *AnAr* 7, 1979 (1981) 15-25 Taf. 1., 2001.
- Belli, O., - Kavaklı, E., “1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *KST* 22/1, 2001, 369-384.
- Belli, O., - Kellner, H.-J., “Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften”, *AnAr* 10, Taf. 1. 2., 1986, 317-326.

- Belli, O., - Konyar, E., *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*, İstanbul 2003a.
- Belli, O. - Konyar, E., “Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia”, *TellAvivJA*, 30(2), 2003b, 167-203.
- Belli, O. - Tozkoparan, M., “2005 Yılı Van – Yoncatepe Kalesi ve Necropolü Kazısı”, *KST*, 28(1), 2007, 429-454.
- Belli, O. - Yardımcıel, A. - Yaşlı, K. Z. A., “Ağrı-Patnos-Liç (Yalçinkaya) Urartu Bronze and Silver Ware Treasure”, O. Belli& Faruk Kaya& İ. Özgül (Ed.), *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (ss. 17-34), 2018.
- Benton, S., “The Date of the Cretan Shields”, *The Annual of the British School at Athens* 39, 1938/1939, 52-64.
- Bernbeck, R., “Politische Struktur und Ideologie in Urartu”, *AMIT*, 35-36, 2003-2004, 267-312.
- Beşikçi, B., “Ayanis Sitadelinde XI. Nolu Alandaki Kompleks Yapı Grubu: Ayanis Elitlerinin Gündelik Yaşamı, Üretimi ve Ritüellerine Dönük Veriler”, M. Işıklı& A. Akın Aras (Ed.), *Ayanis: Tanrı Eiduru'nin Gölgesinde Bir Urartu Kenti Ayanis 30 Yılı Aşan Bir Arkeolojik Serüven*, Ege Yayınları, İstanbul 2021.
- Biber H, Sevin V, Yalçın Ü., “Technological and archaeometallurgical studies on the Urartian swords and daggers”. In: Ü Yalçın, H Özbal, AG Paşamehmetoğlu (Ed.) *Ancient Mining in Turkey and the eastern Mediterranean*. Atılım University, Ankara 2008, 149-173
- Bilgi, Ö. - Özbal, H. - Yalçın, Ü., “Bakır, Tunç Döküm Sanatı”, Ö. Bilgi (Ed.), *Anadolu Dökümün Beşiği*, (1-33), İstanbul 2004.
- Bilgiç, E. - Ögün, B., “Second Season Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz (1965)”, *Anadolu* 9, 1965, 1-20.
- Bilgiç, E. - Ögün, B., “Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz”, 1964, *Anatolia* 8, 93-124 Taf.2, 1966, 1-20.
- Bittel, K., *Die Hethiter*, München 1976.

- Black, J. - Green, A., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary*, British Museum Press, London 1998.
- Borchhardt, J., Homerische H., *Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit*, Mainz 1972.
- Born, H., "Bronzene Möbelteile aus Urartu. Anmerkungen zu einer vorläufigen Tischrekonstruktion", *Antike Welt* 15/2, 1984, 51-56.
- Born, H., - Ursula, S., *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu. Sammlung Axel Guttman IV*, Mainz 1995.
- Botta, P. E. - Flandin, E., *Monument de Ninive (Band 2): Architecture et Sculpture*, Imprimerie Nationale, Paris 1849.
- Botta, P. E. - Flandin, E., *Monument de Ninive, II. Architecture et sculpture*, Paris 1950.
- Boysal, Y., "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", *Belleten* 25, 1961, 199-212.
- Börker Klähn, J., *Alt Vorderasiatische Bildstelen Undvergleichbare Felsreliefs, (Baghdader Forschungen, 4)*, Mainz am Rhein: Von Zabern, 1982.
- Burney, C., "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere", *AnSt* 16, Taf.55, 1966, 1-25.
- Bray P, Cuénod A, Gosden C, Hommel P, Liu R, Pollard A.M., "Form and flow: the 'karmic cycle' of copper". *Journal of Archaeological Science*, 56, 2015. 202-209.
- Calmeyer, P., "Zu einem ziselierten Bronzehelm des 8. Jahrhunderts", *AMI* 19, Taf. 79-86, 1986, 15-20.
- Calmeyer, P., "Helmets and Quivers", R. Merhav(Ed.), *Urartu. A Matelworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ss.123-133), 1991a.
- Calmeyer, P., "Some Remarks on Iconography", R. Merhav (Ed.), *Urartu. A Matelworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ss.312-319), 1991b.
- Canciani, F. - Hase, F. W., *La tomba Bernardini di Palestrina*, Roma 1979.

- Ceylan, A., "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, 2001, 43-56.
- Coles, J. M., "Archaeology by experiment: Bronze Age shields made at Cambridge which establish that leather was for use, bronze for ritual and Show", *ILN*, March 2, 1963, 299–301.
- Craddock PT, Meek N.D., "Iron in Ancient Copper", *Archaeometry* 29 (2), 1987, 187-204.
- Coghlan H.H., "Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World". In: Penniman TK, Blackwood BM (eds) *Occasional Paper on Technology 4*, 2nd edn. Oxford University Press, Oxford 1975
- Castelluccia, M., "Urartian Metalwork in Caucasian Graves", *Studies in Caucasian Archaeology Vol. 2.*, (83-115), Tbilisi 2014.
- Coldstream, J. N., *Geometric Greece: 900-700 BC*, St. Martin's Press, New York 1977.
- Collins, P., "An Assyrian-Style Ivory Plaque from Hasanlu, Iran", *Metropolitan Museum Journal* 41, 2006.
- Collon, D., *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 1987.
- Collon D., *Ancient Near Eastern Art*, London 1995.
- Curtis, J., "Assyria as a Bronzeworking Centre in the Late Assyrian Period", *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.*, London 1988.
- Curtis, J., "Urartian Bronze Belts", *ZA* 86, 1996, 118-136.
- Curtis, J., "Assyrian and Urartian Metalwork: Independence or Interdependence?", *Kroll et al*, 427–43, 2012.
- Curtis, J., *An examination of late Assyrian metalwork with special reference to Nimrud*, Oxbow Books, Oxford 2013.
- Curtis, J., "Assyria: Establishing the Imagery of Empire.", J. Aruz & S. B. Graff & Y. Rakic (Ed.), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2014.

- Çambel, H., “Çayönü Tepesi Maden Buluntuları İle İlgili Sorunlar”, *AÜBTB IV*, 1986, 123-130.
- Çambel, H. – Braidwood, R. J., “Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları”, *II. KST*, 1980, 121-125.
- Çambel, H. – Braidwood, R. J. – Özdoğan, M. – Schirmer, W., “1986 Yılı Çayönü Kazısı”, *IX. KST I*, 1987, 39-64.
- Çatal, G., *Antik Anadolu Madenciliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- Çavuşoğlu, R., “Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *Anadolu Araştırmaları*, XVII-2, Ankara 2004.
- Çavuşoğlu, R., “Urartu Kemerler”, *Rezan Has Museum*, İstanbul 2014.
- Çavuşoğlu R, Gökçe B, Işık K., “The craftsmen and manufacturers in the urartian civilization”, *Anatolica* 40. 2014. 23-45.
- Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Serie 6, Ankara 2000.
- Çevik, Ö., 2009. "Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat", *İskan Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Rusa'nın Kenti-Ayanis*, Sağlamtimur H, Abay E, Derin Z, Erdem A Ü, Batmaz A, Dedeoğlu F, Erdalkıran M, Baştürk M.B, Konakçı E, Ed., Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss.195-202.
- Çifçi, A., *The Socio-Economic Organisation Of The Urartian Kingdom*, Brill, Leiden 2017.
- Çiğdem, S., *Sosyopolitik Açısından Urartu Öncesi Doğu Anadolu Madenciliği ve Metalurjisi*. Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Çilingiroğlu, A., “The Eighth Campaign of Sargon II”, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976, 235-251.
- Çilingiroğlu, A., “Gaziantep Müzesindeki Bir Urartu Kemer”, *AnAr* 7, Taf. 1-4., 1979, 49-55
- Çilingiroğlu, A., *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984.

- Çilingiroğlu, A., *Urartu Tarihi*, İzmir 1994.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.
- Çilingiroğlu, A., "Military Architecture", A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Ed.), *Ayanis I* (ss.25-36), DA VI, Roma 2001a.
- Çilingiroğlu, A., "Temple Area", A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Ed.), *Ayanis I*, (ss. 37-65), DA VI, Roma 2001b.
- Çilingiroğlu, A., "Storerooms", A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Ed.), *Ayanis I*, (ss. 67-83), DA VI, Roma 2001c.
- Çilingiroğlu, A., "How was an Urartian Fortress Built?", A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (ss. 205-231), *ANES 12*, Herent 2004.
- Çilingiroğlu, A., "The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom.", Verlag Bernhard Albert Greiner (Ed.), *Mauer Scau Band 1: Festschrift für Manfred Korfmann*, (ss. 483-489), Remshalden Grubach 2002.
- Çilingiroğlu, A., "Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity?", Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal III*, Bochum 2005.
- Çilingiroğlu, A., "Ayanis Kalesi'nde Bulunan Demir Bir Sadak ve Bazı Görüşler", Armağan Erkanal (Ed.), *Kültürlerin Yansıması, Hayat Erkanal Armağan Kitabı*, (ss.237-240), İstanbul 2006.
- Çilingiroğlu, A., "Ayanis Kalesi'ndeki Evsel Mekanlar", M. Işıklı & B. Can (Ed.), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıl Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, (ss.37-45), İstanbul 2007a.
- Çilingiroğlu, A., "Urartulu Argışti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü", *TUBA-AR*, 10, 2007b, 73-91.
- Çilingiroğlu, A., "Rusa son of Argishti: Rusa II or Rusa III?", *ANES 45*, 2008, 21-29.
- Çilingiroğlu, A., "New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis", A. Çilingiroğlu, A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 7: Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne 19-24 April 2010*, Peeters, Leuven 2012.

- Çilingiroğlu, A., “Ayanis Urartu Kalesi İç Aydınlatma İle İlgili Yeni Bulgular” O. Tekin& M. H. Sayar,& E. Konyar (Ed.), *Taner Tarhan Armağanı Tarhan'a Sunulan Makaleler*, Ege Yayınları, İstanbul 2013.
- Çilingiroğlu, A., “Did Weapons Dedicated to the Urartian God of Haldi Help to Save the Ayanis Fortress?”, M. Egg& A. Naso& R. Rollinger (Ed.), *Waffen für die Götter: Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte : Akten der internationalen Tagung am Institut für Archäologien der Leopold-Franzens-Universität*, (ss. 17-26), 6-8 März 2013, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Innsbruck 2016.
- Çilingiroğlu, A. - Erdem, A. Ü., “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2005, *KST* 28/1, 2007, 123-125.
- Çilingiroğlu, A. - Batmaz, A., “Ayanis Kalesi Kazıları”, 2009-2012, *KST* 35/1, 2014, 175-198.
- Çilingiroğlu, A. - French, D., “Anatolian Iron Ages: The Proceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir”, 4-8 May 1987 - *British Institute of Archaeology at Ankara Monograph XIII*, 1991.
- Çilingiroğlu, A. - Salvini, M., “When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word ‘suri’?”, *AnSt* 49, 1999, 55-60.
- Çilingiroğlu, A. - Salvini, M., *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma 2001.
- Çukur A, Kunç S., “Development of bronze production technologies in Anatolia”. *Journal of archaeological science* 16(3). 1989. 225-231.
- Darga, A. M., *Hitit Sanatı*, İstanbul 1992.
- Das S, Ting Y. P., “Evaluation of wet Digestion Methods for Quantification of Metal Content in Electronic Scrap Material”. *Resources*, 6(4). 2017. 64.
- Dyson, R. H., “A Gift of Nimrud Sculptures”, *Brooklyn Museum Bulletin*, 18(3), 1957, 1-12.

- Derin, Z., Çilingiroğlu, A., “Armour and Weapons”, Altan Çilingiroğlu & Mirjo Salvini (Ed.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (155-187), Roma 2001.
- Derin, Z. - Muscarella, O. W., “Iron and Bronze Arrows”, A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Ed.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (189-219), Roma 2001.
- Devedjyan, S., “Some Urartian Objects from the Tombs of Lori Berd”, *Armenian Journal for Near Eastern Studies*, vol. 5 No. 2, 2010, 76-89.
- Dezsö, T., “Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean Helmet Traditions in the 9th-7th Centuries B.C.: The Pattern of Orientalization”, *BAR* 691, 1998.
- Dezsö, T. - Curtis, J., “Assyrian Iron Helmets from Nimrud now in the British Museum”, *Iraq* 53, 105-126 Taf., 1991, 15-20.
- Dezsö, T., *The Assyrian Army I. The Structure of The Neo-Assyrian Army 2. Cavalry And Chariotry*, Eötvös University Press, Budapest 2012.
- Dezsö, T., *The Assyrian Army I. The Structure of the Neo-Assyrian Army 1. Infantry*, Eötvös University Press, Budapest 2012.
- Dezsö, T., *The Assyrian Army I. Recruitment And Logistics*. Eötvös University Press, Budapest 2016.
- Dezsö, T. - Vér, A., “Assyrians and Greeks: The Nature of Contacts in the 9th – 7th Centuries BC”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 53, (ss. 325-359), 2013.
- Dezsö, T. - Niederreiter, Z. - Bondar, C., *Urartian Bronzes A Preliminary report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*, Eötvös University Press, Budapest 2021.
- Di Nocera, G. M., Palmieri, A. M., “Doğu Anadolu Madenciliği”, *Arkeoatlas* 20, 2003, 36-39.
- Dinçol, A. M., Dinçol, B., “Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf”, Th. P. J. van den Hout & J. de Roos (Ed.), *Studia Historiae Ardens*, (ss. 23-55), 1995.

- Eichler, S., “Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst”, *AMI Erg.Bd. 12*, Berlin 1984.
- Erdem, A. Ü. - Konyar, E., “Urartu Çanak Çömleği/Urartian Pottery”, K. Köroğlu & E. Konyar (Ed.), *Urartu. Doğu’da Değişim/ Transformation in the East*, (ss. 268-285), 2011.
- Erginsoy, Ü., *İslam Maden Sanatının Gelişmesi: BaşLangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1978.
- Erinç, S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No. 15, İstanbul 1953.
- Erzen, A., *Çavuştepe I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Erzen, A., “Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, *KST IV*, 1982, 155-163.
- Erzen, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Esin, U., “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Raporu”, *TAD XVIII/1*, 1969, 51-74.
- Esin, U. - Arsebük, G., “Tülentepe Excavations”, *KPÇ*, Ankara 1974.
- Esin, U., “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu”, *VI. KST*, Ankara 1985, 11-30.
- Esin, U. - Harmankaya, S., “1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarama Kazısı”, *VII. KST*, Ankara 1986, 53-86.
- Esin, U. – Harmankaya, S., “1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *VIII. KST I*, Ankara 1987, 95-138.
- Fales, F. M., *Prima dell’alfabeta. La storia della scrittura attraverso testi cuneiformi inediti = Studi e documenti IV*, Venedig 1989.
- Figueiredo E, Silva RJ, Senna-Martinez JC, Araujo MF, Fernandes FMB, Vaz JLI
Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baiões (Viseu, Portugal). *Journal of Archaeological Science* 37(7), 2010, 1623-1634.
- Frankfort, H., *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth 1954.

- Frangipane, M., "The transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millenium", *Tüba-Ar 4*, 2001, 1-24.
- Gansell, A. R., "Images and Conceptions of Ideal Feminine Beauty in Neo-Assyrian Royal Contexts", c. 883-627 BCE. In B. A. Brown & M. H. Feldman, eds., *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*. De Gruyter, 2014. ss. 391-420.
- Gehrig, U., *Die Greifenprotomen aus dem Heraion von Samos, (Samos, IX)*, Bonn 2004.
- Ghirshman, R., *The Art of Ancient Iran: From its Origins to the Time of Alexander the Great*, New York 1964a.
- Ghirshman, R., "Notes iraniennes XIV: Deux oeillères en bronze des rois d'Urartu", *Artibus Asiae* 27, 1965, 49-60.
- Giesen, K., *Zyprische Fibeln Typologie und Chronologie*, Jonsered, 2001.
- Giovino, M., *The Assyrian Sacred Tree A History of Interpretations*, Academic Press Fribourg, Fribourg 2007.
- Gökçe, B., *Urartu Krallığında Tekerlekli Taşıtlar/Whelld Vehicles in the Urartian Kingdom*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.
- Gökçe, B. - Kuvanç, R., "Metal Kaplar", E. Konyar& K. Işık& R. Kuvanç& B. Genç& B. Gökçe (Ed.), *Zaiahia'nın Bronzları: Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri*, (ss. 154-169), Artus Basım, 2018.
- Grayson, A. K., *Assyrian Royal Inscriptions I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1972.
- Grayson, A.K., *Assyrian Royal Inscriptions II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976.
- Haller, A., "Die Gräber und Gräfte von Assur", *WVDOG* 65, Berlin 1954.
- Hancar, F., "Das urartäische Lebensbaummotiv: Eine neue Bedeutungstradition?", *IrAnt* 6, 92-108 Taf. 1966, 19-22.
- Hanfmann, G. M. A., "Four Urartian Bulls' Heads", *AnSt* 6, 205-213 Taf. 1956, 18-20.
- Hauptmann, H., "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *KPÇ*, Ankara 1970, 103-113.
- Hauptmann, H., "Norşun Tepe Kazıları, 1970", *KPÇ* 3, 1972, 87-101.
- Hauptmann, H., "Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağ'ının Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişmesi", *VIII. TTKong I*, Ankara 1979, 55-64.

- Hauptmann, A. - Palmieri, A., “Metal Production in the Eastern Mediterranean at the Transition of the 4th/3rd millennium: Case Studies from Aslantepe”, Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal I*, Der Anschnitt, Beiheft 13, Bochum 2000, 75-82.
- Harmankaya, S. - Tanındı, O. - Özbaşaran, M., *TAY/Paleolitik-Neolitik*, İstanbul 1997.
- Herrmann - Volkmann, H., *Die Kessel der orientalisieren- den Zeit, Zweiter Teil: Kesselprotomen und Stabdreifüße*, Berlin 1979.
- Hughes, M. J. - Curtis, J. E. - Hall, E. T., “Analyses of Some Urartian Bronzes”, *Anatolian Studies*, 31, 1981, 141-145.
- Ingo, G. M. - Çilingiroğlu, A. - Faraldi, F. - Riccucci, C. - Casaletto, M. P. - Erdem, A. Ü. - Batmaz, A., “The Bronze Shields Found at the Ayanis Fortress (Van Region Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena”, *Applied Physics A*, 100(3), 2010, 793-800.
- Işık, K., *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Işık, K. - Kuvanç, R., “A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhusi-Ururda Words in Urartian”, *Colloquium Anatolicum*, 17, 2018, 116-124.
- Işıklı, M., *Yeni Asur Döneminde Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Bu Yayılımın Siyasi ve Ekonomik Nedenleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1998.
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü’nün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), İzmir 2005.
- Işıklı, M., “Erzurum’un İlk Madencileri”, *A. Ü. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21, 2008a, 55-80.
- Işıklı, M., “Metal Objects from Karaz, Pulur, and Güzelova Excavations: General Observation about Ancient Mining and Metallurgy in Northeast Anatolia”, Ü. Yalçın& H. Özbâl& A. G. Paşamehmetoğlu (Ed.), *International Conference*

- AMITEM 2008, *Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean*, (ss. 99-118), Ankara 2008b.
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.
- Işıklı, M., - Aras, O., “Ayanis Aslanı”, Ş. Aktaş& E. Dünder& S. Erkoç& M. Koçak (Ed.), *Havva İşkan'a Armağan LYKLARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*, (ss. 120-140), Zero Books, İstanbul 2016.
- Işıklı, M. - Özdemir, M., “Van Ayanis Kalesi'nden Ele Geçen Ok Uçları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *MASROP E-DERGİ*, 8, 2017, 46-62.
- Işıklı, M. - Ocak, H. - Beşikçi, B., *Van Ayanis Kalesi 2018 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları. 41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (ss.145-155), Diyarbakır 17 Haziran 2019.
- Işıklı, M. – Türker, A. – Aras, O. - Akın Aras, A. – Özdemir, M. A. – Öztürk, G., “A New Space in the Ayanis Citadel: The Hall with Podium. A Preliminary Report on the Excavations of 2014–2018”, S. R. Steadman& G. McMahon (Ed.), *The Archaeology of Anatolia Volume III*, (84-98), Recent Discoveries (2017–2018), Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- Ivantchik, A., “Kimmerier und Skythen”, *Kulturhistorische und Chronologische Probleme der Archäologie der Osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit*, Moscow 2001.
- İnan, A., “Sovyetler Birliğinin Polimetallik Maden Yatakları ve Bu Yatakların Bazı Özellikleri”, *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 6(1), 1982, 69-76.
- Jakubiak, K., - Bigoraj, K., “Metsamor: The Early Iron Age/Urartian settlement in the Aras Valley, Armenia”, *Antiquity*, 94(378), E33. doi:10.15184/aqy, 212, 2020.
- Kalkan, H., “Eine Königliche Tradition auf dem Siedlungshügel Karagündüz: Imitatio Regis?”, *International Journal of Human Sciences*, 10(2), 2013, 706-717.
- Kaptan, E., “Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni”, *MTA 95/96*, 1980/81, 164-172.

- Kaptan, E., “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Kütahya-Gümüşköy ve Yöresini Kapsayan Buluntular”, *MTA Dergisi*, Ankara 1983, 140-147.
- Kaptan, E., “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular”, *Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Dergisi*, 111, 1990, 175-86.
- Kartalkanat, A., “Anadolu’da Madencilğin Tarihçesi ile İlgili Yeni Bir Yaş Bulgusu, 2500 Yıllık Cevher Teknesi”, *MTA Dergisi* 134, 2007, 35-39.
- Karageorghis, V., *Excavations in the Necropolis of Salamis*, III, (Salamis, 5), Nicosia 1973.
- Karaosmanoğlu M., ‘Suçati Urartu Kemerı’, *Belleten*, 55(214), 1991, 595-604.
- Karaosmanoğlu, M., Korucu, H., Yılmaz, M. A., “Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013”, Hasan Kasapoğlu, Mehmet Ali Yılmaz (Eds.), *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı*, (ss. 77-96), Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2014
- Kellner, H.-J., “Ein neuer Medaillontypus aus Urartu”, *Simla* 14/15, 1974, 45-51.
- Kellner, H.-J., “Bemerkungen zu den Helmen in Urartu”, *AnAr* 8, Taf. 205-213, 1982a, 1-16.
- Kellner, H.-J., “Gedanken zu den bronzenen Blechvotiven in Urartu”, *AMI* 15, Taf.79-95, 1982b, 5-14.
- Kellner, H.-J., “Datierungsfragen zu Urartu, in: Franke (Hg.)”, *Skythika (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.- hist.Kl. NF 98)*, Taf.19-23, 1987, 13-25.
- Kellner, H.-J., “Ein bemerkenswertes Medaillon, in: K. Emre u. a.(Hg.)”, *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, (ss. 235-236), Ankara 1989.
- Kellner, H.-J., *Gürtelbleche aus Urartu (Prähistorische Bronzefunde Abt. XII Bd. 3)*, Stuttgart 1991.
- Kendall, T., “Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror”, *Boston Museum Bulletin*, 75, 1977, 26-55.

- Kilian-Dirlmeier, I., “Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr”, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 32, (ss. 215–254), 1985.
- Khanzadyan, E. V. - Mkrtchyan K. H. - Parsamyan, E. S., *Metsamor: Archaeological Fieldwork at Metsamor 1965-1966 (in Armenian.)*, Academy of Soviet Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography. Erevan 1973.
- King, L. W., *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, London 1915.
- Konakçı, E. - Baştürk, M. B., “Military and Militia in the Urartian State”, *Ancient West & East*, 8, 2009, 169-201.
- Konyar, E., *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa*, Arkeolojik Haber, Homer Kitabevi, İstanbul 2018.
- Konyar, E., *Urartu: Aşiretten Devlete*, Homer Kitabevi, İstanbul 2022.
- Koşay, H. Z., “Pulur Kazısı 1960”, *TAD XI/1*, 1961, 25-28.
- Koşay, H. Z., - Turfan, K., “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* 91, 1959, 349-412.
- Koşay, H. Z. – Vary, H., *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu*, Erzurum 1964.
- Koşay, H. Z. - Vary H., *Güzelova Kazısı*, Ankara 1967.
- Kohler, E. L., “The Lesser Phrygian Tumuli”, *The Gordion Excavations (1950–1973) Final Reports II*, (University Museum Monograph, 88), Philadelphia 1995.
- Kozbe, G. – Çevik, Ö. – Sağlamtimur, H., “Pottery”, A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Ed.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eidurukai 1989-1998*, (ss. 85-153), Roma 2001.
- Köroğlu, K., *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Köroğlu, K., “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. K. Köroğlu & E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim*, (12-56), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Köroğlu, K., “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, K. Köroğlu & E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim*, (1-35), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

- Kroll, S., "Grabungsbericht", W. Kleiss, (Ed.), *Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*, (99-113), Berlin 1979.
- Kuhrt, A., *Eski Çağ'da Yakındoğu yaklaşık MÖ 3000-300, Cilt II*, (Çev.: Dilek Şendil, 5. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Kunç, Ş. - Çukur, A., "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (ss. 29-39), Ankara 1988.
- Kunç, Ş., "Anadolu'da Metal teknolojisinin Gelişimi", *3. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı*, Ankara 2013, 69 - 74.
- Kunç, Ş., Gül, Ş., "Ergani Doğal Bakır Analizleri", *AÜBTB III*, 1983, 85-102.
- Kunç, Ş., Çukur, A. "Tepecik ve Tülintepe Buluntularının Eser Element Analizleri", *III. Arkm. ST*, Ankara 1988b, 87-98.
- Kunç, Ş., Çukur, A., "Bakır Buluntularında İz Element Dağılımı", *III. Arkm. ST*, 1988c, 97-106.
- Kunç, Ş., Çukur, A., "Analyses of Tepecik and Tülintepe Metal Artifacts", *AS 39*, 1989, 113-119.
- Kunç, Ş., Eker, A., Kapur, S., Çavuşoğlu, U., "Değirmentepe Cüraf Analizleri III", *II. Arkm. ST*, 1986, 61-68.
- Kuvaç, R., Gökçe, B., "At Koşum Takımları", Konyar, E.& Işık, K.& Kuvaç, R.& Genç, B.& Gökçe, B. (Ed.), *Zaiahina'nın Bronzları: Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri*, Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Kunze, E., *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart 1931.
- Kuru, A., *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekânsal Dağılımı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Danışman: Altan Çilingiroğlu, İzmir 2009.
- Layard, A. H., *Monuments of Nineveh*, 1849.
- Layard, A. H., *A Second Series of the Monuments of Nineveh*, 1853.

- Lehner, J. W., Yener, K. A., “Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia”, B. W. Roberts & C. P. Thornton (Ed.), *Archaeometallurgy in Global Perspective, Methods and Syntheses*, (529-557), Springer, New York 2014.
- Lehmann-Haupt, C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* (Abh. Königl. Ges. Wiss. zu Göttingen, phil.-hist. Kl. NF Bd. IX No. 3), Berlin 1906.
- Liverani, M., *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge, London, New York 2014.
- Loon, M. N. Van, “Urartian Art”, *Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Istanbul 1966.
- Loon, M. N. Van, *Korucutepe I*, Amsterdam 1972.
- Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylon*. 2 vols. University of Chicago Press, Chicago 1926.
- Maaß, M., “Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu”, *AMI* 20, 65-92 Taf.I-IO. 1987.
- Madhloom, T. A., *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London 1970.
- Mallowan, M. E. L., *Nimrud and its Remains*, vols. I-II, London 1966.
- Mallowan, M. E. L. - Davies, L. G., *Ivories in Assyrian Style*, (Ivories from Nimrud (1949-1963), vol. II, London 1970.
- Martirosjan, A. A., *Armenija v epochu bronzy i rannego zeleza*, 1964.
- Martirosjan, A. A., *Argistihinili (Erevan)*, 1974.
- Matz, F., “Altitalische und vorderasiatische Reliefschalen”, *Klio* XXX, 1937, 110–17.
- Marvon, H., “Metal Working in the Ancient World”, *AJA*, 53(2), 1949, 93-125.
- Maxwell – Hyslop, K. R., “Urartian Bronzes in Etruscan Tombs”, *Iraq* 18/2, 1956, 150-167.

- McConchie, M., "Archaeology at the north-east Anatolian frontier, V: iron technology and ironmaking communities of the first millennium", *ANES Supplement 13*, Louvain, Dudley 2004.
- Mellink, M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71, 1967, 155-174.
- Meliksetyan, K. - Pernicka, E., "Geochemical Characterisation of Armenian Early Bronze Age Metal Artefacts and Their Relation to Copper Ores", S. Hansen & A. Hauptmann & I. Montzenbacker & E. Pernicka (Ed.), *Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.*, (41-58), Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 13, Habelt Verlag, Bonn 2010.
- Merhav, R., *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem 1991.
- Merhav, R., "Gold and Silver Pins from Urartu: Typology and Methods of Manufacture", *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 21, Tel Aviv 1994, 129-143.
- Merhav, R. - Ruder, A., The Construction and Production of a Monumental Bronze Candelabrum of King Menua of Urartu, in: Çilingiroğlu/French 1991, 75-96. 1991.
- Metdepenninghen, C., "The Urartian Belts: A Reconstruction and the Evidence about some Urartian Belt-Workshops", L. De Meyer & E. Haerinck (Ed.), *Archaeologia Iranica et Orientalis Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe I*, (421-437), 1989.
- Meyer, G. R., "Ein Neuentdeckter urartäischer Brustschmuck", *Das Altertum* 1, 1955, 205-213.
- Meyer, G. R., *Die Sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)püni, Wissenschaftliche Annalen (Berlin) VI/12*, (ss. 837-851), 1957.
- Miyake, Y., "Salat Cami Yanı. A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley", M. Özdoğan & N. Başgelen & P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research İstanbul*, (129-149), 2011.

- Moorey, P. R. S., "Ancient Iran", *The Ashmolean Museum*, 1975.
- Moorey, P. R. S., "The Emergence of the Ligth Horsedrawn Chariot in the Near East c. 2000-1500 B.C.", *World Archaeology* 18, 1986, 196-215.
- Moorey, P. R. S., *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Clarendon Press Oxford, New York 1994.
- Muhly, J.D., "Early Bronze Age Tin and the Taurus", *AJA*, 97(2), 1993, 239–53.
- Muscarella, O. W., "The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments", *Hesperia* 31, Taf. 317-329, 1962, 103-104.
- Muscarella, O. W., *Ladders to Heaven: Art Treasures from Lands of the Bible*, 145-184 Nr. 145-152, Toronto 1979.
- Muscarella, O. W., "Bronze and Iron", *Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1988.
- Muscarella, O. W., "Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C.", *Expedition* 31, 2-3, 1989, 24-36.
- Muscarella, O. W., "Greek and Oriental Cauldron Attachments: A Review", G. Kopcke & I. Toku- maru (Ed.), *Greece between East and West: 10th-8th Centuries BC*, 16-45 Taf. Mainz 1992a, 1-5.
- Muscarella, O. W., "Quiver Cover." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 49 (4), 1992b.
- Muscarella, O. W., *Lie Became Great (Styx)*, 2000.
- Muscarella, O. W., "The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation", *BASOR* 342, 2006, 69-94.
- Muscarella O.W., "Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East", *Culture and History of the Ancient Near East*, Volume 62, Brill, Leiden 2013.
- MTA Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri No: 168, Ankara 1977.
- Na'aman, N., "Two notes on the Monolith Inscription of Shalmaneser III From Kurkh" *Tel Aviv*, 3(3), 1976, 89-106.

- Nagel, W., *Der Mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*, (Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 10), Berlin 1966.
- Nezafati, N., , *Au–Sn–W–Cu mineralization in the Astaneh-Sarband area*, West Central Iran, Geowissenschaftlichen Fakultät, Universität Tübingen, Tübingen 2006.
- Nezafati, N. - Pernicka, E. - Momenzadeh, M., “Iranian ore deposits and their role in the development of the ancient cultures”, Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal IV*, (ss. 77–90), Deutsches Bergbau–Museum, Bochum 2008.
- Newton W.M, - Kuniholm P. I., “A Revised Dendrochronological Date for the Fortress of Rusa II at Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai”. In: Çilingiroğlu A, Sagona A (eds) *Anatolian Iron Ages 6. The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir, 16-20 August 2004*, ANES Supplement 20. Leuven, Paris, Dudley MA, 2007. ss. 195-206.
- Nørgaard H.W., “Portable XRF on Prehistoric Bronze Artefacts: Limitations and use for the Detection of Bronze Age Metal Workshops”. *Open Archaeology*, 3(1), 2017. 101-122.
- Oganesjan, K.L., Rospisi Èrebuni, Erevan, Izdatel'stvo Akademii Nauk Armjanskoj SSR. 1973.
- Olmstead, A. T., *History of Assyria*, University of Chicago Press, Chicago 1960.
- Orfanou V., Rehren T., A “(not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts”. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 7(3), 2015. 87-397
- Oudbashi, O., Hasanpour, A., Davami, P., “Investigation on Corrosion Stratigraphy and Morphology in Some Iron Age Bronze Alloys Vessels by OM, XRD and SEM–EDS Methods”, *Applied Physics A*, 122(4), 2016, 1-11
- Ögün, B., “Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst”, *ArchAnz 1967*, 1967, 481-503.
- Ögün, B., “Urartu Halk Mezarları”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, (443-469), 1974.

- Öğün, B., *Die Urartäischen Bestattungsbräuche*, S. Şahin u. a. (Ed.), *Studien zu Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* II, 639-678, 151-165, 1978a.
- Öğün, B., "Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer", D. Papenfuss & V. M. Strocka (Ed.), *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, (ss. 217-236), Mainz 1982.
- Ökse, A. T., *Ön Asya Arkeolojisiinde Çanak Çömlek, Teknik Özellikleri, Biçimleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2012.
- Özgen, E., "The Urartian Chariot Reconsidered: Representational Evidence, 9th-7th Centuries B.C.", *Anatolica 10*, 1983, 131.
- Özgen, E., "The Urartian Chariot Reconsidered: Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C.", *Anatolica 11*, 1984, 91-154.
- Özgen, İ., "Lidya hazinesi", N. D. Cahill (Ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, (305-339), İstanbul 2010.
- Özgüç, N., "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altintepe", *Mélanges Mansel II* (Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizi VII-Sa.60, Ankara) 847-860 Taf. 1974, 295-304.
- Özgüç, N., "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", *Belleten XLI-162*, 1977, 357-381.
- Özgüç, T., "Excavations at Altintepe", *Belleten 25 (98)*, 1961, 253-290.
- Özgüç, T., *Altintepe I: Architectural Monuments and Wall Paintings*, TTKY V 24, Ankara 1966.
- Özgüç, T., *Altintepe II: Tombs, Storehouse and Ivories*, TTKY V 27, Ankara 1969.
- Özgüç T., "Horsebits from Altintepe", L. De Meyer & E. Haerinck (Ed.), *Archaeologia Iranica et Orientalis Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe I*, (ss. 409-419), 1989.
- Özgüç T., "Kanım Kanish as a City of International Trade", *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, International Symposium on*

- Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages*, (321-330), Ege Yayınları, 1999.
- Öztürk, E. K., Sezer, V., “Ayanis Ekonomisinin Şifreleri: Batı Depo Odaları”, M. Işıklı& A. Akın Aras (Ed.), *Tanrı Eiduru'nin Gölgesinde Bir Urartu Kenti Ayanis 30 Yılı Aşan Bir Arkeolojik Serüven*, (ss. 122-134), Ege Yayınları, İstanbul 2021.
- Özdoğan, A. E., “Çayönü”, M. Özdoğan& N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, (ss. 57-98), İstanbul 2007.
- Özdoğan, A. E., “Çayönü”, M. Özdoğan& N. Başgelen& P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research*, (ss.185-269), İstanbul 2011.
- Özdoğan, A. E. “Sumaki Höyük, A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin”, M. Özdoğan& N. Başgelen& P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research*, (ss. 19-60), İstanbul 2011a.
- Özdoğan, A. E., “Sumaki Höyük/Batman”, *Arkeo Atlas Bereketli Hilal*, 8, 2013, 54-61.
- Özdoğan, M., “Bazı Genellemeler Öngörüler”, M. Özdoğan& N. Başgelen (Ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, (441-458), İstanbul 2007.
- Palmieri, A., “Aspects of Proto-Urban Cultura in Arslantepe”, *II. KST*, Ankara 1981, 109-111.
- Pallottino, M., “Urartu, Greece and Etruria”, *East and West* 9/1-2, 29-52, 1958.
- Pappalardo, E., “I Bronzi Dell'Andro Ideo Nel Contesto Della Produzione Cretese Coeva”, *Creta Antica* 2, 2001, 152-180.
- Payne, M., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Pedde, F., *Vorderasiatische Fibeln von der Levante bis Iran*, Berlin 2000.
- Pernicka E., “Provenance Determination of Archaeological Metal Objects”. In: Roberts, BW, Thornton CP (eds) *Archaeometallurgy in global perspective: methods and*

syntheses. Springer Science & Business Media. Springer, New York, 2014. ss 239-268

Petrenko, V. G., "Image of Goddess Ishtar from a Kurgan in Stavropole", *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, vol. 162, (15-19). (In Russian). *Izobraženie bogini Ištar iz kurgana v Stavropol'e. Kratkie Soobščeniya Instituta Archeologii*, 1980.

Piotrovsky, B. B., "Tri Urartskie nadpisi na bron- zovikh predmetakh iz Teisebaini (Karmir-Blur)", *Epigrafika Vostoka* 3, 88 f. 1949.

Piotrovsky, B. B., *Karmir-Blur I: Resultati Rabot Archeologueskoi Ekspedizii Instituta Istorii Akade- mii Nauk Arm.SSR i Gosudastvennogo Ermitaza 1939-1949 Godov*, Erevan 1950.

Piotrovsky, B. B., "Klinoobrazie nadpisi na bron- zovikh tshashakh iz raskopok na Karmir-Blure v 1949", *Epigrafika Vostoka* 5, 1951, 110-116.

Piotrovsky, B. B., *Karmir-Blur II: Resultati Rabot 1949-1950 GG.*, Erevan 1952.

Piotrovsky, B. B., "Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1952", *Epigrafika Vostoka* 9, 1954, 73-77.

Piotrovsky, B. B., *Karmir Blur III: Resultati Rabot 1951-1953 GG.*, Erevan 1955.

Piotrovsky, B. B., "Klinoobraznie Urartkie nadpisi iz raskopok na Karmir-Blure 1954", *Epigrafika Vostoka* 11, 1956, 80-82.

Piotrovsky, B. B., "Urartskie nadpisi iz raskopok Karmir-Blura 1939-1958", *Epigrafika Vostoka* 13, 1960, 105-109.

Piotrovski, B. B., "Teichebaini, centre ourartien du VIF siècle avant notre ère et ses rapports avec les autres pays du monde antique", *Huitième congrès international d'archéologie classique (Paris 1962)*, 411-422 Taf. Paris 1965, 96-99.

Piotrovsky, B. B., *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, London 1967. [engl. Übersetzung von Piotrovsky 1962].

Piotrovsky, B. B., *Urartu (Archaeologia Mundi, München, Genf, Paris)*, 1969.

Piotrovsky, B. B., *Karmir Blur*, Leningrad 1970.

- Place, V., *Ninive et l'Assyrie*, Vol.3, Paris 1867–70.
- Pollard, A.M., Bray P., Gosden, C., Wilson, A., ve Hamerow H., “Characterising copper-based metals in Britain in the first millenium AD: a preliminary quantification of metal flow and recycling”, *Antiquity* 89 (345). 2015. ss.697–713.
- Prent, M., *Cretan Sanctuaries and Cult: Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, Brill Academic Publisher, Leiden, Boston, 2005.
- Preusser, C., “Die Paläste in Assur”, *WVDOG* 66, Berlin 1955.
- Rehm, E., *Kykladen und Alter Orient. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe 1997.
- Reindell, I., “Observations on Bronze Shild GPM 1628, inv. Ay.39.01, Found During the 2001 Archaeological Campaign at Ayanis”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLIII/2*, 2001, 280-283.
- Reindell, I., Reinderer, J., “The Urartian Bronzes of Ayanis (Turkey). First Metal Analyses”, *SMEA XLV/2*, 2003, 203–207.
- Reindell, I., Salvini, M., “Die urartäischen Hohlmasse für Flüssigkeiten”, *SMEA 43/1*, 2001, 121–141.
- Riemschneider, M., *Das Reich am Ararat*. Heidelberg, 1966.
- Roaf, M., Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi, Urartu and its Neighbors, bk. A. Kosyan – A. Petrosyan – Y. Grekyan (eds.), Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of his 90th Birthday, Aramazd 5, 1 Yerevan. 2010. 66–82.
- Robbiola L., Blengino, J.M., Fiaud, C., Morphology and mechanisms of formation of natural patinas on archaeological Cu–Sn alloys, *Corrosion Science*, 40(12), 1998, ss.2083-2111.
- Reindell, I., Riederer, J., “The Urartian Bronzes of Ayanis (Turkey) First Metal Analyses”, *Studi Micenei ed Egeo – Anatolici*, Fascicolo XLV/2, CNR, Roma, 2003, 203-207.
- Rubinstein, J., Barsky, L., *Non-Ferrous Metal Ores, Deposits, Minerals and Plants*, CRC Press, London 2002.

- Ruder A., Merhav R., “Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture”. In: Merhav R (ed) *Urartu: A metalworking center in the first millennium B.C.E*, The Israel Museum, Jerusalem, 1991, 333– 353.
- Russel, H. F., “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Georaphy of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources”. *Anatolian Studies*, 34, 1986, 171-201.
- Sagona, A., *Heritage of Eastern Turkey from Earliest Settlements to Islam*, 2006.
- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., “Excavations at Sos Höyük, 1995” *XVIII. KST* 1, 1996, 137-144.
- Sağlamtimur, H., Kozbe, G., Çevik, Ö., “Small Finds”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eidurukai 1989-1998*, (ed. A.Çilingiroğlu-M.Salvini), Roma, 2001, 219-250.
- Salvini, M., “Iscrizione cuneiformi Urartee su oggetti di metallic”, in: *SMEA* 22, 1980, 181-190 Taf. I-IVa.
- Salvini, M., “Una Nuova Iscrizione Urartea”, *Orientalia* 60, 344-346 1991, Taf. 107.
- Salvini, M. “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”. A. Çilingiroğlu-D.H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*) Ankara, 1994, ss. 205-210.
- Salvini, M, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt 1995.
- Salvini, M. 2001a. “The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic”, *Ayanis I / Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu and M. Salvini (Ed.), *Documenta Asiana VI*, Roma, 251-319.
- Salvini, M., “Notiziario. Inscribed Documents of the Campaign 2001 in Ayanis”, in *SMEA* 43/2, 2001, 279-280.
- Salvini, M, *Collazioni e Ricostruzioni di Testi Urartei Nella Zona di Van*, in *SMEA* 45/2, 2003, 209-223.
- Salvini, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü*. Belgin Aksoy (Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

- Salvini, M., *Corpus Dei Testi Urartei (CTU I-II)*. Roma: Istituto di Studi Civiltà Dell'egeoe Del Vicino Oriente Documenta Asiana 2008.
- Salvini, M., "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbaijan". Altan Çilingiroğlu'na Armağan : Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2009, ss. 581-599.
- Salvini, M., "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 2011, (ss. 76-106)
- Sams, K., "Frig Tümülüsleri", Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde/ In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments, Ed. T. Tüfekçi Sivas, H. Sivas, İstanbul, 2012, s. 224-260.
- San, O., "Diyarbakır Müzesinde Yer Alan Urartu Tunç Fibulaları", *OLBA*, XIII, 2006, 35-54.
- Santrot, J, Arménie. Trésors de rArménie ancienne des origines au IVe siècle, Musée Dobrée Nantes, 1996.
- Saraçoğlu, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.
- Saremi, K., "Gozaresh-e Moghadamati dar Morede Chand Shey-e Kitibeh dar Mousee Reza Abbas" *Mirath Farhangi*. No.12, 1994, 64-68.
- Schauensee, M., Dyson, R. H., „Hasanlu Horse Trappings and Assyrian Reliefs", in: P. O. Harper / H. Pittman [eds.], *Essays on Near Eastern Art and Archaeology* = Fs. C. K. Wilkinson, 1983, 59-77.
- Schauensee, M., "Northwest Iran as a Bronzeworking Centre: The View from Hasanlu", J. Curtis (Ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia c.1000-539 B.C.*, (ss.45-62), Kegan Paul International Limited, London 1988.
- Scott, D., *Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals*, Getty Conservation Institute. 1991.
- Seidl, U., "Einige urartäische Bronzezyylinder (Deichselkappen?)", *AMI* 13, 1980, 63-82 Taf. 8-17.
- Seidl, U., "Zu einem Pferde-Pektorale des Ispuini", *AnAr* 10, 1986, 309-314 Taf. I-II.

- Seidl, U., "Ein Pferde-Pektorale", in: M. Kelly- Buccellati (Hg.), *Insight through Images: Studies in Honor of Edith Porada (BiMes XXI)*, 1986, 229-236 Taf. 53-55-
- Seidl, U., „Urartu as a Bronzeworking Centre”, in: J. Curtis (Hg.), *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.* (London) 169-175 Taf. 1988, 97-111.
- Seidl, U., "Die Siegelbilder", in: *Kleiss*, 145-154 Taf. 1988, 19-35.
- Seidl, U., "Horse Trappings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), 1991, 79-96.
- Seidl, U., *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rhein, 2004.
- Seidl, U., - Born, H., *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu (Sammlung Axel Guttman IV)*, 1995, 8-106.
- Seux, M. J., *Epithetes Royales Akkaadiennes et Sumeriennes*, Paris 1967.
- Sevin, V., "Elâzığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu" *Höyük I*, 1988, 51-64.
- Sevin, V., *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Sevin, V., *Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Sevin, V., Kavaklı, E., "Van Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü" *Belleten* 227, 1996, 1-20.
- Sevin, V., Özfirat, A., "Van/Altıntepe Kazıları", in Belli, O. (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, İstanbul 2000, 217-222.
- Sevin, V., Özfirat, A., "Die Stelen aus Hakkâri: Steppennomaden in Vorderasien", *IstMitt* 51, 2001, 11-26.
- Schmidt, K., *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, En Eski Tapınağı Yapanlar, İstanbul 2007.
- Stöllner, "Tunç Çağı'nda Hammadde Olarak Kullanılan Minarellere Genel Bir Bakış", Ü. Yalçın, C. Puluk, R. Slotta (Ed.), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (ss. 453-476), Ege Yayınları, İstanbul 2006.
- Stronach, D. B., "The Development of the Fibulae in the Near East" *Iraq*, XXI, 1959, 180-206.

- Smith, A. T., "The Caucasus and the near East". In: Potts D (ed) *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, 2012, <https://doi.org/10.1002/9781444360790.ch35>
- Şahin, H. A., *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M: Ö: 1975-1725)*, Kayseri 2004.
- Tanabe, K., Tanabe, K., Hori, A., Hayashi, T., Miyashita, S., Ishida, K., "Studies in the Urartian Bronze Objects from Japanese Collections (1)", *Bulletin of the Ancient Orient Museum (Tokio)* 4, 1982.
- Tarhan, T., "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar", in *AraST* 3, 1986, 297-355.
- Tarhan, Ç. M., *Urartu Maden Teknolojisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir 2009.
- Taşyürek, O. A., "The Urartian Belts in the Adana Regional Museum", *Ankara Anadolu Dergisi*, Ankara, 1975.
- Taşyürek, O. A., "Urartian Jewelry and Needles in the Adana Regional Museum", *TAD* 22, 2 S, 1975, 144-150.
- Taşyürek, O. A., "Some Inscribed Urartian Bronze Armour", *Iraq* 37, 151-155 Taf, 1975, 23-25.
- Taşyürek, O. A., "Urartian Figurines and Metal Vessels in the Adana Regional and Gaziantep Museums", *TAD*, 1976, 105-115.
- Tekin, H., *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- Thomason, Allison K., "The Phenomenonology and Sensory Experience of Dress in Mesopotamia: The Embodiment of Discomfort and Pain through Dress." In *Fashioned Selves: Dress and Identity in Antiquity*, edited by Megan Cifarelli, Oxbow Books, Oxford, 2019.
- Tiratsian, G. A., "Découvertes récentes en Arménie", *Les dossiers d'archéologie*, 1992, 32-39.

- Tiratsian, G. A., "Urartskii Armavir, in: V.Lukonin (Hg.), *Kultura Vostoka: Drevnost' i rannee sredne- vekov'e* (Leningrad), 1978, 106-114.
- Türe-Savascın, Altan Türe, M. *Yılmaz Savaşçın; Kuyumculuğun Doğuşu*, Goldaş Kültür Yayınları 1, İstanbul, 2000.
- UKN I-II Melikişvili G.A., *Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi I-II*, Moskova, 1960.
- Urartu: *The kingdom of Van Catalogue-album*, Yerevan, History Museum of Armenia, 2018.
- Unger, E., 'Die Wiederherstellung des Bronzetors von Balawat', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung XLV*, 1920, pp. 1–105.
- UPD I. M. Diakonov, *Urartskie Pismai Dokumenty*, Moskau/Leningrad, 1963.
- Valério P., Soares A. M., Araújo M.D.F., Silva R.J., Baptista L., "Middle Bronze Age Arsenical Copper Alloys in Southern Portugal", *Archaeometry*, 58(6), 2016. 1003-1023.
- Vanden Berghe, L., De Meyer, L., *Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie*, Gent, 1982.
- Vassileva, M. "Frig Tunç İşlemeciliği", *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde/ In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*, Ed. T. Tüfekçi Sivas, H. Sivas, İstanbul, 2012. s. 310-334.
- Vernet, J., Ghiara, G., Piccardo, P., "Are tin Oxides Inclusions in Early Archaeological Bronzes a Marker of Metal Recycling?", *Journal of Archaeological Science Reports*, 24, 2019, 655-662.
- Yakar J., *Prehistoric Anatolia The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem, Tel Aviv University, 1991.
- Yakar, J., "East Anatolia Metallurgy in the Fourth and Third Millennia BC: Some Remarks" *Anatolian Metal II*, 15-26. Yakar, J. 2007, Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı,(Çev. Seren Hırçın Riegel), İstanbul 2002.

- Yalçın, Ü., “Anfänge der Metallverwendung in Anatolien”, Ü. Yalçın (Ed.), *Anatolian Metal I. Der Abschnitt Beiheft 13*, (17-30), Bochum 2000.
- Yalçın Ü., “Anadolu Madenciliği” *Arkeoatlas 2 Tunç Bakışlar Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı*, İstanbul 2003, 72-79.
- Yalçın, Ü., “Eski Çağ Demir Teknolojisi Anatolia, Cradle of Castings” / *Anadolu, Dökümün Beşiği* (Ed. Prof. Dr. Önder Bilgi), İstanbul 2004, 221-225.
- Yalçın, Ü., “Ancient Metallurgy in Anatolia”, *Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean* (Ed. Ü. Yalçın-H. Özbal-A. G. Paşamehmetoğlu), Ankara 2008.
- Yalçın, Ü., Hauptmann, H., Hauptmann, A., Pernicka, E., 1993. “Norşuntepe’de Geç Kalkolitik Çağ Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometallurjik Araştırmalar” *VIII. Arkm. ST*, Ankara 381-390.
- Yazgan, M., *Urartu Metal Kapları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1996.
- Yıldırım, R., “Urartu At Gemleri”, *Belleten* 51, 441-467, Abb. 1987, 1-44.
- Yıldırım, R., “Burma Geçit Urartu Miğferleri”, *Firat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1988 2, 217-228.
- Wafler, M., “Alter Orient und Altes Testament 26”, *Nicht-Assyrer neuassyrischer Darstellungen*, Neukirchen-Vluyn 1975.
- Wartke, R. B., “Die Berliner Kesselattasche VA 2988“, *AoF* 12, 1985, 87-100.
- Wartke, R. B., Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin (= Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22, Berlin), 1990.
- Wartke R. B., *Urartu. Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993.
- Zahlhaas, G., “Zwei neue urartäische Inschriften“, *AMI* 26, 47-54 Taf. 3, 1993, 2-5.
- Zahlhaas, G., *Orient und Okzident. Kulturelle Wurzeln Alteuropas 7000 bis 15 v. Chr.* (München), 1995.

- Zimansky, P., *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1985.
- Zimansky, P., “Urartian material culture as state assemblage: an anomaly in the archaeology of empire”. *Bulletin of the American schools of oriental research* 299(1), 1995, 103-115.
- Zimansky, P., “The Cities of Rusa II and the End of Urartu.”. A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August 2001* (235-243) içinde. London: British Institute at Ankara, 2005.
- Zimansky, P., (eds. Gregory McMahon and Sharon Steadman), *Urartian and the Urartians. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Zimansky, P., *Ayanis Dış Kenti. Tanrı Eiduru'nin Gölgesinde Bir Urartu Kenti Ayanis 30 Yılı Aşan Bir Arkeolojik Serüven*, (Eds. Işıklı, M., Akın Aras, A.) (ss. 135-147), Ege Yayınları, İstanbul, 2021.

KATALOG

Kat. No: 1

Envanter No: GPM / AY.39.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

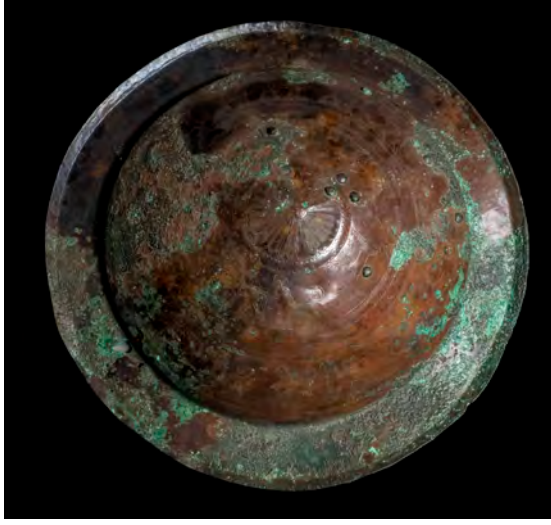
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

Çap: 73

Kat. No: 2

Envanter No: GDS 1410 / AY.98.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

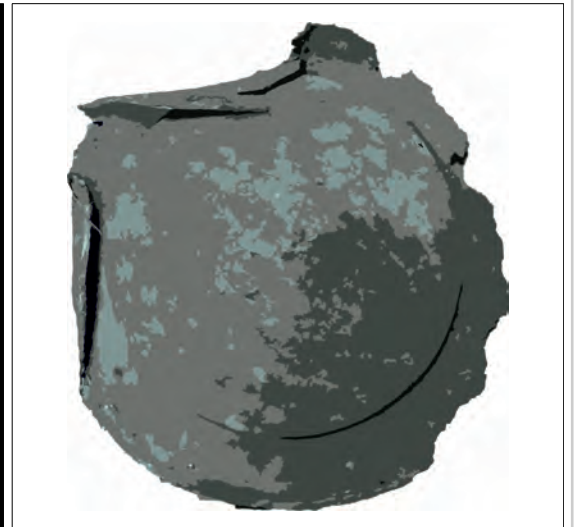
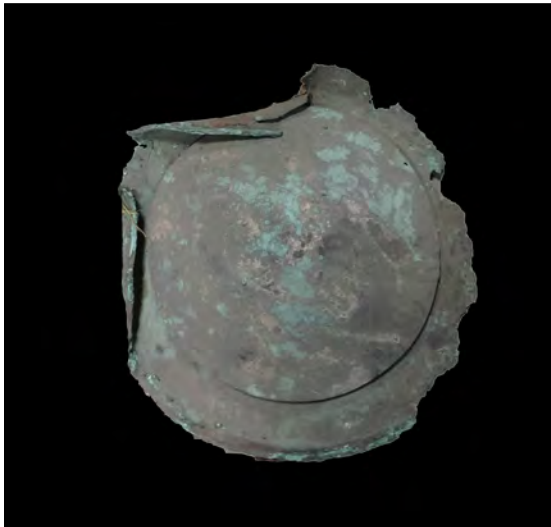
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap: 68 cm

Kat. No 3

Envanter No: GSY AY.01.76

Eserin Adı: Kalkan

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

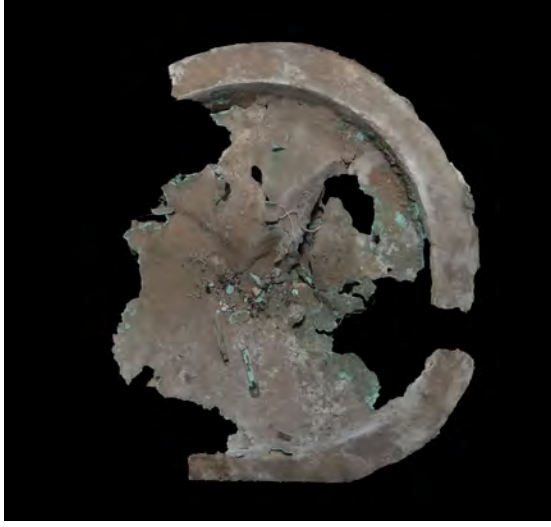
Ölçüleri: Uz.: Gen.

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: F26d 4 Nolu Mekan

Yük. Çap

Kat. No: 4

Envanter No: GER 1448 /

Eserin Adı: Kalkan

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

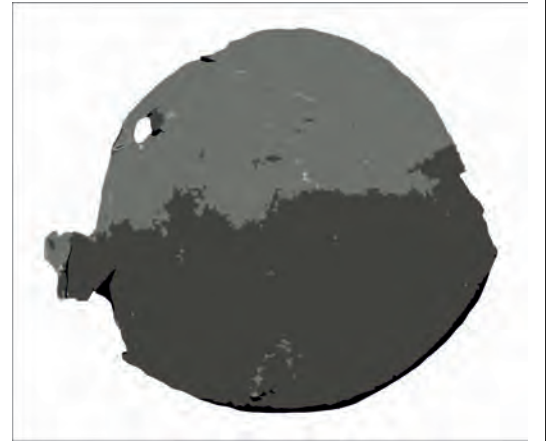
Ölçüleri: Uz.: Gen.: 56

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: G 25a

Yük.: Çap: 76

Kat. No: 5

Envanter No: FIF 1321 / AY.96.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

Çap: 73

Kat. No: 6

Envanter No: FCJ 1242

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

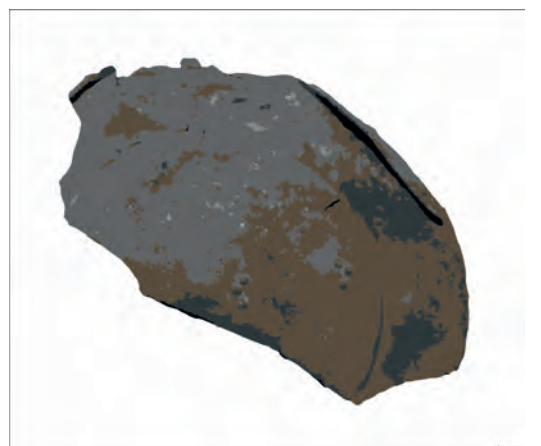
Bul. Kon.: G25a 7 no'lu payenin

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap: 76

Kat. No 7

Envanter No: HSI 1985

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

Çap: 75

Kat. No: 8

Envanter No: GCD 1389 / AY.97.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

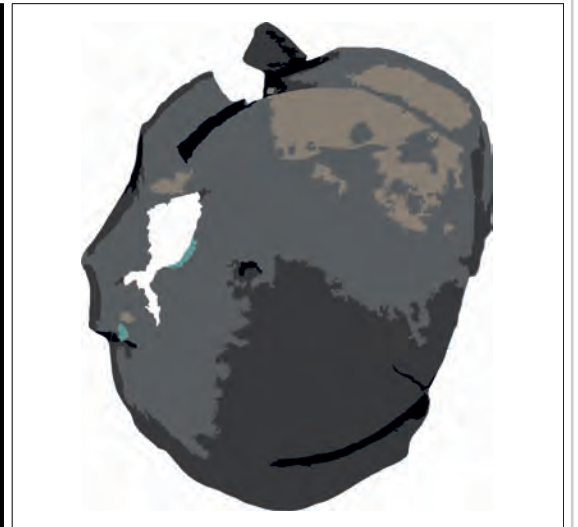
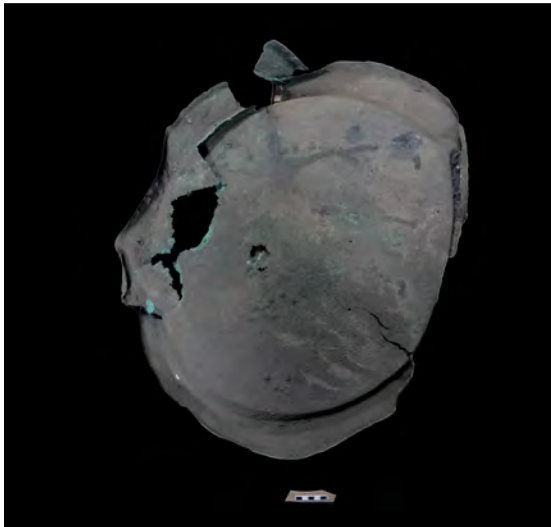
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap: 74.1

Kat. No 9

Envanter No: DKR / AYA.81.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

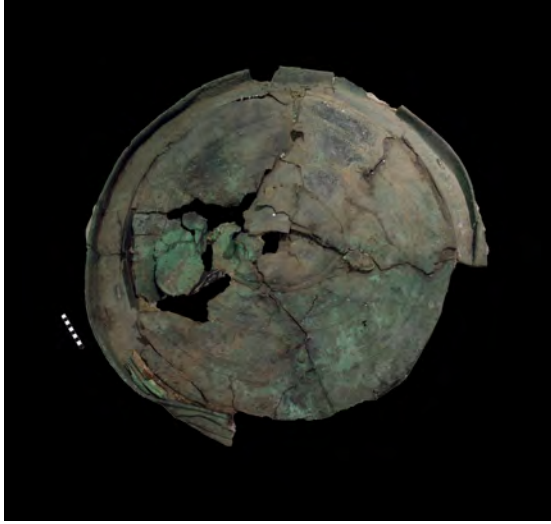
Bul. Kon.: D27a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

Çap 100

Kat. No: 10

Envanter No: IHZ 2365 / AY.103.04

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

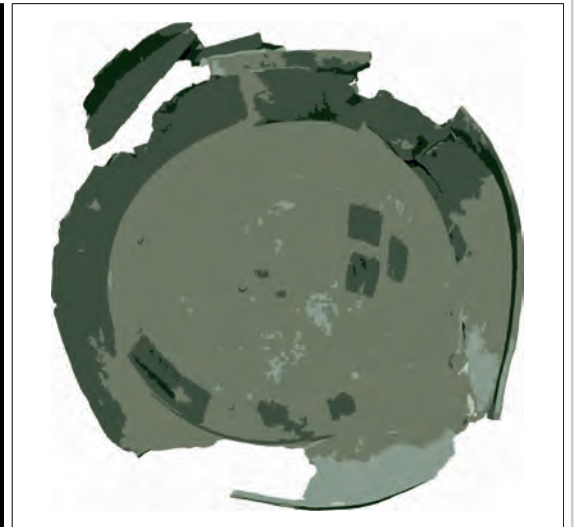
Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 11

Envanter No: IFI AY.104.04

Eserin Adı: Kalkan

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

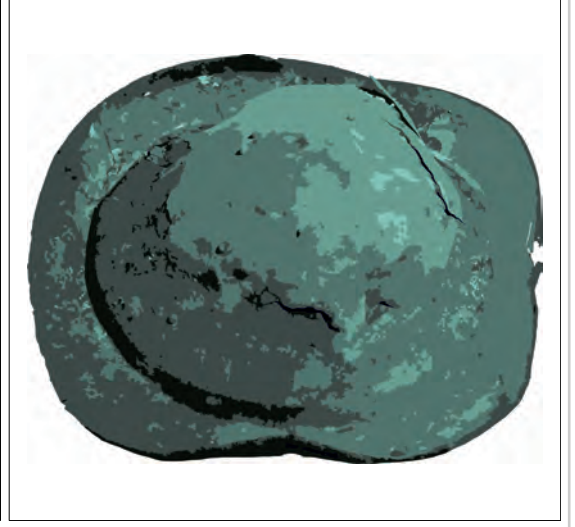
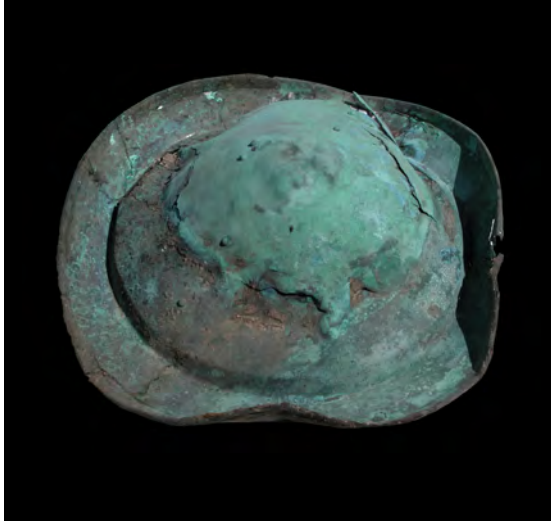
Ölçüleri: Uz.: Gen.

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: F24c

Yük. Çap: 75

Kat. No: 12

Envanter No: BHF / AY.51.93

Eserin Adı: Kalkan

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

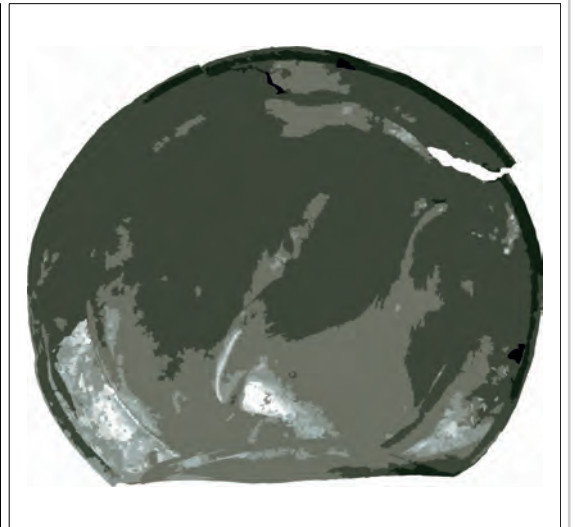
Ölçüleri: Uz.: Gen.:

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: D24b

Yük.: Çap: 85

Kat. No: 13

Envanter No: DKP / AYA.80.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

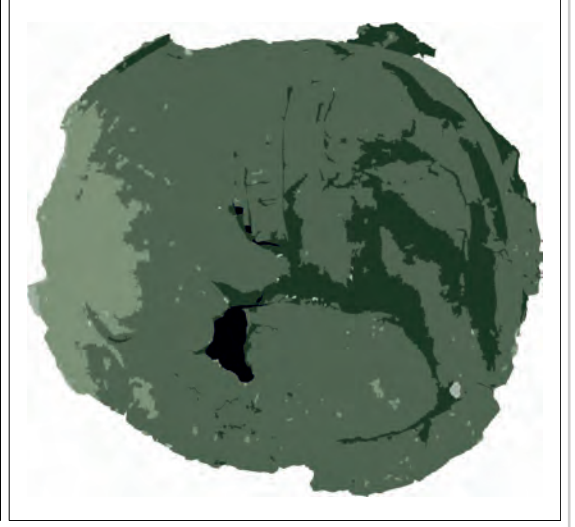
Bul. Kon.: C35a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap: 120

Kat. No: 14

Envanter No: GUY 1745

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

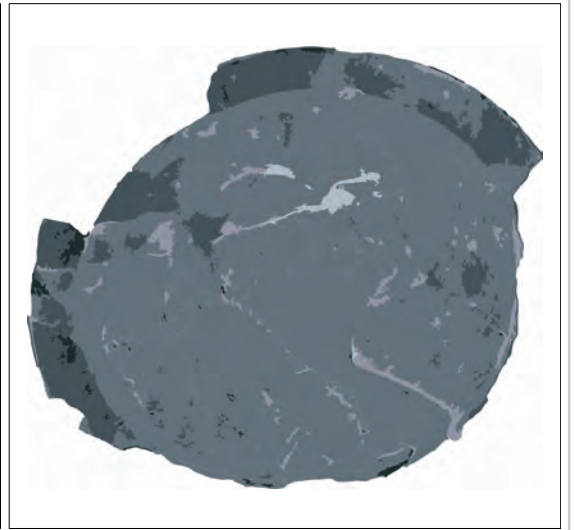
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap: 70.6

Kat. No 15

Envanter No: GZE 1746 AY.121.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

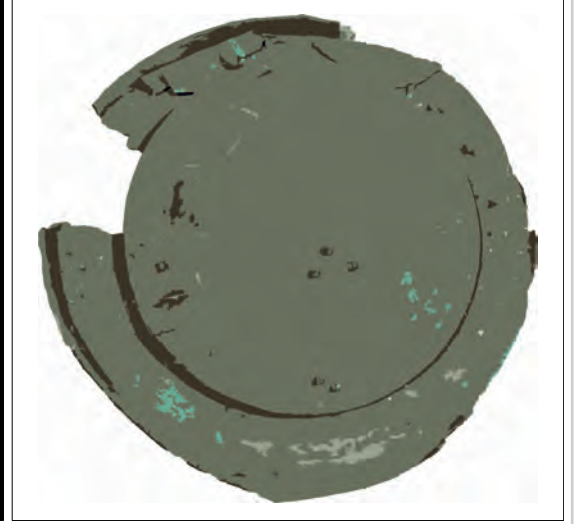
Bul. Kon.: F26b+d

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

ap: 78.4

Kat. No: 16

Envanter No: GMH / AY.01.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

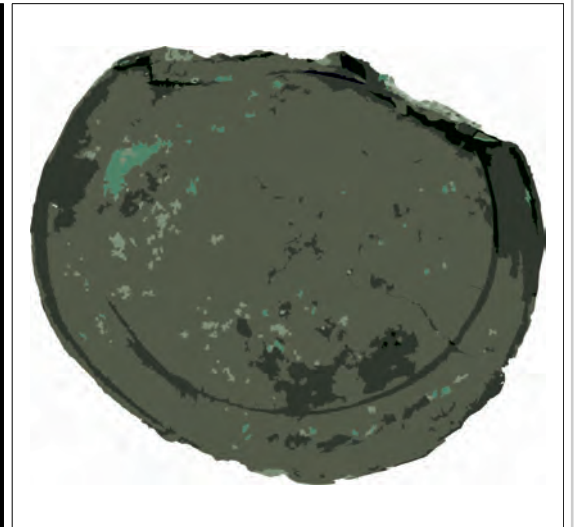
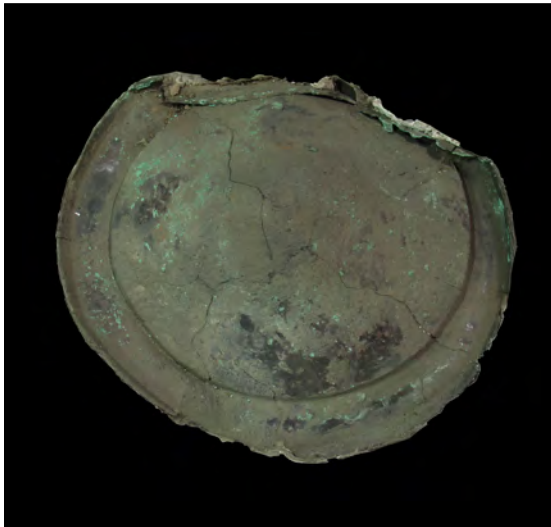
Bul. Kon.: F26b

Ölüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.: 12

ap: 85

Kat. No 17

Envanter No: GPL (GYI) AY.01.70

Malzemesi: Tun

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

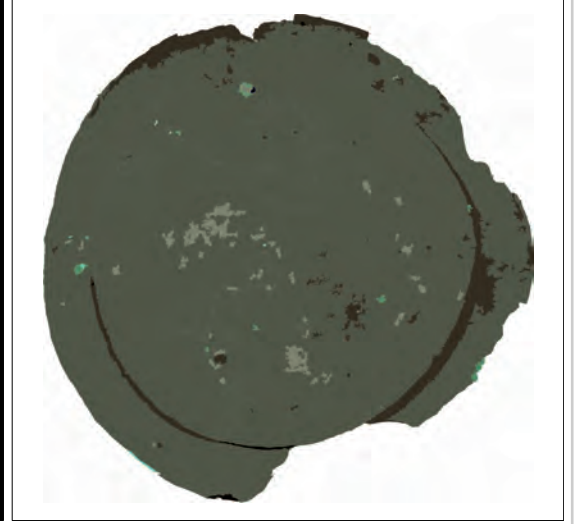
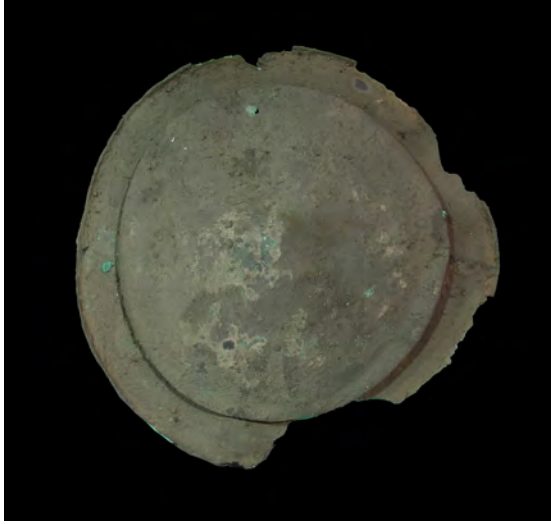
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.:

Gen. 87

Yük.

Çap

Kat. No: 18

Envanter No: IRJ / AY.119.04

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kalkan

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: F25a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.: 37.2

Yük.:

Çap:

Kat. No: 19

Envanter No: HHV /AY.128.02

Eserin Adı: Kalkan - Umbo

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

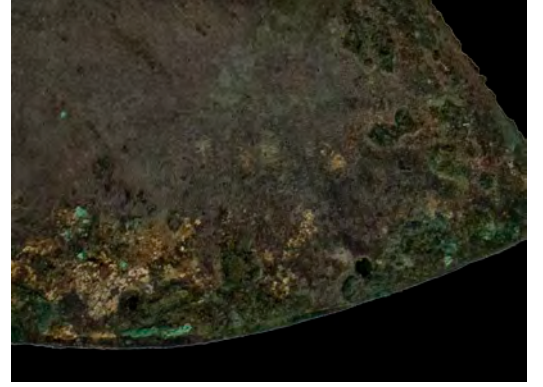
Ölçüleri: Uz.: Gen.

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: E27c

Yük. 8.4 Çap 10.7

Kat. No: 20

Envanter No: BHE / AY.62.93

Eserin Adı: Miğfer

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

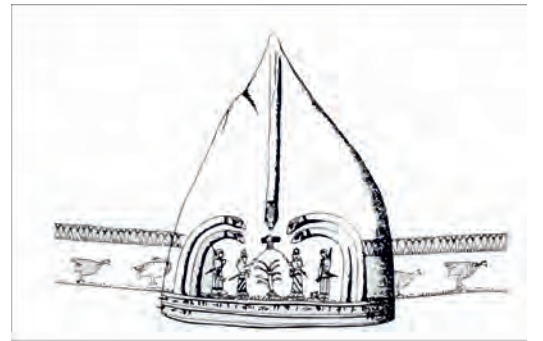
Ölçüleri: Uz.: Gen.:

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: D24a

Yük.: 31 Çap: 27

Kat. No 21

Envanter No: IFM / AY.36.04

Eserin Adı: Miğfer

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

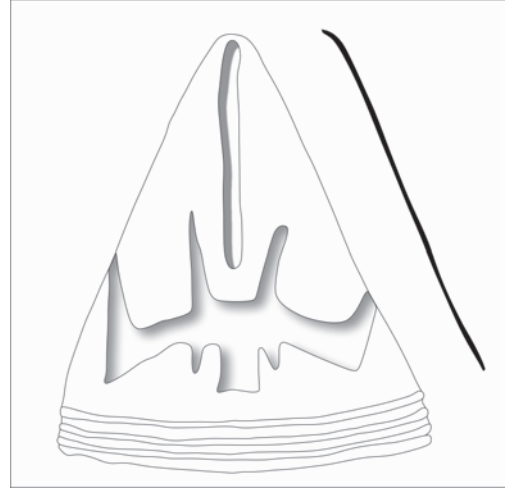
Ölçüleri: Uz.: Gen.

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: F24c

Yük. 23.5 Çap 22

Kat. No: 22

Envanter No:

Eserin Adı:

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

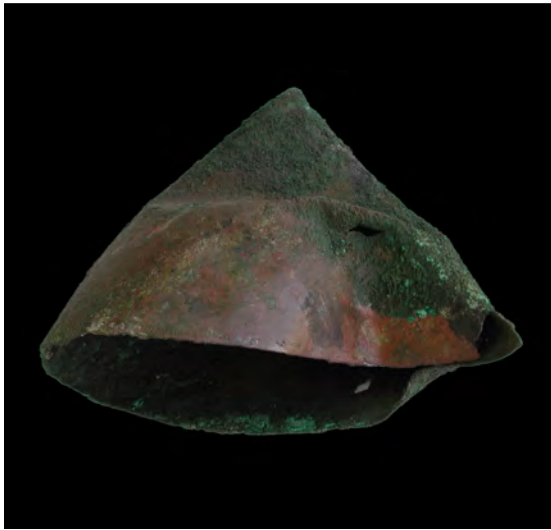
Ölçüleri: Uz.: Gen.:

Malzemesi: Tunç

Dönemi: Urartu

Bul. Kon.: F26d

Yük.: 23 Çap: 30

Kat. No 23

Envanter No: AYN.18.VI.E.403

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

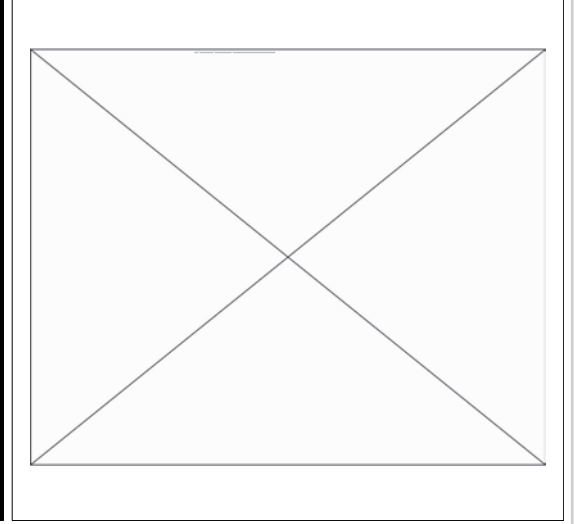
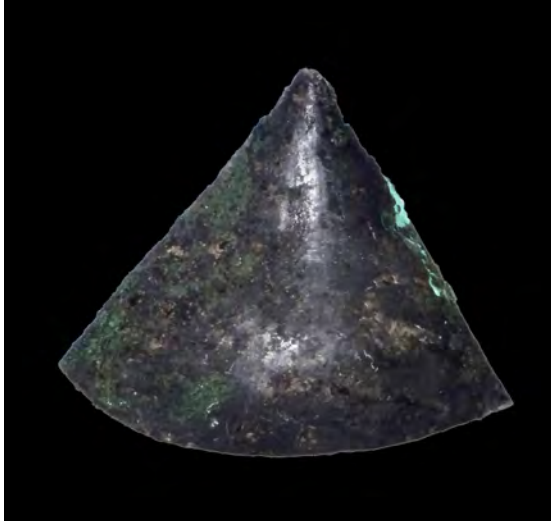
Bul. Kon.:

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük. 21

Çap 25

Kat. No: 24

Envanter No: AYN.18.VI.E440

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

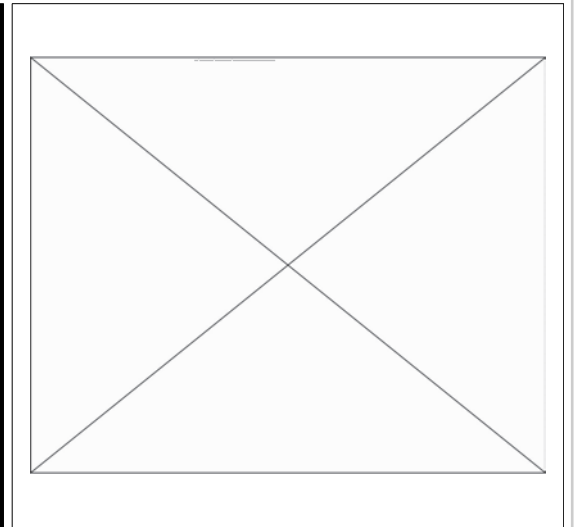
Bul. Kon.:

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 25

Envanter No: AYN.18.VI.E11

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

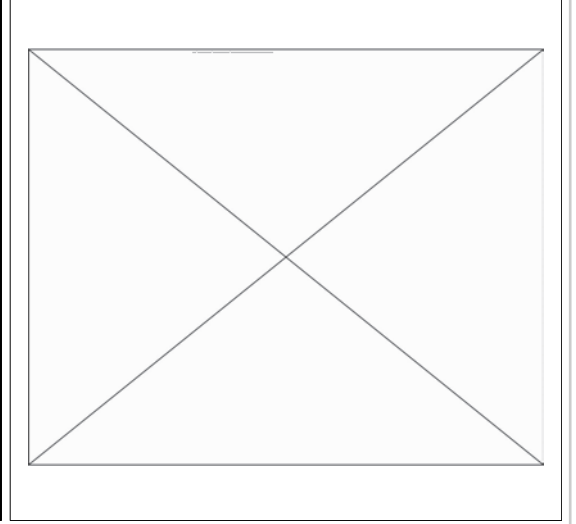
Bul. Kon.:

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

Çap

Kat. No: 26

Envanter No: EIL / AY.124.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

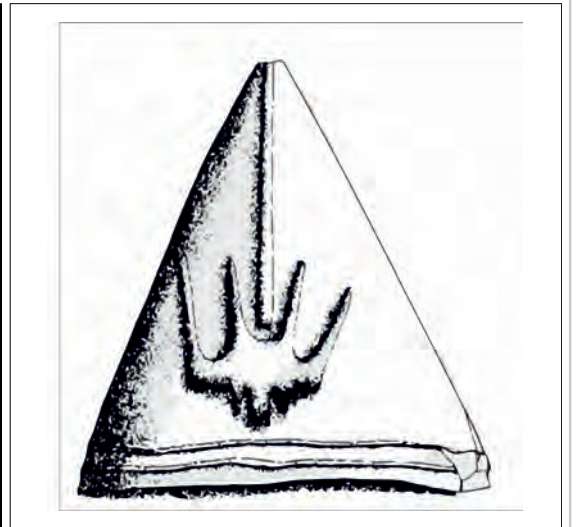
Bul. Kon.: E24d, VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.: 30

Çap: 26

Kat. No 27

Envanter No: EIL / AY.125.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: E24d VII Nolu Payenin

Ölçüleri: Uz.:

Gen. 28

Yük. 18

Çap

Kat. No: 28

Envanter No: HPZ / AY.50.02

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

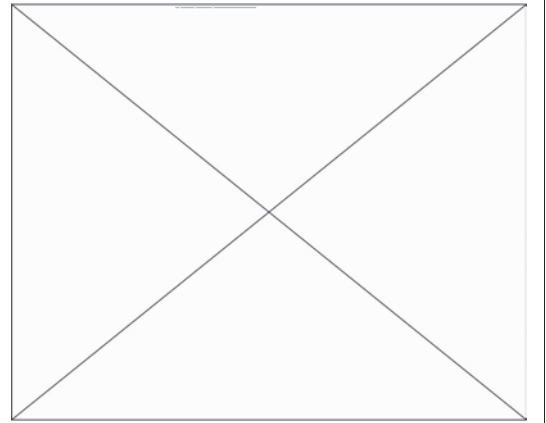
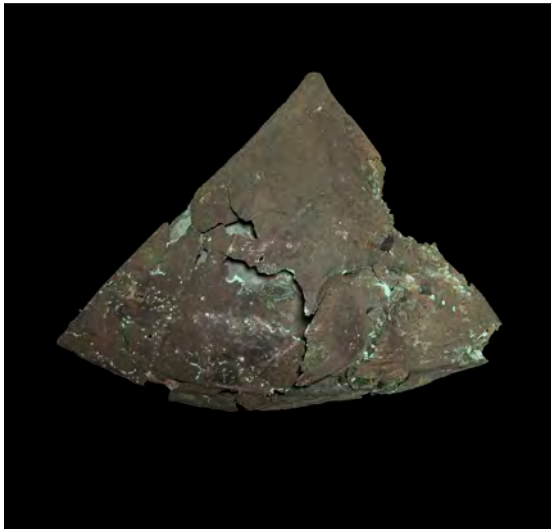
Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 29

Envanter No: GNG / AY.28.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.: 19.5 Gen.

Yük. 12.4 Çap

Kat. No: 30

Envanter No: 13.2.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer

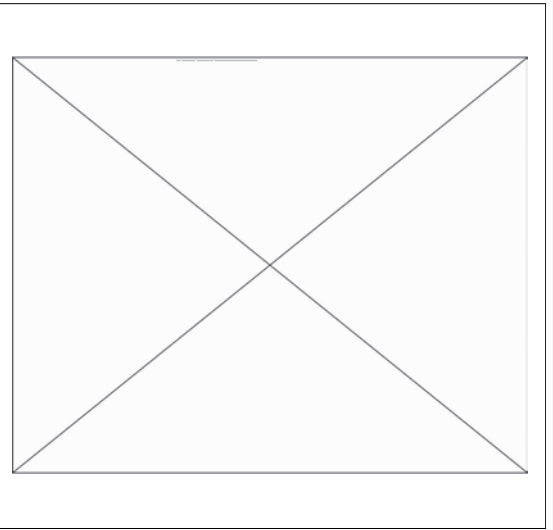
Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.:

Ölçüleri: Uz.: Gen.:

Yük.: Çap:

Kat. No 31

Envanter No: AY.46.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Miğfer - Kulak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

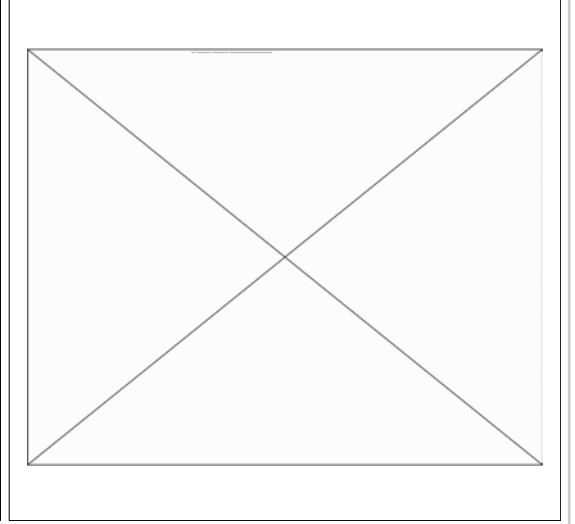
Bul. Kon.: 15 No.lu Mekan içi

Ölçüleri: Uz.: 13.3

Gen. 5.4

Yük.

Çap

Kat. No: 32

Envanter No: AYN.18.VI.E269

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

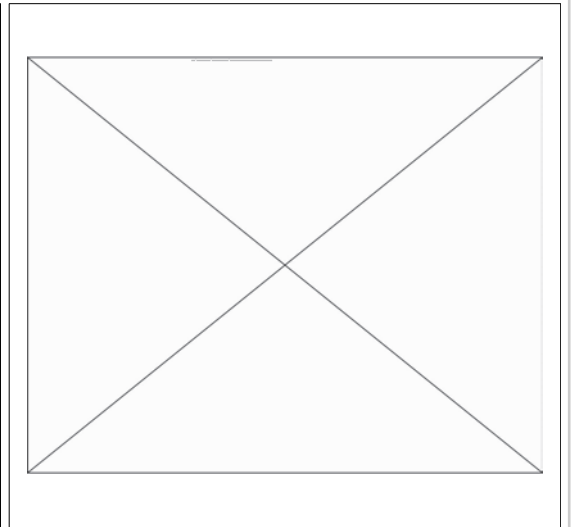
Bul. Kon.:

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 33

Envanter No: DJY / AY.82.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: D27a

Ölçüleri: Uz.: 65

Gen. 9

Yük.

Çap

Kat. No: 34

Envanter No: EHO / AY.120.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

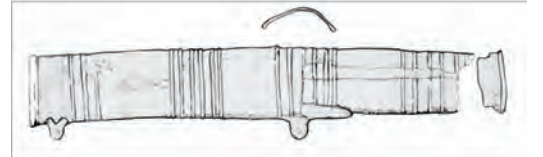
Bul. Kon.: E24c, VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.: 69

Gen.: 9.4

Yük.:

Çap:

Kat. No 35

Envanter No: EHP / AY.118.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: E24c, VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.: 70

Gen. 9.4

Yük.

Çap

Kat. No: 36

Envanter No: EHS / AY.122.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

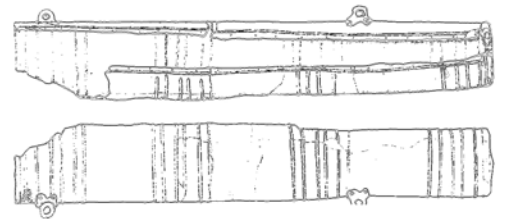
Bul. Kon.: E24a VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.: 70.3

Gen.: 10.6

Yük.:

Çap:

Kat. No 37

Envanter No: EIH / AY.124.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: E24a, VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.: 62

Gen. 10.4

Yük.

Çap

Kat. No: 38

Envanter No: EII / AY.122.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

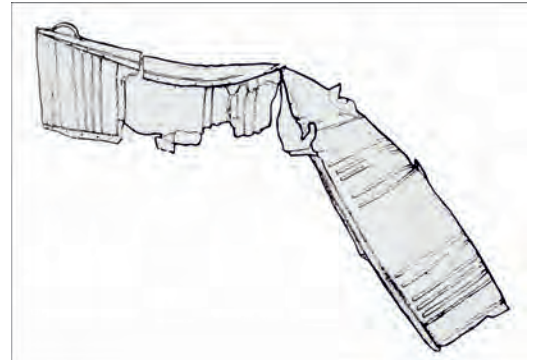
Bul. Kon.: 24a, VII nolu payenin

Ölçüleri: Uz.: 69

Gen.: 12

Yük.:

Çap:

Kat. No 39

Envanter No: FHV / AY.100.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

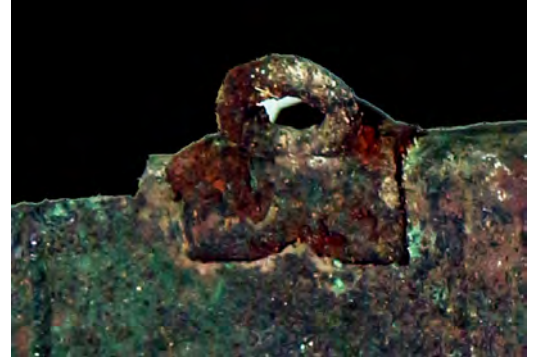
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 97.2

Gen. 7.4

Yük.

Çap

Kat. No: 40

Envanter No: FKH / AY.126.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

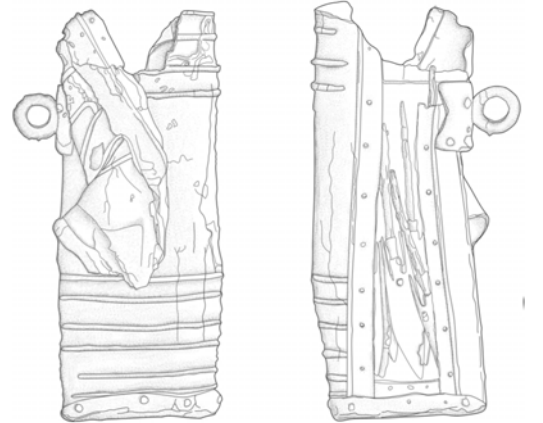
Bul. Kon.: G 24c

Ölçüleri: Uz.: 23.9

Gen.: 9.5

Yük.:

Çap:

Kat. No 41

Envanter No: FKJ / AY.176.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 18.5

Gen. 11.3

Yük.

Çap

Kat. No: 42

Envanter No: GKU / AY.08.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 7

Gen.: 8.5

Yük.:

Çap:

Kat. No 43

Envanter No: GVI / AY.78.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

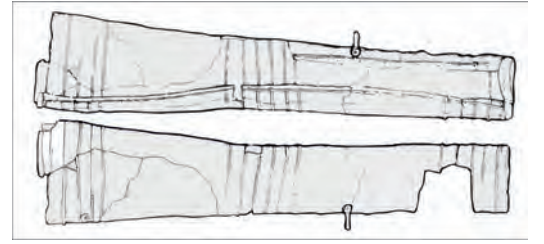
Bul. Kon.: F26b

Ölçüleri: Uz.: 60.2

Gen. 12.4

Yük.

Çap

Kat. No: 44

Envanter No: GVT / AY.119.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

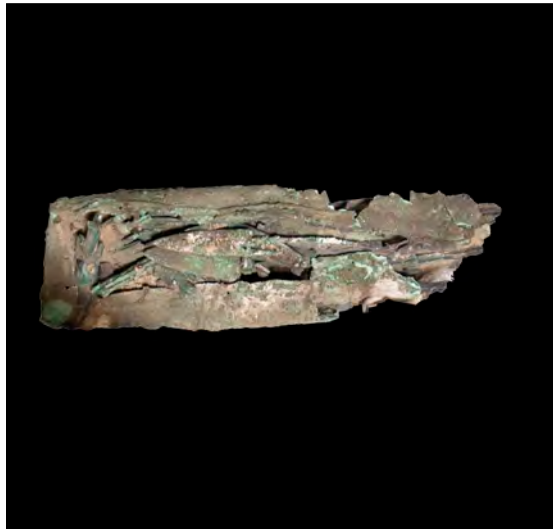
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.: 32

Gen.: 10

Yük.:

Çap:

Kat. No 45

Envanter No: HSL / AY.79.02

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

Bul. Kon.: F24c 7 nolu mekan içi

Ölçüleri: Uz.: 49

Gen. 11.2

Yük.

Çap

Kat. No: 46

Envanter No: HTI / AY.77.02

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

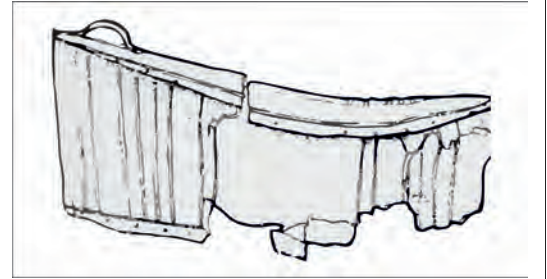
Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.: 30

Gen.: 10.4

Yük.:

Çap:

Kat. No 47

Envanter No: IFC / AY.18.04

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

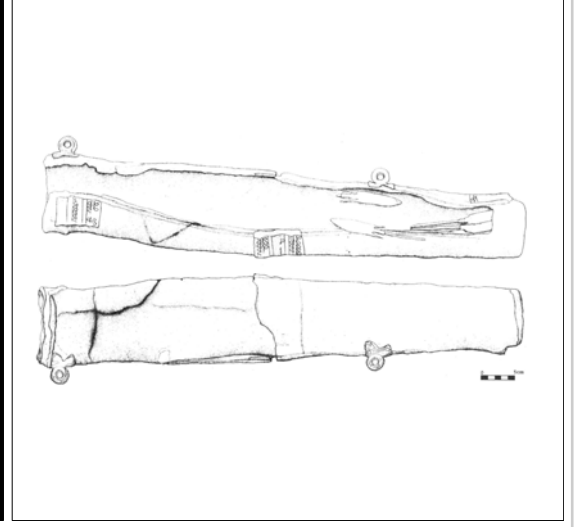
Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.: 68.5

Gen. 13

Yük.

Çap

Kat. No: 48

Envanter No: GHD / AY.125.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 63.5

Gen.: 9.4

Yük.:

Çap:

Kat. No 49

Envanter No: GRU / AY.101.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.: 29.3

Gen. 6.5

Yük.

ap

Kat. No: 50

Envanter No: GYE / AY.100.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: F27a

Ölçüleri: Uz.: 17.1

Gen.: 8.3

Yük.:

ap:

Kat. No 51

Envanter No: LAH/AY.71.08

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Sadak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

Bul. Kon.: E21c

Ölçüleri: Uz.: 63.6

Gen. 9.1

Yük.

ap

Kat. No: 52

Envanter No: NIF / AY.31.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kemer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

Bul. Kon.: C32a

Ölçüleri: Uz.: 90.7

Gen.: 8.3

Yük.:

ap:

Kat. No 53

Envanter No: KKR / AY.31.06

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kemer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Güney Tepe

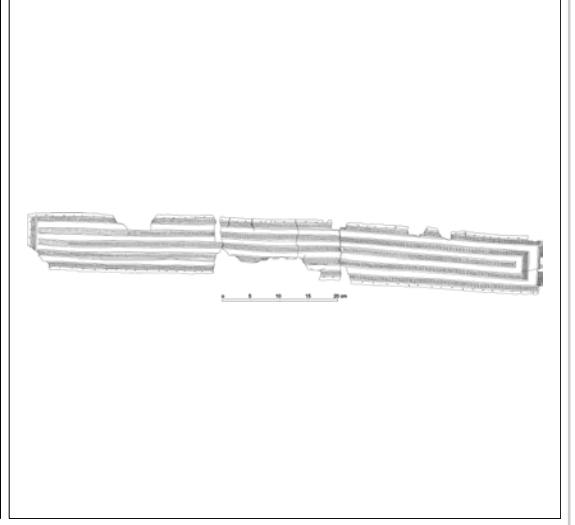
Bul. Kon.: Mezar

Ölçüleri: Uz.: 89

Gen. 10.1

Yük.

Çap

Kat. No: 54

Envanter No: LHS

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kemer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

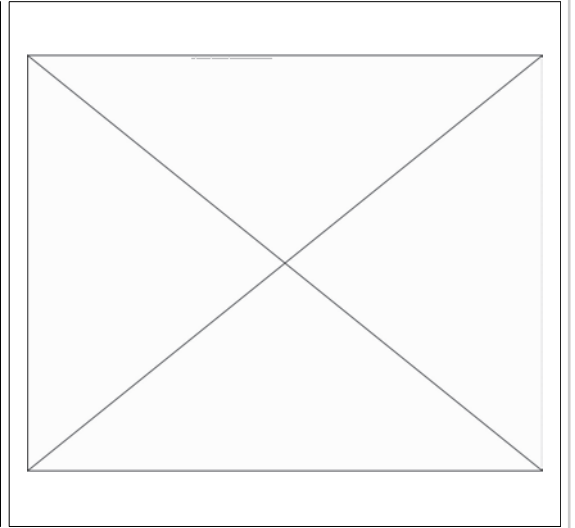
Bul. Kon.: E21b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 55

Envanter No: LIF

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kemer

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

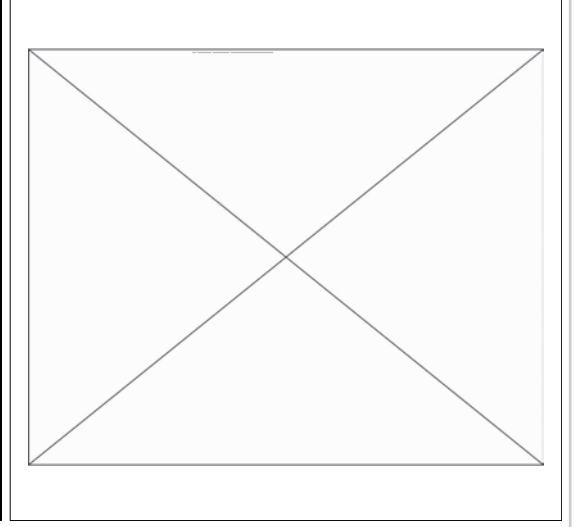
Bul. Kon.: E21b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No: 56

Envanter No: MDI/AY.53.08

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Yivli Kap

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Batı Depo Odaları

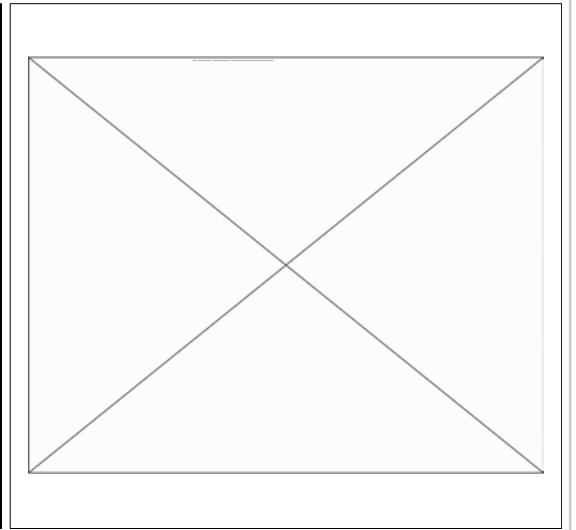
Bul. Kon.: I14

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.: 22.3

Çap: 49

Kat. No: 57

Envanter No: MMF/AY.11.09

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Çanak

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Batı Depo Odaları

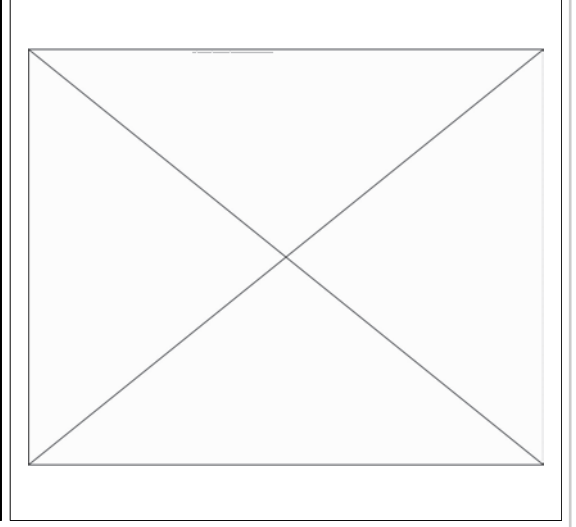
Bul. Kon.: J14c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük. 22.3

Çap 50

Kat. No: 58

Envanter No: AY.03.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kase

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

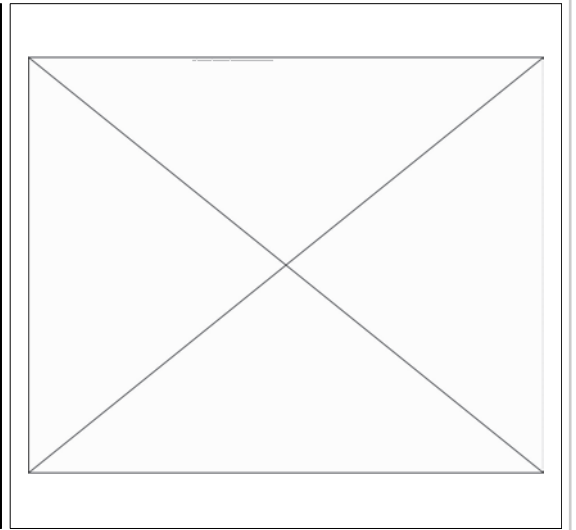
Bul. Kon.: C32a

Ölçüleri: Uz.:

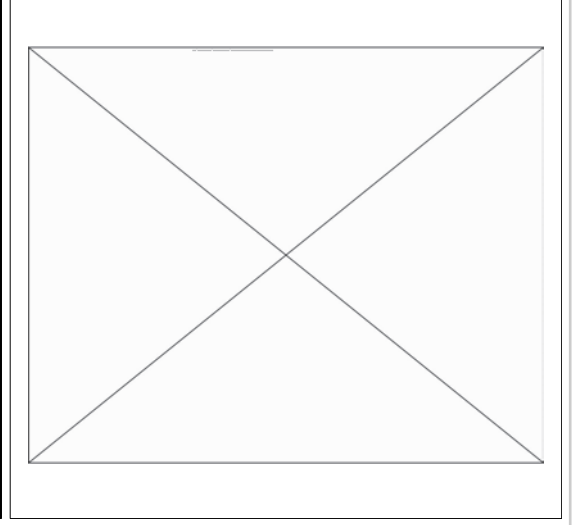
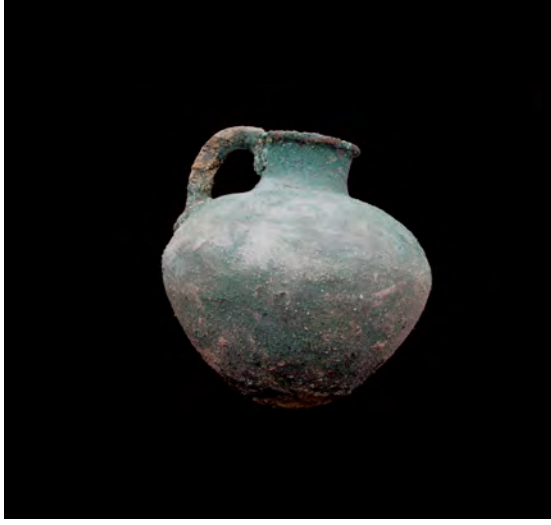
Gen.:

Yük. 3.5

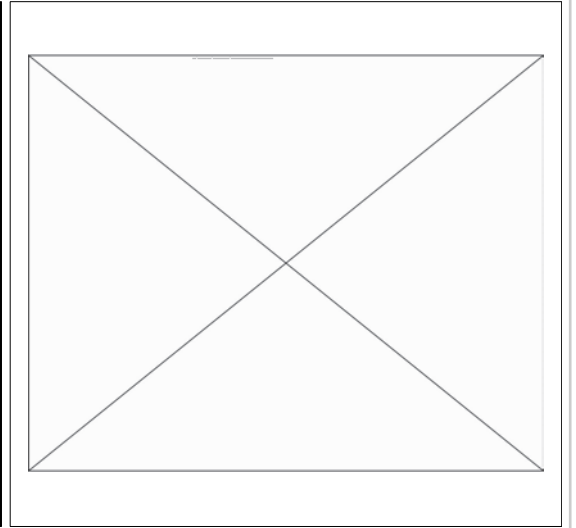
Çap: 13.8

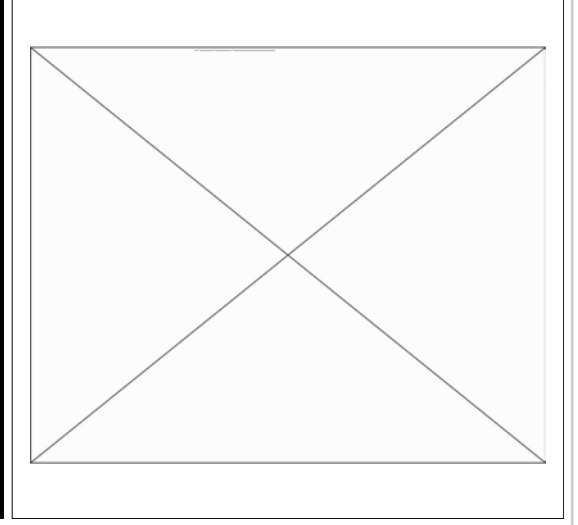
Kat. No: 59

Envanter No: KUD/ AY.01.07**Malzemesi:** Tunç**Eserin Adı:** Yonca Ağızlı Testi**Dönemi:** Urartu**Buluntu Yeri:** Evsel Mekanlar**Bul. Kon.:** E22a**Ölçüleri:** Uz.:**Gen.** 33**Yük.** 32.6**ap** 12

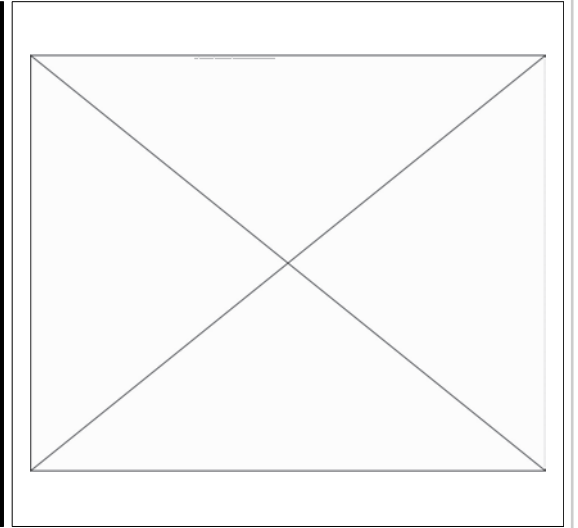
Kat. No: 60

Envanter No: AY.44.11**Malzemesi:** Tunç + Demir**Eserin Adı:** Kazan**Dönemi:** Urartu**Buluntu Yeri:** Evsel Mekanlar**Bul. Kon.:** F22c**Ölçüleri:** Uz.:**Gen.:** 57**Yük.:** 33**ap:** 40

Kat. No 61

Envanter No: IAU**Malzemesi:** Tunç**Eserin Adı:** Kazan**Dönemi:** Urartu**Buluntu Yeri:** Tapınak Depoları**Bul. Kon.:** F24c 7 nolu mekan içi**Ölçüleri:** Uz.:**Gen.****Yük.** 43**Çap** 150

Kat. No: 62

Envanter No: CFJ/AY.46.95**Malzemesi:** Tunç**Eserin Adı:** Kazan**Dönemi:** Urartu**Buluntu Yeri:** Batı Depo Odaları**Bul. Kon.:** K16a**Ölçüleri:** Uz.: 110**Gen.:** 84**Yük.:** 55**Çap:**

Kat. No 63

Envanter No: LRF/AY.48.08

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kandil

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

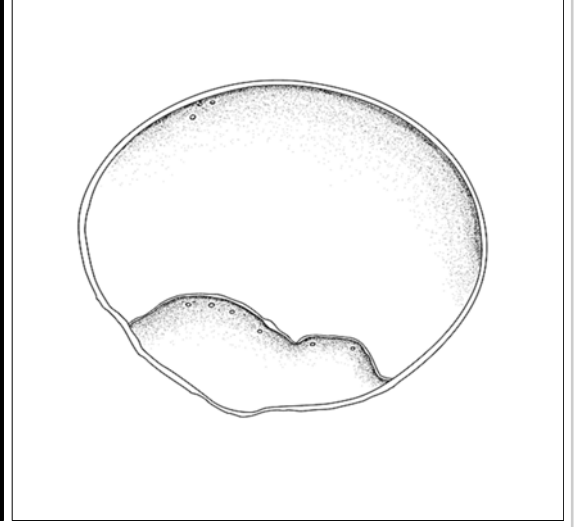
Bul. Kon.: E22b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük. 5.6

Çap 23.1

Kat. No: 64

Envanter No: AY.45.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kandil

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

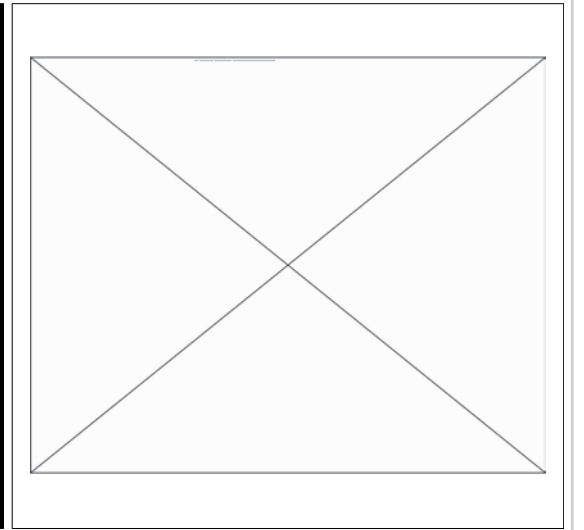
Bul. Kon.: F22c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.: 5.4

Çap: 23.2

Kat. No 65

Envanter No: DDG/AYA.83.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Rozetli Plaka

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

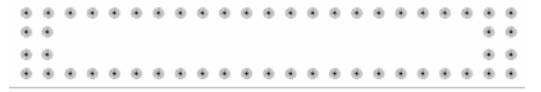
Bul. Kon.: E26a

Ölçüleri: Uz.: 170

Gen. 24.8

Yük.

Çap

Kat. No: 66

Envanter No: FPT / AY.48.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Plaka

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 101

Gen.: 22.1

Yük.:

Çap:

Kat. No 67

Envanter No: GJE+FAU+FNJ+FSP

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Plaka

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

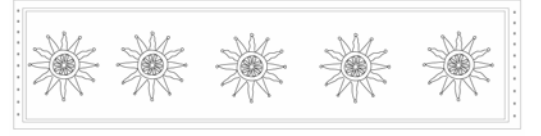
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 98

Gen. 22.1

Yük.

ap

Kat. No: 68

Envanter No: AY.99.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Levha

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

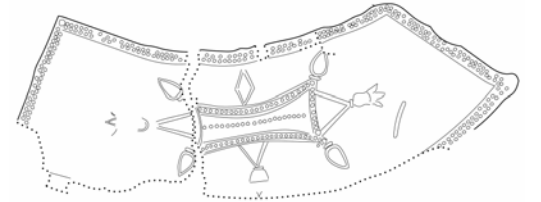
Bul. Kon.: F27a

Ölçüleri: Uz.: 40

Gen.: 12.5

Yük.:

ap:

Kat. No 69

Envanter No: AY.103.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Levha

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

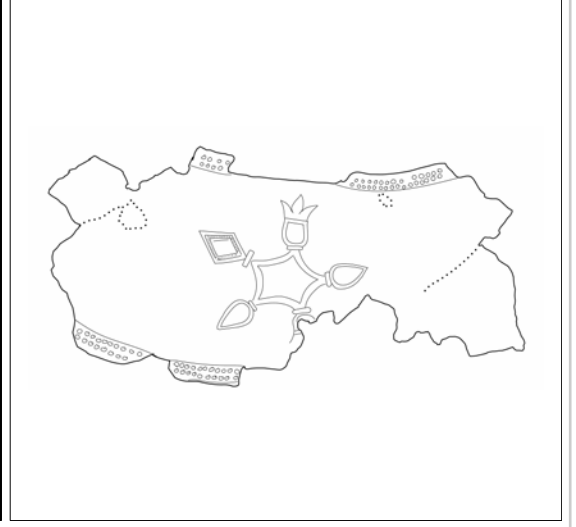
Bul. Kon.: F27a

Ölçüleri: Uz.: 26.2

Gen. 12.5

Yük.

ap

Kat. No: 70

Envanter No: AYA.39.97

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: D26d

Ölçüleri: Uz.: 42.2

Gen.: 7.9

Yük.:

ap: 4.3

Kat. No 71

Envanter No: AYA.40.97

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: D26d

Ölçüleri: Uz.: 32.7

Gen. 8.1

Yük.

ap 5.8

Kat. No: 72

Envanter No: AYA.38.97

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: D26d

Ölçüleri: Uz.: 34.3

Gen.: 8

Yük.:

ap: 6.1

Kat. No 73

Envanter No: AYA.37.97

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

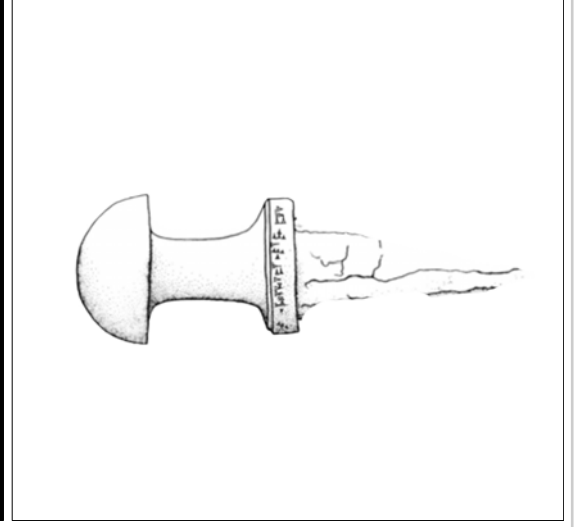
Bul. Kon.: D26d

Ölçüleri: Uz.: 24.3

Gen. 8.3

Yük.

ap 5.8

Kat. No: 74

Envanter No: AY.49.00

Malzemesi: Tunç + Demir

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 11

Gen.: 7

Yük.:

ap: 5.7

Kat. No 75

Envanter No: AY.52.94

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Batı Depo Odaları

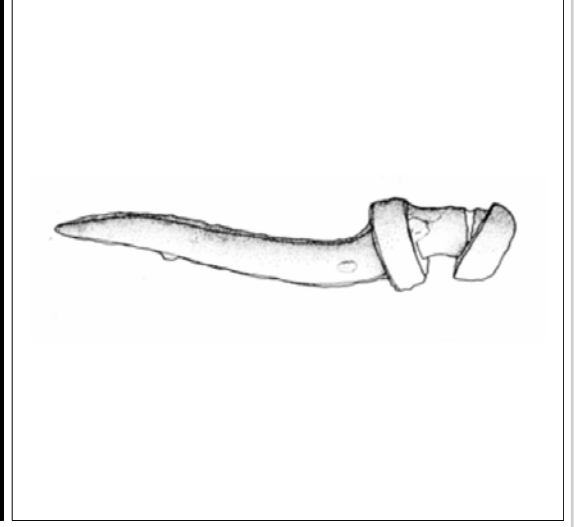
Bul. Kon.: J15

Ölçüleri: Uz.: 20.7

Gen. 4.1

Yük.

ap 3.9

Kat. No: 76

Envanter No: AY.3.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

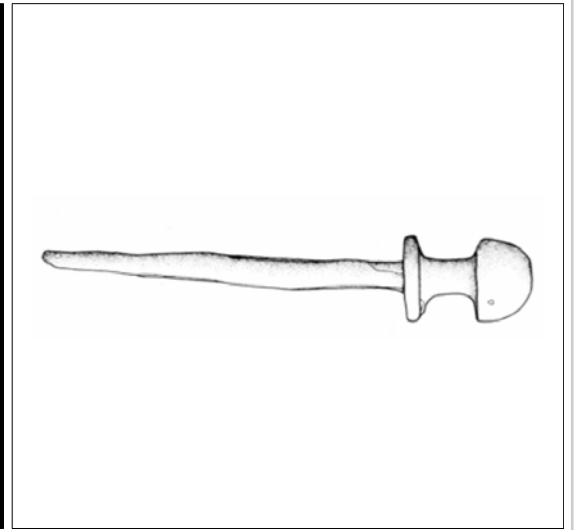
Bul. Kon.: D25a

Ölçüleri: Uz.: 15.1

Gen.: 3.2

Yük.:

ap:

Kat. No 77

Envanter No: AY.2.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: ivi

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

Bul. Kon.: C27b

Ölçüleri: Uz.: 16.5

Gen. 3.6

Yük.

ap

Kat. No: 78

Envanter No: AYN.14.VI.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

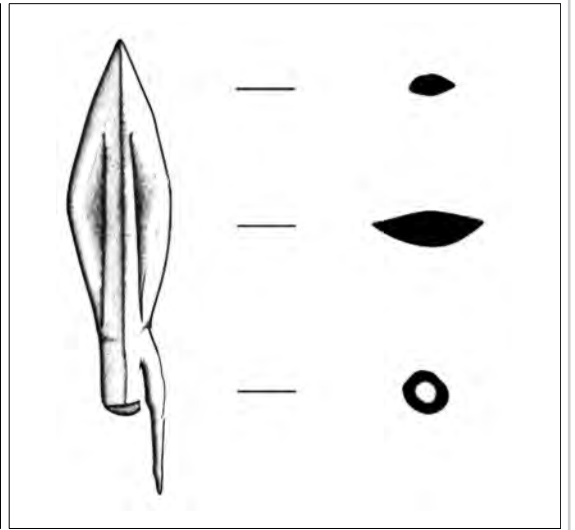
Bul. Kon.: D23b

Ölçüleri: Uz.: 5.5

Gen.: 1.5

Yük.:

ap:

Kat. No 79

Envanter No: AYN.14.VI.157

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

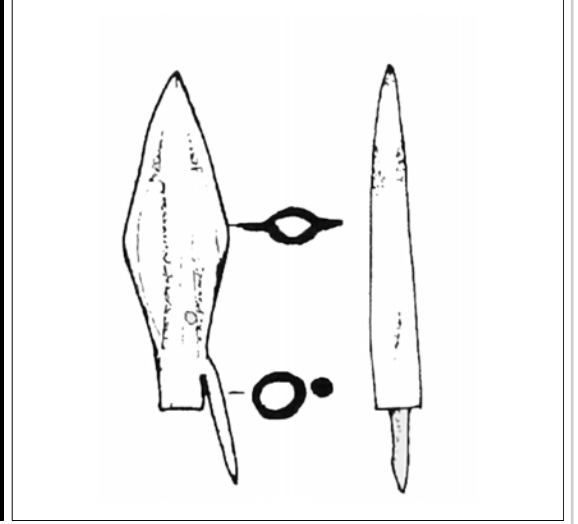
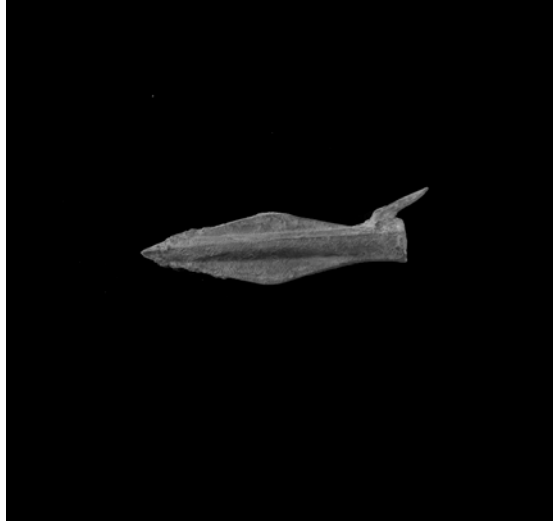
Bul. Kon.: C27c

Ölüleri: Uz.: 4.4

Gen. 1.3

Yük.

ap

Kat. No: 80

Envanter No: AY.40.94

Malzemesi: Tun

Eserin Adı: OK Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

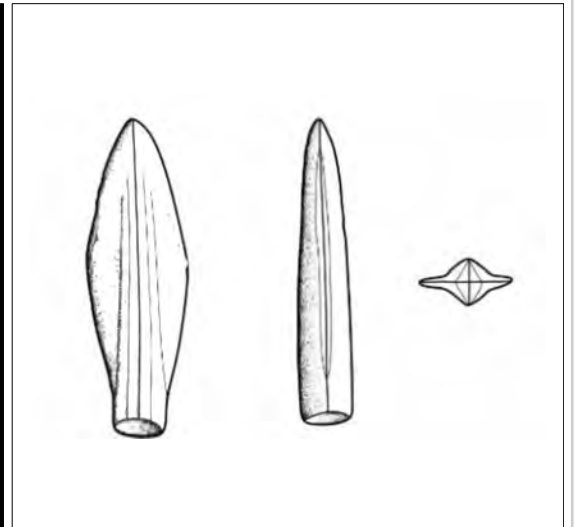
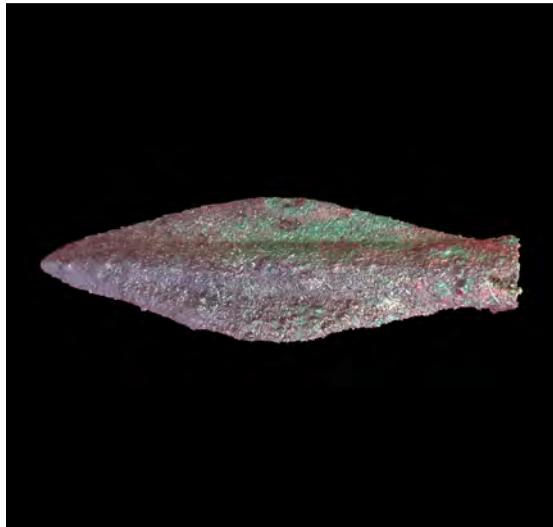
Bul. Kon.: C25d

Ölçüleri: Uz.: 4.4

Gen.: 1.4

Yük.:

ap:

Kat. No 81

Envanter No: AY.39.94

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

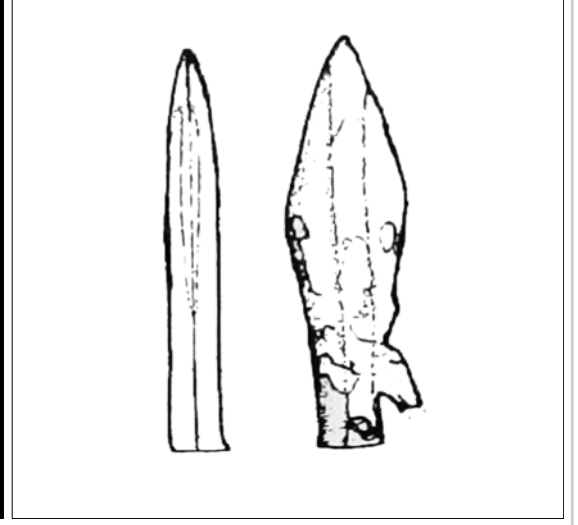
Bul. Kon.: C25d

Ölçüleri: Uz.: 4.7

Gen. 1.3

Yük.

Çap

Kat. No: 82

Envanter No: AY.114.04

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

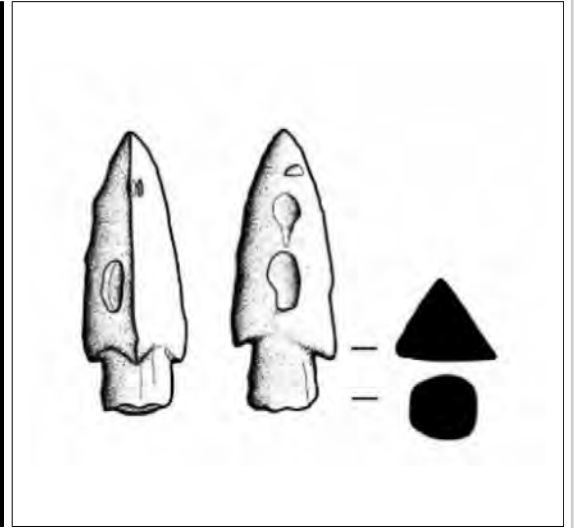
Bul. Kon.: F24c

Ölçüleri: Uz.: 3.1

Gen.: 1.2

Yük.:

Çap:

Kat. No 83

Envanter No: AY.15.09

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

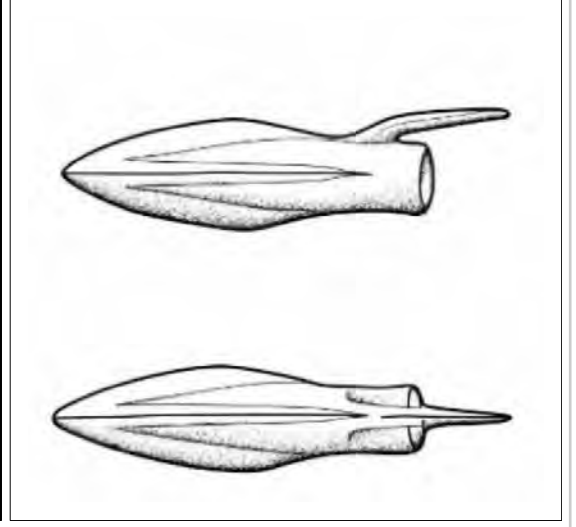
Bul. Kon.: F22d

Ölçüleri: Uz.: 4.5

Gen. 1.4

Yük.

ap

Kat. No: 84

Envanter No: AY.45.07

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

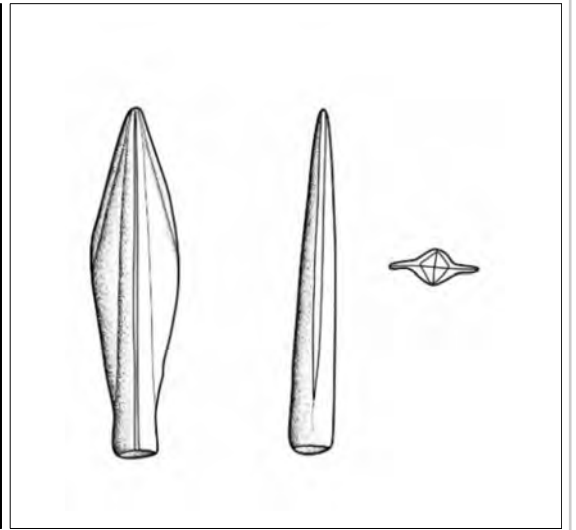
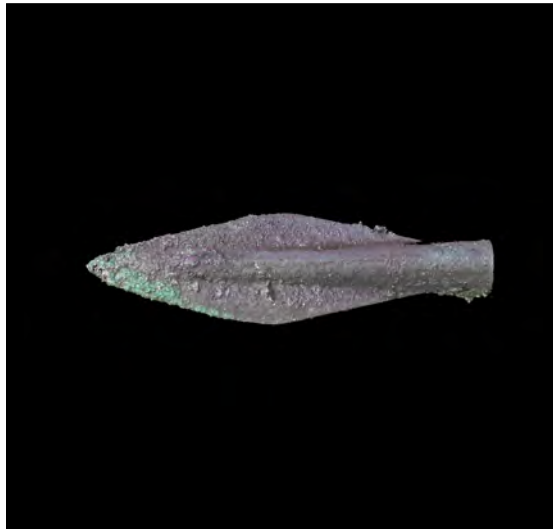
Bul. Kon.: E22b

Ölçüleri: Uz.: 4.7

Gen.: 1.4

Yük.:

ap:

Kat. No 85

Envanter No: AY.41.07

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

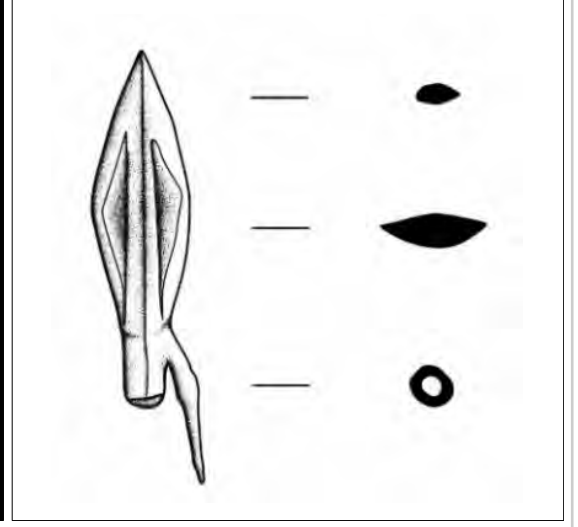
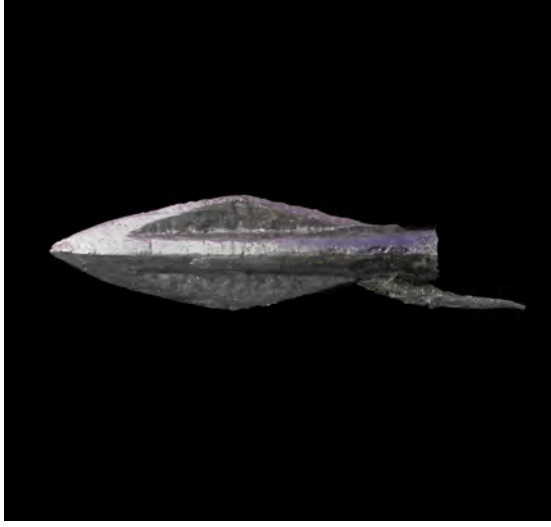
Bul. Kon.: E22b

Ölçüleri: Uz.: 5.2

Gen. 1.4

Yük.

Çap

Kat. No: 86

Envanter No: AY.25.11

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Payeli Salon

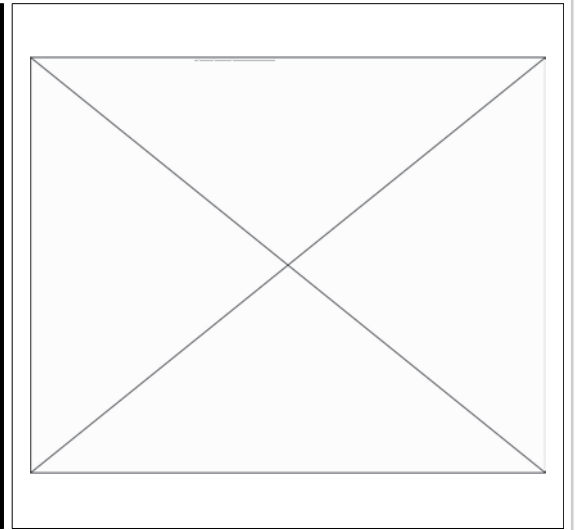
Bul. Kon.: C31a

Ölçüleri: Uz.: 5.1

Gen.: 1.6

Yük.:

Çap:

Kat. No 87

Envanter No: AYN.15.XVI.13

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Batı Sur

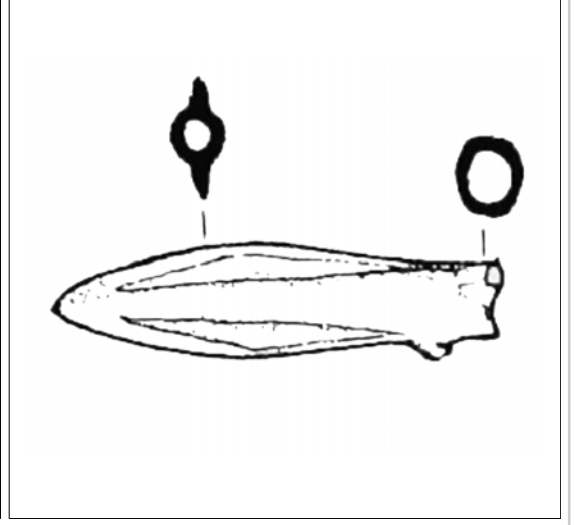
Bul. Kon.: Sur Önü

Ölçüleri: Uz.: 4.2

Gen. 1.4

Yük.

Çap

Kat. No: 88

Envanter No: AY.103.90

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Güney Sur

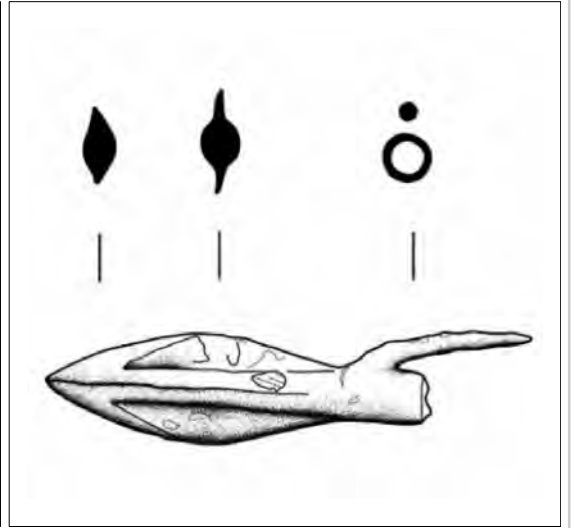
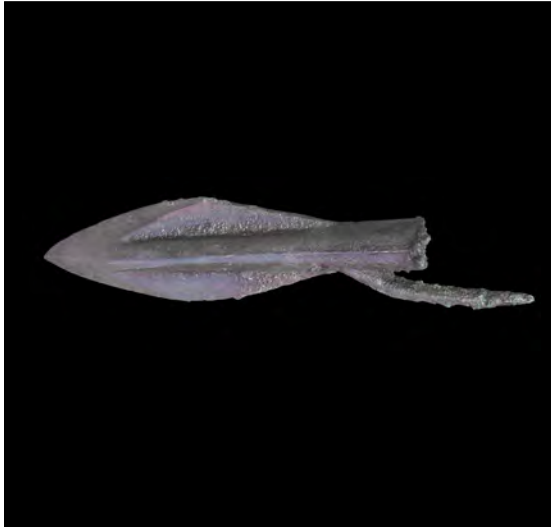
Bul. Kon.: Duvar Önü

Ölçüleri: Uz.: 6

Gen.: 1.5

Yük.:

Çap:

Kat. No 89

Envanter No: AY.04.09

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Dış Kent

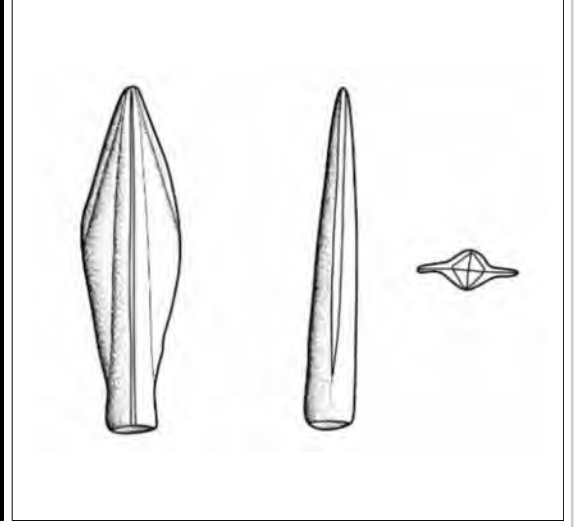
Bul. Kon.: Güney Tepe

Ölçüleri: Uz.: 4.9

Gen. 1.3

Yük.

ap

Kat. No: 90

Envanter No: AY.03.09

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Dış Kent

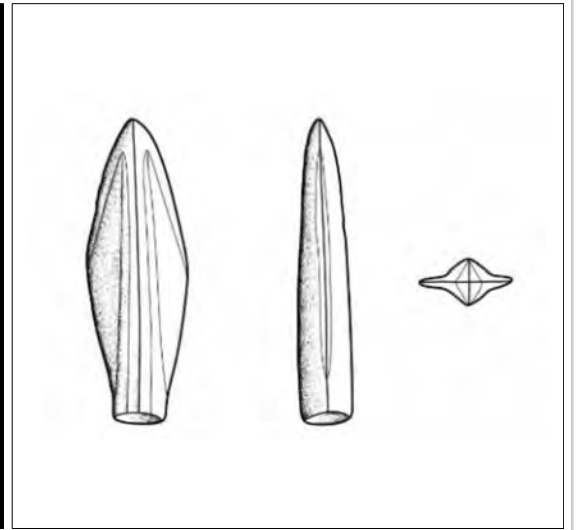
Bul. Kon.: Güney Tepe

Ölçüleri: Uz.: 4.2

Gen.: 1.5

Yük.:

ap:

Kat. No 91

Envanter No: AY.80.99

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

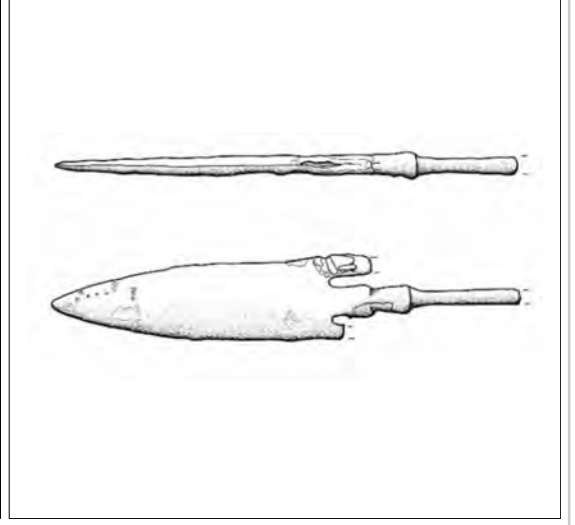
Bul. Kon.: G 25a

Ölçüleri: Uz.: 12.1

Gen. 2.1

Yük.

Çap

Kat. No: 92

Envanter No: AY.77.99

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

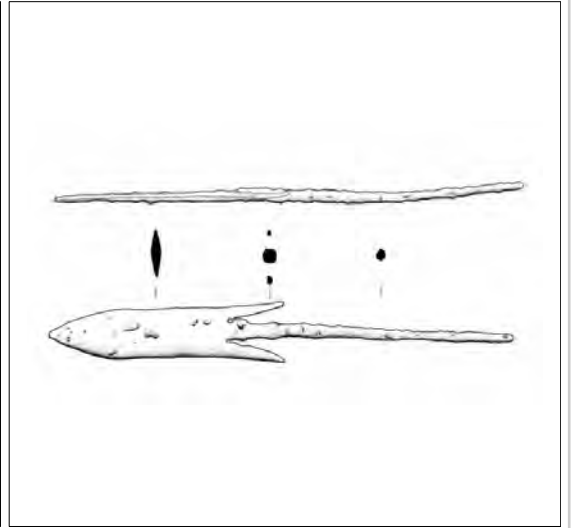
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 17.3

Gen.: 2.1

Yük.:

Çap:

Kat. No 93

Envanter No: AY.118.01

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

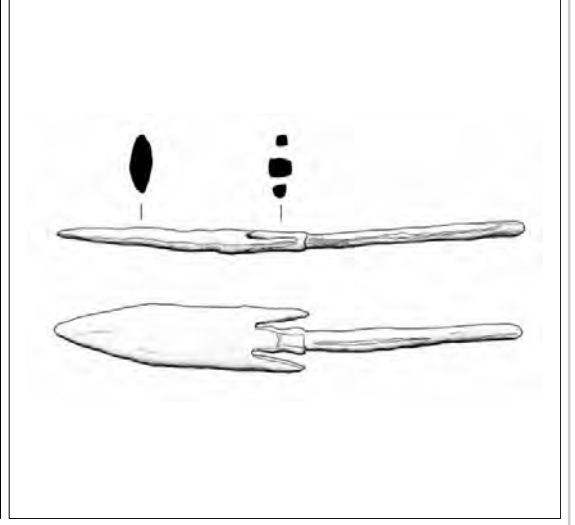
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.: 16.7

Gen. 2.1

Yük.

Çap

Kat. No: 94

Envanter No: AY.116.04

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Payeli Salon

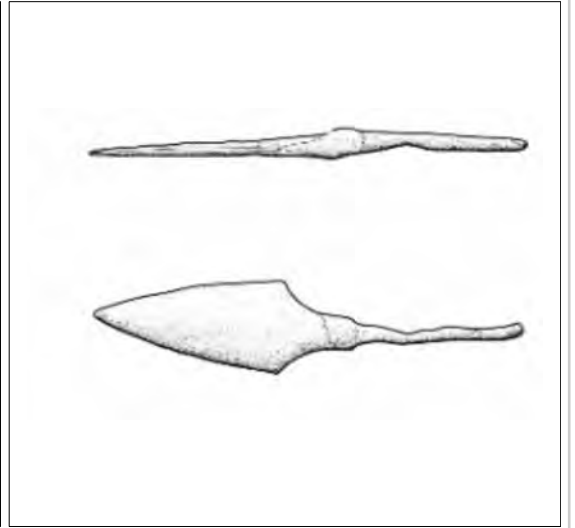
Bul. Kon.: A28a

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 95

Envanter No: AY.02.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

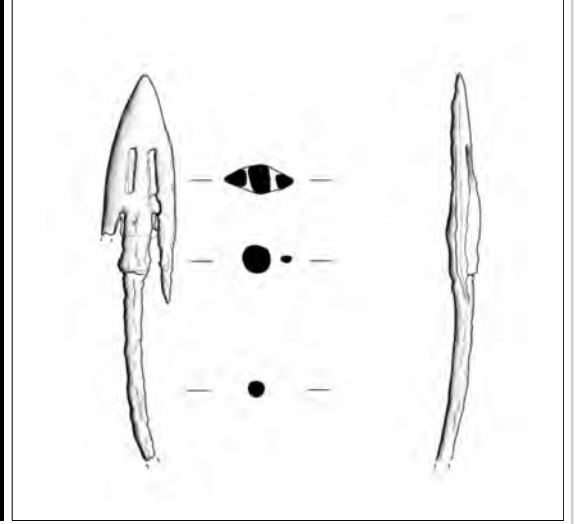
Bul. Kon.: G 24d

Ölçüleri: Uz.: 12.3

Gen. 2.3

Yük.

ap

Kat. No: 96

Envanter No: AY.22.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Ok Ucu

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

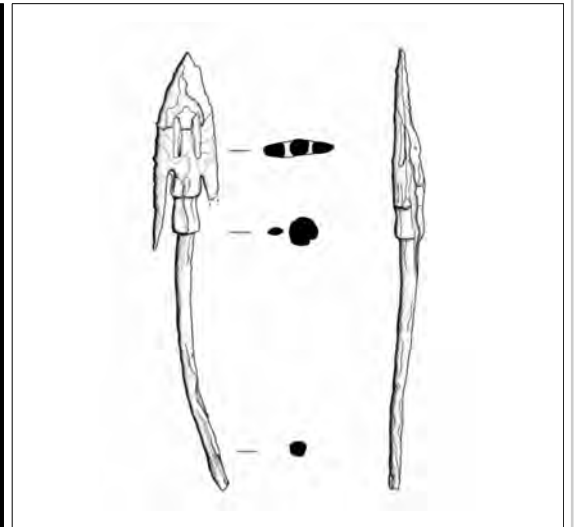
Bul. Kon.: G24c

Ölçüleri: Uz.: 13.6

Gen.: 1.9

Yük.:

ap:

Kat. No 97

Envanter No: AAB 2007

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

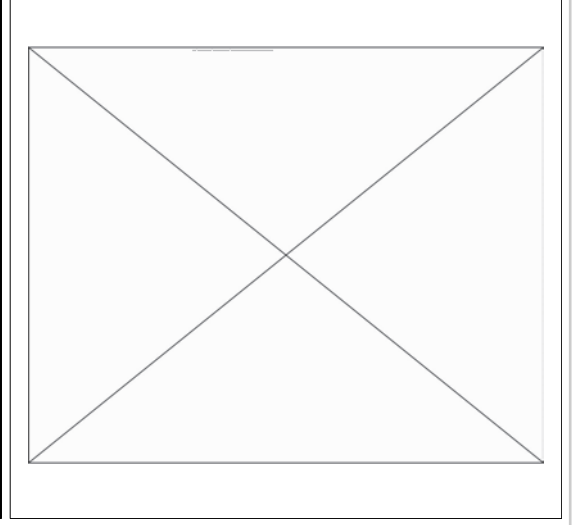
Bul. Kon.: E21b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.

Yük.

ap

Kat. No: 98

Envanter No: MEH/AY.52.08

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

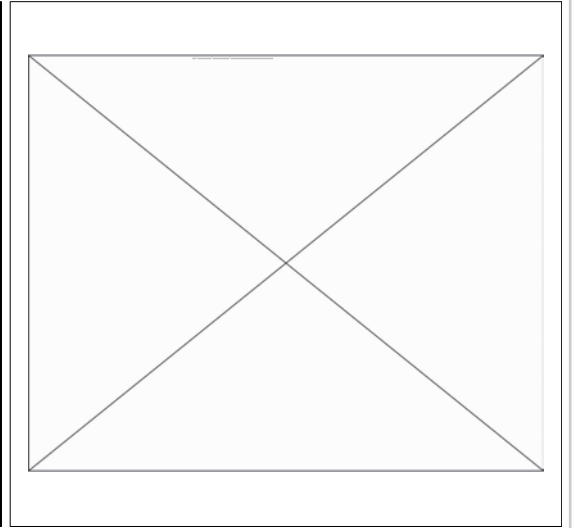
Bul. Kon.: E21a

Ölçüleri: Uz.: 1.7

Gen.: 2.7

Yük.:

ap:

Kat. No 99

Envanter No: JLN 2005

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

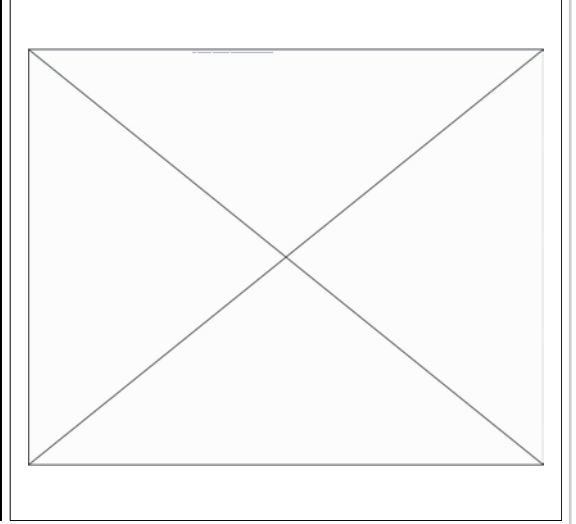
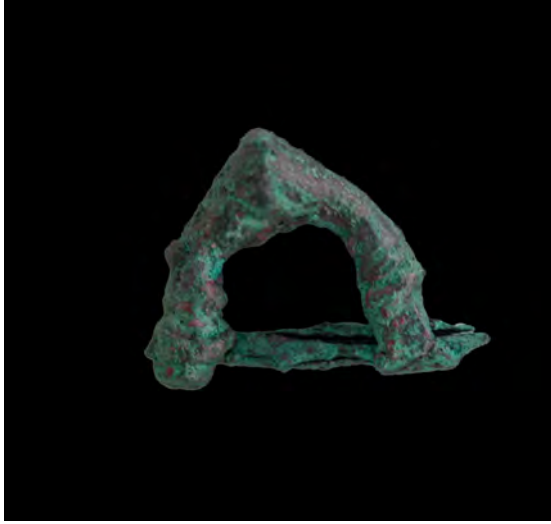
Bul. Kon.: E22c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No: 100

Envanter No: AYN.15.XV.29

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Kuzey Sur

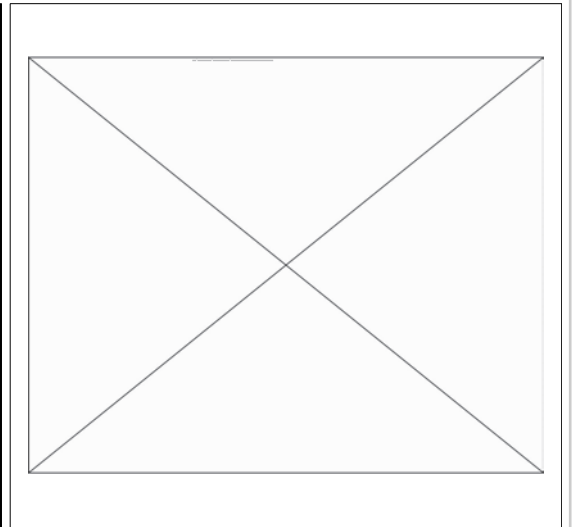
Bul. Kon.: A18c

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 101

Envanter No: LHR/AY.49.07

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

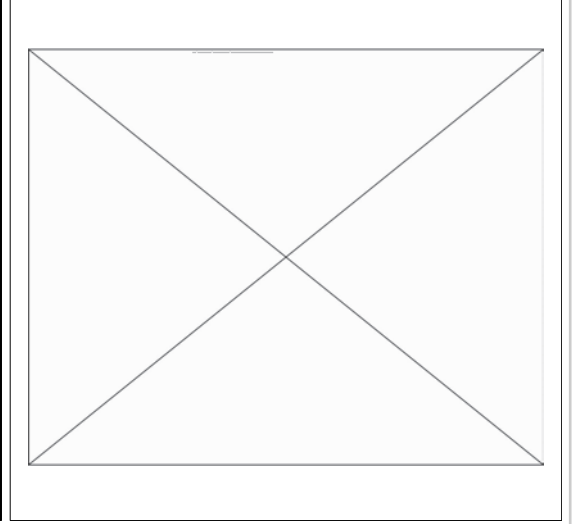
Bul. Kon.: E21b

Ölçüleri: Uz.: 2

Gen. 2.7

Yük.

ap

Kat. No: 102

Envanter No: AAB 2007

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

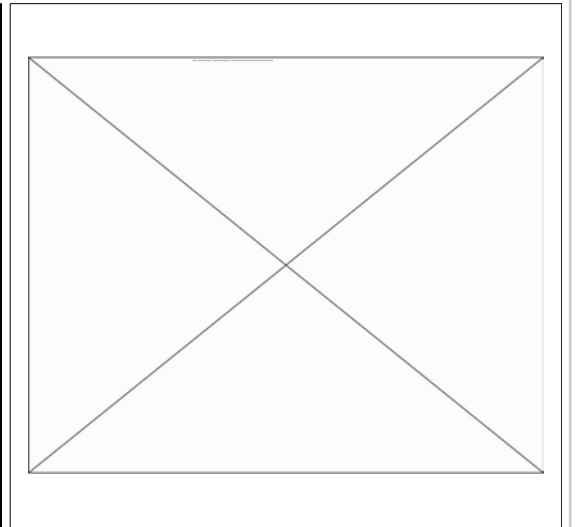
Bul. Kon.: E21b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

ap:

Kat. No 103

Envanter No: NLI 2013

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Güney Sur

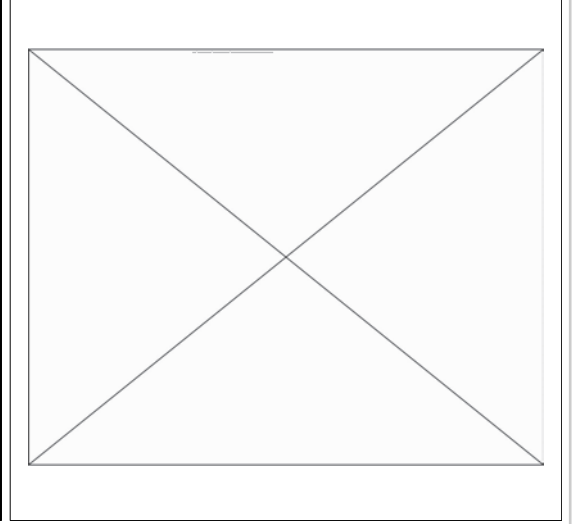
Bul. Kon.: H29d

Ölçüleri: Uz.: 3.7

Gen. 2.6

Yük.

Çap

Kat. No: 104

Envanter No: FTL/AY.123.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Fibula

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Dış Kent

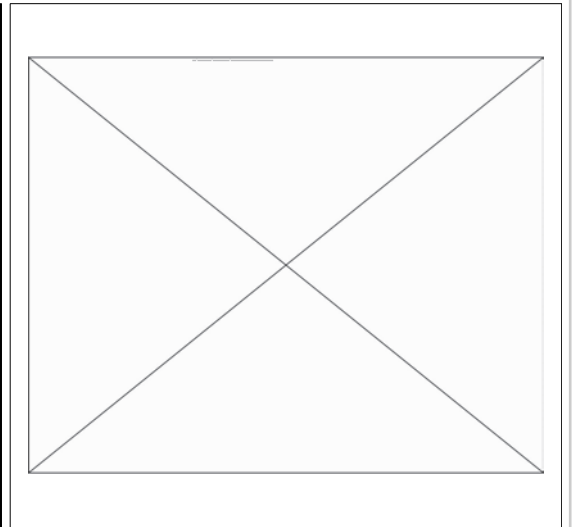
Bul. Kon.: Güney Tepe

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

Çap:

Kat. No 105

Envanter No: AY.35.96

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Mızrak/Şuri

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

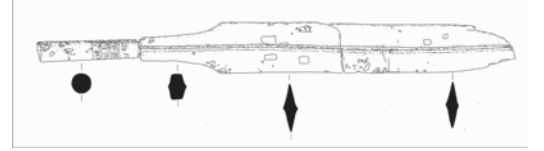
Bul. Kon.: C27a

Ölçüleri: Uz.: 73.8

Gen. 7.9

Yük. 2.2

Çap

Kat. No: 106

Envanter No: AY.42.96/AY.43.96

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: İnşa Diski

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

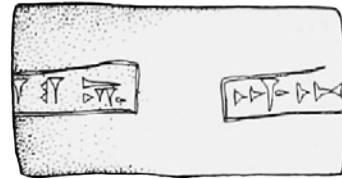
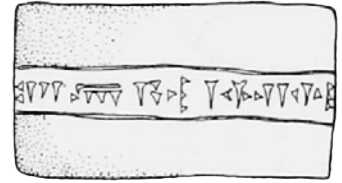
Bul. Kon.: C26b

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.: 4.3

Çap: 7.2

Kat. No 107

Envanter No: AY.09.09

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Meşale Taşıyıcı

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

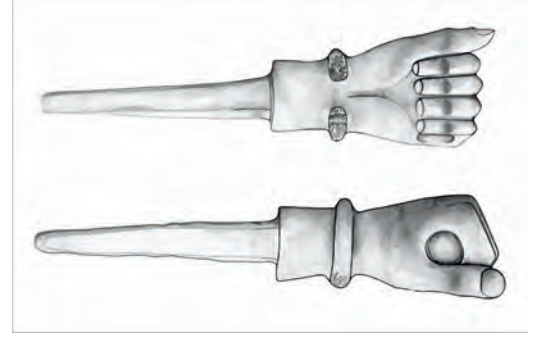
Bul. Kon.: F22a

Ölçüleri: Uz.: 32

Gen. 8

Yük.

Çap

Kat. No: 108

Envanter No: AY.4.97

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Balık

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Doğu Depo Odaları

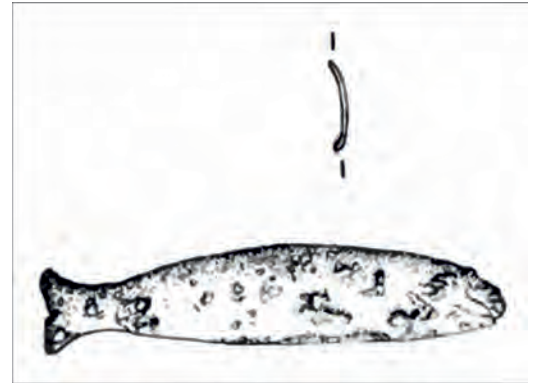
Bul. Kon.: YY30d

Ölçüleri: Uz.: 4.4

Gen.: 0.9

Yük.:

Çap:

Kat. No 109

Envanter No: NLM/

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Madalyon

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Güney Sur

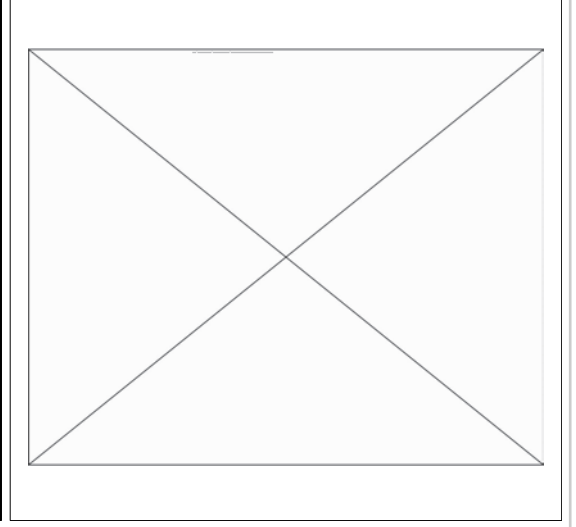
Bul. Kon.: G29a

Ölçüleri: Uz.: 3.3

Gen. 3.2

Yük.

Çap

Kat. No: 110

Envanter No: AYN.16.VI.C.136

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Kozalak?

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Podyumlu Salon

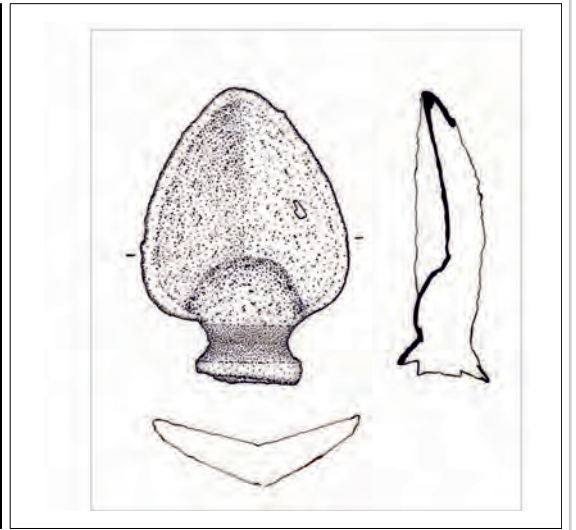
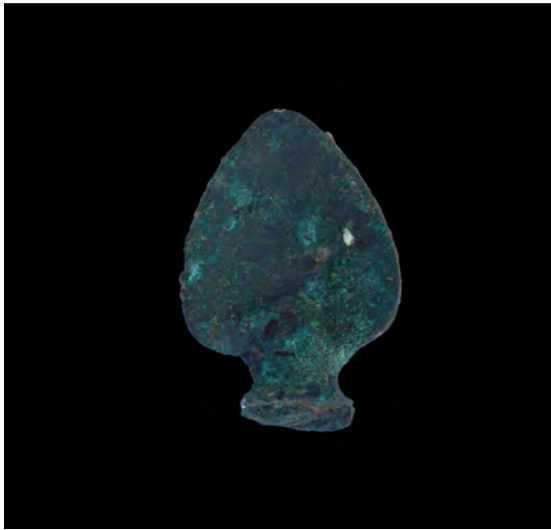
Bul. Kon.: C27b

Ölçüleri: Uz.: 6.5

Gen.: 4.5

Yük.: 2

Çap:

Kat. No 111

Envanter No: AYN.15.08

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Rozet?

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Evsel Mekanlar

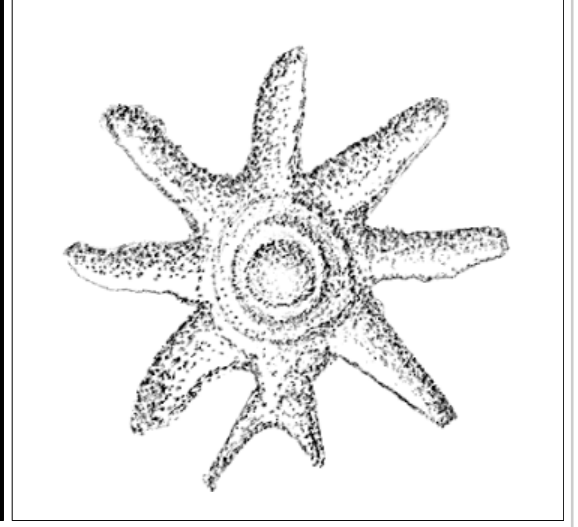
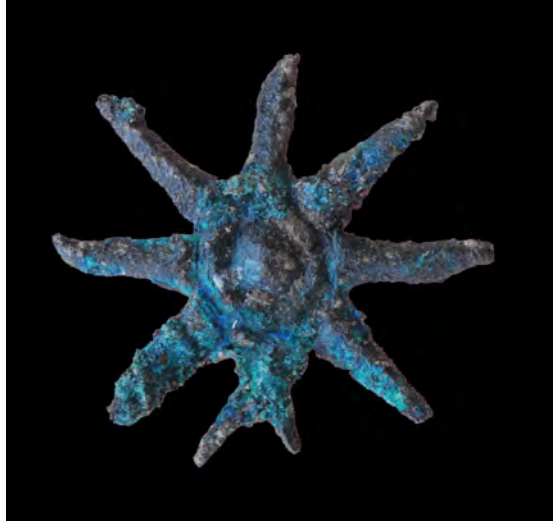
Bul. Kon.: E22d

Ölçüleri: Uz.:

Gen. 2.4

Yük. 2.5

Çap

Kat. No: 112

Envanter No: ETR

Malzemesi: Tun

Eserin Adı: Bezemeli Para

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Kuzey Mekanlar

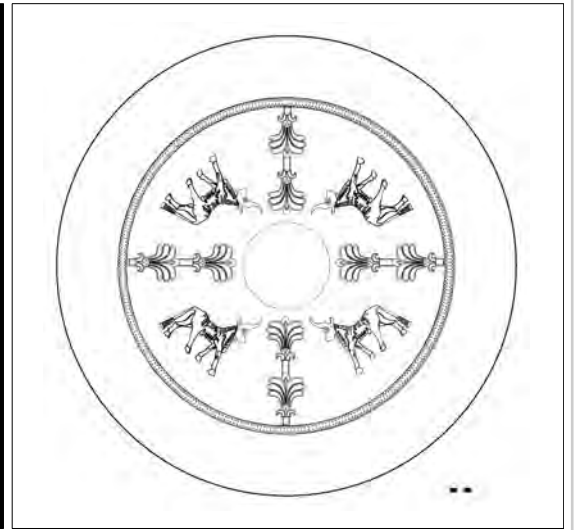
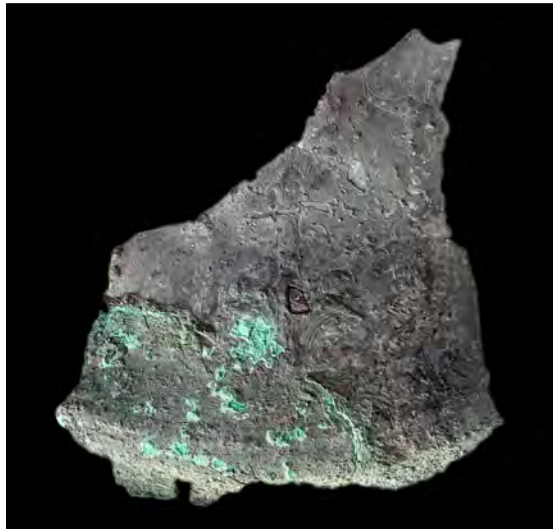
Bul. Kon.: C24a

Ölçüleri: Uz.: 23.5

Gen.: 20.1

Yük.:

Çap:

Kat. No 113

Envanter No: GLR / AY.20.01

Malzemesi: Tun

Eserin Adı: Bezemeli Para

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

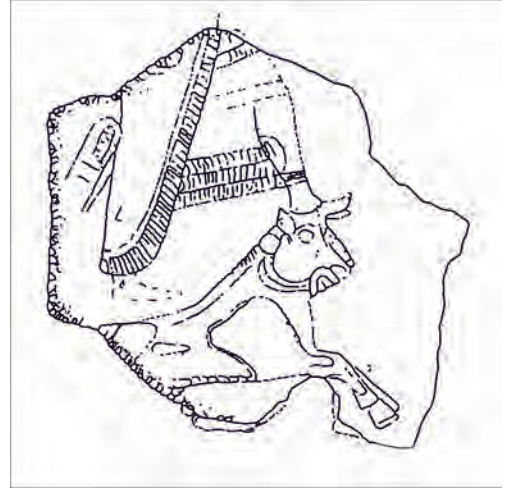
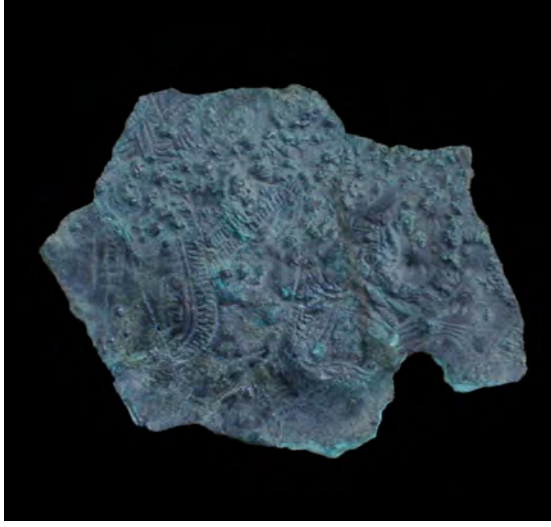
Bul. Kon.: F26d

Ölçüleri: Uz.: 4.5

Gen. 4.5

Yük.

ap

Kat. No: 114

Envanter No: FJK/ AY.00.59

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Parça

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

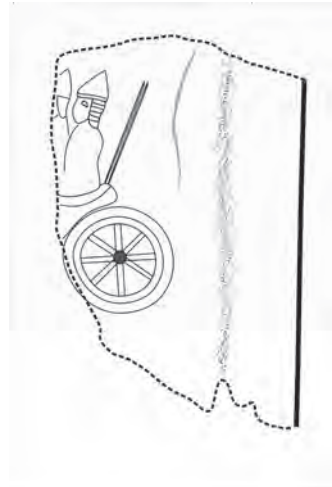
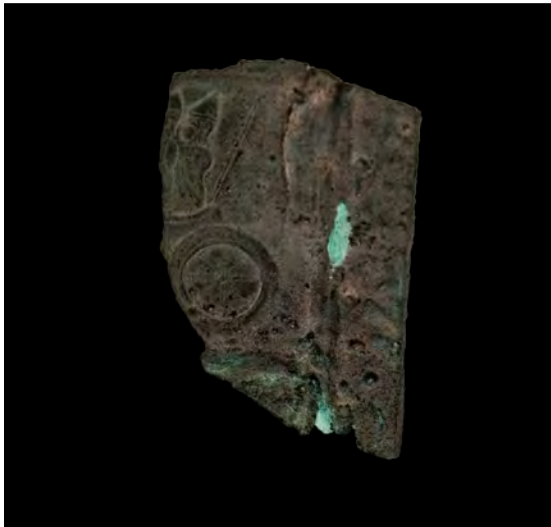
Bul. Kon.: G24c

Ölçüleri: Uz.: 4.7

Gen.: 3

Yük.:

ap:

Kat. No 115

Envanter No: FHO/AY.27.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Parça

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

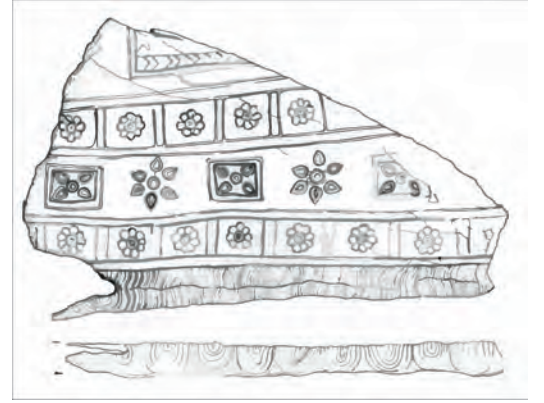
Bul. Kon.: G25a

Ölçüleri: Uz.: 8.8

Gen. 14

Yük.

ap

Kat. No: 116

Envanter No: GDP+GKR

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Parça

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

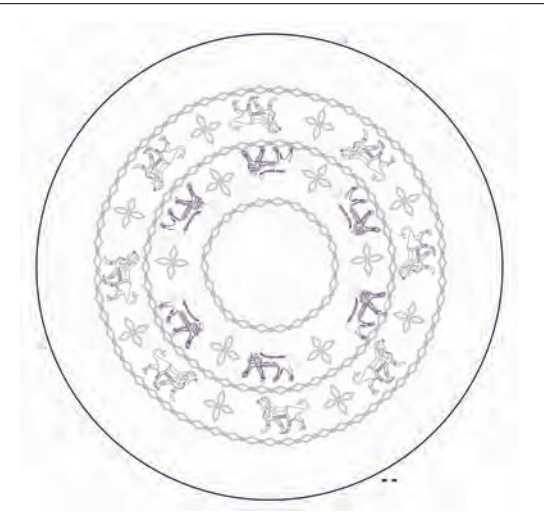
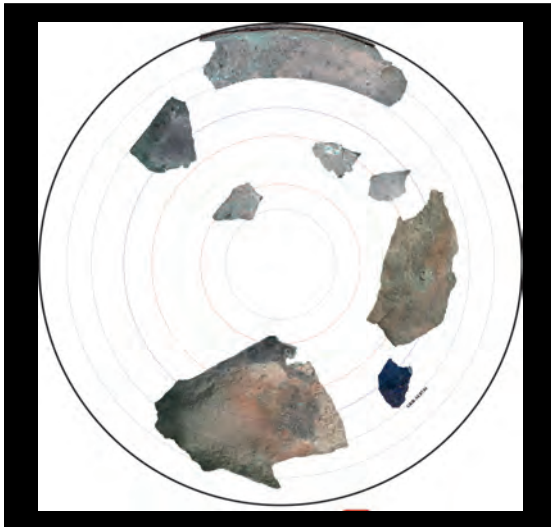
Bul. Kon.: G25a+F26

Ölçüleri: Uz.:

Gen.:

Yük.:

ap: 95

Kat. No 117

Envanter No: DHS/AY.65.98

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Parça

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Avlusu

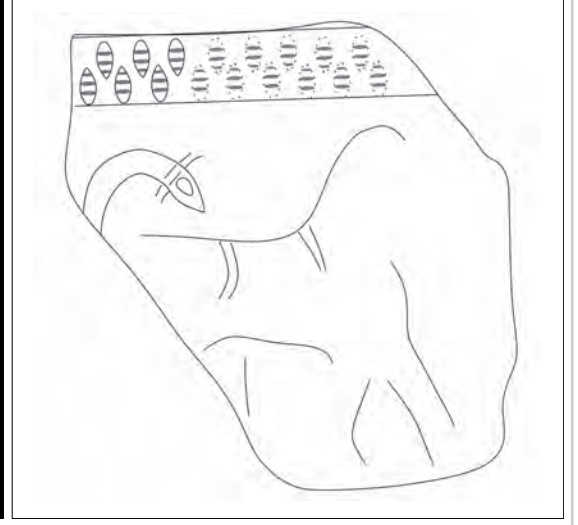
Bul. Kon.: E27b

Ölçüleri: Uz.: 6.3

Gen. 5.7

Yük.

ap

Kat. No: 118

Envanter No: AY.163.00

Malzemesi: Tunç

Eserin Adı: Bezemeli Parça

Dönemi: Urartu

Buluntu Yeri: Tapınak Depoları

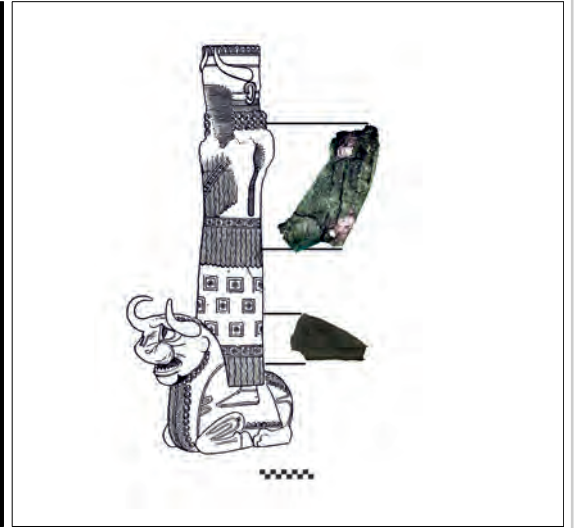
Bul. Kon.: G24c

Ölçüleri: Uz.: 27.4

Gen.: 12.5

Yük.:

ap:

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Oğuz ARAS
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Eserler A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler: 1. IŞIK Kenan, ARAS OĞUZ, AKIN ARAS AYŞEGÜL (2021). Inscribed Bullae Found during Excavations on the Northern Slope of Ayanis Fortress in 2015 and a New Urartian Building Name, ÉTamali. Journal of Cuneiform Studies, 73(1), 179-192., Doi: 10.1086/714659 (Yayın No: 7363420) 2. AKIN ARAS AYŞEGÜL, ARAS OĞUZ, ÖZDEMİR MEHMET ALİ (2021). Ayanis Kalesi Podyumlu Salon Taş Ve Metal Buluntuları. ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD), 11(2), 365- 267., Doi: 10.48146/odusobiad.891194 (Yayın No: 7363208) B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler: 1 - ARAS OĞUZ (2019). Doğu Anadolu Arkeolojisi'nde Atlı Kavimler Sorunu ve Ayanis Kalesi'nde İskit İzleri / The Problem of Equestrian Tribes in Eastern Anatolian Archaeology. Doğu Anadolu 1. 2 Arkeoloji Çalıştayı: Prehistorik Dönemlerden Demir Çağların Sonuna Kadar Doğu Anadolu /Eastern Anatolian Archaeology Workshop: From Prehistoric Times to the End of the Iron Ages (Özet Bildiri/Davetli Konuşmacı)(Yayın No:5467073) 2 - IŞIKLI MEHMET,ARAS OĞUZ (2018). Observations on the Urartian Economy in the Light of the Excavation at Ayanis Castle. 19th International Congress of Classical Archaeology (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4550364) 3 - KARABIYIKOĞLU MUSTAFA,ARAS OĞUZ,Beşikçi Buket,IŞIKLI MEHMET (2018).

	AYANİS KALESİ TAŞLARININ KAYNAK SORUNU: ÖN ÇALIŞMA RAPORU. 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4555842) 4- IŞIKLI MEHMET, ARAS OĞUZ (2018). A New Royal and Religious Space in Ayanis Citadel: The Hall With Podium. The 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4550834) 5- IŞIKLI MEHMET, ARAS OĞUZ, AKIN ARAS AYŞEGÜL (2017). Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları. 39. Uluslararası Kazı ve Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3(39) (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:4549794) 6- ŞENGÜL ALPER, ARAS OĞUZ, IŞIKLI MEHMET (2015). Ağartı Köyü Van Gölü Doğusu Civarının Aktif Tektoniği ve Ayanis Kalesine Olan Etkileri. 37. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:2259551) C. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar veya kitaplardaki bölümler: C2. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplardaki bölümler: 1- The Archaeology of Anatolia, Volume IV Recent Discoveries (2018–2020), Bölüm adı:(PRELIMINARY RESULTS OF RADIOCARBON DATING ON AYANIS CASTLE) (2021)., IŞIKLI MEHMET, ŞENGÜL Alper, ARAS OĞUZ, Cambridge Scholars Publishing, Editör:Steadman Sharon R., McMahon Gregory., Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 406, ISBN:978-1-5275-7601-8, İngilizce(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 7367956) 2- Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan, Bölüm adı:(Ayanis: Deprem, Yıkım ve Soygun) (2021)., ARAS OĞUZ, Bilgin Kuşlu'r Sanat Yayınları, Editör:YILMAZ, M.A, Can B., IŞIKLI, M., Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 868, ISBN:978-625-7799- 33-1, Türkçe(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 7363656) 3- TANRI EİDURU'NUN GÖLGESİNDE BİR URARTU KENTİ AYANİS '30 YILI AŞAN BİR ARKEOLOJİK SERÜVEN', Bölüm adı:(AYANİS'TE URARTULU TANRILARIN KUTSAL ALANLARI: TAPINAK KOMPLEKSİ) (2021)., ARAS OĞUZ, KÖSE Sefa, Ege Yayınları, Editör:Işıklı,M, AKIN ARAS, A., Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 222, ISBN:978-
--	--

	605-7673-95-4, Türkçe(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 7363616) 4- The Archaeology of Anatolia, Volume III, Recent Discoveries (2017–2018), Bölüm adı:(A New Space in the Ayanis Citadel: The Hall with Podium. A Preliminary Report on the Excavations of 2014–2018.) (2019)., İŞIKLI MEHMET, TÜRKER ATİLA, ARAS OĞUZ, AKIN ARAS AYŞEGÜL, Özdemir mehmet ali, Öztürk Gülşah, Cambridge Scholars Publishing, Editör: Steadman, Sharon R. McMahon, Gregory, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 302, ISBN: 978-1-5275-4236-5, İngilizce(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 5742779) 5- The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries (2017-2018). Volume III, Bölüm adı:(A NEW SPACE IN THE AYANIS CITADEL: THE HALL WITH PODIUM A PRELIMINARY REPORT ON THE EXCAVATIONS OF 2014–2018) (2019)., İŞIKLI MEHMET, ARAS OĞUZ, AKIN ARAS AYŞEGÜL, ÖZDEMİR MEHMET ALİ, Cambridge Scholars Publishing, Editör: Sharon R. Steadman, Basım sayısı: 1, ISBN: 000000000001, İngilizce(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 5467039) 6- Anadolunun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat, Bölüm adı:(Urartu Döneminde Doğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı) (2018)., ARAS OĞUZ, ÖZDEMİR MEHMET ALİ, Değişim, Editör: L. Gürkan GÖKÇE - Ercüment YILDIRIM - Okay PEKŞEN, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 922, ISBN: 978-605-2083-21-5, İngilizce(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4550695) 7- Havva İşkan a Armağan LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan, Bölüm adı:(Ayanis Aslanı) (2016)., İŞIKLI MEHMET, ARAS OĞUZ, Ege Yayıncılık, Editör: Dünder E, Aktaş Ş, Koçak M, Erkoç S, Basım sayısı: 1, ISBN: 9786059680264, Türkçe(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 3048277) 8- Anadolu nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Bölüm adı:(Kuzey Doğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları) (2014)., CHRISTINE CHATAIGNER, AKIN AYŞEGÜL, ARAS OĞUZ, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Editör: Kasapoğlu Hasan, Yılmaz Mehmet Ali, Basım sayısı: 1, Sayfa Sayısı 15, ISBN: 978-605-85730-7-9, Türkçe(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 2296228) D. Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler : 1- ARAS OĞUZ (2018). Urartu Madenciligi ve Bingöl. Bingöl Araştırmaları Dergisi, 4(2), 119-124. (Kontrol No: 4715060)
--	--

	<i>E. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:</i> 1- ARAS OĞUZ (2019). Doğu Anadolu'da İlk Krallık: Urartular ve Ayanis Kalesi/Kenti. Doğu Anadolu Arkeolojisi (Özet Bildiri/Davetli Konuşmacı)(Yayın No:5467128) 2- ARAS OĞUZ (2017). Urartu Madenciliği ve Bingöl Ovasının Önemi. Doğu Anadolu Arkeolojisi ve Bingöl (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3957739) 3- ARAS OĞUZ (2017). AYANİS KALESİ'NİN SONUNU GETİREN YIKIM VE HALDİ TAPINAĞI SOYGUNU. Genç Araştırmacılar Çalıştayı (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:3957286) 4- IŞIKLI MEHMET, AKIN ARAS AYŞEGÜL, ARAS OĞUZ (2016). Doğu Anadolu Yaylasında Kültürel Miras Miras Veri: Ayanis Kalesi Kazıları Işığında Urartu Arkeolojisinde Bu Olguların Analizi. Süreklilik ve Değişim: Miras Veriye Yeni Yaklaşımlar Sempozyum Bildirileri (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum)(Yayın No:5603356) <i>Diğer Yayınlar</i> 1- IŞIKLI MEHMET, ARAS OĞUZ (2014). Ayanis Kalesi 2013 Yılı Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler Dergisi(37) (Ulusal) (Hakemsiz) (MAKALE Özgün Makale) (Yayın No: 2288235) <i>Teknik Not, Vaka Takdimi, Araştırma notu vb. 1. Kısa Makale,</i> 1- BAŞTÜRK MAHMUT BİLGE, ARAS OĞUZ (2018). Urartu Ritüelleri: Krallık Eliyle İşlenen Bir Köylü Dini. Aktüel Arkeoloji(62) (Yayın No: 4555910) Editörlük Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi (Endekste taranmıyor), Dergi, Ardahan Üniversitesi, 01.01.2019
İş Deneyimi	
Stajlar	2010 - Başur Höyük Kazıları Siirt.
Projeler	1. 2020 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (TTK), Diğer (Ulusal), Yürütücü: MEHMET IŞIKLI, Araştırmacı: OĞUZ ARAS, Araştırmacı: AYŞEGÜL AKIN ARAS, , 03/02/2020 - 03/11/2020 (ULUSAL) 2. 2016 Yılı Şanlıurfa Merkez İlçesi Neolitik Dönem ve Öncesi Yüzey Araştırması, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı, , 21/09/2016 - 14/12/2016 (ULUSAL) 3. Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları

	hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Yürütücü:İŞIKLI MEHMET, , 17/07/2017 - 22/08/2017 (ULUSAL) 4. Kınık Höyük Kazısı, Niğde, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/06/2011 - 10/08/2011 (ULUSAL) 5. Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:AKIN ARAS AYŞEGÜL, , 26/06/2018 - 17/08/2018 (ULUSAL) 6. 2018 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Yürütücü:İŞIKLI MEHMET, , 01/06/2018 - 25/10/2018 (ULUSAL) 7. Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 06/08/2017 - 10/10/2017 (ULUSAL) 8. Başur Höyük Kazısı, Siirt., Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/06/2010 - 10/09/2010 (ULUSAL) 9. 2021 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:MEHMET İŞIKLI, Araştırmacı:OGUZ ARAS, Araştırmacı:AYŞEGÜL AKIN ARAS, , 01/07/2021 - 19/11/2021 (ULUSAL) 10. 2013 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/05/2013 - 10/11/2015 (ULUSAL) 12. Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları 2019, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Araştırmacı:AKIN ARAS AYŞEGÜL,Araştırmacı:GÜNDÜZ SERKAN, , 24/03/2019 - 20/10/2019 (ULUSAL) 13. 2012 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 05/06/2012 - 15/10/2012 (ULUSAL) 14. 2017 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 06/08/2017 - 10/10/2017 (ULUSAL)
--	---

	15. 2015 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/05/2015 - 10/11/2015 (ULUSAL) 16. 2014 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/05/2014 - 10/11/2014 (ULUSAL) 17. Müslümantepe Kazısı, Bismil, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 07/07/2012 - 07/09/2013 (ULUSAL) 18. 2016 Yılı Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ, , 10/05/2016 - 10/10/2016 (ULUSAL) 19. Ayanis Kalesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Araştırmacı:AKIN ARAS AYŞEGÜL,Yürütücü:İŞIKLI MEHMET, , 03/02/2020 - 03/11/2020 (ULUSAL) 20. 2019 Yılı Ayanis Kalesi ve Restorasyon Çalışmaları(TTK), Diğer kamu kuruluşları (Yükseköğretim Kurumları hariç), Yürütücü:İŞIKLI MEHMET,Araştırmacı:ARAS OĞUZ,Araştırmacı:AKIN ARAS AYŞEGÜL, , 10/06/2019 - 10/10/2019 (ULUSAL)
Çalıştığı Kurumlar	Atatürk Üniversitesi / 2016 – Ardahan Üniversitesi / 2014-2016
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	20.07.2022